

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka



Mr Zlatiborka Z. Popov Momčinović

**ŽENSKI POKRET
U POSTDEJTONSKOJ BiH:
INICIJATIVE, DOMETI I
KONTROVERZE**

-doktorska disertacija-

Beograd, 2013.

Komisija:

Mentor: Prof. dr Vukašin Pavlović, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka
Prof. dr Gordana Duhaček, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka
Prof. dr Rajko Kuljić, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet

Datum odbrane: _____

Ženski pokret u postdejtonskoj BiH: inicijative, dometi i kontroverze

Apstrakt

Ovo doktorsko istraživanje je nastalo s ciljem sticanja dubljeg uvida u domete, inicijative, i kontroverze delovanja ženskog pokreta u kontekstu bh. društva kao postsocijalističkog i postratnog. Pošli smo od okvira da je supstancijalna demokratizacija društva nemoguća bez rodne ravnopravnosti i proliferacije društvenih pokreta kao kolektivnih aktera civilnog društva (u ovom slučaju ženskog pokreta). Imajući u vidu da u načinu delovanja ali i istraživanjima civilnog društva u BiH dominiraju atomističke pretpostavke kao i orijentacija ka projektnom načinu delovanja i rada ženskih grupa, smatralo se bitnim artikulirati važnost i značaj društvenih pokreta kao takvih. Naglasak je bio na kvalitativnim metodama istraživanja koje su participativne i emancipatorske, imajući takođe u vidu da su društveni pokreti složeni fenomeni koji izmiču strukturaciji i kvantitativnim tehnikama istraživanja. Istraživanje je pokazalo da ženski pokret još nije dovoljno profilisan kao takav imajući u vidu trendove projektizacije, „nvoizacije“, elitizma i fragmentacije, nauštrb normativnih ideala civilnog društva i društvenih pokreta kao što su solidarnost, autonomija, antihijerarhija. No, imajući u vidu da se poslednjim teži i da same aktivistkinje kritički reflektuju postojeći trendove, i da se u društvenom diskursu referira na bh. ženski pokret, on zauzima vidljivo i značajno mesto u postojećim oblicima razvoja civilnog društva u Bosni i Hercegovini. Pri tome svakako treba imati u vidu i globalne okvire u kojima ženski pokret gubi svoju kontrakturnu oštricu usled dominacije neoliberalne ideologije, kao i uspona različitih „regresivnih“ ideja i pokreta, a što se reflektuje i na bh. ženski pokret. Ono što je takođe uočeno je da bh. aktivistkinje imaju ambivalentan odnos prema feminizmu, i da pokušavaju da stvore poveznicu sa nekadašnjim socijalističkim periodom, insistirajući na kontinuitetu, samodefiniciji i autonomiji. Na taj način se prevladavaju donatorske politike „agenda setting“ (nametanje dnevnog reda) i ujedno prevazilaze etnonacionalne i druge razlike unutar pokreta i/ili njegovog okruženja.

Ključne reči: ženski pokret, Bosna i Hercegovina, civilno društvo, feminizam, (post)socijalizam

Naučna oblast: Političke nauke

Uža naučna oblast: Politikološko-sociološke nauke

UDK 347.156-055.2(497.6)

316.622-055.2(497.6)

342.72/.73-055.2(497.6)

Women's Movement in post-Dayton B&H: Initiatives, Achievements and Controversies

Abstract

The purpose of this doctoral research is to gain a deeper insight into achievements, initiatives and controversies of activism of women's movement in the context of B&H as a postsocialistic and postwar society. It was conceived within the framework which proposes that substantial democratization of society is not possible without gender equality and proliferation of social movements as collective actors of civil society (in this case of women's movement). Taking into account that the atomistic perception and project-driven way of working predominates in the way civil society (as well as research) in B&H operates, it was perceived as important to articulate the significance of social movements as such. The stress was on qualitative research methodology, which is participatory and emancipatory, considering the fact that social movements are complex phenomena that escape structuring and precise scientific measurement. The findings show that women's movement in B&H has not been profiled yet, considering the trends of project-driven approach, „ngoization“, elitism and fragmentation, at the cost of normative ideals of civil society such as solidarity, autonomy, and anti-hierarchy. Yet, taking into account that the female activists strive toward these normative ideals, critically reflect the current trends, and that female activism is present in significant part in public discourse, women's movement in B&H takes visible and significant place within the current streams of civil society development. At the same time, what also needs to be taken into account are global trends in which women's movement loses its counter-cultural features due to the domination of neoliberal ideology, as well as the rise of different “regressive“ ideas and movements, which is also reflected on B&H women's movement. It is also perceived that female activists in B&H have ambivalent attitudes toward feminism, and they strive to make connection with previous socialistic period, insisting on continuity, self-definition and autonomy. In that way, donor's policies of agenda settings are overcome as well as ethno-national and other boundaries within the movement and/or its environment.

Keywords: Women's movement, Bosnia and Herzegovina, civil society, feminism, (post)socialism

Field of Study: Political Sciences

Subfield of Study: Political-sociological Sciences

UDC 347.156-055.2(497.6)

316.622-055.2(497.6)

342.72/.73-055.2(497.6)

SADRŽAJ

UVOD: TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR DOKTORSKE DISERTACIJE.....	7
I PREDMET I CILJ DOKTORSKE DISERTACIJE	7
II HIPOTEZE I UZORAK ISTRAŽIVANJA	9
III TEHNIKE ISTRAŽIVANJA	12
1 POKUŠAJ POJMOVNOG ODREĐENJA.....	18
1.1 DRUŠTVENI POKRETI: NASTANAK, UZROCI, KARAKTERISTIKE.....	18
1.2 GLAVNI PRISTUPI U PROUČAVANJU DRUŠTVENIH POKRETA	28
1.3 DRUŠTVENI POKRETI, CIVILNO DRUŠTVO I DEMOKRATIJA.....	33
1.4 DRUŠTVENI POKRETI- IZMEĐU DRUŠTVENE KRIZE I OTVORENE UTOPIJE	36
2 NASTANAK I USPON ŽENSKOG POKRETA	39
2.1 PREDMODERNI DISKURS O ŽENI- IZMEĐU NASLEDA ANTIKE I PROKLETSTVA EVE (<i>POSTERIOR ET INFERIOR</i>)	39
2.1.1 <i>Rodni obrasci u Antici</i>	39
2.1.2 <i>Zatvaranje obruča- hrišćanska egzegeza</i>	43
2.1.3 <i>Querelles des femmes</i>	46
2.2. POHOD U MODERNU- USPON LIBERALIZMA, KAPITALIZMA, U OKVIRIMA RACIONALIZMA	49
2.3 SJAJ I BEDA PROSVETITELJSTVA- IZ ŽENSKOG UGLA.....	53
2.4 <i>ZEITGEIST</i> GRAĐANSKOG DRUŠTVA-MORAL, OBIČAJI, IDEALI, PREDSTAVE	60
2.5 ŽENE „U POKRETU“	63
2.5.1 <i>Protiv društvenih zala i za moralnu obnovu</i>	63
2.5.2 <i>Pokret za biračko pravo- sifražetkinje</i>	69
2.5.3 <i>Žene i radnički pokret</i>	77
2.5.4 <i>Ženski pokret u prvoj Jugoslaviji</i>	83
III NASTANAK I USPON NOVOG ŽENSKOG POKRETA	88
3.1 SVET POSLE '45.-HLADNORATOVSKI LIBERALIZAM, REAL-SOCIJALIZAM I ANTI-KOLONIJALIZAM.....	88
3.2 GODINE PROTESTA I USPON NEOFEMINIZMA: „DRUGI POL“ I „ŽENSKA MISTIKA“	92
3.3 STRATEGIJE I IDENTITET NOVOG ŽENSKOG POKRETA- „LIČNO JE POLITIČKO“	96
3.4 PRODOR U INSTITUCIJE- USPON „FEMOKRATIJE“ I ŽENSKIH/RODNIH STUDIJA	104
3.5 UN DEKADA ŽENA- 1975-1985.....	110
3.6 SREDINA OSAMDESETIH- ZAMOR POKRETA I/ILI „GIRL POWER“	113
3.7 GLAVNI DOMETI I ANTINOMIJE ŽENSKOG POKRETA- ŽENSKO PITANJE IZMEĐU UNIVERZALNOG I PARTIKULARNOG	118
3.8 NOVI/STARI IZAZOVI U GLOBALIZIRAJUĆEM SVETU	124
3.8.1 <i>Globalna de(kon)strukcija političkog diskursa</i>	126
3.8.2 <i>Izazovi (ili) prepreke: uspon novog liberalizma, nove desnice i religijskog fundamentalizma. Treći talas feminizma i perspektive ženskog pokreta</i>	131
3.8.3 <i>Slučaj tranzicionih zemalja- protivrečna nasleđa socijalizma i novi (stari) oblici marginalizacije žena</i>	143
IV NASLEĐE PRED RASPAD ZEMLJE: FEMINIZAM I ŽENSKI POKRET U SFRJ	158
4.1 BIVŠA JUGOSLAVIJA- DRUŠTVO AUTORITARNE MODERNIZACIJE I DELIMIČNE LIBERALIZACIJE	158
4.2 OBLICI JAVNOG ANGAŽMANA ŽENA U SFRJ- ŠANSE I PREPREKE.....	162
4.3 DOPRINOS JUGOSLOVENSKOG FEMINIZMA RASPRAVAMA O RODU	169
V OPŠTI DRUŠTVENI I POLITIČKI OKVIR U BIH	177
5.1 „BELLUM OMNIUM CONTRA OMNES“ I DEJTONSKI SPORAZUM	177
5.2 POSLERATNI (NE)KONSENZUS KONSOCIJACIJSKE DEMOKRATIJE U BIH.....	180
5.3 CIVILNO DRUŠTVO POSLE RATA- RAST BEZ RAZVOJA?	184
VI ŽENSKI POKRET U BIH	189
6.1 DOMINANTNI POLITIČKI DISKURS U POSLERATNOJ BIH- KRITIČKI OSVRT IZ RODNE PERSPEKTIVE	189

6.2 POSLERATNI RAZVOJ ŽENSKIH INICIJATIVA- IZMEĐU KVANTITATIVNOG BUMA, BORBE SA POSTRATNIM SINDROMOM I RETRADICIONALIZACIJE DRUŠTVA.....	197
VII REZULTATI ISTRAŽIVANJA ŽENSKOG POKRETA U POST-DEJTONSKOJ BOSNI I HERCEGOVINI	203
7.1 OKVIR, PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA	203
7.2 HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA	205
7.3 UZORAK ISTRAŽIVANJA	207
7.4 TEHNIKE ISTRAŽIVANJA.....	208
7.5 ANALIZA PODATAKA	208
7.6 ANALIZA INTERVJUA.....	210
7.6.1 Percepcija položaja žena u bh. društvu i politici.....	211
7.6.2 Percepcije delovanja vlastite ženske grupe, prepreke i postignuća	217
7.6.3 Problemi projektizacije i donatorskih politika	222
7.6.4 Pitanja saradnje i solidarnosti.....	227
7.6.5 Percepcija delovanja ženskog pokreta u BiH.....	234
7.6.6 Problemi sa feminizmom- bh. „problemi sa rodnom“?	239
7.6.7 Odnos prema socijalističkom modelu emancipacije žena	244
7.6.8 Aktivističko-teorijske refleksije.....	247
7.7 REZULTATI ANALIZE SADRŽAJA VEBSTRANICA ŽENSKIH GRUPA.....	250
7.7.1 Između „nvoizacije“... ..	250
7.7.2 ... i nerazjašnjenog odnosa prema feminizmu	265
7.7.3 Žene u političkom životu postdejtonske BiH- između formalnog i stvarnog učešća.....	270
7.8 DOMETI I ANTINOMIJE ŽENSKOG POKRETA U BiH.....	282
VIII UMESTO ZAKLJUČKA.....	288
LITERATURA.....	294
BIOGRAFIJA KANDIDATKINJE	307

UVOD: TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR DOKTORSKE DISERTACIJE

I Predmet i cilj doktorske disertacije

Doktorska disertacija *Ženski pokret u postdejtonskoj BiH: inicijative, dometi i kontroverze*, je nastala s ciljem utvrđivanja značaja i dometa delovanja ženskog pokreta u posleratnom BiH drušvu, a u okviru ideje i vrednosnog opredeljenja da bez rodne ravnopravnosti demokratizacija društva nije uopšte moguća. Polazište disertacije je da se ključna politička dešavanja ne mogu posmatrati samo u okviru zvaničnih institucija već da su potrebne i dublje analize političke kulture, civilnog društva, a društveni pokreti kao kolektivni politički akteri civilnog društva i nosioci određene, uglavnom aktivističke-participatorne političke kulture pri tome imaju ogroman značaj. Ženski pokret tu ima važnu ulogu i kritički potencijal jer je demistifikovao različite oblike isključenosti žena kao i raznih marginalnih slojeva iz usuda nevidljivosti u demokratskom uređenju budući da liberalna paradigma više ili manje eksplicitno postulira mušku normu, a građanina prikriveno posmatra kao muškarca. Apstraktni građanin sa univerzalnim pravima za čiju garanciju rod i ostala konkretna, „pristrasna“ obeležja navodno ne igraju nikakvu ulogu je zapravo lažno neutralan što na zamaskiraniji način nego što je to slučaj u autoritarnim režimima, pravda različite diskriminatorne prakse. Ženski pokret i feminizam kao konverzacioni okvir pokreta stoga postavlja suštinsko pitanje važno i za današnjicu: u kojoj meri i na koji način je savremena demokratija isključujuća i ko ne/čini čini savremeni demos. Ženski aktivizam u pokretu je razvijao senzibilitet i za mnoga pitanja i probleme koji su inače nevidljivi u konvencionalnoj politici, menjajući na taj način vladajuća mnjenja o samoj prirodi političkog i obogajući pri tom politički život.

Disertacija se sastoji iz dva nadopunjujuća dela, teorijskog i empirijskog. U prvom, teorijskom delu pokušao je dati širi prikaz uzroka i nastanka delovanja ženskog pokreta i artikulacije feminističkih glasova i aktivizma u uslovima liberalne paradigme modernizacije a koja je isključivala žene iz javne sfere, i kasnijeg ponovnog buđenja pokreta šezdesetih godina dvadesetog veka usled ustrajavanja rodne neravnopravnosti u okvirima *welferism*-a i činjenice da su ženama naknadno priznata građanska i politička

prava (npr. aktivno i pasivno biračko pravo). Ukazano je i na polovična dostignuća socijalističke verzije emancipacije usled „slepila“ za rod zvanične ideologije, a što je karakteristično i za prostor bivše Jugoslavije, ne negirajući pri tom deklarativne težnje društva da postane rodno ravnopravno i ulogu koju su pojedine akterke imale u ovim procesima. Naravno, kako je feminizam je od strane zvanične ideologije smatran buržuaskom idejom, a konkretna žena socijalizma posmatrana isključivo kroz prizmu dve uloge- radnice i majke, ova emancipacija je ostala ograničena što u svom konceptu što u svom stvarnom dometu. Na prostoru SFRJ je do '53 delovao AFŽ kao vid potencijalnog ženskog pokreta, prevashodno zbog svoje masovnosti i posvećenosti emancipaciji žena, ali ga je ograničavala činjenica da je bio pod kontrolom vladajuće partije, te i nije mogao postati autonomna društvena snaga. No, i on je dekretom ukinut, delom pod plaštom argumentacije koja je zastupana i u staljinizmu da je žensko pitanje u socijalizmu rešeno, a delom jer se navodno, pretvorio u centralističku organizaciju. Buđenjem ženskog pokreta u bivšoj Jugoslaviji sedamdesetih godina- presudna je bila konferencija *Drug-ca žena. Žensko pitanje- novi pristup*, uviđa se i javno proziva kratkovidost samoupravne ideologije kada je o ženama reč, i ideološka ispražnjenost floskula o emancipaciji koje nisu potkrepljene realnim socijalnim činjenicama. Feminizam tako ponovo ulazi u javni diskurs, ali uglavnom ostaje ograničen na elitne, univerzitetske centre nekadašnje države.

Period raspada zemlje karakteriše buđenje nacionalizma i okretanje društava bivše Jugoslavije u smeru retradicionalizacije, i još izraženija marginalizacija žena u političkom životu. Agresivne ideje i pokreti koji se javljaju i sadrže premise fašizma ne kriju da je mesto žene u privatnoj sferi i da je njena uloga uglavnom reproduktivna- da doprinese brojčanom povećanju nacije zarad opstanka u neprijateljskom okruženju. U ovakvim okolnostima feministički glasovi se artikulišu i predstavljaju sastavni, nerazdvojni deo opozicije postojećem poretku i dominantnom, autoritarnom diskursu. Rat na prostoru Bosne i Hercegovine je razorio društvo i državu budući da sprovođenje ove ideologije nije naišlo na granice- a animoziteti i sukobi iz prošlosti su korišteni u svrhu pravdanja „rata svih protiv svih“ i bili okvir njegove reintepratacije. U takvim okolnostima žena se dominantno javlja u ulozi žrtve a ne akterke dešavanja, a ova viktimizacija se stalno i iznova koristi i reprodukuje u svrhu legitimizacije autoritarnog, nacionalističkog diskursa. Iz tih razloga, žene počinju da se okupljaju i grade otpore i

strategije preživljavanja, a mnoge sadašnje aktivistkinje upravo u ratnom periodu postaju svesne systemske podređenosti žena i doživljavaju iskustva feminističke konverzije. Ratni i postdejtonski nacionalizam ostaje (nepovoljni) okvir delovanja ženskih grupa u BiH, a aktivistkinje su te koje prve prelaze entitetske granice i artikulišu ideje i vrednosti suprotne zvaničnoj politici. Ženske grupe stoga imaju značajan potencijal u prevladavanju institucionalnih ograničenja bosanskohercegovačke realpolitike i stvaranja drugačijeg vrednosnog okvira delovanja oko kojeg se potencijalno mogu mobilisati druge žene, ali i druge grupe- isključene iz javne sfere iz različitih razloga, npr. „pogrešne“ etničke/verske pripadnosti budući da Dejtonski sporazum favorizuje tri etničke skupine imenujući ih konstitutivnim bh. narodima, „pogrešne“ ideološke i vrednosne orijentacije, siromaštva, nezaposlenosti, a potencijalno i čitavu populaciju. Aktivistkinje u BiH kroz svoj angažman grade diskurs s one strane totalitarizujućih homogenosti i isključivosti zvanične politike, a cilj ženske scene je, odn. bi trebao biti: „osobit otpor naspram svih praksa isključivanja (ne samo u rodnom smislu), koje još uvijek održavaju pojam općeg kao 'solidarnost u sadašnjem činu političke borbe'“¹.

II Hipoteze i uzorak istraživanja

Uprkos društvenom značaju ovakvog delovanja žena za žene, pitanje je takođe u kojoj su meri ove aktivnosti ženskih grupa uslovljene potrebama, interesima pa i vrednostima zapadnjačke kulture čija utemeljenost na našim prostorima ostaje upitna usled činjenice da je postdejtonska BiH faktički pod protektoratom međunarodne zajednice. Bh. feminizam se artikuliše i deluje u okviru postratne, posttraumatske postkolonijalnosti budući da „Balkan utjelovljuje paradoksalnu liminalnost Europe/suvremenosti te da je Bosna na više načina postala dislocirana traumatska jezgra uvijek-već liminalnog Balkana“². Neke od grupa koje su nastale tokom rata su formirane direktnim vođenjem od strane grupa iz inostranstva- npr. „Medica Zenica“ je organizacija ćerka Medice iz Nemačke. Dalje, vrednosti oko kojih se artikulišu brojne

¹ Jasmina Husanović, „Diskurs i/ili praksa“, u: Đurđa Knežević et al (ur.), *Seminar. Žene i politika: Feminizmi na istočni način*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000, str. 36

² Jasmina Husanović, „Feministički aspekti postkolonijalnog imaginarija Bosne“, u: Renata Jambrešić Kirin, Sandra Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi sa poslijediplomskog seminara 28.5-1.6.2007*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008, str. 65

ženske grupe- građanske slobode, građanski i ženski aktivizam, rodna ravnopravnost, žensko osnaživanje, alternativna društvena senzibilnost su nesumnjivo značajne u kontekstu ratnog i posleratog BiH društva ali je učinak i dalje nejasan usled tzv. „nvoizacije“ civilnog društva kao i ženskog pokreta. Umesto obnove utopijskih energija, na delu imamo partikularno bavljenje pojedinačnim problemima u okviru ideologija i platformi koje su formirane van ove zemlje, što je uočeno i u drugim tranzicijskim zemljama. Kao što ističu brojne feminističke teoretičarke i aktivistice iz postsocijalističkih društava, postoji cepanje i konkurencija unutar pokreta koji „sprečavaju usredotočivanje na zajednički program: 'privatno' lobiranje zamjenjuje zajednički javni pritisak i javno lobiranje“³. Umesto težnje ka širim društvenim promenama i razvoju novog diskursa s onu stranu nametnutih ideja i normi političkog delovanja, civilno društvo deluje kao blagi korektiv vlasti, bez jasne predstave o vlastitim potencijalima koji, budući nejasno profilisani i osnaženi, ne mogu da iskorače izvan odozgo zacrtanih projekata. Ženskom aktivizmu u civilnom društvu fali utopijske energije da bi imao transformativnu društvenu ulogu te je iz tog razloga, kao i civilno društvo u celini, još uvek prilično zatumljen i razmrvljen⁴.

Ostavši privrženi vrednosti ženskog i uopšte građanskog aktivizma, a na osnovu percepcija stvorenih posle teorijskog i empirijskog „uranjanja“ u dostupne podatke, teorijske elaboracije kroz stranu i domaću literaturu i preliminarnog praćenja ženskog aktivizma formirali smo sledeće hipoteze istraživanja koje su značajne za definisanje samog pojma, dometa i kontroverzi delovanja ženskog pokreta u BiH. Generalna hipoteza glasi:

H: Žene još uvek nemaju mogućnosti da ispune svoje kreativne potencijale u politici u Bosni i Hercegovini zbog društvene retradicionalizacije i patrijarhalnog vrednosnog sindroma usled čega se okreću angažmanu u civilnom društvu što je takođe ograničenog dometa usled „nvoizacije“ civilnog društva i samog ženskog pokreta.

³ Eva Thun, „Konstuiranje spola u mađarskom kulturnom diskursu devedesetih godina“, u: Đurđa Knežević et al (ur.), *Seminar. Žene i politika: Feminizmi na istočni način*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000, str. 85

⁴ Nada Ler- Sofronić, „Fragmenti o demokratiji, tranziciji, civilnom društvu i ženi“, u: Saša Gavrić, Hana Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, Bybook, Sarajevo, 2011, str. 94

Posebne/pomoćne hipoteze od kojih smo pošli u istraživanju glase:

H1: Dometi pokreta su ograničenog karaktera usled cepanja pokreta na veliki broj NVO (tzv. „nvoizacija“ pokreta) koje deluju konkurentski nadmećući se za pažnju javnosti i donatora.

H2: Žene se okreću angažmanu u civilnom društvu usled prepreka sa kojima se susreću u zvaničnim političkim institucijama koje su nedovoljno otvorene prema ženama.

H3: Aktivistkinje pokreta imaju ambivalentan odnos prema feminizmu što je posledica protivrečnosti socijalističkog nasleđa emancipacije žena i ideološke konfuzije karakteristične za tranzicijski period.

U cilju dobijanja relevantnih podataka, imajući u vidu da društveni pokreti predstavljaju labave, polimorfne i poluformalne mreže oko kojih aktivisti/kinje pokreta grade svoj politički subjektivitet i više ili manje uspešno menjaju društvenu stvarnost, opredelili smo se određeni oblik prikupljanja podataka koji bi na najbolji način mogao da „uhvati“ predmet istraživanja koji dobrim delom izmiče strukturaciji. Naime, društveni pokreti nastaju i deluju s one strane gvođenog zakona oligarhije, a masovnost, antihijerarhija kao osnovne karakteristike pokreta čine da pokreti uzmiču pokušajima stroge naučne kvantifikacije. Kako nam krajnji cilj nije bio dobiti puke deskriptivne, kvantitativne podatke već pokušati utvrditi domete, značaj i antinomije koje karakterišu ženski pokret u posleratnom BiH društvu, opredelili smo se za purpozivni (*purposive sampling*) tip uzorka koji Blur i Vud nazivaju teoretskim (*theoretical sampling*), gde istraživač/ica bira slučajeve u uzorak istraživanja na osnovu vlastite procene o njihovoj važnosti i tipičnosti, odn. procene njihove korisnosti⁵. U uzorak su izabrane ženske grupe i organizacije koje predstavljaju deo ženskog pokreta na prostoru BiH, i to na osnovu njihovog značaja i prisutnosti u javnosti, različite regionalne lociranosti kao i različitosti u reinterpetaciji društvene stvarnosti, položaja žena i vlastitog aktivizma, da bismo dobili što reprezentativniji uzorak i dublji ali i iznijansiraniји uvid u žive slike ženskog aktivizma. Za odabir u uzorak iskoristili smo

⁵ Michael Bloor, Fiona Wood, *Keywords in Qualitative Methods*, Sage, London, Thousand Oaks and New Delhi, 2006, p. 154

bazu podataka, tačnije direktorij ženskih grupa koji su izradile aktivistkinje Fondacije Cure u okviru projekta *Oživljavanje ženskog pokreta u BiH*⁶. U tom direktorijumu se nalaze podaci o 99 ženske grupe na prostoru BiH⁷, i dostupan je na linku <http://zenskegrupebih.fondacijacure.org/>. Od navedenih 99 grupa (samo) 21 grupa je imala urađene i u vreme istraživanja dostupne vebstranice putem koje informiše javnost i gradi mreže i internet diskurzivne prostore ženskog aktivizma, te smo za potrebe analize njihovog diskursa o pokretu, feminizmu i latentnog/manifestnog značenja i značaja koji se pridaje ženskom pokretu i feminizmu iskoristili ove *on-line* dostupne poruke. Iako tzv. *web*-analiza sadržaja ima stanovita ograničenja zbog fluidnosti i šarolikosti same prirode vebstranica i njihove tekstualne i slikovne prezasićenosti⁸, ona je u našem slučaju najučinkovitija budući da na sažet i slikovit način prikazuje stavove i različite forme i sadržaje ženskog aktivizma. Intervjue smo obavili sa predstavnicama ženskih grupa iz navedenog direktorijama po principu njihove prisutnosti u javnosti (uključivši i grupe iz manjih mesta kao i one grupe koje su, uslovno rečeno, manje vidljive u *mainstream* civilnom društvu) kao i regionalne pripadnosti u cilju reprezentativnog „pokrivanja“ bh. teritorije. Na taj način smo težili da dobijemo podatke koje često izmiču u „klasičnim“ analizama koje se uglavnom oslanjaju na referentne civilne aktere/ke iz urbanih centara.

III Tehnike istraživanja

Zbog složenosti i već nekoliko puta naglašene „neuhvatljivosti“ pri istraživanjima ženskog kao i uopšte društvenih pokreta, opredelili smo se za tehnike istraživanja koje su i kvantitativnog i kvalitativnog karaktera. Kvantitativne omogućavaju objektivnu, sistematičnu deskripciju manifestnog značenja prikupljenih podataka a kvalitativne pak povezivanje dobijenih podataka sa širim kontekstom i

⁶ Videti: „Novi direktorij ženskih grupa u BiH“, preuzeto 07.11.2010, sa: <http://zenskegrupebih.fondacijacure.org/>

⁷ Po rečima Jadranke Milićević, predsednice Fondacije Cura a sa kojom je obavljen intervju za potrebe ove doktorske disertacije, a koja je rukovodila projektom *Oživljavanje ženskog pokreta*, u BiH je registrovano oko 400 nevladinih organizacija koje u svom radu, odn. misijama i ciljevima delovanja adresiraju tzv. žensko pitanje, i za potrebe njihovog projekta izrađen je upitnik i poslat na adrese svih navedenih organizacija. Odgovori su pak dobijeni samo od 99 i o ovim grupama se nalaze podaci u direktorijumu Fondacije Cure. Među grupama se nalaze i one koje nisu isključivo ženske ali dodiruju taj segment u svom radu. Takođe, mnoge aktivistkinje su tokom intervjuja istakle da je od velikog broja registrovanih ženskih organizacija u BiH jedva 30 ženskih grupa stvarno aktivno.

⁸ Kimberley A. Neuendorf, *The Content Analysis Guidebook*, Sage Publications, Thousand Oaks, London and New Delhi, 2002, p. 24

kritičku refleksiju koja omogućava prevazilaženje ograničenosti kvantifikacije. Kvalitativna metodologija je po brojnim i relevantnim tvrdnjama posebno značajna u istraživanju društvenih pokreta budući da „ridignost“ nazovi objektivnih, statističkih istraživanja omalovažava stvarna životna iskustva i „pročišćavanje“ društvenih nauka od bilo kakvog angažmana u društvenoj akciji odgovara hijerarhijama moći kako u nauci tako i u društvu⁹. Tehnike koje smo koristili su polu-strukturisani intervjui i analiza sadržaja, u našem slučaju dostupnih vebstranica ženskih grupa koje se smatraju delom ženskog pokreta i koje su se našle u direktorijumu ženskih grupa Fondacije CURE. Ova kombinacija dveju i više tehnika nam je omogućila da korištenjem pisanog teksta i materijala i žive reči uđemo u dublji smisao ovde proučavanog entiteta.

Analiza sadržaja predstavlja metodu za prikupljanje, klasifikovanje i kvantifikovanje različitih podataka čiji je zadatak objektivni, sistematski opis manifestnog sadržaja komuniciranja. Pored kvantitativnosti, analiza sadržaja je i kvalitativna budući da podrazumeva izučavanje i razumevanje značenja pojava. Iz tih razloga smo se opredelili za tzv. interpretativnu analizu sadržaja koja kombinuje kvalitativne i kvantitativne metode. Ona se bazira na purpozivnom, teoretskom uzorkovanju koji smo ovde primenili, formulaciji konceptualnih kategorija, kumulaciji i komparaciji, i pogodna je za teorijsku elaboraciju na osnovu kodiranja istraživanih poruka¹⁰.

Odabir populacije koja je predmet istraživanja- ženske grupe u postdejtonskoj BiH, potom formiranje uzorka- odabrane su ženske grupe sa vebstranicama za analizu sadržaja¹¹ prati izbor jedinice prikupljanja podataka i jedinice analize podataka. Jedinicu sakupljanja podataka¹² predstavlja vebstranica ženskih grupa (opredelili smo se radi lakšeg pohranjivanja i obrade podataka da unosimo za čitav sajt a ne stranicu po stranicu budući da nam je fokus na grupi kao entitetu te na kraju sumarno na pokret u

⁹ E. Thun, „Konstuiranje spola u mađarskom kulturnom diskursu devedesetih godina“, u: Đ. Knežević et al (ur.), *Seminar. Žene i politika: Feminizmi na istočni način*, str. 89

¹⁰ Kimberley A. Neuendorf, *The Content Analysis Guidebook*, Sage Publications, Thousand Oaks, London and New Delhi, 2002, pp. 6-7

¹¹ Za potrebe intervjua smo u uzorak izabrali još deset grupa koje nemaju vebstranice, pri čemu se vodilo računa o ravnomernoj regionalnoj zastupljenosti. Faktor koje je uticao na odabir u uzorak je naravno i odaziv na intervju budući da iz nekoliko ženskih grupa nije stigao nikakav odgovor na molbu-pismo odn. telefonski poziv da se intervju obavi.

¹² Jedinica sakupljanja podataka je osnovna jedinica analize sadržaja i predstavlja elemente koji će se klasifikovati procesom kodiranja.

celini), a jedinice analize¹³ predstavljaju fizičke jedinice- tekstovi samostalni odsecci koji se nalaze na pojedinim vebstranicama.

Jedinice analize su potom operacionalizovane putem kodnog lista (kodeksa) sa kategorijama koji omogućuje merenje varijabli u definisanim hipotezama budući da se na osnovu njih dodeljuju vrednosti jedinicama analize. Kodni list obuhvata sledeće kategorije: vlastita grupa, druge grupe, donatori, ženski pokret, političke institucije, političarke, tip aktivnosti, prioritet aktivnosti, feministički identitet, socijalistička emancipacija. Budući da su kategorije nominalne delimo ih na podkategorije da bismo omogućili merenje definisanih jedinica¹⁴, a podkategorije su u našem slučaju ordinalna skala koja meri intenzitet usmerenosti ne generalnu kategoriju. Time je omogućena kvantifikacija varijabli, s napomenom da je usmerenost na vlastitu grupu i donatore indikator „nvoizacije“, a usmerenost na druge grupe, pokret u celini kao i pojedinke/heroine koje ne pripadaju vlastitoj grupi indikator posvećenosti pokretu. Kvantifikacijom ovih kategorija putem subkategorija omogućena je i kvalitativna analiza vrednosnog odnosa i značenja koji se pridaju određenim pojavama budući da alokacija fizičkih jedinica nije proizvoljna i da, što je veći prostor posvećen određenom sadržaju (ženskom pokretu odn. indikatorima putem kojih smo merili (ne)posvećenost pokretu) predstavlja veći kvalitet, ali uz pomoć njihovog smeštanja u širi kontekst aktivističkog delovanja, bez čega, kako primećuje Krippendorf analiza sadržaja preti da se svede na puku deskripciju.

Kako su varijable koje smo postavili u hipotezama i manifestne i latentne, merili smo ih korišćenjem ne samo njihovog manifestnog ispoljavanja već i putem kategorija koje predstavljaju njihove indikatore¹⁵. Tako npr. u prvoj hipotezi koja eksplicitno testira postojanje ženskog pokreta u BiH varijable smo merili ne samo na osnovu odgovora dobijenih iz intervjua i manifestne (ne)posvećenost ženskom pokretu već i na osnovu indikatora kao što su okrenutost vlastitoj grupi, donatorima, (ne)postojanje svesti o i manifestovane (ne)posvećenosti ženskom pokretu i sl.

¹³ Jedinice analize se obrađuju statistički u svrhu testiranja hipoteze odn. odgovora na istraživačka pitanja.

¹⁴ Daniel Riffe et al, *Analyzing Media Messages: Using Quantitative Content Analysis in Research*, Lawrence Erlbaum Associates, London, 2005, p. 84

¹⁵ K. A. Neuendorf, *The Content Analysis Guidebook*, p. 23

Na osnovu direktorijuma ženskih grupa koju je uradila Fondacija Cure u okviru projekta *Oživljavanje ženskog pokreta*¹⁶ dobijeni su podaci od ukupno 99 grupe a od njih 21 su imale dostupne vebstranice. Analizirane su vebstranice sledećih ženskih grupa: „Fondacija CURE“, „Udružene žene, Banja Luka“, „Žene ženama“, „Lara“, „Centar za pravnu pomoć ženama“, „Medica“, „Prijateljice“, „Udruženje žena Derventa“, „Seka“, „Glas žene“, „Snaga žene“, „Viktorija 99“, „Vive žene“, „Žena BiH“, „Žene za žene Internacional“, „Ženski centar, Trebinje“, „Alternative Kakanj“, „BiH inicijativa žena“, „Helsinški parlament građana Banja Luka“, „Žene sa Une“. Analiza je izvršena tokom januara i februara 2011. godine.

Neka pitanja i dileme su se otvarale tokom samog istraživanja i inspirativnih razgovora sa predstavnicama pokreta. Pre započinjanja intervjua sastavljena je lista od dvadesetak pitanja koja se tiču najpre generalne percepcije položaja žene u BiH društvu i javnoj sferi, a potom pitanja koja se tiču same grupe, njenog nastanka, ciljeva i strategija delovanja, kao i pitanja intra-grupne i intre-grupne dinamike s akcentom na pitanje solidarnosti. Potom su definisana pitanja koja se tiču percepcije ženskog pokreta i uopšte njegovog postojanja i prepreka u delovanju, feminističkog identiteta grupe i pokreta u celini, i odnosa prema socijalističkom periodu. Kroz svoje lične, aktivističke priče, životom u kom nema vremena za predah ove pojedinke su ostvarile spoj ličnog i kolektivnog i predanošću i posvećenošću pokretu izgradile i sopstveni ženski individualitet i aktivitet. Razgovorima sa pojedinkama koje svoje živote žive tranzicijski, na granicama budući da je nekima od njih životna dob pružila mogućnost da žive u različitim periodima i društvenim sistemima, otvorena su neka pitanja kao što su problem kontinuiteta pokreta, olakog odbacivanja nekih dostignuća iako ograničene socijalističke emancipacije, smene generacije u pokretu, rasta karijerizma, i surove činjenice da je rat u BiH i regionu doprineo ženskom i feminističkom osvešćivanju i povezivanju (tzv. „feminizam iz nužde“).

Na istraživačka pitanja je, nadam se odgovoreno u ovom istraživanju, ali ostaju dileme i nemir u kojoj meri se ovi odgovori mogu kategorizovati i uokviriti u naučni žargon. Neki od problema su svakako povezani sa samom tehnikom nestrukturisanih odn. polustrukturalnih intervjua koji ponekad prete da odvedu u preveliku slobodu

¹⁶ Videti: <http://zenskegrupebih.fondacijacure.org/>

interpretacije¹⁷, na uštrb dobijanja sistematičnih i pouzdanih podataka, kao i dinamične strukture društvenih pokreta kao polimorfnih fenomena koje je teško sistematično istražiti.

Intervjui su obavljani sa sledećim aktivistkinjama:

Jadranka Miličević i Vedrana Frašto, „Fondacija CURE“, Sarajevo 3. februar 2011.

Nuna Zvizdić, „Žene ženama“, Sarajevo, 9. februar 2011.

Djermana Šeta, „Ženski edukativni centar Nahla, Sarajevo“, 14. mart 2011.

Sabiha Kurtić, „Snaga žene“ Zenica, 2. Septembar 2011.

Mirjana Penava, „Forma F“, Mostar, 5. septembar 2011.

Minva Hasić, „Orhideja“, Stolac, 5. septembar 2011.

Miomira Krunić, „Ženski centar“ Trebinje, 6. septembar 2011.

Dragana Dardić, „Helsinški parlament građana Banja Luka“, 14. septembar 2011.

Nada Golubović i Lana Zajčević, „Udružene žene“ Banja Luka, 15. septembar 2011.

Sajma Gajetić, „Žene to mogu“, Banja Luka, 15. septembar 2011.

Aida Behrem, „Žene sa Une“, Bihać, 16. septembar 2011.

Nada Dodig, „Udruženje žena Derventa“, Derventa, 26. Septembar 2011.

Munevera Zečević, „Kakanjke –Užok“, Kakanj, 9. oktobar 2011.

Mujesira Haman, „Udruženje žena Tuzle“, 12. Oktobar 2011.

Sabiha Husić, „Medica“, Zenica, 17. oktobar 2011.

Senka Zulum, „Viktorija99“, Jajce, 19. Oktobar 2011.

Bosa Miletić, „Most“, Višegrad, 22. oktobar 2011.

Intervjuisane su i sledeće aktivistkinje-teoretičarke:

Prof. dr Jasna Bakšić-Muftić, Pravni fakultet, Sarajevo, 14. Novembar 2011.

Dr Zilka Spahić-Šiljak, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije (CIPS), Sarajevo, 19. Novembar 2011.

Neke od intervjuisanih aktivistkinja se nalaze u ženskom pokretu već duži period, i, živeći u različitim periodima (predratno, ratno i posleratno doba) i političkim

¹⁷ Više o dilemama kao i potencijalima intervjuja kao tehnike istraživanja, videti: Brian C. Rathbun, „Interviewing and Qualitative Field Methods: Pragmatism and Practicalities“, u: Janet M. Box-Steffenmeier et al (eds.), *Oxford Handbook of Political Methodology*, Oxford University Press, Oxford, 2010, pp. 687-701

režimima su na sebi svojstven način uspele da pojmu različite oblike marginalizacije žena u društvu kao i domete pokreta u različitim vremenskim periodima. Druge pak pripadaju mlađoj generaciji koja nosi samo rudimente sećanja na raniji društveno-politički period i na drugačiji način čitaju trenutne znakove vremena i posmatraju mesto i položaj žene u društvu, prepoznajući nove probleme i izazove ali i naslage i rudimente tradicionalnog i tradicionalističkog. Demokratizacija, makar i parcijalna, i novonastale mogućnosti za protok novih ideja i tokova uključujući i one feminističke su postavile okvir da se aktivistkinje probiju u javnu sferu i postanu prepoznatljive akterke civilnog društva u BiH. Prisustvo međunarodnog faktora u BiH i tzv. popularnost *gender mainstreaming*-a, daje podstrek udruživanju, organizovanju i bujanju raznovrsnih projektnih aktivnosti pogodnih za poboljšavanje položaja žena u društvu i njihovoj većoj vidljivosti u javnoj sferi.

Razgovori su obavljani u prostorijama ženskih grupa u različitim gradovima BiH, a prisustvo u nekim slučajevima i drugih aktivistkinja je omogućilo da se uz sugestije razgovor obogati, njegov smisao proširi i da mu se širi okvir kroz dijalog. Budući da je reč o polustrukturisanom intervjuu pre intervjuu su koncipirana okvirna pitanja na osnovu hipoteza i varijabli koje se definišane u hipotezama ali su tokom razgovora iznađena i druga pitanja i teme na osnovu odgovora na prethodna kao i same dinamike intervjuu. Rezultati istraživanja su prikazani u sedmom poglavlju, a na njih se referiralo i u zaključku ove disertacije.

1 POKUŠAJ POJMOVNOG ODREĐENJA

1.1 Društveni pokreti: nastanak, uzroci, karakteristike

Sociologija- fundamentalna društvena nauka je više bila fokusirana na probleme i proučavanje društvene strukture, a u političkoj nauci je dugo dominirao tzv. institucionalni pristup koji je u suštini statičan. Problemi društvenih pokreta su dugo ostali u seni društvene nauke i njenih glavnih teorijskih pravaca, što važi i za marksizam iako je ovaj pristup prvenstveno usmeren na proučavanje dubinskih i radikalnih društvenih promena¹⁸. Tek u novijoj političkoj sociologiji, sa pojavom novih/alternativnih društvenih pokreta, njihova važnost je eksplicitno elaborirana. Uvideo se značaj društvenih pokreta u nastanku novih formi i sadržaja kojima oni obogaćuju politički život i proširuju okvire društvene demokratizacije. Uprkos ovom naučnom zanemarivanju fenomena društvenih pokreta u periodu nastanka sociologije, termin je skovan upravo u tom periodu, od strane Lorenca fon Štajn 1850. u knjizi *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789. bis auf unsere Tage (Istorija društvenog pokreta u Francuskoj od 1789. do naših dana)*.

Jedno od pitanja vezanih za fenomen društvenih pokreta je kada se oni zapravo pojavljuju. Da li se npr. reformacija, koja započinje sa Luterovim objavljivanjem 97 teza na crkvi u Vittembergu 1517. godine može nazvati društvenim pokretom, budući da je praćena masovnošću, različitim oblicima političkog aktivizma pa i radikalizma, i imala je nesumnjive i dalekosežne društvene i političke posledice. Takođe, izazvala je i pojavu kontrareformacije, kao svojevrsnog kontrapokreta Katoličke crkve, koja je na taj način želela da povрати legitimitet svoje poljuljane moći na starom kontinentu.

Većina teoretičara/ki pak smatra da se ovde ne može govoriti o pojavi socijalnih pokreta, jer se tek sa usponom modernog društva javljaju preduslovi koji omogućavaju ovaj oblik kolektivne akcije. Uglavnom se navode karakteristike modernog društva koje su to omogućile, kao što su širenje pismenosti, štampe, razvoj parlamentarizma,

¹⁸ Vukašin Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, JP službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 101

kapitalizma, proleterske klase¹⁹ i sl. U svojoj studioznoj analizi društvenih pokreta Čarls Tili (Charles Tilly) uspešno podupire tezu da su ove savremene pojave i procesi doprineli nastanku društvenih pokreta kao specifične političke pojave. Jer, pismenost i štampa omogućavaju bolju artikulaciju interesa, širenje informacija i povezivanje grupa ljudi; nastanak parlamentarizma u okvirima ideje narodnog suvereniteta je dao legitimnost različitim zahtevima koji dolaze iz baze društva; a kapitalizam kao oblik klasnog uređenja je podstakao kompeticiju i različite konflikte, „oslobađajući“ ih pri tom od staleške etikecije i ritualizma što je konfliktima dalo poseban zamah²⁰. Ove tvrdnje se mogu potkrepiti i činjenicom da je sam termin društveni pokret, kao što smo već istakli uveden u nauku 1850. godine.

Da bi se bolje objasnio nastanak društvenih pokreta, može nam poslužiti tipologija globalnih društava na tradicionalna i moderna. Iako ova dihotomija pati od prevelike apstraktnosti i uprošćuje različite oblike društvene složenosti, može nam poslužiti kao heuristički okvir objašnjenja budući da se tek sa javljanjem onih društvenih karakteristika tipičnih za moderno društvo javljaju preduslovi koji omogućavaju ovakav vid kolektivnog angažmana i delovanja. Jer, dok je politička kultura i način života tradicionalnog društva parohijalnog karaktera, u smislu zatvaranja u uske lokalizme, pripisane socijalne statuse i da ne postoje mogućnosti artikulacije različitih interesa (npr. u feudalnom sistemu staleži kao pripisano, statusno obeležje nameću norme delovanja čitave zajednice van čijih okvira se ne mogu formulisati drugačiji oblici angažmana) kao ni svesti o tim interesima, u modernom društvu se javlja koncept države kao nacionalne zajednice koja razgrađuje uske lokalizme i partikularizme, pospešuje pokretljivost ljudi, a bujanje različitih političkih institucija sa definisanom nadležnošću stvara referentni okvir u odnosu na koji se mogu artikulirati različiti interesi, vrednosti i ideje. Jer, dok je u tradicionalnom društvu čovek bio osuđen na, kantovski rečeno nepunoletstvo bez mogućnosti da, korišćenjem vlastitog razuma ponudi odgovor na brojne izazove sa kojima se susreće, u modernoj epohi obeleženoj liberalnim i prosvetiteljskim optimizmom ističe se važnost ličnog angažmana u svrhu dobrobiti društvene zajednice ali i obezbeđivanja vlastite autonomnosti i moralnosti. Dok u tradicionalnom društvu ne postoji kulturni, verski, politički pluralizam, u modernom društvu se javljaju zamenci onoga što će se nazvati pluralnim društvom koje

¹⁹ Charles Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, Paradigm Publishers, Boulder and London, 2004, p. 25

²⁰ Ibid. , p. 53-54

ne pretenduje na monopol na istinu već dozvoljava postojanje različitih ubeđenja, vrednosti i načina života. Sve je to pružilo povoljan okvir za nastanak društvenih pokreta, no pri tom treba istaći da je ova razgradnja organske koncepcije društva karakteristične za srednjovekovni period praćena i porastom nejednakosti među ljudima i različitim manje ili više suptilnim mehanizmima sprečavanja deprivilegovanih slojeva-
prevashodno radništva, da artikuliše svoje interese i svoju političku paradigmu.

Po Čarlsu Tiliju, istorija društvenih pokreta počinje krajem XVIII veka na teritoriji Engleske i SAD, i predstavlja specifičan vid političkog, javnog i kolektivnog angažmana. Pre toga, oblik kolektivnog ispoljavanja političkih uverenja i zahteva je bio ograničen. Tili na primeru političkog života Engleske ilustruje kako je išao ovaj razvoj. Engleska je posle „Slavne revolucije“ postala parlamentarna monarhija, sa visokim nivoom poštovanja ličnih i građanskih prava, ali je put u širu društvenu demokratizaciju bio trnovit. Ljudi su smeli biti deo samo onih kolektiva koji su legalno priznati, kao što su npr. gilde, religijske zajednice i sekte, čiji su predstavnici mogli da iznose svoje zahteve u javnost, a vlasti su imale obavezu da ih razmotre. Van ovih okvira, nikakav javni angažman nije bio dozvoljen, i svaki oblik obraćanja građananstvu, javnosti u celini i političke agitacije van ovih okvira smatrali su se nelegalnim mešanjem u nadležnosti parlamenta²¹. Krajem XVIII veka, dolazi do novine koja se ogleda u tzv. *CG-contentious gatherings* (opisno prevedeno kao okupljanja u kojima se bučno i svadljivo raspravlja). Pojavi CG-a je doprineo politički angažman Džona Vilkinsa (John Willkins), političkog agitatora i člana parlamenta iz nižeg plemstva koji je promenio dosadašnje oblike političkih dešavanja. Pošto je, kako se po tadašnjim tumačenjima zakona smatralo, u svojim novinama na uvredljiv način prikazao krunu, a potom i zbog više sličnih navoda završio u zatvoru, politička javnost se uzavrela, a za vreme suđenja se uzvikivalo: Vilkins i sloboda! Sud je doneo oslobađajuću presudu, ali kako se Vilkins upustio u izdavanje blasfemskih političkih pamfleta, parlament mu je oduzeo mandat. Međutim, javnost se ponovo uskomešala, ispunjavala ulice, organizovala peticije i marševe. Stoga su dešavanja oko Džona Vilkinsa proširila obim dotadašnjih oblika političke participacije, koja se svodila na slanje dostojanstvenih predstavnika koji u ime određene grupe, ponizno iznose njene zahteve pred nadležnima²². U američkom iskustvu, do oblika angažovanja karakterističnog za socijalne pokrete dolazi usled

²¹ Ibid., p. 21

²² Ibid., p. 20

pobune protiv engleske kolonijalne uprave, što je kulminiralo nametanjem dodatnih poreza i taksu od strane kralja Džejmisa. Ogorčeni građani kolonija se samoorganizuju, održavaju se bojkoti, javna okupljanja, mitinzi, pišu pamfleti, vodi živa komunikacija između gradova 13 američkih kolonija, što je po Tiliju doprinelo pojavi socijalnih pokreta kao posebne forme političkog angažmana na teritoriji SAD-a²³.

Ovaj kratak osvrt na nastanak društvenih pokreta kao specifične forme kolektivnog delovanja nam omogućava da iznađemo i odgovarajuću definiciju. Najčešća i najjednostavnija definicija socijalnih pokreta je da se radi o kolektivnim, organizovanim pokušajima društvene promene²⁴. Međutim, ovakva jedna definicija je preširoka i svaki njen element zahteva dalju elaboraciju da bi se uvidela posebnost društvenih pokreta u odnosu na druge oblike političkog organizovanja i kolektivnog aktivizma. Postavlja se pitanje o kakvim je kolektivima reč, sa kakvim oblicima organizacije, o kojim i kakvim društvenim promenama?

Pitanje o kolektivu, grupi se odnosi na činjenicu da su subjekti, nosioci društvenih pokreta velike društvene grupe kao što su klase, nacionalne, rasne, religijske, rodne i slične grupe. Pri tome se naravno ne pretpostavlja da se svi pripadnici/e datog kolektiva identifikuju sa tim pokretom- npr. da se svo radništvo angažuje u ili pak slaže sa ciljevima radničkog pokreta. Međutim, kako ovaj pokret teži da artikulise vrednosti, ciljeve i interese radničke klase, i kako okuplja veliki broj njenih pripadnika/ca, možemo reći da je radnička klasa subjekt radničkog pokreta. Kada je reč o organizaciji, Hejvud ističe da društvene pokrete karakteriše slaba organizaciona struktura- pokreti nisu formalno i jasno strukturirani kao npr. političke partije, interesne grupe i sl., međutim ovde se ne radi o spontanoj masovnoj akciji (kao što su npr. ustanak ili pobuna) već u pokretima postoji određen nivo nameravane i planirane akcije radi ostvarivanja određenih društvenih ciljeva²⁵. Po Goatiju, društveni pokreti nisu organizovane grupe i to ih razlikuje od ostalih kolektivnih političkih aktera. Jedinstvenost pokreta ne leži u organizaciji, već u idejama oko kojih se pokret kristališe: „okolnost da hiljade i milioni ljude deluju u istom pravcu bez ikakve organizacione povezanosti i hijerarhijskih odnosa, predstavlja u stvari iskonsku snagu socijalnog

²³ Ibid. , p. 26

²⁴ Craig J. Jenkins, William Form, „Social Movements and Social Change“, u: Thomas Jasinski et al (Eds.), *The Handbook of Political Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, p. 331

²⁵ Endru Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2004, str. 531

pokreta²⁶. Teoretičari/ke i istraživači/ce koji/e su vršili/e konkretne analize oblika i rezultata delovanja pojedinih socijalnih pokreta su uočili i neke elemente organizacione strukture samih pokreta. Npr., u svojoj analizi pokreta za građanska prava (*Civil Rights Movements*) afroameričke populacije u SAD-u, Kenet Endruz (Kenneth T. Andrews) analizira kako su organizacija ovog pokreta i njegove aktivnosti donele određene konkretne, ali i šire, radikalne promene u američkom društvu. Njena studija je naročito apostrofirala određene oblike organizovanosti koje su se dešavale oko lokalnih crkava kao i organizovanje tzv. „Škola slobode“ (*Freedom schools*). Vidimo da, kada je reč o odnosu društvenih pokreta i organizacije ne postoji slaganje u nauci, ali možemo ustvrditi da bi bez ikakvog oblika organizacione strukture, makar ona bila labavog i nedovoljno definisanog karaktera, pokret teško mogao da artikuliše svoje ciljeve i aktivnosti. S druge strane, pokret je uvek nešto mnogo više od ove organizacione dimenzije. On ima više dimenzija budući da nije fiksiran u vremenu, prostoru, članstvu, i u svakom pokretu se prepliću različite organizacije, mreže, zajednice, i ljudi- aktivisti i aktivistkinje pokreta²⁷. Posebni društveni pokreti često inkorporiraju unutar sebe veliki broj tzv. nevladinih organizacija posvećenih određenim društvenim ciljevima i vrednostima, a dešava se takođe da iz određenog pokreta nastane niz organizacija (tako je npr. iz ekološkog pokreta nastao niz organizacija kao što je *Greenpeace*)²⁸. Takođe, problem organizacije u socijalnim pokretima se ne odnosi samo na instrumentalnu dimenziju, u kojoj se organizacija posmatra kao resurs pomoću kojeg pokret pokušava da postigne svoje ciljeve. Organizaciju karakteriše i određena kultura interakcije, ona je „kontekst političke konverzacije“ u kojoj pokret definiše sebe i konverzacijom sa drugim pokretima i okruženjem razvija sebe i svoje aktiviste/kinje²⁹. U pokretima takođe, važnu ulogu igraju senzibilitet i osećanja koje ljudi grade u pokretu i kroz

²⁶ Vladimir Goati, *Politička sociologija*, Nip Mladost, Beograd, 1978, str. 175

²⁷ Nancy Whittier, „Meaning and Structure in Social Movements“, u : David S. Meyer, Nancy Whittier, Belinda Robnett (eds.), *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 289

²⁸ Đorđe Tomić, „Društveni pokreti: pitanja, pojmovi, teorije i metode“, u: Đorđe Tomić i Petar Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad, 2009, str. 16

²⁹ Elisabeth S. Clemens, Debra C. Minkoff, „Beyond the Iron Law: Rethinking the Place of Organization in Social Movement Research“, u: David A. Snow, Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Carlton, 2006, 2nd ed., p. 157

pokret³⁰. Pored refleksivnih emocija kao što su strah, iznenađenje, bes, nezadovoljstvo, radost a koje su i kratkotrajnog karaktera, postoje i afektivne emocije kao što su ljubav, mržnja, poverenje a koje su dugotrajnije³¹. Previđenje poslednjeg je često vodilo u zanemarivanje emotivne dimenzije u političkom delovanju jer su se isključivo posmatrale one refleksivne, kratkotrajne emocije, te se kolektivnom delovanju pridavao isključivo iracionalni karakter. Takođe, bez uviđanja značaja emocija ne može se objasniti zašto se veliki broj ljudi, uprkos velikim troškovima participacije, bori za određene ciljeve³². I dalje, mnogi pokreti nošeni idejom egalitarizma (kao npr. mirovne, ženske grupe i pokreti) pružaju svojim aktivistima i aktivistkinjama emotivno zadovoljstvo i veze poverenja, ljubavi, uzajamnog poštovanja³³, što pak često dovodi do tenzija između ovih emotivnih, interpersonalnih odnosa i potreba, sa jedne, i instrumentalnih ciljeva sa druge strane.

Kada je reč o društvenim promenama, težnja za njima je jedna od najbitnijih karakteristika društvenih pokreta. Ni u ovom pitanju međutim ne postoji slaganje među teoretičarima. Npr., Goati ističe da su društveni pokreti protagonisti samo bitnih, dalekosežnih promena u distribuciji političke i ekonomske moći, ali pravi ogradu ističući da postoje i pokreti koji se grupišu radi odbrane *status quo*-a i onemogućavanja takvih značajnih promena³⁴. I ovi pokreti su pak povezani sa velikim značajnim promenama jer ih teže sprečiti i suzbiti. To je po autoru osnovna *differentia specifica* društvenih pokreta u odnosu na interesne grupe, koje obično teže manjim ustupcima i dobitima od strane sistema. Neki teoretičari u društvene pokrete ubrajaju i one koji ne teže nekim radikalnijim promenama, i na osnovu toga prave tipologiju društvenih pokreta. Međutim, i ovde treba biti oprezan budući da, kao što primećuje Herbert Blumer, i oni pokreti koji teže radikalnijim promenama to često ostvaruju postepeno, najčešće tako što dovode do postepenih promena u vrednostima ljudi koje on naziva kulturnim nanosima ili strujama. Ove se potom akumuliraju i dovode do velikih promena u načinima kako ljudi percipiraju sebe i svoj položaj u političkom poretku, što

³⁰ Ovdje je potrebno navesti da svaka organizacija nosi i emotivnu komponentu, tako je npr. Veber ukazao na svojevrstni etos i senzibilitet birokratske organizacije. S tim u vezi, dihotomija racionalnost-emocionalnost u složenoj društvenoj stvarnosti se ispoljava kroz raznovrstan niz međudnosa i međuuticaja.

³¹ Jeff Goodvin, James M. Jaspers, Francesca Pallieta, „Emotional Dimensions of Social Movements“, u: D. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 416-418

³² Ibid., p. 418

³³ Ibid., p. 420

³⁴ V. Goati, *Politička sociologija*, str. 168-169

ih vodi u osećaj nezadovoljstva sa postojećim sistemom i usmerava njihovu aktivnost u novim pravcima³⁵. U tome, po nekim stajalištima leži i ključ uspeha novih društvenih pokreta, npr. šezdesetosmaških koji su naizgled propali ali su doveli do promene vrednosti u društvu. Dalji sporovi kada je reč o promenama odnose se na pitanje nivoa, mesta (*locus*) promena, npr. da li ove promene moraju biti šire društvene ili mogu biti i interpersonalne? Spor se često prevazilazi jednom širokom, inkluzivnom definicijom promena budući da npr. promene koje se dešavaju na nivou interpersonalnih odnosa mogu da dobiju i šire konsekvence. U predgovoru za knjigu *The Blackwell Companion to Social Movements* urednici/e ističu da je neophodno napraviti razliku između institucionalnih (političkih, ekonomskih, religijskih, obrazovnih itd.) i kulturnih (vrednosti, vrednosnih obrazaca) promena, i da instituciolani autoritet protiv kojeg pokreti nastupaju može biti lociran na nivou grupe, organizacije, društva, kulture ili pak čitavog svetskog poretka³⁶. Ciljevi i dometi promena su pri tom stvar različitih oblika i nivoa političke interakcije, budući da pokreti reaguju na tzv. „roditeljsku strukturu“, odn. na prepreke i frustracije prisutne u okvirima postojećeg u čijim okvirima i sami deluju³⁷. Od reakcije institucija često zavisi da li će npr. neki pokret, koji ima određene ciljeve i taktike postati reformistički ili revolucionaran. Pri tome i reformistički i revolucionarni pokreti nastaju iz sličnih nezadovoljstava i ciljeva ali u uslovima kada vlasti reaguju blago, neutralno ili pak kooperativno veći su izgledi da će pokret postati reformistički. Revolucionarni pokreti pak nastaju u okolnostima kada vlada koristi represivne mere prema pokretu i kada je neefikasna u vršenju represije³⁸.

Poseban problem se javlja kada se pokušavaju analizirati uzroci zahteva za promenom, naročito momenat odn. faza pojačanog konflikta i zahteva za promenom. I same eksplanatorne varijable pri tom mogu i same biti u fazi promena kao i sam pokret koji one pokušavaju da objasne³⁹. Dinamika konflikta i različitih oblika interakcija kroz sam sistem dovode do tzv. radikalne nepredvidljivosti u okolnostima kada pokret i sistem stoje na neprijateljskim linijama, pri čemu i jedan događaj ili momenat može da

³⁵V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 103

³⁶David A. Snow, Sarah A. Soule, Hanspeter Kriesi, „Mapping the Terrain“, u: D. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *Blackwell Companion to Social Movements*, p. 11

³⁷J. C. Jenkins, W. Form, „Social Movements and Social Change“, u: D. Snow, S. A. Soule and H. Kriesi (eds.), *Blackwell Companion to Social Movements*, p. 334

³⁸Ibid., p. 333

³⁹Ruud Koopmans, „Protest in Time and Space: The Evolution of Waves of Contention“, u: D. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 21

odigra prelomnu odluku. Tako npr. u jesen 1989. protestanti/kinje u Istočnoj Nemačkoj su smatrali mogućim i kineski scenario na Tjenamenu što je stvorilo osećaj da je sve moguće te su se percepcije kretale između euforične nade za promenom i straha od represije⁴⁰. Često se kao uzrok promena navodi širenje političkih šansi, npr. u slučaju američkog pokreta za građanska prava činjenica da je došlo do nastanka afro-američke srednje klase koja je predstavljala važan resurs pokreta, a ovo objašnjenje bi se moglo iskoristiti i kada je reč o nastanku ženskog pokreta. Ovo povećanje šansi nije pak samo strukturalno budući da je za delovanje pokreta od suštinske važnosti i percepcija aktera/ki o tim šansama. Akteri/ke često precenjuju novonastale mogućnosti jer u protivnom, sama akcija bi bila upitna⁴¹. U svakom slučaju, uvek postoji veći broj uzajamno preplićućih varijabli što rezultira u činjenici da na kraju ni sam pokret nije više ono što je bio na početku.

Da bi pokreti mogli da ostvare odn. spreče određene društvene promene, neophodno je da imaju određene karakteristike koje bi to omogućile. Po Čarlsu Tiliju, društveni pokreti predstavljaju inovativnu sintezu tri elementa: kampanje kao organizovanog javnog pokušaja upućivanja zahteva nadležnima i javnosti u celini; repertoara koji čine različite forme političke akcije, kao što su stvaranje udruženja i koalicija, organizovanje javnih sastajanja, svečanih procesija, relija, demonstracija, prikupljanje peticija, davanje izjava medijima, distribucija pamfleta; i javni prikaz (*public display*) tzv. *wunc* obeležja- *w(orthiness)* pri čemu se misli na značaj i vrednost ciljeva pokreta za njegove aktere/ke kao i društvo u celini; *u(nity)* kao prikaz jedinstva pokreta; *n(umbers)* kao brojnost i masovnosti pokreta i *c(omittment)* kao predanost ciljevima⁴². Tilijevo shvatanje je nastalo u okviru američke političke sociologije koja je više pragmatiski orijentisana, i u kojoj se naglasak stavlja na ciljeve, resurse, interese, šanse, organizaciju i strategije pokreta. U Evropi je pak više razvijena tzv. paradigma u kojoj je akcent na pitanju identiteta, tako po Alenu Turenu (Alain Touraine) društvene pokrete karakterišu tri načela: načelo identiteta- u ime koga se bore, načelo suprotnosti- protiv koga i načelo totaliteta- jer se društveni problem oko kojih se pokret definiše i mobilise tiču celine društva. Naš teoretičar društvenih pokreta Vukašin Pavlović navodi

⁴⁰ Ibid. , p. 23

⁴¹ Hanspeter Kriesi, „Political Context and Opportunity“, u: D. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements* , p. 68

⁴²C. Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, pp. 3-4

da društveni pokreti poseduju sledeće karakteristike na osnovu kojih se inače i razlikuju od drugih društvenih pojava: kolektivna akcija, dobrovoljnost i otvorenost, masovnost, stav prema društvenoj promeni, izraz društvenog konflikta, interesna osnova okupljanja, nezadovoljene potrebe, javnost delovanja, spontanost, difuznost i elastičnost, i društvena značajnost problema⁴³.

U poslednje vreme pitanje identiteta je postalo posebno aktuelno budući da identitet pruža pokretu samodefiniciju i održava njegovu mobilizaciju⁴⁴. Na to je naročito uticao uspon brojnih alternativnih pokreta šezdesetih godina prošlog veka, koji sebe konstituišu i angažuju nudeći alternativne sisteme vrednosti i obrasce življenja. Često se ističe da je bujanje društvenih pokreta od šezdesetih godina dvadesetog veka na ovamo posledica krize sistema vrednosti, lične i kolektivne obesmišljenosti usled jačanja tehnokratije, birokratije, s jedne, i ispraznog konzumerizma sa druge strane. U kontekstu savremenog masovnog društva, novi društveni pokreti omogućavaju ljudima da povrate ili uspostave sopstveni identitet⁴⁵. Po Alanu Turenu, ovo nalaženje i stvaranje novih identiteta je posledica opadanja značaja klasne i religijske pripadnosti, kao i porodičnih veza u postindustrijskom društvu. Mnogi pokreti se upravo bore oko priznavanja specifičnosti vlastitog identiteta od strane države i dominantne kulture (npr. pokreti za LGBT prava) a neki se pak zadovoljavaju negovanjem vlastitog identiteta van šireg društva i idu u dobrovoljnu getoizaciju. Pokret takođe može težiti dekonstrukciji dominantnih definicija identiteta, odn. načina na koji sistem određuje ono što je npr. *gay/straight*, muško-žensko i sl⁴⁶. Stvar identiteta je takođe i vrlo kompleksna, jer se javlja pitanje da li se može govoriti o npr. identitetu žene gledano u celini, bez obzira na razlike i heterogenosti koji se nalaze u ovom identitetu. Npr. da li je žena obrazovana ili neobrazovana, zaposlena ili nezaposlena, sa ili bez dece, koje je rase, klase, religije, koje seksualne orijentacije i sl. Ova pitanja i debate su se iskristalisale još u samim počecima ženskog pokreta, budući da su njegov katalizator bile aktivnosti žena iz srednje klase. Pitanje je pak još dublje budući da su se, čak i unutar grupa koje okupljaju žene iz sličnog *background-a* javile tenzije ne samo oko pitanja i strategija

⁴³V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 100

⁴⁴J. Craig Jenkins, and William Form, „Social Movements and Social Change“, u: Thomas Jasinski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology*, p. 340

⁴⁵V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 157

⁴⁶Merry Bernstein, „The Contradictions of Gay Ethnicity: Forging Identity in Vermont“, u: David S. Meyer, Nancy Whittier and Belinda Robnett (eds.), *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2002., p. 87

ženskog delovanja, već i samog načina na koji se formira identitet žena: da li je reč o društveno-kulturnom konstruktu ili pak subjektivizaciji bioloških/polnih razlika. Iako je pitanje naizgled teoretsko ono je uticalo na i dobrim delom bilo odraz tenzija unutar samog ženskog aktivizma. Sve ove razlike, diskusije i tenzije su svakako plodne, jer ženski kao i društveni pokreti *en general* koji nemaju sluha za razlike se optužuju za nekritički esencijalizam i političku naivnost, i često ne ostvaruju značajne uspehe jer ne polaze od realnog stanja na terenu. S druge strane, čuju se i primedbe da uvođenje razlika unutar određenog identiteta sužava njegov politički angažman i usmerava ga na manje značajna pitanja i da se na taj način, žrtvuje šira transformacija društva radi sitnih političkih dobiti⁴⁷. Slovenački filozof Slavoj Žižek, poznat po svom provokativnom stilu pisanja i delovanja, kaže da je ovakva usitnjena liberalno-multikulturalna politika identiteta praćena procesima neprestane diversifikacije, u čijoj pozadini leži kapitalistička globalizacija. Stalno i neprestano proizvodjenje različitih identiteta je proizvod težnji kapitala da ostvari profit od ovih različitih identiteta i orijentacija (npr. preko homoseksualnog turizma, latino muzike...)⁴⁸. Ova lucidna Žižekova konstatacija stoji, iako je ili možda baš upravo zato što je protkana levičarskim lamentom nad postojećim ali i isto tako levičarskim optimizmom da se, pošto se realno prikaže i izvrši njegova temeljna dekonstrukcija, otkriju mogućnosti za ljudsko oslobođenje i emancipaciju. No, pri tom treba istaći i drugu stranu ove stalne diverzifikacije. Naime, na ovaj način različite marginalne grupe imaju mogućnost da definišu svoju poziciju, izbore se za nju u političkom prostoru, i na taj način prošire horizonte, kako svoje vlastite tako i šire društvene, a koji utiru put u njihovo (samo)oslobođenje. Uprkos tome, činjenica je da je ovaj proces isuviše podudaran sa opadanjem leveice na svetskoj političkoj sceni, budući da dolazi do homogenizacije partikularnih grupa oko pojedinih pitanja bez mogućnosti kreiranja širih, značajnijih društvenih promena⁴⁹. Pojam identiteta je zamenio Marksov koncept klasne svesti, a kolektivna potraga za identitetom se smatra osnovnom karakteristikom društvenih pokreta. I same prepreke i resursi kojima su ljudi i grupe izloženi i koje poseduju, ma koliko bili objektivno dati u okviru postojećih odnosa, se posmatraju, definišu i pokušavaju promeniti u zavisnosti

⁴⁷ Ibid. , p. 85

⁴⁸ Slavoj Žižek, *Škakljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije*, Šahinpašić, Sarajevo, 2006, str. 186

⁴⁹ Time na kraju krajeva i ove grupe postaju žrtva vlastitog esencijalizma (sada doduše manjeg obima) protiv kojeg su se ispočetka borile.

od pristupa resursima identiteta, a što je, kako navodi Meluči u skladu sa pragmatiskim pristupom fenomenu društvenih pokreta⁵⁰.

1.2 Glavni pristupi u proučavanju društvenih pokreta

Od kad je pojam društvenih pokreta uveden u nauku, nastali su i različiti pokušaji njegove teorijske elaboracije i njegovog smeštanja u objašnjiv i sistematičan teorijski okvir. Najpre su društveni pokreti objašnjavani u okvirima ranog simboličkog interakcionizma i kolektivnog biheviorizma, da bi se kasnije profilisale moderne teorije kao što su teorija mobilizacije resursa, i teorija kolektivnih identiteta.

Rani simbolički interakcionizam je obeležio teoriju o društvenim pokretima u prvoj polovini dvadesetog veka. Ovde je naglasak bio na tzv. iracionalnim elementima kao sastavnom odrednicom tzv. kolektivnog ponašanja. Kao širenje zaraze koja se ne može suzbiti, sličnim analogijama se objašnjavalo i širenje kolektivnih delovanja kao oblika masovnog nezadovoljstva te je ovo shvatanje završilo u svojim konzervativnim ćorsokacima. Usled straha od društvene anomije i dezintegracije modernog društva, društveni pokreti su viđeni kao podtip kolektivnog delovanja zajedno sa panikom, glasinama, gomilom i nemirima⁵¹. Strah od sloma društvene kontrole izrazio je i Robert Park (Robert Park), predstavnik čikaške škole kolektivnog biheviorizma, podvukavši razliku između društvene integracije i kolektivnih oblika delovanja koji nastaju sa slomom društvene integracije. Park je, za razliku od tada dominantnih evropskih teorija gomile isticao da postoje i inovativni oblici kolektivnog delovanja. Slom socijalne kontrole stoga ne rezultira nužno eksplozijom različitih iracionalnosti već formiranjem novih normi⁵². Oslanjajući se na Parka, Herbert Blumer (Herbert Blumer) je dalje razradio teoriju kolektivnog biheviorizma i učinio kolektivno ponašanje prepoznatljivim poljem u sociološkoj teoriji i istraživanjima. Po Blumeru, kolektivno ponašanje uključuje grupnu aktivnost koja je spontana, nestrukturisana i neregulisana. Ona se javlja usled nezadovoljstva postojećim načinom života i vođena je željama i

⁵⁰ Alberto Melucci, „Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements, u: B. Klandermans, H. Kriesi, S. Tarrow (eds.), *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research across Cultures*, Greenwich, JAI Press, 1988, p. 343

⁵¹ Steeven Buechler, „The Strange Career of Strain and Breakdown Theories of Collective Action“, u: D. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 47

⁵² Ibid., p. 49

nadama za novim mogućnostima življenja, i često dovodi do eruptivnih prekida u uobičajenoj društvenoj svakodnevnici⁵³. Blumer je zaslužan i za prvu tipologiju društvenih pokreta, deleći ih na opšte društvene pokrete, posebne i ekspresivne. Opšti društveni imaju samo generalno usmerenje i nisu strukturisani, nemaju hijerarhiju, jasne strategije, epizodični su, a posebni pokreti imaju jasno definisanje ciljeve, strategije, formalizovano vođstvo i članstvo. Prvi pokreti stvaraju promene koje Blumer naziva nanosima ili strujama i koji se postepeno šire među vrednostima ljudi. U ove pokrete spada radnički pokret, ženski pokret, mirovni pokret. Posebni pokreti imaju jasno definisane ciljeve, razvijaju odgovarajuću strukturu i organizaciju, definisano vođstvo i članstvo. Primer ovih pokreta je pokret protiv ropstva. Ekspresivni pokreti (religijski, modni) nemaju pretenzije prema sistemu i svode se na ispoljavanje određenih društvenih vrednosti i životnih stilova⁵⁴. Uprkos stanovitim razlikama, u ovim teorijama je naglasak na kolektivnom obliku ponašanja koji nastaje usled sloma društvene rutine, i na eruptivnosti i ekcesivnosti kolektivnog delovanja. Šezdesetih godina prošlog veka razvile su se modifikovane varijacije teorije kolektivnog bihejviorizma. Gešvender je u svojim analizama naglasak stavljao na osećaju relativne deprivacije, koja podstiče kolektivno delovanje u uslovima anticipacije moguće budućnosti. Nil Smelser (Neil Smelser) je, takođe tokom šezdesetih godina, dalje produbio ali i sažeo rezultate teorija kolektivnog bihejviorizma. Kolektivno ponašanje po Smelseru nastaje usled strukturalnih napetosti (neizvesnosti, deprivacije, društvenih razlika), verovanja, naglih društvenih promena kao i sloma socijalne kontrole. Kolektivno delovanje se produbljuje verovanjima i predstavama koji ga prate, a reč je o odgovorima na procese koji su u suštini iracionalnog karaktera⁵⁵. No, pored preovlađujućih, iracionalnih oblika kolektivnog delovanja kao što su panika, pomame i neprijateljski izlivi, postoje i oblici kolektivnog ponašanja koji spadaju u društvene pokrete. Oni mogu biti normativno orijentisani ka stvaranju novih normi bilo da su ove ekonomske, političke, ili religijske prirode. Ovi pokreti su u svojoj suštini reformistički. Pored njih postoje i vrednosno orijentisani pokreti koji teže da uspostave nove ili

⁵³ Ibid.

⁵⁴ V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 103-105

⁵⁵ S. Buechler, „The Strange Career of Strain and Breakdown Theories of Collective Action“, u: D. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 50

modifikuju postojeće vrednosti u ime viših ciljeva. U njih spadaju masijanski pokreti, nacionalistički pokreti, revolucionarni pokreti, verske revolucije i sl.⁵⁶

Ova objašnjenja su dobrim delom prevaziđena i odbačena u drugim teorijama. Naime, prethodni pravci zapostavljaju političku dimenziju kolektivnog ponašanja, i pretpostavljaju mehaničku, linearnu vezu između strukturalnih, društvenih napetosti i određenih oblika društvenog ponašanja. Teorija mobilizacije resursa, kritikujući osnovne postavke prethodnih teorija, ističe da društveni pokreti imaju elemente trajnosti i institucionalizacije, i polazi se od pretpostavke da se ljudi uključuju u pokrete kao racionalni akteri. Naime, pokreti se baziraju na kolektivnom razumevanju grupnih interesa i predstavljaju oblike društvene borbe koja nastaje zbog interesa koji su u kofliktu⁵⁷. U ovom pravcu analiziraju se različite strategije pokreta i šanse koje dolaze iz okruženja pa se daju iznijansirani i konkretniji pogledi na fenomen društvenih pokreta. Mek Karti i Zeld (McCarthy and Zald) ukazuju na profesionalizaciju novih društvenih pokreta koja je bitna strategija mobilizacije⁵⁸. Pokreti otvaraju mogućnosti za razvoj profesionalne karijere određenih ljudi, naročito stručnjaka koji se u svojim aktivnostima kreću na relaciji vladinih institucija, agencija, univerziteta, fondacija, lokalnih organizacija i dr. Porast materijalnog bogatstva društva i rast srednje klase je omogućio tzv. razvoj sektora društvenih pokreta omogućivši stalan priliv značajnih rerursa i finansiranje ideja⁵⁹.

Resursi koji se mobilišu u pokretima su raznovrsni i predstavljaju kapacitete kolektivne akcije. Po Fremenu, oni mogu biti opipljivi- kao što su npr. novac, publicitet, prostor; potom, ljudski resursi- vođstvo, ekspertiza, volonterski rad, posvećenost, pristup donosiocima odluka; i socijalni resursi- status, legitimnost, prepoznavanje ciljeva⁶⁰. Glavne postulate ove teorije izložio je Mancur Olson (Mancur Olson) u knjizi *Logika kolektivne akcije*, a na osnovu premisa neoklasične ekonomije: kolektivne oblike delovanja treba tumačiti polazeći od individualnih interesa; i, pojedinci postupaju

⁵⁶ V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 106

⁵⁷ S. Buechler, „The Strange Career of Strain and Breakdown Theories of Collective Action“, u: D. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 52

⁵⁸ J. Craig Jenkins, William Form, „Social Movements and Social Changes“, u: Thomas Jasinski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, p. 336

⁵⁹ Kejt Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 137

⁶⁰ J. Craig Jenkins and William Form, „Social Movements and Social Change“, u: T. Jasinski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology*, p. 337

racionalno da bi svoje interese maksimalno zadovoljili, a gubitke sveli na minimum. Ključni problem za Olsona je bio tzv. fenomen „slobodne vožnje“. Naime pojedinci koji pripadaju određenoj grupi koja se uspela uspešno izboriti za određene ciljeve, na osnovu samog pripadanja toj grupi uživaju plodove borbe bez da su se sami u nju uključili. Ključ se nalazio u objašnjenju načina na koji se resursi mobilisu tako da za individue učešće u pokretu bude racionalno⁶¹. Entoni Oberšal (Anthony Obershall) je pokušao da odgovori na Olsonovo pitanje proširujući njene okvire- naime društveni kontekst u kojoj se određena, deprivirana grupa nalazi. Naime, ljudi ne žive kao izolovani pojedinci već postoji socijalni pritisak na pojedince da se uključe u pokret zajednice kojoj pripadaju. Takođe, lideri/ke pokreta uživaju visok status unutar pokreta ali i u široj zajednici, naročito ako pokret doživi uspeh. Da su resursi ključ objašnjenja novih društvenih pokreta leži i u činjenici da su razvijenim industrijskim društvima mobilizacije siromašnih i marginalnih retke, i da su glavni nosioci pokreta pripadnici/e srednje klase a koji imaju pristup različitim resursima⁶².

Po nekim tumačenjima, ova teorija ipak ne objašnjava uspon i delovanje novih društvenih pokreta šezdesetih godina prošlog veka a koji nisu okupirani interesnim ciljevima i pukim usmeravanjem resursa ka postizanju ovih interesa. Novi socijalni pokreti su pokreti za „oslobođenjem od slobode“, odn. emancipacijom od takvog poimanja ozbiljene⁶³ slobode, te se ključ objašnjenja ne može tražiti u igri resursa koje pokret ima i šansi koje ga okružuju. Po Alenu Turenu, pripadniku novog pravca, težište borbe se odvija oko „istorijske istinitosti“ koja zapravo stvara i usmerava društvo⁶⁴. U tzv. klasičnoj klasnoj borbi, pored opipljivih interesa sukob klasa se vodio i oko monopola na društvenu interpretaciju. Ovo je pak u potpunosti očevidno u novim društvenim pokretima, koji se bore kroz društvenu arenu a ne kroz državu i to prevashodno kulturnim sredstvima⁶⁵. Kultura pruža motivaciju za akciju i akterima daje osećaj zajedništva i solidarnosti kroz koje grade vlastite identitete i pripadnosti. Za nove društvene pokrete pitanje identiteta je ključno s obzirom na dislociranost, izljebljenost savremenog čoveka iz ranijih, tradicionalnih pripadnosti te on svoj identitet traži i gradi

⁶¹ K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, str. 135

⁶² Bob Edwards, John D. McCarthy, „Resources and Social Movement Mobilization“, u: D. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 117

⁶³ Blaženka Despot, *New Age i moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995, str. 100

⁶⁴ K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, str. 152

⁶⁵ Ibid., str. 155

kroz performativne strategije pokreta. Identitet, autonomija i priznavanje, su ključne reči u objašnjavanju suštine društvenih pokreta. Za društvene pokrete, kao oblike kolektivnog delovanja je od ključne važnosti stvaranje solidarnosti i zajedničkog identiteta, a mnogo manje je značajno da li će to doneti zadovoljenje nekog opipljivog interesa⁶⁶. Društveni pokreti su kreativni, otvoreni diskurzivni prostori u kojima se interpretira i reinterpreta šira društvena stvarnost kao i identitet određene društvene grupe.

Turenovu teoriju je dalje razvio Alberto Meluči (Alberto Melucci) ali je, da bi izbegao idealizam Turenove teorije koristio i neke aspekte teorije mobilizacije resursa. Meluči naročito insistira na mnogostrukoj prirodi novih društvenih pokreta, koji imaju različite nivoe akcije i u igri su različite grupe činilaca. Meluči ukazuje i da postoje različiti motivi za angažovanje u kolektivnoj akciji, npr. mobilizacija protiv podizanja nuklerane elektrane u ruralnom području- ova za seljake predstavlja ugrožavanje tradicionalnog načina života, a za mlade, urbane ljude ugrožavanje prava na autonomni život⁶⁷. Takođe, Meluči odbacuje strogu podelu na subjektivne i objektivne dimenzije društvenog života: ciljevi akcije, sredstva i okruženje akcije se definišu u stalnom procesu izgrađivanja društvenog pokreta⁶⁸. Prepoznatljivi raskid sa Turenom i sa teorijom mobilizacije resursa vidi se u Melučijevom odbacivanju shvatanja da su odani aktivisti i stabilne organizacije glavni činioci pokreta. Pokreti pak uglavnom opstaju u tzv. „nevidljivim mrežama ispod površine“, gde se tiho osporavaju konvencije društva, izvode eksperimenti života, stiču nova iskustva i formiraju kolektivni identiteti. Pokreti postaju vidljivi kad se mobilišu i javno protestuju sa nastankom odgovarajućih okolnosti⁶⁹. Društveni pokreti takođe menjaju i redefinišu odnos privatnog i javnog. Naime, značenja i iskustva privatnog i javnog su u pokretima isprepletana i upravo je ženski pokret dobra ilustracija ove tvrdnje⁷⁰.

Uprkos razlikama, oba savremenija pravca mogu da posluže kao okvir za objašnjenje delovanja društvenih pokreta. Pokreti se mogu boriti za autonomiju i priznavanje i istovremeno biti usmereni na mobilizaciju različitih resursa radi ostvarivanja određenih ciljeva. U tranzicionim zemljama, gde društveni i ženski pokreti

⁶⁶ V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 108

⁶⁷ K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, str. 158

⁶⁸ *Ibid.*, str. 159

⁶⁹ *Ibid.*, str. 160

⁷⁰ *Ibid.*, str. 161

uglavnom deluju preko mreža tzv. NVO-a, vidimo da se prepliću elementi delovanja koji su istaknuti u oba ova pravca: naime, ženske grupe se profesionalizuju, definišu određene ciljeve, strategije i traže dobiti od sistema, a istovremeno stvaraju paralelne diskurzivne prostore kroz koje manifestuju vlastitu autonomiju od sistema, grade svoj specifični identitet, bore se da afirmišu ono što se u društvu negira i osporavaju dominantne simboličke obrazce. Melučijev pokušaj je utoliko značajniji jer su u njegovom pristupu obuhvaćeni elementi iz oba pravca, pri čemu Meluči uočava da pokreti kao neformalni oblici društvenog delovanja imaju vidljive ali i manje primetne, često skrivene oblike vlastitog formulisanja i delovanja. U tom kontekstu je uvek potreban oprez pri tvrdnjama da npr. neki društveni pokret postoji ili ne postoji u određenom društvu odn. pri utvrđivanju dometa određenog pokreta.

1.3 Društveni pokreti, civilno društvo i demokratija

Odnos između društvenih pokreta i demokratije je takođe važan segment proučavanja društvenih pokreta. Kako demokratija podrazumeva postojanje političkog pluralizma i različitih kanala i mehanizama koje omogućavaju uticaj stanovništva na vlast, činjenica da društveni pokreti reflektuju ovaj pluralizam i da je njihov cilj vršenje uticaja na političke odluke a ne retko i na samu prirodu političkog sistema u celini, pokazuje ovu vezu. Uloga društvenih pokreta u jačanju demokratskog sistema i građanskih vrednosti i vrlina ističe se u mnogim teorijama civilnog društva. Iako je pojam civilno društvo nastao kao analitička kategorija s ciljem razgraničenja i ograničenja ingerencija vlasti i države od tzv. sfere društva, i pati kao i sve analitičke kategorije od tzv. idealtipskog shematizma, jasno je da se tamo gde nema civilnog društva teško može govoriti o suštinskoj demokratiji budući da građani/ke postaju puki objekt političkih odluka koji se donose negde drugde, u sferi na koju oni nemaju uticaj. Civilno društvo tako podrazumeva postojanje građanina/građanke kao političkog subjekta, različite oblike povezivanja i udruživanja građanstva na principima spontanosti, samoorganizacije i solidarnosti, i postojanje odgovarajuće političke kulture koja promiče javni angažman, osećaj subjektivne kompetentnosti i interes za pitanja od javnog značaja. Po Aleksisu de Tokvilu (Alexis de Tocqueville), umeće udruživanja je osnovno umeće u demokratskim društvima, a u građanskim udruženjima se kao u

besplatnim školama ljudi uče građanskim vrlinama. Ovo umeće se stiče i u društvenim pokretima, koji su uz to najznačajnija poluga civilnog društva budući da mogu da obezbede široku društvenu mobilizaciju⁷¹. Njih, kao i druge elemente civilnog društva karakteriše dobrovoljnost, javnost, spontanost, kolektivnost, solidarnost⁷², nasuprot državi i vlasti kao sferi prinude, hijerarhije, sa elitističkim pa i oligarhijskim tendencijama. Razvojem parlamentarizma i uvođenjem višestranačkih izbora stvara se okvir u kojem i društveni pokreti počinju da se artikulišu. Za legitimizaciju vlasti je potreban pristanak ljudi a sam pojam legitimiteta se „čisti“ od elemenata koji izmiču iskustvenoj proverbi (kao što su npr. koncepti da je vlast od Boga).

Kako primećuje Čarls Tili, iako postoji plauzibilna veza između demokratizacije i društvenih pokreta, teže je utvrditi jasnije uzročne veze u oba smera⁷³. Pri tome ja važno uočiti da se radi o dva različita procesa, iako su neki teoretičari izjadnačavali demokratizaciju sa proliferacijom društvenih pokreta. Međutim, pojmovi se razlikuju iz više razloga: logički, jer društveni pokreti mogu da teže nejednakosti i isključenju drugih iz političkog polja; iskustveno, budući da su se stalno javljali i dalje se javljaju pokreti antidemokratskog usmerenja; i uzročno, budući da se demokratija ne retko uvodi odozgo, pre postojanja nekog značajnog, masovnog prodemokratskog pokreta. Na osnovu podataka dobijenih iz komparativno-istorijske analize, Tili izvodi da obično prvo dolazi do demokratizacije, i da tek onda dolazi do nastanka društvenih pokreta, što demokratskih što nedemokratskih⁷⁴.

Veza između društvenih pokreta i demokratizacije je postala naročito sporna sa pojavom totalitarnih pokreta u XX veku, što je uverljivo prikazala Hana Arendt (Hannah Arendt) u svojoj knjizi *Izvori totalitarizma*. Totalitarni pokreti su nastali usled sloma društvene strukture i dezintegracije, nemogućnosti demokratskih institucija da nađu odgovor na društvenu krizu i anomiju, beznađa i obesmišljenosti u kojoj su se našli „obični“ ljudi suočeni sa egzistencijalnom i društvenom nemoći. Upravo u takvim okolnostima je nastala Hitlerova nacistička stranka, koja je po svim svojim karakteristikama zapravo bila pokret budući da se uglavnom služila nekonvencionalnim metodama političke borbe, u ovom slučaju: širenjem slepe mržnje i propagande, terora,

⁷¹ Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet Političkih nauka, Beograd, 2004, str. 53

⁷²Ibid. , str. 54

⁷³C. Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, p.36

⁷⁴Ibid. , p.56

slavljenjem borbe i rata kao sredstva ličnog i rasnog pročišćenja. Tu praksu je nastavila i kada se dokopala vlasti, institucionališući svoje oblike borbe kroz organe države. Hitlerov pokret je, uz pomoć propagandnih taktika slavljenja iracionalnih i destruktivnih nagona „uspeo“ da ponovo ujedini raspadnuto nemačko društvo, i da sačuva vladajuće slojeve od eventualnog, istinski revolucionarnog uspona masa. Ovaj savez elite i rulje, kako navodi Arent, nastao u epohi slamanja i potpunog prozrenja licemernosti građanskih, buržoaskih vrednosti, omogućio je da čitavo jedno društvo postane totalitarni pokret kroz čiji su se ludački fanatizam izražavale frustracije, mržnje i srdžbe⁷⁵. Totalitarni pokreti su zapravo masovne organizacije atomiziranih, izolovanih pojedinaca, koji na taj način stiču lažni osećaj da imaju neko mesto u svetu te stoga zauzvrat pokretu i vođi daju potpunu odanost, žrtvujući mu sve, čak i svoj život⁷⁶.

Navodi Arentove su svakako upozoravajući budući da ukazuju na dvostruko, Janusovo lice koje mogu imati društveni pokreti. Pogrešno bi pak bilo izjednačiti pojavu društvenih pokreta sa ovim totalitarnim tendencijama, i iz toga izvoditi da su društveni pokreti opasni po demokratski sistem. Čini se upravo da se fašizam i javio usled nemogućnosti sistema liberalne demokratije da odgovori na probleme sa kojima su se suočila mnoga moderna društva u prvoj polovini dvadesetog veka; i da mnogi društveni pokreti upravo teže da se premoste ova institucionalna ograničenja demokratskog političkog sistema; i da se u njenom vidokrugu nađu i mnoga druga važna životna pitanja, tako da ljudi ponovo ne dođu u situaciju da izlaz iz nepodnošljivog stanja nađu u nekim novim, totalitarnim i destruktivnim pokretima. No ostaju još mnoge ambivalencije i nejasnoće kada je reč o odnosu društvenih pokreta i demokratije, te je svakako najrazložnije ovaj odnos posmatrati kroz prizmu konkretnih pokreta kao i konkretnih političkih zajednica umesto izvođenja generalnih teza po svaku cenu. Da je odnos ambivalentan, ukazuje i već citirani Čarls Tili. Da bi ilustrovao ovu ambivalenciju, Tili navodi da demokratske institucije često sužavaju polje slobodnog političkog delovanja ljudi, ali da ipak, sa druge strane omogućavajući učešće u izborima i garantujući slobodu udruživanja u stvari promovišu formiranje socijalnih pokreta⁷⁷. Ambivalentnost odnosa Tili uočava i u činjenici da pokreti pretenduju na tzv. princip narodne suverenosti, smatrajući da su oni ti koje predstavljaju stvarne interese i

⁷⁵Hannah Arendt, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996, str. 61

⁷⁶Ibid. , str. 51

⁷⁷C. Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, pp. 12-13

vrednosti koje zvanična politika previđa. Iako se iz toga mogu povući i negativne konsekvence, npr. da neki pokreti npr. nacionalni, verski često isključuju određene kategorije iz statusa nosioca narodnog suvereniteta, u tom odnosu leži ključno pitanje za legitimitet demokratske vlasti budući da učešće građana u političkom životu i različiti oblici konvencionalne i nekonvencionalne participacije predstavljaju najefikasniju branu arbitrarnoj vlasti. Pokreti takođe pospešuju saradnju i delovanje preko nacionalnih, državnih i drugih granica, saradnju i komunikaciju na različitim nivoima, i svojim specifičnim političkim senzibilitetom obogaćuju demokratski život ne samo partikularne već i potencijalne globalne političke zajednice.

1.4 Društveni pokreti- između društvene krize i otvorene utopije

Jedna od bitnih karakteristika društvenih pokreta je da predstavljaju reakciju na socijalnu krizu- bilo da je ona ekonomskog, političkog, vrednosno-moralnog karaktera i da ne retko, svojevrsnim oblikom aktivističke, praktičke sociološke imaginacije najavljuju krizu koja tek treba da nastupi. Po Vukašinu Pavloviću, novi društveni pokreti koji bujaju šezdesetih godina u periodu društva obilja i ekonomskog napretka na svojevrsan način najavljuju krizu i recesiju koja će nastupiti sedamdesetih. Ova mogućnost projekcije krize je povezana sa utopijskim vizijama modernih pokreta koji prognozom i projekcijom nadolazećeg nude drugačiju društveno-političku paradigmu.

Utopijsko u društvenim pokretima leži u činjenici da oni reaguju na različite *outpute* koje dolaze iz sistema težeći pri tom da promene same postulate i paradigme tog istog sistema. Kao ilustracija se može navesti parola koju je izrekao Herbert Markuze a Nova levica i brojni pokreti obilato koristili šezdesetih godina prošlog veka - *Budimo realni tražimo nemoguće*. Markuze je na taj način, suptilno secirajući postvarenje i otuđenje čoveka u modernom društvu koje navodno garantuje brojne slobode, ukazao na činjenicu da se sloboda ne može shvatati kao proizvod sistema već da je moguća samo kroz nove, alternativne prostore koje sistem još nije kolonizovao. Utopijsko u novim pokretima je i to što, uprkos nemogućnosti da se dostignu ideali slobode i pravde na zemlji, ovima se ipak stalno teži. Merilo za sistem nisu više racionalna sredstva efikasnosti i performativnosti kao što su npr. rast proizvodnje, *GDP*-a i inflacije, već (ne)moć sistema da proizvodi alternativne projekcije društvene stvarnosti.

U novim pokretima je takođe akcenat ne na osvajanju konkretnih resursa i opipljivih dobara već kulturnih i diskurzivnih prostora u čijim okvirima utopijsko- ma koliko bilo nerealno, postaje moguće. Utopija stoga nije kula u vazduhu, nedosanjan san, već je uvek u vezi sa realnošću te kao takva socijalno deluje⁷⁸. Utopija je i istorijski korektiv ideologiji- ona nije povezana sa određenim interesima ili vlašću⁷⁹ i ne može se sažeti u neki politički manifest ili program. Utopije se inspirišu univerzalnim vrednostima i odražavaju opšteljudske težnje. One upućuju na tzv. nedovršenu revoluciju, na ono „ne još“, na način promišljanja u kojima se klasične opozicije kao što su pojedinac i društvo, subjekt i objekt, iracionalnost i racionalna instrumentalnost rekonfiguriraju u okviru proširenog, konceptualno fleksibilnog dijalektičkog uma⁸⁰. Utopija kao mesto kojeg nema nam daje pogled sa strane na zadatak stvarnosti koju, pošto je tu i jeste, doživljavamo kao vlastitu. Utopija je stoga progresivni balans svakom konzervativnom esencijalizmu⁸¹, i ona izoštrava kritiku našeg vlastitog uma. Ona je, kako je istakao Ernest Bloch (Ernst Bloch), višak značenja (*Überschuss*) koji nadilazi ideološki okvir iz kojeg je iznedrena te je reč o nečem neočekivano i nepredvidljivo novom.

Iako utopije proširuju naše horizonte i vizije, treba podvući da postoje i utopije reda koje teže da društveni život kanališu, „sabiju“ u nazovi pravedan poredak te kao takve postaju negativne utopije. Ovakve utopije koriste konzervativni društveni pokreti kao što su npr. *Nova desnica* i verski fundamentalistički pokreti, dok ženski pokret, koji je predmet ove istraživačke analize spada u pokrete koji artikuliraju utopije nade i slobode. Ženski pokret proširuje obzore političkog, dok konzervativni pokreti teže povratku i regresiji društva u pred-postojeće, tobože idealno stanje.

Često se navodi da u savremenom, globalnom kontekstu gde je neoliberalizam „jedina igra u gradu“ a tržišni model delovanja se nameće u gotovo sve sfere delovanja, utopijske vizije i energije faktički nestaju. Slom socijalizma je učinio da se načela ekonomske efikasnosti i tržišnog poslovanja više i ne dovode u pitanje, a principi pravde i solidarnosti se sve više brišu iz kolektivnog pamćenja. Liberalizam, iza svoje navodne opštosti i nepristrasnosti unapred obesmišljava sve alternativne poglede na

⁷⁸ V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 134

⁷⁹ Ibid. , str. 139

⁸⁰ Phillip E. Wegner, *Imaginary Communities. Utopia, the Nation and the Spatial Histories of Modernity*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 2002, p. 199

⁸¹ Ibid. , p. 18

društveni život. Uprkos tome, u teorijama npr. refleksivne modernizacije a koju zastupaju Entoni Gidens (Anthony Giddens) i Ulrich Bek (Ulrich Beck) se pokušava obnoviti vizura novog „utopijskog realizma“. Ova dva teoretičara su svakako svesna pretnji koje se nadvijaju nad savremenim čovekom i društvom (Bek tako npr. govori o društvu rizika kao novom tipu društva), ali ukazuju i na mogućnosti da se, aktivizmom društvenih delatnika/ca, krene putevima globalne preraspodele materijalnih bogatstava, demilitarizacije, humanizacije tehnologije, i razvoja globalnog civilnog društva i proširenja demokratske participacije⁸². Bitnu ulogu u ovim mogućim promenama imaju tzv. „koalicije diskursa“, a u njihovom širenju društveni pokreti imaju neprocenjiv značaj.

⁸² K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika, moć*, str. 84

2 NASTANAK I USPON ŽENSKOG POKRETA

2.1 Predmoderni diskurs o ženi- između nasleđa Antike i prokletstva Eve (*posterior et inferior*)

2.1.1 Rodni obrasci u Antici

Kada govorimo o tzv. predmodernom diskursu o ženi, prevashodno mislimo na onaj korpus kulturnog, intelektualnog i institucionalnog nasleđa od kog se, bar naizgled nastojimo radikalno otkloniti vođeni idejom tzv. progresa, ali koji ipak ostaje utkan u nas preko tzv. kulturnih nanosa u odnosu na koje su i nastale moderne institucije i političke koncepcije i vrednosti. Kao što se često ističe, zapadna civilizacija je dobrim delom produkt antičkog nasleđa i judeo-hrišćanske kulture, budući da one predstavljaju bazični osnov od koje su ova društva krenula dalje. Sudarom sa drugim kulturama (ako upotrebimo ovaj koncept Frensis Fukojame) ili pak difuzijom sa drugim kulturama (na šta su ukazali tzv. teoretičari kulturne difuzije) ovo nasleđe je postalo utoliko značajnije budući da je u dodiru sa njima, sebe videlo kao najbolji od svih mogućih svetova. Međutim, ovaj ontološki viši svet je ostavio u nasleđe, blago rečeno, podređenost polovine čovečanstva drugoj polovini, da se izrazimo rečima poznate feministkinje Kejt Milet (Kate Millet), i njenom definicijom patrijarhata i patrijarhalne kulture.

Značaj antičke tradicije za savremenu kulturu, političke ustanove i ideje je više nego očigledan. Njoj dugujemo nastanak filozofije i brojnih naučnih disciplina, i naravno oblik vladavine koji u trenutnom političkom diskursu predstavljen bilo kao idealan, bilo kao manje loš i zao od drugih: demokratiju. Klasična Grčka, a naročito Atina u periodu svog procvata u VI i V veku pre naše ere ostaje socio-kulturni obrazac hvaljen kao onaj koji je najviše doprineo razvoju zapadne civilizacije⁸³. Iako savremenom teoretičaru i posmatraču spoj demokratije i robovlasničkog sistema izgleda kao *contradictio in adjecto*, bez institucije ropstva bi se teško punoletni muškarci mogli u svojim polisima na agori potvrđivati kao slobodni građani. Ono što još dugujemo

⁸³Paul Halsall, „Early Western Civilization Under the Sign of Gender“, u: Teresa A. Meade and Merry E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, Blackwell, Cambridge, 2005, p. 289

starim Greima su brojne dihotomije i, blago rečeno paradoksalni dualizmi koji su ponovo potvrđeni i ojačani u monoteističkim religijama budući da su „prosleđeni“ direktno od Boga, preko njegovih proroka: duh/telo, aktivno/pasivno, dobro/zlo i sl. Jedan od najznačajnijih dualizama koji smo nasledili i dobrim delom prihvatili od starih Grka je dualizam javno-privatno. Dok je sfera javnosti bila sfera polisa, sfera politike i opšteg dobra, dotle je privatna sfera (tzv. *oikos*) imala ontološki niži status i predstavljala ništa drugo do sferu nužnosti, u kojoj čovek zadovoljava egzistencijalne i biološke potrebe od kojih nije mogao pobeći. Svi ljudi teže nezavisnosti (*autarkie*), govori Aristotel, a ona se može postići samo kroz život u zajednici⁸⁴. Ova nezavisnost je delom funkcionalna, jer polis nastaje radi održavanja života, ali i etička kategorija jer polis postoji radi srećnog života, i da se samo unutar polisa može postići moralno blaženstvo⁸⁵. Nasuprot ove javne sfere moralnog rasta i uzdizanja, u privatnoj sferi su obitavali robovi, žene i deca, i možemo reći vođeni Aristotelovim aksiomima da je u njihov domeni spadalo održavanje života, da bi odrasli muškarci mogli postići sreću i blažen život, oslobođeni od usuda fiziološke nužnosti.

Kako navodi Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir): „U Atini žena je zatvarana u svoje odaje. Držana je, kako su to propisivali zakoni, u pritvoru stroga nadziravanom od specijalnih službenika. Tokom čitave svoje egzistencije žena ostaje u većitom maloletstvu. Pod vlašću je svog tutora: bilo oca, muža, muževljevog naslednika, ili kad njih nema, države koju su predstavljali javni funkcioneri“⁸⁶. Atinska žena je bila potpuno isključena iz javnog života, mogla se susretati samo sa muškarcima koji su joj u srodstvu, i zbog njene izolacije u sferi privatnosti brakovi su uvek bili ugovarani⁸⁷. Nasuprot slavne Atine u kojoj je ne manje slavni državnik Perikle izjavio da je najbolja žena o kojoj muškarci najmanje govore⁸⁸, u vojničkoj Sparti, koja mnogima danas služi kao paradigma nedemokratskih društava u dalekoj prošlosti i antipod slobodnoj Atini, položaj žene je bio daleko povoljniji. Žene u tom gradu nisu

⁸⁴Dragoljub Mićunović, *Socijalna filozofija. Ogledi*, Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 25

⁸⁵Ibid.

⁸⁶Simon de Bovoar, *Drugi pol. Činjenice i mitovi I*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1982, str. 119

⁸⁷P. Halsall, „Early Western Civilization Under the Sign of Gender“, u: T. A. Meade and M. E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, p. 290

⁸⁸S. De Bovoar, *Drugi pol. Činjenice i mitovi I*, str. 122

prisilno zatvarane u privatnu sferu i vaspitavane su kao i mladići⁸⁹. Platon, optužen od hladno-ratovskog liberala Karla Popera (Karl Popper) da je preteča totalitarizma i da mu je uzor vojnička, autokratska Sparta, vođen delimično spartanskim primerom zahteva obrazovanje i za žene, da bi i one mogle doprineti harmoniji i snazi njegove idealne države.

Mnoge teoretičarke i teoretičari podvlače da postoji paralelizam između mitskih konstrukcija starih Grka i filozofskih pojmova koji su se oblikovali u kontekstu neupitnosti ovih kosmogonijskih predstava⁹⁰. Sokrat naravno nije slučajno osuđen na smrt zato što ne veruje, između ostalog, u bogove u koje veruje država, demokratska Atina. Atinski polis je zajednica, organska celina u kojoj individualnost postoji i poželjna je samo ako služi njegovim svrhama, u protivnom najverovatnije sledi ostrakizam. Takva zajednica osnov svog harmoničnog funkcionisanja duuguje principama koji sežu do postanka bogova i samog sveta (teogonija i kosmogonija), koji nastaje iz haosa mračne majke zemlje, i putem muškog principa boga neba postaje uređeni poredak⁹¹. Grčki bogovi su prevashodno snažni, izrazito maskulinog karaktera, a puko postojanje ženskih bogova u osnovi ne negira ovaj princip. Ženski bogovi najčešće imaju funkciju trikстера-dvojnika, što je funkcija opozicije muškom principu⁹². Bog koji je spasao čoveka od ogoljenosti i bede njegove čiste telesnosti je Prometej, koji se žrtvuje i krađe vatru od bogova da čovek ne bi ostao nag i nezaštićen, za razliku od drugih živih bića koja po prirodi, dakle po sebi imaju usađen mehanizam samoodbrane. Prometej simbolizuje izdržljivost, telesnu i duhovnu, on je pionir, vizionar i pobunjenik, što su karakteristike koja se „po prirodi stvari“ pripisuje muškarcima. On je takođe otac kulture i civilizacije, budući da njegova krađa simbolizuje prelaz iz prirodne neposrednosti u kulturu, koja se shvata kao negacija, odn. prerada prirode. S njim i u njemu se dešava promocija muškarca kao kulturnog junaka, i njegov odnos prema ljudima je pokroviteljski, paternalistički, što je osnovna

⁸⁹ Džon Stjuart Mil i Herijeta Tejlor takođe navode da, iako po zakonu Spartanke nisu bile ništa manje potčinjene od drugih žena antičke Grčke, faktički su ipak bile slobodnije. Videti: Džon Stjuart Mil i Herijeta Tejlor Mil, *Rasprave o jednakosti polova*, Filip Višnjić, Beograd, 1995, str. 71

⁹⁰ Platonov filozofski diskurs je sav prožet mitskim i kontekstualizovan unutar mitskog koje služi da se objasni neobjašnjivo, da se definiše podležuća supstanca čija je ontologija neupitna. Kod Aristotela nalazimo čiste pojmovne konstrukcije, „očišćene“ od mitskih predstava, ali je i on deo vremena u kojem živi. Tako su po Aristotelu robovi *instrumentum vocale* a div- Zevs, uporište moralnog i političkog poretka, na šta se i sam vrlo često poziva.

⁹¹ Zorica Tomić, *Muški svet*, Čigoja štampa, Beograd, 2007, drugo izdanje, str. 80

⁹² Ibid. , str. 82

karakteristika patrijarhalnog društva⁹³. Međutim, kako darovana, „ukradena“ moć pretila da uništi sve tekovine društvenosti i uljudnosti, tehnički napredak koji se, što je savremenom čoveku dobro poznato, otrže od čoveka i od sredstva postaje cilj za sebe, Zevs daruje ljudima stid i pravdu da se ne bi međusobno uništili. Tako Zevs nastupa kao zakonodavac, inicijator pravnog i društvenog poretka nasuprot haosu neuređenog prirodnog stanja koje personifikuje majka zemlja.

S druge strane, veličina i lepota starih Grka je u činjenici da nasuprot vladajućem, relativno monolitnom diskursu o ženi ovog patrijarhalnog društva u kojem je virilina (arête) i snaga simbol muškosti, mogu se naći i drugačije slike i predstave o ženi. Njih nam prvenstveno daje grčka tragedija. Na grčku pozornicu, stupili su i takvi ženski likovi kao što su Kasandra, Klitenmnestra, Antigona, Medeja, Fedra, što je činjenica koja, po rečima F.L. Lukasa nikada nije uverljivo objašnjena⁹⁴. Sve to nas podseća na sličnu, mada drugačije izraženu začuđenost Karla Marksa pred tzv. nerazvijenim sredstvima za proizvodnju antičkog sveta i lepote njihove poezije, filozofije i arhitekture. Ono što nas posebno intrigira i uzbuđuje je način na koji je umetnost toliko mogla da se uzdigne iznad stvarnosti. Lepom i snažnom karakteru Antigone, koja uporno pokušava da sahrani brata braneći prirodne zakone od samovolje jednog vlastodršca („Lepo bi pustom zemljom vladao ti“, poručuje Kreontu) pozavideo bi svaki istočno-evropski disident. Moglo bi se reći da na delu imamo psihološke i socijalne arhetipove koji odstupaju od realnosti⁹⁵, ali koji su utoliko značajniji i upečatljiviji, utoliko što je manje odslikavaju.

Slika Antičkog Rima ima takođe, kada je reč o rodnim ulogama, slične dimenzije. Jedino je muškarac mogao biti građanin u pravom smislu, budući da je služio kao vojnik a u privatnoj sferi imao neograničenu vlast nad ženama, robovima i decom (*patria potestas*). Međutim, žena u Rimu nije bila toliko izolovana kao atinska žena, mogla je da učestvuje u gozbama (u grčkoj su *Simposioni* bili muška stvar) i javnim okupljanjima⁹⁶. Ono što je posebno zanimljivo je da su žene, kada je Rim iz republike prerastao u imperiju, imale mnogo veće mogućnosti tzv. probijanja u javnu sferu. Žene

⁹³Ibid. , str. 82-83

⁹⁴Prema: Shulamith Shahar, *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages*, Revised Edition, Routledge, London and New York, 2004, p. 6

⁹⁵Ibid.

⁹⁶P. Halsall, „Early Western Civilization Under the Sign of Gender“, u: T. A. Meade and M. E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, p. 294

stiču i imovinska prava, što je omogućilo ženama bar iz imućnijih porodica više slobode u bračnim i imovinskim odnosima. Ono što je posebno zanimljivo i intrigantno je da su žene i u staroj Grčkoj i u starom Rimu uživale više sloboda u onim državnim uređenjima koja su po definiciji manje slobodna. U Grčkoj, više slobode su imale u tzv. nedemokratskim uređenjima, a u Rimu im se moć povećala sa propašću republike⁹⁷. Reč je svakako o zanimljivoj kontroverzi, koja ukazuje na složenost i preklapanje različitih socijalnih i društveni faktora kada je reč o poziciji žene i dominantnim rodni obrazcima u različitim epohama. Slučaj hrišćanstva je, barem podjednako intrigantan po tom pitanju.

2.1.2 Zatvaranje obruča- hrišćanska egzegeza

Isus Hristos, sin Božji, apokaliptični revolucionar koji je došao da najavi carstvo nebesko i da nas, otkupivši i okupavši naše grehe svojom žrtvom i krvlju pripremi za njega, proklamuje nam jednu radikalnu filozofiju i etiku u kojoj, barem naizgled nema mesta za stare hijerarhije i oblike nejednakosti. Božje carstvo nije od ovoga sveta, ono je radikalno drugačije, i ta radosna vest nas otkupljuje i oslobađa ovozemaljskih okova i stega pod uslovom da otvorimo srce da se ona u nas izlije. Ovo je otvaranje jedno potpuno novog religijskog stadija, prelazak iz poštovanja božjih zakona kao što su činili Jevreji do ideje da je poruka univerzalna- nije namenjena samo jednom norodu i da je vera u milost Božju važnija od spoljašnjeg upražnjavanja božjih zakona. U tom duhu, apostol Pavle u poslanicama Galaćanima kaže: „Nema tu više ni Jevrejina ni Grka, ni roba ni gospodara, ni muškog ni ženskog, svi ste vi jedno u Isusu Hristu”⁹⁸ Na drugom mestu, isti Pavle u poslanicama Efežanima i Korinćanima pak tvrdi da žene treba da ćute u crkvi i da je njihova dužnost da slušaju muškarca te dozvoljava i propagira hijerarhijski oblik rodni odnosa nasuprot prethodno izraženom radikalnom egalitarizmu.

Jedan od osnovnih problema kada se pokušava razaznati religijska poruka samih biblijskih spisa leži u njihovoj slojevitoj sadržini i prenapučenosti višeslojnom simbolikom. Za razliku od npr. Kur’ana svete knjige muslimana gde su svi ajeti više

⁹⁷Ibid.

⁹⁸Poslanica Galaćanima, 3, 27-29

manje jednostavni i imaju bukvalno značenje, u Starom i Novom zavetu se malo čemu može pristupiti na taj način. To je verovatno i jedan od uzroka nastajanja brojnih i raznovrsnih „sekti” i pravaca učenja u Hrišćanstvu, izazov sa kojim su se već i rani Hrišćani svakodnevno suočavali. Stoga, kada je Hrišćanstvo postalo državna religija za vreme cara Konstantina krenulo se u njegovu kanonizaciju i institucionalizaciju, i nastala je tzv. egzegeza koja je u većoj ili manjoj meri odgovarala postojećim političkim i društvenim odnosima, uključujući i one rodne. Mnoga mesta u svetim spisima su lako mogla poslužiti toj svrsi, a naročito dogma o postanju gde je Eva ne samo nastala posle muškarca, već i snosi krivicu za izgon čoveka iz raja budući da je dozvolila da je zavede zmija, personifikacija Sotone. Mnoge rane hrišćanske interpretacije svetih tekstova su vođene ovakvom predstavom o ženi. Tertulijanu (160-225 god.n.e), značajnom hrišćanskom filozofu se duguje sintagma o ženi kao „kapiji đavola”, a koja se vekovima vrlo rado koristila. Žena je uzrok što je sin božji morao da umre da bi otkupio grehe, žene uvek moraju da budu svesne da su Eve, da se oblače i ponašaju skromno i ponizno⁹⁹. Ovakve i slične navode nalazimo i kod Origena, Aurelija Avgustina i Ivana Hrizostoma, da bi do kulminacije došlo u delu Tome Akvinskog (1225.- 1274.) oca sholastike i sistematičnog, teloško-filozofskog opusa. Kod Tome Akvinskog imamo na delu svojevrstu sintezu Aristotela i Biblije, gde se osnovne, dualističke kategorije Aristotelove filozofije- prevashodno pojam forme i materije koriste u svrhu stvaranja racionalističkog, zatvorenog teološkog sistema. Toma je shvatio nesavršenost i nesposobnost ljudskih bića da potpuno participiraju u večnim zakonima božanskog uma. Međutim, ljudi su vođeni ne samo božanskim principima kojima doduše prirodno naginju već i strastima i partikularnim nagonima, ali participacijom u tzv. „lepoti uređenog poretka”, koji odražava na konačan način princip beskonačne, jednostavne dobrote Boga¹⁰⁰ to barem delimično prevladavaju. Toma nam tako daje organicističku koncepciju društva gde je naglasak na redu i harmoniji, i gde se lepota reda shvata kao pravda a njeno odsustvo kao tiranija. Pravedno društvo je ono koje, u skladu sa božjim zakonima daje svakom ono što mu je potrebno, u skladu sa njegovom prirodom¹⁰¹, što

⁹⁹ Serenity Young, *An Anthology of Sacred Texts by and about Women*, Crossroad, New York, 1994., p. 46

¹⁰⁰ Frederick Christian Bauerschmidt, „Aquinas”, u: P. Scott and W. T. Cavanaugh (eds.) *Blackwell Companion to Political Theology*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Carlton, 2004, p. 56

¹⁰¹ Ibidem

ga na kraju vodi do odbrane podločnosti žena muškarcima budući da je žena po prirodi „promašeni” ili „nesavršeni muškarac”¹⁰².

Počev od Tome Akvinskog, od jedanaestog veka pa nadalje, dominira organicistička koncepcija društva koje je shvaćeno kao horizontalno i harmonično, i u kom svaki deo ispunjava svoje funkcije. Društvo je shvaćeno kao celina i kordinacija tri društvena reda: sveštenika, ratnika i radnika u najširem značenju (*oratores, bellatores, laboratores*¹⁰³). Svaki red se deli unutar sebe na socio-profesionalnoj bazi, i svaki nosi specifične grehe grupe kojoj pripada. Žene su pak tretirane kao poseban, odvojen red za sebe- one su “četvrti stalež”, i nose specifične grehe kao što su: taština, gordost, pohlepa, promiskuitet, proždrljivost, loša narav i dr¹⁰⁴. Brojni priručnici za molitve sadrže posebne delove namenjene ženi, zbog specifičnosti njene prirode i greha koji su joj atribuirani. Svuda se navodi da je dužnost žene briga za porodicu, i zabranjuju joj se javne funkcije. Sve to je velikim delom u kongruenciji sa realnim društveno-strukturalnim odnosima. Osnova ovih društava agrarnog tipa je porodica koja se sama opskrbljuje za svoja životna sredstva. Porodica ima malo toga što je povezano sa emocijama i zadovoljstvom, u njoj se odigrava mukotrpna drama privređivanja i obezbeđivanja potomstva. Rodni odnosi naročito okoštavaju u onom trenutku kada crkva, koja je najpre brak posmatrala kao sekularnu instituciju, ovaj pretvara u sakrament i religijski ritual, i on prelazi u domen crkvenog prava¹⁰⁵.

Osnovna poruka hrišćanstva, kada je o rodnoj politici reč, je u svojoj suštini dvojna, dihotomna, što je ne sprečava da odražava istu suštinu. S jedne strane, imamo sliku rodnih odnosa kroz priču o postanju i međuodnosu Adama i Eve, a s druge, naizgled drugačiju kroz prizmu binarnog odnosa Hrista i Marije. U prvoj, Adam je personifikacija čoveka nastalog na sliku i u slavu božju, dok je Eva nastala od čoveka i u slavu čoveka. Tek od prvog greha, koji se pripisuje Evinoj krivici čovek postaje svestan svojih polnih razlika a time polnost (p)ostaje primarno ženska funkcija. Adam je tako simbol opštosti i humaniteta, a žena razlike čiji je ključ u polnosti¹⁰⁶. U Isusu Hristu takođe imamo predstavljen simbol humaniteta koji je produhovljen, aseksualan i

¹⁰²Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope*, Clio, Beograd, 2005, str. 16

¹⁰³S. Shahar, *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Age*, p. 1

¹⁰⁴Ibid., p. 3

¹⁰⁵P. Halsall, „Early Western Civilization Under the Sign of Gender“, u: Teresa A. Meade and Merry E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Melbourne, 2004, p. 301

¹⁰⁶Z. Tomić, *Muški svet*, str. 85-86

asketski, koji je doduše nastao iz utrobe majke ali posredstvom Svetog duha- čistog duhovnog principa. Majka božja ostaje simbol telesnog, njoj u naručje pada mrtvo Hristovo telo da bi se kasnije njegov duh uzdigao, pridružio duhovnom ocu. Na taj način „Povratak Ocu je povratak iskonu, povratak koji muški/očinski princip duhovnosti potvrđuje kao jedini pravi izvor života, života kao trajanja i besmrtnosti¹⁰⁷”.

Gore opisani dualizam na osnovu kojeg je pravdana isključenost žena iz javne sfere (javno/privatno, pasivno/aktivno), a na čijoj osnovi su opstajali društveni mizogeni stereotipi, je kao i svaki dualizam nosio u sebi brojne protivrečnosti koje su se u većoj ili manjoj meri ispoljavale i dovodile njegovu utemeljenost u pitanje. To je postalo očigledno u tzv. *Querelle des femmes*, u okviru kojeg se postavlja temeljno pitanje: jesu li žene ljudi ili nisu, spor koje su najpre započeli muškarci a u koji su se, počev od XVI veke uključile i žene¹⁰⁸.

2.1.3 *Querelles des femmes*

Srednji vek nam je podario još jedan zanimljiv fenomen tzv. *querelles des femmes* u kom su i muškarci i žene raspravljali o suštini njenog bića i poželjnog položaju u društvu. U ovoj raspravi, odn. sukobu ili slobodno prevedeno svađi oko pitanja ženskog identiteta a koja se dešava u poznom srednjem veku, međusobno se sukobljavaju mizoginične i mizofilične tvrdnje, stari i novi stereotipi i predrasude, a stvara se i osnov sa kojeg će žene, uporedo sa emancipacijom društva od dotadašnjih stega krenuti u borbu za svoja prava. Većina muškaraca je jednostrano preuzela Ciceronov „uvid“ da muškarac otelovljuje suštinu čovekovog bića budući da je latinska reč *vir* (čovek) nedvojbeno povezana sa latinskom rečju *virtus* (vrlina)¹⁰⁹. Hrišćansko učenje i hrišćanske institucije zaokružuju antičku tradiciju oslanjanjem na Božju reč po kojoj je žena- Eva mesto telesnog, propadljivog, grešnog. Ovo „Božja reč“ ne treba shvatiti doslovno budući da je ona preneti kroz patrijarhalne diskurse, kao što ističu mnoge feminističke teologinje.

¹⁰⁷ Ibid. , str. 90-91

¹⁰⁸ Stephanie Hodgson-Wright, „Early Feminism“, in: Sarah Gamble (ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, Routledge, London and New York, 2001, p. 6

¹⁰⁹ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 22

U ovim raspravama o ženi, što je posebno zanimljivo, dovode se u pitanje interpretacije rodničkih odnosa koje su zapravo okoštale, stereotipne, i nastale jednostranim tumačenjima Biblije i hrišćanske egzegeze. Mnoge žene se usuđuju da u svoju korist intepretiraju tzv. mit o postanku Eve iz Adamovog rebra. Džejn Anger (Jane Anger), prva žena koja se direktno, pisanom rečju uključila u ovaj spor, što je za ono vreme bila samo neviđena hrabrost, iz sopstvene pozicije reinterpretira mit o nastanku. U *Her Protection for Women*, Angerova ustaje protiv muške dvoičnosti koja se manifestuje u želji za iskazivanjem talanta u pisanju, a pri čemu se najčešće piše o ženama¹¹⁰. Ona napada stajalište poznato kao *posterior et inferior*- po kojem je Adam superiorniji od Eve zato što je ona nastala posle njega i iz njega, argumentujući pritom u prilog tvrdnje *last and best*. Eva je nastala kasnije, te je bolja od Adama budući da ga je prevazišla. Takođe, Adam je nastao od blata i zemlje, a Eva iz dela očišćenog, božjom intervencijom purifikovanog Adamovog tela što je čini superiornijom od njega¹¹¹. U sličnoj intonaciji, još jedna žena se usuđuje da dirne u priču o postanju. Rejčel Spit (Rachel Speght) u delu *A Muzzle for Melastomus* (1617) navodi da, ako su žene slabiji pol, Eva ne može da preuzme potpunu odgovornost za pad i izgon iz raja, budući da ju je „jači“ Adam u tome trebao sprečiti. Sara Ferguson (Sarah Ferguson) dopunjuje mit o postanju mitom o rađanju sina božjeg: Eva je naime pretkinja majke božje, majke Isusa Hrista koji je iskupio ljude svojom žrtvom čime žena dobija poseban status, budući da se preko nje otelovljava ova milost¹¹². Iz ovakvih i sličnih interpretacija se ukazuje, mado još ne i jasno artikuliše značaj simbola, diskursa i kulturnih značenja koji ne proizlaze direktno iz neke večne prirode stvari već se upisuju i nameću, a što je lucidno primetio Fuko u svojoj teoriji pozicioniranja i proizvođenja moći.

Poznati *Roman o ruži*, srednjevekovno mizoginično štivo koje je uticalo ne samo na teoretiziranje rodničkih odnosa već i na konkretizaciju ovih njegovih „uvida“ u praksu (muškarci su vrlo rado tukli žene svaki put ga bi pročitali ovaj roman ili neki njegov deo¹¹³) takođe je naišao na udar prvih kritičarki rodničkih odnosa. Žan de Men (Jean de Meun), autor romana kategorički se obraća ženama: „Vi sve jeste, postajete ili ste bile

¹¹⁰Ibid. , str. 28

¹¹¹S. Hodgson-Wright, „Early Feminism“, u: S. Gamble (Ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, p. 5-6

¹¹²Ibid. , p. 7

¹¹³G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str 24.

bludnice, činom ili samom željom¹¹⁴. Glavni junak se žali na muke bračnog života smatrajući da je brak delo đavola, na šta mo Bog odgovara da je brak čistilište pomoću kog muškarci dostižu nebo¹¹⁵. Ranohumanistkinja Kristina de Pizan, autorka *Grada žena* stupa u polemiku sa piscem koji u svojoj knjizi izlaže stare i nove, klerikalne i opšte, učene i narodske sudove o ženama¹¹⁶, ne uviđajući u tom „šarenilu“ ništa protivrečno ili bar neobično. Autor „uči“ muškarce da žene služe samo zadovoljavanju polnih nagona, i poručuje gospodi da beže od žena pre nego što ih ove otruju, unište i zaraze. Kristina de Pizan „pijukom svog razuma“ kako sama navodi gradi grad u kom se žene mogu skloniti i ispunjavati i druge funkcije koje ne spadaju u tradicionalno ženske. Na de Menovo bežite gospodo poručuje: „Drage žene, uvek imajte na umu koliko vam ti muškarci, s jedne strane, pripisuju slabosti, lakoumnosti i koljebljivosti, a koliko, s druge strane, koriste sva sredstva i najneverovatnije prevarantske poteze ne bi li vas, na silu, kao životinje, uhvatili u mrežu. Bežite, bežite drage žene...“¹¹⁷

Rasprave *Querelle*-a su bile vrlo široke, bilo je reči o braku i neverstvu, Bogu i svetu, vrlini i poroku, porodici i vlasti, radu i deci, seksu i nevinosti¹¹⁸ itd. Kroz spor se na specifičan način manifestovao spoj ili pak kontrast srednjovekovnih, uglavnom hrišćanskih interpretacija sa novim renesansnim tumačenjima i pozicijama. Brak a više ili manje direktno i žena se napada u delima mnogim poznatih renesansnih umetnika. Idealu humanističkog čoveka je bračni jaram jedna od prepreka u stvaralačkom ispunjenju. Tako je Bokačo (Giovanni Boccaccio) u *Dekameronu* kritikovao brak ističući da ovaj šteti kreativnosti¹¹⁹. Rasprava ponovo dobija religijski okvir sa pojavom protestantizma i novog crkvenog raskola. U spisu *Uzrok i odgovor zašto device smeju božanski da napuste manastir*, pokretač reformacije Martin Luter (Martin Luther) oštro napada manastire kao „đavolje kaljuge i kupleraje“, smatrajući da celibat i monaški život ne predstavljaju nikakvu savršenu ljudsku egzistenciju na putu prema Bogu već beg od ovozemaljkse odgovornosti. Koristeći Avgustinovsku sintagmu o dva kraljevstva, Luter je dalje razvija ističući da i sveštenstvo pripada zamaljskom kraljevstvu te stoga nije izuzeto od građanskih dužnosti, uključujući i bračne. Bračni

¹¹⁴Ibid., str. 19

¹¹⁵S. de Bovoar, *Drugi pol. Činjenice i mitovi I*, str. 143

¹¹⁶G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 23

¹¹⁷Ibid., str. 25

¹¹⁸Ibid., str. 29

¹¹⁹Ibid., str. 38

život samo spolja izgleda kao muka ali se zapravo radi o unutrašnjoj radosti, uzajamnoj ljubavi i brizi. Ipak ni Luter nije išao do kraja. Kao što je svoj teološki radikalizam kombinovao sa političkim konzervativizmom, verovatno da bi spasao pokret od kontrareformacije, u svoj, naizgled radikalno novi hrišćanski svet inkorporira i neke elemente iz starog učenja. Kada je reč o rodnim odnosima, Luter je doduše isticao da Eva nije kriva za prvi greh i da je i žena prijemčiva za božju milost, međutim odnos žene i muškarca je uporedio sa razlikom u intenzitetu sjaja meseca i sunca. Biografi navode da je obožavao svoju ženu Katarinu fon Boru (Katharina von Bora) kojoj je ostavio svoje imanje, kao i svoje ćerke, da je uprkos stalnog pisanja i propovedanja veliki deo vremena posvećivao porodici¹²⁰, ali ovaj lični, prisni odnos je nadilazio opšte, teološke principe opisane u njegovim delima. U svakom slučaju, Luter je stalno pozivao na kritičku refleksiju hrišćanstva, na stalan dijalog i rasprave u svojim redovima, što je svakako podstaklo dalji raskol u protestantizmu i otvorilo mnoge protestantske zajednice prema preispitivanju tzv. ženskog pitanja, društvenih i rodnih promena. Spor oko žena je dobrim delom i završen sa Luterom, što ukazuje da se u njemu samo posredno radilo o ženama¹²¹. *Querelle* je u suštini proistekao iz protivrečnog odnosa crkve prema braku, koja je od istog načinila svetu tajnu, a ipak ga je branila sveštenstvu. Ta kontradikcija je, kako ističe Simon de Bovoar, zapravo uzrok *Raspravi o ženama*¹²².

2.2. Pohod u modernu- uspon liberalizma, kapitalizma, u okvirima racionalizma

Moderno doba je nedvojbeno doba razuma, ere razvoja i progresa, tačnije vere u ljudski progres. To je doba izlaženja čoveka iz vlastitog nepunoletstva, kako plastično pokazuje Imanuel Kant (Immanuel Kant), nepunoletstva za koje je čovek sam kriv, jer se nije služio vlastitim razumom već se umesto toga pokoravao autoritetima, i verskim i političkim. „Imaj hrabrosti služiti se vlastitim razumom”, „grmi“ Kant, izadi iz infantilnog statusa koji ti je namentuo paternalistički sistem, koji za darovanu sigurnost, uzima ljudsku slobodu. Novo doba koje se rađa, i koje veruje u pravo i sposobnost čoveka da sam iznađe najbolja rešenja za društveno ustrojstvo u kojem živi, je zaista u

¹²⁰Susan C. Karant-Nunn, Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003., p. 11

¹²¹S. de Bovoar, *Drugi pol. Činjenice i mitovi I*, str. 144

¹²²Ibid., str. 142

svojoj biti duboko revolucionarno. Ono dovodi u pitanje glavne propozicije dotadašnjeg filozofskog i političkog diskursa: božansko pravo kraljeva, sistem *noblesse oblige* i ideju neophodne elite- aristokratije koja predvodi inertne, nesposobne mase koje skrhanе teškim radom i nisu u mogućnosti da reflektuju bedu svoje egzistencije i da politički odlučuju.

Ove promene u filozofskim i političkim idejama naravno ne „ničū“ direktno ljudima iz glave, već su povezane i sa promenama koje se dešavaju u društvu, ekonomiji i sistemu privređivanja. Pri tome naravno nećemo biti smeli da tvrdimo šta je čemu uzrok u tom mnoštvu pojava i faktora koje čine proces modernizacije, ali ćemo podvući da se idejne promene ne mogu tumačiti nezavisno od realnih, društvenih promena i obratno. Moderni filozofski diskurs je iznedrio tzv. teoriju društvenog ugovora, čija je najznačajnija karakteristika to da, kao što primećuje Norberto Bobio (Norberto Bobbio), dovodi do konpernikanskog preokreta u shvatanju odnosa individua- društvo¹²³. Dok je i u antičkoj i srednjevekovnoj tradiciji vladala tzv. organicistička koncepcija društva u kojoj je celina važnija od delova, sada se društvo i politička zajednica shvata kao produkt individualnog pristajanja da se u njoj živi, u skladu sa određenim principima koji tu individualnost ne narušavaju. Lokova (John Locke) filozofija tu zauzima ključno mesto. Ovaj anglasaksonski liberal, u svojoj knjizi *Dve rasprave o vladi*, jasno i eksplicitno preokreće dotadašnji red društvenih stvari. To je utoliko značajnije i uslovno rečeno originalnije, što se ovaj mislilac poziva na Bibliju da bi odbranio lična i građanska prava, na Bibliju koja se do tada uglavnom koristila u suprotne svrhe: da ukaže na opravdanost patrijarhalnog društva budući da kao što autentični Bog otac vlada nebom, po toj analogiji otac neprikosnoveno vlada u porodici, a kralj na zemlji. Budući da je, što je samo po sebi razumljivo Bog savršeno dobar, mudar i ispravan tvorac, on svoju tvorevinu- čoveka nije stvorio da bi ovaj bio neslobodan, u oskudici i zavisan od drugog čoveka, smatra Lok. Naprotiv, obdarivši čoveka razumom bog mu je dao svetlost koja ga vodi u ostvarivanju ovih božanskih principa pravde i slobode. Čovek stvara političku zajednicu sa drugim ljudima jedino u svrhu da bi bolje zaštitio svoja prava i slobode, budući da se u prirodnom stanju- stanju savršene slobode i sreće to ne može uvek sistematično i dosledno proceduralno ostvariti. Međutim, ovaj pisac čuvenih rasprava je takođe antinomičan. U svojoj *Raspravi o*

¹²³ Norberto Bobio, *Liberalizam i demokracija*, Novi Liber, Zagreb, 1992, str. 11

toleranciji britko je ukazao na nužnost postojanja slobode veroispovesti i razdvajanja države od crkve, budući da svaka vera smatra da je jedino ona ispravna i da nametanje religije vodi zapravo u pakao a ne u lično spasenje jer se tu ne radi o pravoj religiji u intrinzičnom, istinskom smislu već o političkom činu nametanja volje. U isto vreme, verske slobode ne priznaje katolicima, budući da su oni nelojalni, raspolučeni građani, bespogovorno poslušni papskom autoritetu te na taj način podrivaju liberalni društveni poredak. U raspravi o vladi takođe srećemo izvestan paradoks, koji se naravno ogleda u njegovom poimanju ženskog pitanja- tog bezimenog problema kako ga je 60ih godina prošlog veka imenovala Beti Fridan. Lok naime pretpostavlja postojanje porodice već u prirodnom stanju. Međutim, kao što je dobro poznato porodica je jedna od društvenih ustanova, koja možda više od drugih otelovljava princip prirode ali koja takođa ima i brojne druge funkcije pored ovih prirodnih- reproduktivnih: emotivnu, proizvođačku, potrošačku i sl. Time ova, u širem planu gledano revolucionarna ideja, koja skida sa trona vlast apsolutnog monarha, oca zaštitnika svoje dečice-vernih podanika, na mikro ravni ostaje patrijarhalna i konzervativna. Lok ne dovodi suštinski u pitanje ustrojstvo porodice- osnovne ćelije društva i bazične insitucije u kojoj se, kako su mnogi ukazali razvija tzv. instinkt simpatije i altruizma koji se potom prenosi na druge članove društvene zajednice. Porodica je nešto prirodno, dakle predgrađansko i predpolitičko. Potčinjenost žene muškarcima je dakle prirodna, ona nije primer političke dominacije i pokornosti¹²⁴. Kako sam Lok navodi, Adamova vlast može da bude samo bračna, koju svaki muškarac ima da bi uređivao odnose u porodici¹²⁵. Ovde se zapravo jasno odslikava uticaj njegove empirističke gnoseologije. Tvrdeći da nema ničega u razumu što prethodno nije bilo u čulima, i ne može da vidi ženu drugačije od onog utiska koju mu nameće svakodnevno iskustvo i realna praksa. Nameće se tako pitanje: može li se graditi nova, radikalno drugačija društvena zgrada na starim, patrijarhalnim temeljima?

Iz Lokovog primera, kao i primera ostalih teoretičara društvenog ugovora- Hobsa i Rusoa se jasno oslikava onaj isti dualizam, sada nešto modifikovan, između društvenog i prirodnog koji smo videli i u ranijim političkim teorijama. Iz osnovnih postakvi teorija društvenih ugovora je potpuno jasno da žene ne bi pristale na društveni ugovor koji ih potčinjava muškarcima da se one pitaju¹²⁶, stoga je potrebno još u

¹²⁴ Kerol Pejtman, *Polni ugovor*, Feministička 94, Beograd, 2001., str. 60

¹²⁵ Džon Lok, *Dve rasprave o vladi*, Utopia, Beograd, 2002, str. 167

¹²⁶ K. Pejtman, *Polni ugovor*, str. 56

prirodnom stanju im oduzeti status ličnosti. U Hobsovoj pesimističkoj viziji ljudske prirode i prirodnog stanja koje je doduše stanje slobode ali i rata svih protiv svih, i žene i muškarci učestvuju u ovom totalnom ratu i brane svoja prava. Međutim, žene su u isto vreme i majke, i moraju da brane i svoju decu koja njima pripadaju po prirodi budući da ne postoje nikakvi zakoni o braku i roditeljstvu. Na taj način žena, najpre jednaka sa muškarcem dolazi u inferiran položaj i muškarac dobija mogućnost da je pobedi¹²⁷. Žena postaje sluškinja, a sluge ne stvaraju društveni ugovor već samo slobodni ljudi znači muškarci koji jedini poseduju političku kreativnost. Rusoov (Jean Jacques Rousseau) slučaj je takođe paradigmatičan. Ako je bilo robova po prirodi, to je zato što je bilo robova protiv prirode, budući da su ih stvorile određene društvene okolnosti, navodi Ruso. Predavanje slobode ugovorom nema nikakvu težinu, ni moralnu ni političku budući da je takav jedan čin ništa drugo do čin ludila¹²⁸. Da li je čin podređivanja žena muškarcima isto tako nevalidan čin, koji stoga nema nikakvo opravdanje? Tako bi sledilo kad bi se Rusoova opšta volja zaista odnosila na sve. Međutim, i on društveno ustrojstvo rodni odnosa "premešta" u prirodno stanje. Porodica je najstarija i jedina prirodna društvena zajednica, u kojoj žene čuvaju kolibu i decu a muškarci idu van da nabavljaju hranu jer se muško i žensko razlikuju po prirodi i predodređeni su da obavljaju različite poslove¹²⁹. U *Emilu ili o vaspitanju*, Ruso ide dalje, tvrdeći da fizičke razlike nehotice vode i moralnim razlikama, da su žene te koje ne mogu da kontrolišu svoje neograničene želje, a da muškarce srećom sputava razum. Da nije stidljivosti (te divne osobine koja se i u *Ancien Regime*-u savetovala ženama a protiv kog se Ruso, navodno tako grčevito bori) rezultat bi bio propast oba pola¹³⁰. Vaspitač (Ruso) stoga prvo osposobljava Emila da postane građanin, participant u Rusoovom društvenom ugovoru, i da svoje emotivne želje (ženidbu sa Sofijom) podredi građanskim dužnostima i na taj način postane istinski slobodan. U *Sofija ili žena*, Sofija takođe dobija temeljno vaspitanje, u kojem se podstiče čednost, urednost, i dopadljivost muškarcima, ali zbog ženske sklonosti ka izazivanju nereda ona mora biti pod vlašću muža i isključena iz političkog života¹³¹. Na taj način ovaj radikalni filozof, oštar kritičar *Ancien Regime*-a i zagovornik direktne demokratije u kojoj vlada *volonté*

¹²⁷Ibid. , str. 57

¹²⁸ Žan Žak Ruso, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993, str. 14

¹²⁹Ibid. , str. 28

¹³⁰ Žan Žak Ruso, *Emil ili o vaspitanju*, Estetika, Valjevo i Beograd, 1989.

¹³¹ K. Pejtman, *Polni ugovor*, str. 107

générale, autor večnih levičarskih opštih mesta (svojina je krađa, ne treba imati ni previše ni premalo), na kraju prikazuje svoju drugu, konzervativnu stranu. Na sreću, mnoge žene odbijaju da postanu oličenje Rusoove Sofije. I to upravo u Francuskoj revoluciji- događaju koji je dobrim delom podstaknut rusooovskim političkim idejama.

Prosvetiteljska filozofska paradigma, čije je jedno od brojnih čeda i liberalizam, u svojim racionalističkim toponimima je ipak tu i tamo propuštala i brojne iracionalističke porive. Jedan od njih je svakako beg u anatomiju i prirodu da bi se opravdali određeni oblici rodni odnosa. Uprkos ovom „lukavstvu uma“, da se pozovemo na Hegela, realni društveni odnosi tom istom umu nisu dozvoljavali da previše „iskorači“ iz same društvene prakse. Jer vera u racionalnost je neizostavno vezana sa usponom kapitalizma, te društveno-ekonomske formacije koja teži da sve meri i kalkuliše ne bi li se stiglo do krajnjeg, profanog i sebičnog cilja- oplodavanja kapitala. Ako je pravo na svojinu, po Loku, prirodno pravo, to je svakako zato što to izgleda „prirodno“, normalno, u novom društvenom i ekonomskom uređenju koje se rađa. Ako su žene po prirodi, kako navodi Ruso, destruktivne i kobne po društveni ugovor, to je zato što to izgleda „prirodno“ iz ugla njegove vlastite političke filozofije. Moderne ugovorne političke paradigme su tako same sebe uplele u protivrečnost, ali je jedna žena vođena njihovim nezadrživim optimizmom pokušala da društveni ugovor učini uistinu opštim, ljudskim, emancipatorskim, i na taj način ga je, barem delimično „spasila“ od sopstvenih antinomija¹³².

2.3 Sjaj i beda prosvetiteljstva- iz ženskog ugla

Vera u emancipovan ljudski razum poseduje gotovo neograničenu, privlačnu moć čijim čarima podležu mnogi društveni i intelektualni krugovi- bez obzira na svoj položaj u društvu koji se suštinski ne menja uprkos političkom radikalizmu koji ove ideje sa sobom nose. Na zov racionalizma odazivaju se i žene, s obzirom na činjenicu da

¹³²Pri tome ne tvrdimo da su svi prosvetitelji i liberalno nastrojeni muški umovi delili navode o biološkoj podređenosti žena i opravdavali njihovu isključenost iz politike. Iako takve tvrdnje dele umovi kao što su Didro, Volter, Monteskje i naravno Ruso, Kondorse se na primer zalagao za obrazovanje žena u duhu racionalističke filosofije i isticao da je podređenost žena ničim opravdana tiranija. Ako su žene isključene iz političkog života zbog menstruacije ili trudnoće, na sličan način bi se i muškarci koji boluju od kostobolje trebali isključiti, navodi Kondorse. Prema: Valerie Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2003, 2nd ed, p. 13

prihvatanje principa racionalističke ideje može, ako se izvede dosledno i do kraja, da pospeši i žensku emancipaciju. Pionirka ovakvog jednog pogleda na stvari je engleskinja Meri Volstonkraft (Mary Wolstonecraft), sa čuvenom knjigom *Odbrana prava žena (Vindication of Women's Rights)*. Sa nedvojbenom optimističnom verom u progres, Volstonkraft teži da i žene budu uključene u društvene i političke promene koje su nastupile, stavljajući naglasak na pravo na moralni i politički razvoj koji im je dotad bio uskraćen. Međutim, pogrešili bi kada bi istakli da je njena politička filozofija u potpunosti racionalistička. U njenom poimanju društva naglasak je na uzajamnim osećanjima i socijalnosti, koji seku razlike u bogatstvu i društvenom statusu, i stoga omogućavaju razvoj kultivisanog, moralnog subjekta¹³³. Iako je isticala da sve što je dobro i veliko dolazi iz srca, uviđala je da srce treba biti oplemenjeno, kultivisano¹³⁴, čime je na specifičan način prevladala dualizam između razuma i osećajnosti. Meri Volstonkraft je nedvosmisleno bila pod uticajem ideja republikanskih krugova u kojima se kretala, ali ih je shvatala dosta šire od dominantnih pogleda budući da je, poput Tomasa Pejna (Thomas Paine), težila političkom uključivanju marginalizovanih i siromašnih slojeva (žena, radnika i sl.)¹³⁵. Kao u ostalom u čitavoj republikanskoj tradiciji, i ona naglasak stavlja na vrline i moralnost koji potpomažu održavanje i razvoj republike, ali ih pritom shvata prilično individualistički i moralistički. Tako npr., zalažući se kao i svi republikanci za narodnu miliciju i protiv stajaće, kraljevske vojske, u njenim navodima nije akcenat na opasnostima od despotizma koji sledi iz ovog vojnog instrumenta već na činjenici da vojnik biva instrumentalizovan, ceremonijalni automat čija se autonomnost negira, i tako žrtva postojećih nejednakosti u društvu¹³⁶.

Boreći se da obrazloži svoju poziciju, ona se bavi različitim temama kao što su sloboda, tiranija, klasa, brak, odgajanje dece, predrasude, razum, osećajnost, imovinski odnosi i sl.¹³⁷, proširujući na taj način dijapazon političkih pitanja i na ličnu, privatnu sferu. Suština i razvoj njene misli nedvojbeno odslikava uticaj Žan Žak Rusoa, budući da slobodu i jednakost shvata kao uzajamno isprepletene¹³⁸, a u Rusou vidi Prometeja

¹³³Chris Jones, „Mary Wollstonecraft's Vindications and their political tradition“, u: Claudisa Johnson (ed.), *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, p.44

¹³⁴Ibid., p. 45

¹³⁵Ibid., p. 43

¹³⁶Ibid.

¹³⁷Ibid.

¹³⁸David Held, *Modeli demokratije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990, str. 90

nove socijalne osećajnosti i strasti za koju se i sama zalaže. Glavne prepreke ljudske moralnosti i razboritosti vidi u staleškim privilegijama, koje kvare sve slojeve ljudi budući da od jednih stvaraju pohlepne tirane a od drugih zavidljive ovisnike. Siromašnji, potčinjeni slojevi u takvom sistemu nisu u mogućnosti da razviju svoje umne i moralne sposobnosti, a parazitski život privilegovanih staleža podstiče bahatost i okorelu lenjost. Naročito napada sistem filantropije koji su mnogi konzervativci, kao što je Edmund Berk preporučivali kao glavni mehanizam pomoći ugroženima, smatrajući da se na taj način ovi slojevi drže u pokornosti, a bogatašima se obezbeđuje privid moralnosti. Sličan mehanizam se u starom poretku koristio kada je reč o ženama, budući da su ove „trampile“ svoje zdravlje, slobodu i vrlinu za sigurnost kućanske rutine. Međutim, uviđa da i nove teorije novog društva ne donose bitne promene kada je reč o ženskoj populaciji. Volstonkraft u toj tački odbacuje Rusoa i njegov prikaz „prirodnih“ odnosa između muškarca i žene, ističući da se radi o neopravdanim pretpostavkama¹³⁹. Ona ustaje protiv činjenice da, u novom političkom kosmosu koji nastaje, žene ne mogu da nađu svoje mesto koje im pripada kao racionalnim bićima. To je ne samo nepravedno za polovinu čovečanstva, već kvari i samu prirodu razuma i moralnosti. Istinska emancipacija društva od tiranije je moguća ako se, pored božanskog prava kraljeva ospori i božansko pravo muževa.

U duhu prosvetiteljskog optimizma, Meri Volstonkraft posebnu nadu polaže u obrazovanje. Obrazovanje ne samo da omogućava razvoj svake individue, već je osposobljava da stekne znanja i veštine koji omogućavaju uključivanje u proces odlučivanja o političkom životu. Obrazovanje je ne samo pravo već i dužnost, budući da žene moraju kao prvo i najvažnije ispuniti dužnost prema sebi kao moralnim bićima. Kao jednu od glavnih prepreka ženske emancipacije vidi u tzv. kultu ženstvenosti, koji je „damama“ nametnuo da budu krhke, nezainteresovane za društvena pitanja, da se šepure sa lažnim zadovoljstvom za koje su trampile svoju nezavisnost i vrlinu. Nasuprot dotadašnjem obrazovanju dama, koje je imalo za cilj da im pomogne u fasciniranju potencijalnih muževa, ona se bori za takvo obrazovanje koje bi ženama omogućilo lični i profesionalni razvoj, ekonomsku nezavisnost i slobodu. Pri tom polazi da između muškaraca i žena ne postoje nikakve razlike u sposobnostima, već da su one samo proizvod postojećih društvenih kalupa i kodova koji ih čine i definišu različitim.

¹³⁹Ibid. , str. 91

Neke teoretičarke i teoretičari ističu da delo Volstonkraft i nije toliko revolucionarno budući da se na kraju svodi na „revoluciju ženskih manira“. Da li je na taj način autorka težila da spreči direktno povezivanje svojih dela sa ekcesnim izlivima Francuske revolucije i okrenula se postupnim sredstvima za ostvarivanje republikanskih ciljeva, ostaje otvoreno pitanje. U tom kontekstu je posebno problematična njena prva publikacija *Thoughts on the Education of Daughters: with Reflections on Female Conduct, In the more important Duties of Life* –, objavljena 1787., pisana po ugledu na sličnu moralizatorsku literaturu namenjenu široj publici¹⁴⁰. Kritički gledano, takva literatura, u kojoj je naglasak na ponašanju i životnim dužnostima žena oslikava osamnaestovekovnu buržuasku ženstvenost¹⁴¹. Ipak treba istaći da je reč o autorkinom prvencu, nastalom dobrim delom kao plod njene borbe da se izbori za egzistencijalna sredstva pisanjem.

Vulstonkraftovoj se takođe zamera što ne smatra da žene treba da odbace svoje tradicionalne, porodične uloge, već da ih, na osnovu ovih novih principa rade bolje. I muškarci će na taj način umesto servilne ropkinje dobiti bolje i vrednije ćerke, sestre, majke i žene¹⁴². Zbog tih i sličnih navoda, često se isticalo da je delo Meri Vulstonkraft, kao i uopšte pravac u feminizmu koji se naziva liberalnim, u suštini reformistički¹⁴³, nedovoljno oslobodilački, posebno iz ugla tzv. drugog talasa feminizma i novog ženskog pokreta. Međutim, Meri Vulstonkraft najavljuje i neke teme koje će se javiti tek kasnije, u drugoj polovini XX veka. Naime, ona odbacuje podelu na javno i privatno i ističe da i dužnosti koje se obavljaju u privatnoj sferi imaju formu racionalnog građanstva i da se i u njima radi o tzv. javnoj odgovornosti¹⁴⁴. Neke kritike na račun njenog prosvetiteljskog žara dolaze usled direktnog obraćanja ženama srednje klase što na kraju njeno delo čini kratkovidim za klasne razlike i delom „buržuaskog instrumentalizma“ ženskog pitanja. Iako ova kritika ima svoje mesto, ne treba prenebregnuti da se njen program ne može svesti samo na težnju za jednakim „apstraktnim“ pravima sa muškarcima, već obuhvata i čitav dijapazon socijalnih,

¹⁴⁰ Vivien Jones, „Mary Wollstonecraft and the literature of advice and instruction“, u: C. Johnson (ed.), *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, p. 119

¹⁴¹ Ibid., p. 121

¹⁴² V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 18

¹⁴³ Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 266

¹⁴⁴ V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 18

religijskih i ekonomskih pitanja¹⁴⁵. Moderna čitateljka možda neće naći dovoljno radikalnog u njenom delu- borkinje tzv. prvog talasa su i inače često „žurile“ da se distanciraju od nekonvencionalnih životnih stilova i ponašanja¹⁴⁶, ali ono ostaje neprikosnoven legat u borbi žena za somoodređenje i samooslobođenje.

Nastalo u periodu revolucionarnih nemira koje se dešavaju u Francuskoj, događaja koji je u podjednakoj meri izazvao oduševljenje ali i strepnju usled fanatičnog radikalizma koji ga je nosio, delo Meri Vulstonkraft sadržava u sebi razne dvojbe i nedoumice koje proizlaze iz novih dešavanja. Ovde je važno istaći ono što se često, bar u maskulinoj političkoj teoriji i istoriji zaboravlja je da se u Francuskoj revoluciji zapravo i rodio ženski pokret, na šta ni na dvestotu godišnjicu revolucije 1989. nije posvećena odgovarajuća javna pažnja¹⁴⁷. Revolucionarni polet je doneo novu simboliku i politički žargon, oslikan u ideji *la nation* koja se rađa na razvalinama *Ancien Regime*-a. Javljuju se nove političke metafore i alegorije, i na mnogim revolucionarnim grafitima žene su prikazane kako zajedno sa narodnom vojskom nose drveće slobode. To zavodljivo upućuje na žensku emancipaciju, na njeno uključivanje u novi politički poredak. Žene stiču imovinska i bračna prava, ali kada je 1791. usvojena „Deklaracija o pravima čoveka i građanina“, postalo je jasno da se zapravo radi o muškarcu. Takođe, mnoge ilustracije revolucionarnih dešavanja sadržavaju stare mizogene interpretacije i forme. Na njima su prikazane žene kako im između nogu prolazi topovsko đule, one su u nedozvoljenim odnosima sa vojnicima, nose hleb i ljudske glave na kopljima te simbolizuju političku i seksualnu nezasićenost¹⁴⁸. Žensko telo se u brojnim grafitima koristi kao simbol stalno preteće pokvarenosti dotadašnjeg režima, koji je oličavala stara, razvratna aristokratkinja i dvorska dama, ali i kao neiskvareno, prirodno telo čija devičanska čistota i u isto vreme snaga simbolizuje novi poredak. Republika je na taj način oličena u ženi, zaštitnici francuskog naroda, ali se njena funkcija patronese realno svodi na zaštitu republikanskog muškarca¹⁴⁹. Žensko telo je zapravo i moglo da na apstraknoj ravni personifikuje novo političko telo koje se rađa, budući da, konkretno,

¹⁴⁵Ibid, p.20.

¹⁴⁶ Valerie Sanders, „First Wave Feminism“, u: S. Gamble (Ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfemins*, p. 23

¹⁴⁷ V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 185

¹⁴⁸ Joan B. Landes, „Representing the Body Politics: The Paradox of Gender in the Graphic Politics of the French Revolution“, u: Sara E. Melzer and Leslie W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1992, p. 19

¹⁴⁹Ibid., p. 28

žena nije mogla ni da glasa ni da vlada¹⁵⁰. Rusoova tvrdnja da apsolutni suveren nema ljudsko lice, već odslikava apstraktne, univerzalne principe, na kraju biva vizuelno konstruisan kroz jednu ovakvu partikularnu prezentaciju¹⁵¹.

U takvom jednom simboličkom i pravno-političkom kontekstu, žene trećeg staleža uviđaju da sačinjavaju treći stalež trećeg staleža¹⁵², i da uprkos radikalnih promena koje se dešavaju ostaju isključene i marginalizovane. Žene otvaraju i prve ženske političke klubove, ali pokret koji se rađa obeležava anarhična stihijnost kao i samu Francusku revoluciju uopšte, budući da se u njoj permanentno sukobljavaju različite grupe oličene u tzv. političkim klubovima- kako međusobno, tako i sa radikalizmom koji je dolazio sa pariskih ulica. Radikalizam je obuhvatio i žene budući da sankilote (još su se nazivale i *sans-jupons*) svoje učešće u narodnom suverenitetu manifestuju stalnim praćenjem i oduševljenjem giljotiniranjem, posebno za vreme Velikog terora, zbog čega su prozване furijama giljotine¹⁵³. Usled nestašica hrane sankilote su se ponovo latile oružja 1795., zahtevajući „*Du pain et la Constitution*“ ali su naišle na oružan otpor. Kako je revolucija odmicala ženski glasovi su sistematski ućutkivani, njihovi klubovi zatvarani i neke vodeće figure ženskog pokreta osuđene na smrt. Jedna od njih je Olimpija de Guž (Olympia de Gouges), koja diže glas protiv isključenosti žena iz deklaracije o pravima čime se, kako ističe, podrivaju sami, univezalni temelji republike¹⁵⁴. Postojeći oblici nejednakosti između žena i muškaraca primovaravaju žene da pribegavaju različitim manipulativnim sredstvima što ima negativne posledice ne samo na njihovu ličnost već i na društveno-politički poredak. Na ovakve zahteve muški republikanci su odgovarali odrečno, insistirajući da bi uključivanje žena u javno delovanje proizveli nesagledive štete po porodicu i domaćinstvo, i da novi poredak, utemeljen u iskonskim prirodnim principima, pretpostavlja postojanje razlika između muškaraca i žena utemeljenih u toj istoj prirodi¹⁵⁵. U isto vreme, obuzdavanje onog iracionalnog i nepredvidivog u prirodi (čitaj ženi) je bazični preduslov za očuvanje tzv. republikasnih vrlina, na kojima su insistirali

¹⁵⁰Ibid., p. 29

¹⁵¹Ibid., p. 30

¹⁵²G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 67

¹⁵³Ibid., str. 74

¹⁵⁴Joan Wallach Scott, „A Woman Who Has Only Paradox to Offer: Olympe de Gouge Claims Rights for Women“, u: Sara E. Melzer and Leslie W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, Oxford University Press, New York, 1992, p. 102

¹⁵⁵Ibid., p. 104

revolucionari. De Gužova odrečno odbacuje dualistički pogled na odnos ženskog i muškog, ističući da se ne radi o prirodnim razlikama već o društvenim konstrukcijama. Umesto dotadašnjih binarnih kategorija, naglašava multiplicitet, varijabilnost, spektar koloriteta i funkcija koje karakterišu podjednako i žene i muškarce¹⁵⁶. Nasuprot tiranskoj represiji muškarca naglašava harmoničnu *la confusion* prirodnog sveta, ističući da se tzv. prirodne razlike ne mogu zaokružiti ni u kakav sistem. U tom duhu, objavljuje *Deklaraciju o pravima žene i građanke*, gde navodi da nacija nije ništa drugo do ujedinjavanje muškarca i žene (čl. 3). Pošto zakon mora da bude izraz volje svih, sve građanke ili građani moraju lično ili preko svojih predstavnika da učestvuju u njegovoj izradi. Svim građankama i građanima takođe moraju, na osnovu sposobosti, vrline ili talenta biti podjednako dostupni svi javni položaji i službe (čl. 6). U poznatoj desetoj tački deklaracije navodi da, kao što žena ima pravo da stane na na gubilište, tako može da stane i za govornicu¹⁵⁷. U skladu sa rusovskim idealom tzv. radikalne demokratije po kojem se suverenitet ne može predstaviti, ističe da ni ženske interese ne mogu predstavljati muškarci- očevi i muževi. Brak shvata kao slobodnu zajednicu, u skladu sa načelima društvenog ugovora kao što su dobrovoljnost, mutualizam, očuvanje prava. U braku imovina treba da bude zajednička, a deca da nose ime i oca i majke¹⁵⁸. Takođe, zalaže se za prava vanbračne dece i neudatih majki.

Artikulacija ženskih glasova u francuskoj revoluciji je bila kratkog daha, i, što je možda paradoksalno imala je i neke negativne efekte po sam feminizam uopšte. Budući da je preovladavao pogled na Francusku revoluciju u kojoj se promene poistovećuju sa krvavim pirovima i masovnim nasiljem, sličnu sudbinu je doživeo i feminizam budući da je proistekao iz ovih dešavanja¹⁵⁹. I delo Meri Volstonkraft, napisano dve godine posle izbijanja revolucije je dugo nosilo negativne epitete budući da je održavalo strasti koje su vodile ovaj događaj i obeležile vreme u kojem je ona živela i o kojem je pisala¹⁶⁰. Sam pokret koji se rađa i ideje koje su u njemu artikulisane takođe odslikavaju neke od glavnih antinomija koje se stalno, iznova obnavljaju unutar feminizma i ženskog pokreta: a to je trajna napetost između univerzalizma i partikularizma, između

¹⁵⁶Ibid. , p.112

¹⁵⁷ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 86-87

¹⁵⁸ J. W. Scott, „A Woman Who Has Only Paradox to Offer: Olympe de Gouge Claims Rights for Women“, u: S.E. Melzer and L. W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, p. 111

¹⁵⁹ V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 15

¹⁶⁰Ibid. , p. 16

težnji žena da se izbore za jednakost i da u isto vreme insistiraju na svojoj specifičnosti i razlici od muškaraca. Toga je u velikoj meri bila svesna i Olimpija da Guž ističući da je žena koja nema ništa drugo da ponudi do paradoksa. Ona je insistirala na univerzalnosti društvenog ugovora i ljudskih prava odbacivanjem razlike između javnog i privatnog, političke i sfere domaćinstva, ali je u isto vreme, zalažući se za novi oblik zajednice između muškarca i žene na principima komplementarnosti pretpostavila postojanje ovih opozicija¹⁶¹. Sa dolaskom Napoleona i usvajanjem njegovog *Code Civile*, žena je potpuno gurnuta u privatnu sferu i lišena građanskih prava. Muž je nad ženom sačuvao različite oblike prerogativa i kroz čitav dvadeseti vek, a sa promenom pravnih regulacija sporo je dolazilo do stvarnih društvenih promena budući da je antifeministička tradicija u Francuskoj ostala vrlo jaka¹⁶². U Francuskoj se rodio ženski pokret, i možda paradoksalno, u toj zemlji ostao prilično marginalizovan, ali je svakako uticao na procese samoorganizovanja žena u epohi koja je nastupila.

2.4 *Zeitgeist* građanskog društva-moral, običaji, ideali, predstave

S pravom se ističe da je XIX vek, vek buržuazije, u kojem ona konsoliduje svoju ekonomsku i političku moć, i stvara zaokruženu ideologiju pomoću koje legetimiše novouspostavljeni poredak. Uporište ovog poretka je građanin sa svojim pravima i slobodama, a politička zajednica se ne shvata kao ništa drugo do skup, zbir građana-atomiziranih individua. Iako se ova građanska individua poima kao apstraktna, zapravo se radi o muškaracu, belcu, solidnog imovinskog i materijalnog stanja, koji je stožer mikro i makro društvenog kosmosa- porodice i političke zajednice. Situacija je začuđujuće slična sa stanjem rodnih odnosa u demokratskoj Atini, budući da i sada participacija muškarca u građanskom društvu pretpostavlja isključenost, izolaciju žena iz nje.

Nisu retke žene koje su uvidele dvostruki moral i hipokriziju iza vladajućih stavova i političkih ideja. Amerikanka Abigejl Adams (Abigail Adams), čiji je suprug jedan od tvoraca američke „Deklaracije o nezavisnosti“, akterima deklaracije je

¹⁶¹J. W. Scott, „A Woman Who Has Only Paradox to Offer: Olympe de Gouge Claims Rights for Women“, u: Sara E. Melzer and Leslie W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, p. 111

¹⁶²S. de Bovoar, *Drugi pol. Činjenice i mitovi I*, str. 185

poručila: „*Do not forget the ladies*“, ističući da je za novo, slobodno društvo koje se uspostavlja deklaracijom tiranija muževa neprimerena. Abigejl je upozorila da se ne sme muškarcima ostaviti nekontrolisana moć, i da bi svaki pojedinac bio tiranin ako mu se za to pruži prilika¹⁶³. Njena inicijativa je naišla na podsmeħ, ali je bar pokazala kakvo je pravo stanje stvari. Žene su iz Američke i Francuske revolucije naučile važnu lekciju. Da ih revolucije koriste, mobiliziraju za svoje ciljeve, ali ih brzo i zaboravljaju kada te iste ciljeve ostvare. Sličan scenario se desio i za vreme četrdesetosmaških revolucija u Evropi¹⁶⁴, ali se ipak može ustvrditi da su ove revolucije, uprkos protivrečnog nasleđa po ženu, omogućile da se proširi horizont političkog diskursa i učešća, kako za muškarce tako i za žene.

Kako je kapitalizam nadirao i kao što je Marks plastično opisao, rastakao sve dotadašnje oblike ekonomskih i političkih odnosa, sa sobom je nosio i brojne patološke i patogene promene koje su praćene i s nevericom i sa osećanjem nemoći da se ovakvom toku i novom redu stvari išta može stati na put. Ubrzan privredni rast i razvoj je donosio sa sobom i nekontrolisanu urbanizaciju u kojoj su gradovi postali ne samo mesto gde se dešava i pokreće ekonomski razvoj, već i stecište bede, razvrata, prostitucije, alkoholizma. Vladajuća klasa, svesna negativnih posledica po privatni i javni moral, pokušava da nađe izlaz veličajući nuklearnu porodicu kao izvor svake moralnosti i čestitosti koja se iz nje potom „preliva“ u javnu sferu. Ženin položaj je i ovaj put jasno, čvrsto i unapred definisan, ona je oličenje čistote, krhkosti, materinstva, religijske posvećenosti¹⁶⁵. Da bi sačuvala svoju pripisanu i propisanu čistotu, učešće u ekonomskim i političkim poslovima se zabranjuje budući da ih karakteriše grubost, „prljavost“ i haotičnost¹⁶⁶. Neopisivo mnogo mastila je potrošeno na razne brošure, novele, priče, priručnike u kojima se slavi žena posvećena domaćinstvu i vrlo majka, jednom rečju „kućni anđeo“ koji treba da odgaja vrle, bogobojažljive sinove, buduće građane. Tada najpopularniji ženski magazin u svetu, koji je 1860. imao tiraž od 150000 primeraka, *Godey's Lady's Book*, savetovao je ženama da nikada ne protivreče suprugu, da mu nikad ne daju savete osim ako ih sam ne zatraži, da nikada ne osuđuju njegove

¹⁶³ Shane Mountjoy, *The Women's Rights Movement: Moving Toward Equality*, Chelsea House Publishers, New York, 2008, p. 22.

¹⁶⁴ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 189

¹⁶⁵ Sally G. Mcmillan, *Seneca Falls and the Origins of the Women's Rights Movement*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2008, p. 12

¹⁶⁶ *Ibid.*, p. 15

reči i ponašanje, i da ga nikad ne navedu da se oseća da je učinio nešto loše¹⁶⁷. Verske zajednice su takođe imale značajnu ulogu u promovisanju ovog modela. Velečasni Džon Ebot (John Abbot) u istom stilu opisuje majke „naše nacije“ koje imaju glavnu ulogu u nacionalnom iskupljenju. Žena se posmatra kao moralnija i verski posvećenija od muškarca, ali kojoj je, uprkos tome, potrebno da se osloni na mušku snagu, intelekt i snalažljivost u „stvarnom“ svetu¹⁶⁸. Egzaltacija i uzdizanje ovako pojmljene žene je počivalo na dvostrukom, patrijarhalnom moralu budući da su žene faktički bile građani drugog reda¹⁶⁹, što se jasno ogleda kako u pravnom sistemu tako i u vladajućim običajima. U anglosaksonskom pravu, tzv. Blekstonovi zakoni (Blackstone laws) su pravili razliku između udate i neudate žene, *feme covert* i *feme sole*. Žene i muž su brakom postajali jedno, ali ovako pojmljena komplementarnost je podrazumela pravno nepostojanje ličnosti supruge. Pod suprugovim okriljem, žena treba da obavlja svoje dužnosti, i budući da nije imala status pravnog subjekta nije mogla da poseduje imovinu, stupa u ugovorne i poslovne odnose, niti da ima starateljstvo nad decom. Prilikom sklapanja braka bračni zavet žene je podrazumevao obećanje da će voleti, poštovati i slušati muža¹⁷⁰. U evropskom, kontinentalnom pravu situacija je bila slična budući da je na tadašnji pravni sistem u velikoj meri uticao tzv. Napoleonov zakonik, čime se učvršćuje novi dvostruki moral. Novi moral je doduše propisao nove oblike civilizovanog ponašanja, ali je takođe polarizovao ideje muškosti i ženskosti na osnovu ovih novih principa. Prosvetiteljski optimizam koji je polagao na racionalnost nije više opravdavao mušku grubost i sirovost¹⁷¹. Verovalo se u muškarčevu promišljenost, ugladenost i delikatnost¹⁷². Iza ove predstave o trezvenom, racionalnom i odgovornom muškarcu nije se nalazila samo žena kojoj je ta racionalnost uskraćena, već se često „uvidalo“ da, iako muškarce karaktereše razum lako ga dopadnu i „nesavladivi nagoni“. Tako u liberalnom i uticajnom *Državnom leksikonu* nemački liberal Karl Velker navodi

¹⁶⁷ Ibid. , p. 17

¹⁶⁸ Ibid. , p. 16

¹⁶⁹ Ibid. , p. 34

¹⁷⁰ Ibid. , p. 20

¹⁷¹ Deborah Valenze, „Gender in the Formation of European Power, 1789.-1914“, u: Teresa A. Meade and Merry E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Melbourne, 2004, p. 463

¹⁷² Ibid.

da muškarcima treba da stoje na raspolaganju i prostitutke, doduše u najvećoj mogućoj potaji i pod policijskim nadzorom¹⁷³.

2.5 Žene „u pokretu“

2.5.1 Protiv društvenih zala i za moralnu obnovu

Iako zvuči paradoksalno, ovakve, nametnute slike u ženama, jednim delom ne protivreče njihovom „izlasku“ iz privatne sfere. Vladajući moral je čak podsticao određeni oblik javnog angažmana žena ali u obliku tzv. proširenog kućnog rada. Tu se naročito ističe tzv. filantropski rad u kom su žene svoju „prirodnu“ osećajnost i empatičnost sa porodice prenosile i primenjivale i na ostale, uglavnom ugrožena članove društva. Za muževe je učešće supruge u ovakvim delatnostima bio znak prestiža budući da su na taj način manifestovali dobru materijalnu i društvenu situiranost jer je porodica tako dobro stajala da se supruga nije morala „satirati“ kućnim poslovima i imala je vremena i za „društveno korisne aktivnosti“. Tradicionalne verske zajednice su takođe podsticale ovaj oblik angažmana žena, smatrajući je oblikom hrišćanske ljubavi i milosrđa. U Evropi, konzervativne verske zajednice, u većoj ili manjoj meri povezane sa državom, angažovale su žene pod svojim okriljem u tom smeru. Međutim, uporno se istrajavalo na održavanju tzv. odvojene muške i ženske sfere. U Americi, gde su verske zajednice imale veliku moć budući da je religija pružala jedino sigurno utočište pomoću kojeg se, bar delimično prevladavala neizvesnost novog života na novom tlu, pastori su imali veliki ugled u zajednici. Iako se načelno verovalo u tzv. jednakost muških i ženskih duša, smatralo se da je žena inferiorna na zemlji i da joj je mesto u tzv. privatnoj sferi. Delimični javni angažman žena je podstican preko tzv. ženskog volonterskog rada, prevashodno u tzv. misionarskom radu, Biblijskim studijama, grupama za molitvu, pomoći siromašnima i sl. Reč je stoga o iznošenju tzv. ženske sfere u javnu sferu, jer je tzv. kućni anđeo kako je žena nazivana postao i anđeo izvan kuće¹⁷⁴, pri čemu se struktura moći u okviru rodnih odnosa uopšte nije promenila.

¹⁷³ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 143

¹⁷⁴ Ibid., str. 147

Dominantan, verski diskurs o ženi, koji je bio u skladu sa dominantnim odnosima moći i nemoći, dugo je smatran bezupitnim budući da je definisao Bogom dane, „prirodne odnose“. Međutim, podstrek za njegovom promenom dolazi posle „Drugog velikog buđenja“ (*Second Great Awakening*) kada dolazi do obnove verskog žara i entuzijazma i kritičkog odnosa ne samo prema dominantnim, *mainstream* verskim institucijama već i društvenom uređenju. U tom periodu nastaju brojne nekonformističke „sekte“ i sigurno je važno istaći da su prve „feministkinje“ dolazile iz ovih verskih zajednica, uključujući i Meri Vulstonkraft. Versko buđenje je dovelo ne samo do unutrašnje preobrazbe verujućih, već i do opšteg optimizma i vere u čoveka koji je pozvan da, vođen Božjom promislom, ispravi društvene nepravde, okaje ovozemaljske grehe i na taj način nas pripremi za ponovni Hristov dolazak za koji se verovalo da se bliži. Stoga se smatralo da se mnoga socijalna zla moraju hitno iskoreniti. Na udaru je najpre došla zloupotreba alkohola koja ne uništava samo porodicu već i čitavo društveno tkivo, i institucija ropstva. Niču razgraniti pokreti s ciljem njihovog iskorenjivanja, „Trezvenjački pokret“ (*Temperance Movement*) i „Pokret protiv ropstva“ (*Abolitionist Movement*). Angažmanom u ovim organizacijama žene stiču samopouzdanje budući da doprinose opštem dobru zajednice, razvijaju značajne veštine ali i uviđaju svu protivrečnost vlastitog položaja budući da im se i u ovim organizacijama nameću opšte prihvaćeni modeli poželjnog ponašanja. Žene postaju potpuno osveščene kada je u pitanju njihov vlastiti položaj i svoje nade i snove, kao i brojne prepreke i frustracije sa kojima se sreću pretvaraju u oruđe za stvaranje boljeg sveta, ovoga puta i za njih same¹⁷⁵.

Značaj Trezvenjačkog pokreta za nastanak i uspon ženskog pokreta se ogleda na više ravni. Najpre, žene i deca su uvek bile žrtve na koje je alkoholizirani suprug mogao najlakše da iskali svoj bes. Potom, žene koje su svojim angažmanom postale stožer ženskog pokreta u nastajanju, su takođe delovale u ovom pokretu. Slavna Lusi Ston (Lucy Stone) je još kao devojčica bila svedok porodične drame koja se dešavala u komšiliku, gde žena nije mogla da pronađe nikakvu legalnu zaštitu od muža alkoholičara. Pomoć joj nije mogao pružiti ni vlastiti otac, budući da je žena posle venčanja faktički prelazila u domen muža „zaštitnika“. Ta činjenica je toliko delovala na Lusi koja je sa zaprepasčenjem pitala roditelje zašto otac ne može pomoći sopstvenoj

¹⁷⁵S. G. Mcmillan, *Seneca Falls and the Origins of the Women's Rights Movement*, p.34

ćerki. Žene su zatim svojim aktivnim angažmanom u trezvenjačkom pokretu postale svesne granica svog delovanja koje im je nametnuo patrijarhalni sistem. One su marljivo radile i angažovale se u pokretu, računalo se da stotine hiljada američkih žena daje doprinos u njegovom radu, međutim njihovo punopravno uključivanje je sistematski onemogućivano. Žene nisu mogle da zauzimaju rukovodeće funkcije u trezvenjačkim organizacijama, da drže predavanja i govore u javnosti¹⁷⁶. Vlasti su često ignorisale peticije sa ženskim potpisima. Na svetskoj trezvenjačkoj konvenciji njihova puna participacija je sprečavana. Kao odgovor na brojne prepreke žene organizuju vlastite organizacije kao što su *Martha Washington Societies* i *Daughters of Temperance*, i sazivaju *The Whole World Temperance Convention* smatrajući da prethodna konvencija, budući da je isključila žene, nije imala univerzalni karakter. Posle konvencije se organizovao banket na kojem se služila čista voda za piće, i razmenjivale ideje i iskustva.

Drugi pokret u kojem se žene takođe marljivo angažuju je bio abolicionistički, pokret za ukidanje ropstva. Mnogi ističu njegovu presudnu ulogu za nastanak ženskog aktivizma budući da i u njemu žene stiču značajne političke i socijalne veštine, nailaze na prepreke u svom punom angažmanu, i postaju svesne izvesne povezanosti između ropškog statusa Afroamerikanaca i vlastite deprivacije. Žene su ostavile dubok trag u ovom pokretu nesebičnom borbom i zalaganjem za njegove ciljeve. Tako npr. Sara i Angelina Grimke (Sarah & Angelina Grimke), koje su same poticale iz južnjačke robovlasničke porodice su se stalno obraćale javnosti pisanom i govornom rečju, naročito verskim zvaničnicima sa juga koristići biblijske citate u svrhu borbe protiv ropstva. Kako su ove hrabre sestre prekršile konvenciju koja je zabranjivala obraćanje žena u javnosti, naročito tzv. „mešovitoj“ publici (i muškoj i ženskoj) nekoliko puta su bile izložene fizičkom nasilju, a mnoge verske zajednice su osudile ovo njihovo „kršenje“ društvenih i hrišćanskih načela¹⁷⁷. Lukrecija Kofin Mot (Lucretia Coffin Mott) je, sa svojim suprugom Džejsom takođe bila aktivna u udruženjima protiv ropstva: pomagala je odbeglim robovima da nađu utočište, organizovala bojkot roba proizvedenih robovskim radom i stalno pozivala na šire društvene i moralne reforme¹⁷⁸.

¹⁷⁶Ibid. , p. 55

¹⁷⁷Alana S. Jeydel, *Political Woman: The Women's Movement, Political Institutions, the Battle for Women's Rights Suffrage and the ERA*, Routledge, London and New York, 2004, p. 40

¹⁷⁸S. Mountjoy, *The Women's Rights Movement: Moving Toward Equality*, p. 35-37

Međutim, kako je u okviru *American Anti-Slavery Society* nailazila na stalne prepreke u vlastitom angažmanu, odlučila je da pokrene žensku asocijaciju, *The Philadelphia Female Anti-Slavery Society*. Kada je u Londonu 1840. održana internacionalna konvencija protiv ropstva, mnoge znamenite žene su bile prinuđene da sednu u galeriju bez prava aktivnog učešća, iako su bile legitimno delegirane od vlastitih organizacija. Iako iz nje isključene i svedene na „društveni dekor“ konvencije, došlo je do njihovog međusobnog upoznavanja i do kristalno jasnog „otkrića“ da je njihovo učešće i delovanje u javnoj sferi u velikoj meri inhibirano. Važno je istaći da su se u Londonu upoznale Elizabet Kejdi Stenton i Lukrecija Mot (Elisabeth Cady Stanton i Lucretia Mott), a njihova borba za ženska društvena i politička prava je sigurno obeležila istoriju XIX veka.

Postavši svesne svoje isključenosti, žene organizuju 1848., u mestu Seneca Falls u državi Nju Jork čuvenu Seneka Falls (*Seneca Falls*) konvenciju. Konvencije, kao oblik spontanog okupljanja građana su smatrane posebno značajnim u republikanskom uređenju, i njihov pomalo teatralni karakter je davao poseban čar političkom životu budući da se nalazio izvan zvaničnih institucija. Ostrašćenost i jednostranost usko stranačke politike su u javnosti ostavljale gorak ukus, pa se na ovakva okupljanja gledalo sa odobravanjem¹⁷⁹. Aktivno učešće žena u konvencijama nije bilo u skladu sa društvenim kodeksom ponašanja, one su najčešće u njima sedele u galeriji i bodrile muške učesnike, „vitezove javne sfere“. Žene su u javnosti mogle biti prisutne uglavnom putem pisane reči, i mnoge su na taj način dale veliki doprinos značajnim javnim i političkim raspravama. Ovoga puta žene otvoreno izlaze u javnost, i to ne radi zagovaranja moralne obnove i ukidanja ropstva, već upravo s ciljem artikulacije vlastitog glasa i definisanja svog statusa na osnovu čega će se krenuti u otvoreni angažman. Džejms Mot je predsedavao konvencijom, a Lukrecija održala uvodno i završno predavanje. Kao rezultat konvencije nastala je tzv. Deklaracija o osećanjima (*Declaration of Sentiments*), koju je potpisalo 68 žena i 32 muškarca koji su prisustvovali događaju. Deklaracija je svesno oblikovana u duhu američke deklaracije o nezavisnosti, s jasnim ciljem da se principi novog, republikanskog društva prošire i obuhvate i „drugi“ pol. „Smatramo ove istine očevitim: da su svi muškarci i žene

¹⁷⁹ Nancy Isenberg, *Sex and Citizenship in Antebellum America. Gender & American Culture*, University of North Carolina Press, Chapel Hill and London, 1998, p. 18

stvoreni jednakim“, stoji u Deklaraciji¹⁸⁰. Dalje je, po ugledu na osamnaest nepravdi i uzurpacija kralja Džejmisa nad kolonistima, naveden isti broj nepravdi i uzurpacija koje se nanose ženama. Žene se moraju povinovati zakonima u čijem stvaranju nisu učestvovala, i budući da ne mogu da biraju svoje predstavnike u organima vlasti ostaju potpuno nezaštićene, brak ih čini građanski mrtvim budući da mužu duguju poslušnost, a u slučaju razvoda deca se poveravaju očevima jer su oni navodno superiorniji od žena. Dalje, ženama je sistematski uskraćeno pravo na obrazovanje kao i pristup profitabilnim profesijama, a u verskim zajednicama kao i u državi, ne mogu da imaju nikakvu do podređenu poziciju. Konvencija je, iako je trajala samo dva dana, ukazala na čitav dijapazon različitih oblika represije nad ženama među kojima spadaju pravne, društvene, političke, ekonomske, običajne, religijske. Činjenica da je Deklaracija direktno inspirisana republikanskim žarom deklaracije o nezavisnosti, ukazuje na predanost autorke Elizabet Stenton i okupljenih koji su tu deklaraciju usvojili transformaciji zemlje u istinsku demokratsku republiku¹⁸¹. Posle konvencije nastavilo se sa održavanjem sastanaka, predavanja, borilo se pisanom rečju i peticijama, javno su odbacivane mizoginične interpretacije Biblije i sl. Kako navodi Elizabet Stenton, „naši sastanci su često bili nezgrapno vođeni i na brzinu organizovani, ali smo rukovođene intuitivnim saznanjem da smo lišene svojih prava...Tako je inaugurisan najveći pokret XIX veka“¹⁸². Ova izvesna stihijnost i oslanjanje na intuitivnost o čemu svedoči Elizabet ove ženske inicijative upravo čini pokretom, budući da se u pokretima radi o nehijerarhizovanoj kolektivnoj akciji i različitim oblicima „zgunute“, dinamične društvene interakcije, radi ciljeva koji nisu unapred definisani već se konsitušu kroz sam pokret. U ženskom pokretu koji se javio vidimo na delu brojne, trajne procese i „kretanja“, u kojima pojedinke, neformalne grupe i organizacije, kroz aktivnost, komunikaciju i konflikte, definišu sami sebe i svoju društvenu poziciju i bore se da je izmene¹⁸³.

Kroz ženski pokret su se, pored opštih ciljeva i parola kojima su ženske inicijative rukovodile, prelamale i lične frustracije, želje i ambicije samih aktivistkinja. To je pokretu obezbedilo živost, trajnost kroz stalno sučeljavanje sa novim sukobima i

¹⁸⁰ V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 32

¹⁸¹ S. G. Mcmillan, *Seneca Falls and the Origins of the Women's Rights Movement*, p. 4

¹⁸² Ibid., p.5

¹⁸³ Prema: K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, str. 166

izazovima. Svoje lične priče i sudbine žene su uvodile u sam pokret. Elizabet se često sećala kako je njen otac, ugledni sudija koji je ostao bez sinova na samrtni izjavio: Kćeri moja, da si samo dečak! Lusi Ston je često navodila da, iako je odrasla u porodici koja je čvrsto prijanjala uz principe egalitirizma, kada je izjavila roditeljima da želi da se dalje školuje oni su je začuđeno pogledali i uzvratili da je više nego dovoljno obrazovana da nađe dobrog supruga! Kada su neke verske zajednice, među kojima su se naročito isticali kvekeri sa svojom verom u egalitarizam, i metodisti, sa svojom verom u opšte obrazovanje za sve i naporan, metodičan rad protiv društvenih zala otvorili prve „mešovite“ visokoškolske ustanove koje su pohađali i devojke i mladići, mnoge od ovih žena „u pokretu“ su pohađale ove ustanove. Međutim, ovo načelno otvaranje se pokazalo samo delimičnim, jer su devojke prevashodno socijalizirane s ciljem uspešnog obavljanja bračnih i majčinskih dužnosti. Antoanet Braun tako nije bilo omogućeno da studira teologiju, a Lusi Ston nije učinjena čast da, iako je napisala najbolji esej, isti pročita u javnosti kao što je bio običaj¹⁸⁴. Obrazovanje koje su tamo dobile dalo im je mogućnost da rade u školama, i to je postalo društveno prihvatljivo zanimanje za neudate žene iz srednje klase. Škole su to rado prihvatale jer su plate za žene bile dosta niže nego za muškarce iste profesije, a društvo je u učiteljskom pozivu videlo oblik „proširenih“ porodičnih veština¹⁸⁵. Iako su žene najpre ćutke prihvatile ove nepravde, daljim angažmanom u pokretu su se eksplicitno opredelile i borile protiv postojeće prakse.

Jedna od značajnih dilema je svakako bio odnos prema braku, porodici i razvodu. Lusi Ston se zavetovala da se nikad neće udati, Lukrecija i Elizabet se nisu protivele braku već su se zalagale za njegovo preoblikovanje na demokratskim osnovama. Njih dve se međutim nisu slagale oko pitanja razvoda budući da je Lukrecija, verovatno iz vlastite religijske posvećenosti i činjenice da je njen brak sa Džejmsom bio baziran na principima egalitarizma bila protiv razvoda¹⁸⁶. Važno pitanje je bilo i savezništvo, odn. da li se ženske inicijative trebaju oslanjati na same sebe ili pak saradivati i sa muškarcima koji podržavaju njihove ciljeve. Problem je jasno izašao na videlo u periodu usvajanja tzv. 14 amandmana na ustav koji je proglasio neustavnim zabranu biračkog prava na osnovu rasne pripadnosti. Dok su neke žene smatrale da je, u

¹⁸⁴ S. G. Mcmillan, *Seneca Falls and the Origins of the Women's Rights Movement*, p. 47

¹⁸⁵ Ibid. , p. 51

¹⁸⁶ S. Mountjoy, *The Women's Rights Movements. Moving Toward Equality*, p. 38

datom trenutku neophodno posvetiti se pravu glasa za Afro-Amerikance, tzv. „*negro's hour*“ pa će „*women's hour*“ potom doći na red, radikalnije pripadnice pokreta su se tome oštro usprotivile. Elizabet je to pak smatrala izdajom i otišla dalje u radikalizam tvrdeći da su svi muškarci, bez obzira na rasnu ili klasnu pripadnost, „polna aristokratija“ i da se žene moraju oslanjati samo na vlastite snage¹⁸⁷.

Izvesne dileme i kontroverze proizlaze i iz činjenice da je diskurs i delovanje ženskog pokreta zapravo nastao u liberalnom okrilju. Apoteaza razuma i slobode koja se stiže učešćem u stvarima od opšteg, javnog značaja privatnu sferu i principe osećajnosti na kojima je ona počivala odn. smatralo se da počiva stavljala je na niži rang. Dok su se neke žene borile da i ova, tzv. „ženska“ sfera postane javno priznata, na tragu navoda Meri Volstonkraft, neke su pak isticale da privatna sfera, pored zadovoljstva stvara i ogromnu frustraciju kod žena. Elizabet koja je sama imala sedmoro dece je tako u *History of Woman Suffrage* isticala da materinstvo u ženi, kao između ostalog i u svim potlačenim slojevima prouzrokuje negativne osobine kao što su samo-žrtvovanje, beskrajno trpljenje i apatiju¹⁸⁸. Pokušaj smislenog odgovora na navedene probleme često vodi u paradoks, što je već prikazano na primeru Olimpije de Guž koja je eksplicitno i naglasila tu paradoksalnost. Tok konverzacije unutar pokreta i između pokreta i okoline je često oscilirao između liberalne, individualističke filozofije s naglaskom na pravima žene kao individue, i, uslovno rečeno, esencijalističkog pristupa u kojem je naglasak na ženskoj različitosti, specifičnosti, a ne retko i moralnoj superiornosti. Poslednji pristup, iako naizgled suprotstavljen liberalno-individualističkom je dobrim delom njim oblikovan. Liberalna metanaracija takođe pretpostavlja navedenu žensku specifičnost i stoga je „smešta“ u sferu zasebnu od muške. Slične dileme i kontroverze su takođe dobile punu manifestaciju u okviru kampanje za žensko biračko pravo.

2.5.2 Pokret za biračko pravo- sifražetkinje

U okviru devetnaestovekovnog političkog diskursa glasanje je smatrano privilegijom, a ne pravom, što je bilo odraz činjenice da je klasični liberalizam dobrim

¹⁸⁷V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 33

¹⁸⁸Ibid., p. 34

delom bio elitistički i, na šta je više puta jasno ukazano, sumnjičav prema uključenju širih slojeva u politički sistem. Čak i izrazito individualističke političke kulture su u biračkom pravu videle manifestaciju altruizma i dužnosti, a manje sloboda i prava¹⁸⁹, što je odraz republikanskog duha koji je dobrim delom oblikovao političke događaje. Činjenica da u tom periodu dolazi do formiranja glavnih nacionalnih država i nacija pospešuje da se i pravo glasa posmatra u svetlu patriotske dužnosti. Verovatno iz tih razloga, pravo glasa za žene nije automatski stavljeno na dnevni red ženskog pokreta. Žene su više bile posvećene socijalnoj i društvenoj reformi, i često se isticalo, kao npr. u Francuskom časopisu *La voix de femmes* da pravu glasa za žene treba prethoditi ravnopravnost u braku i pravo na obrazovanje, u protivnom će žene samo glasati kao muškarci¹⁹⁰. Iz tih razloga se i književnica Žorž Sand (George Sand), protivila hirovitom uvođenju prava glasa za žene i predlozima da se njeno ima stavi na izbornu listu. To da žene nemaju i ne trebaju da imaju pravo glasa se od strane muških zagovornika ženske isključenosti, pravdalo navedenim jezikom dužnosti. Biračko pravo je pretpostavljalo postojanje određenih građanskih vrlina, kao što su posedovanje autonomije, koja se shvatala kao ekonomska nezavisnost, sloboda kretanja u građanskom društvu i individualna odgovornost¹⁹¹. Ove vrline nisu bile atribuirane ženama usled specifičnosti presecanja i ukrštanja klasnih i rodnih nejednakosti kroz njihov društveni status. Stare predstave o inherentnoj nesposobosti žena za politički život usled tzv. ropske podređenosti telu su takođe bile u optičaju. Žena ma kako bila inteligentna, obrazovana, uglađena i poštovana, poseduje telo kojim nikada ne može potpuno da ovlada. Tako npr. u *New York Herald*-u iz 1852. je na satiričan način prikazana nepredvidljivost ženske prirode te se autor članka pita, šta bi se moglo npr. desiti ako borkinje za ženska prava dobiju porođajne bolove za vreme obavljanja javnih delatnosti koje toliko žarko žele, kao što su držanje propovedi, debate u Kongresu, vođenje pomorske bitke i sl.¹⁹²

Podozrivost prema ženskom biračkom pravu treba posmatrati i iz prizme vladajućih stavova, predrasuda i strahova. U svesti su opstajale stare kritike demokratije

¹⁸⁹ Karen Offen, „Challenging Male Hegemony: Feminist Criticism and the Context of Women's Movements in the Age of European Revolutions and Counter-revolutions, 1789-1860“, u: Sylvia Paletschek and Bianka Pietrow-Enker (Eds.), *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. An European Perspective*, Stanford University Press, Stanford, 2004.

¹⁹⁰ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 152

¹⁹¹N. Isenberg, *Sex and Citizenship in Antebellum America. Gender & American Culture*, p. 8

¹⁹²Ibid. , p. 43

koje dosežu još od Platona, a opšte pravo glasa je iz više razloga smatrano nepoželjnim. Stari i novi elitistički strahovi su jasno izraženi kod „prvih“ američkih republikanaca, tzv. *Founding Fathers*- očeva osnivača. Tomas Džeferson (Thomas Jefferson) je stalno pisao i govorio u duhu obaveza i dužnosti prema republici, pravdajući je ne konzervativnim vrednostima već ugovornom teorijom u kojoj je naglasak na razmeni usluga između građana i političke zajednice. Plaćanje poreza i služenje u vojsci je često navođeno kao dužnost u zamenu za koju građani imaju određena politička prava. Ženama su te dužnosti, a samim tim i politička prava onemogućena jer su u braku potpuno gubile svoju ličnu autonomiju. Džejms Medison (James Madison) je u svojim spisima u *Federalist*-u stalno ukazivao na opasnosti od frakcionašenja i ostraćenosti koje proizlaze iz masifikacije politike i činjenice da društveni interesi nikada ne mogu biti homogeni. Kako su žene predstavljale poseban društveni sloj sa specifičnim interesima, smatralo se da bi njihovo eventualno političko uključivanje još više doprinelo frakcionaškim sukobima i destabilizovalo republiku¹⁹³. Kada je opšte pravo glasa- doduše samo za muškarce nakratko uvedeno 1848. za vreme Druge Francuske republike, ovi strahovi su se dojmili opravdanim budući da je na osnovu principa opšteg prava glasa došlo i do ukidanja republike i uvođenja plebiscitarne diktature Napoleona III¹⁹⁴. U svakom slučaju, pravo glasa je predstavljalo „*la grande affaire du XIXe siecle*“¹⁹⁵, najpre za muški a potom i za ženski rod, oko čega je teško dolazilo do društvenog saglasja.

U okviru ženskog pokreta nije postojao jasan konsenzus oko prava glasa za žene. Tačka iz *Deklaracije o osećanjima*, koja se odnosila na potrebu da i žene imaju pravo glasa je naišla na neslaganje među okupljenima i nije ni posle rasprave usvojena jednoglasno. Elizabet Stenton, autorka deklaracije je često isticala da je vrlo uvredljivo za žene da najgori među muškarcima uživaju biračko pravo a one ne, a slično je argumentovao i Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill) zalažući se za biračko pravo za žene pred engleskim parlamentom. Na ovom mestu individualistička-esencijalistička kontroverza i nije bila presudna, jer, ako se žene i muškarci suštinski razlikuju,

¹⁹³Ibid. , p. 44

¹⁹⁴Karen Offen, „Challenging Male Hegemony: Feminist Criticism and the Context of Women's Movements in the Age of European Revolutions and Counter-revolutions, 1789-1860“, u: Sylvia Paletschek and Bianka Pietrow-Enker (ed.), *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. An European Perspective*,.

¹⁹⁵ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 152

muškarci nisu sposobni da predstavljaju ženske interese i stoga žene same moraju da biraju svoje političke predstavnike. Ako su pak jednaki odn. barem slični u svojim sposobnostima i osobinama, onda i ženama ne sme više biti uskraćeno političko predstavljanje¹⁹⁶. Ambivalentnost prema uključenosti žena u politički sistem je proizlazila iz brojnih patogenih procesa koje je sa sobom donela masifikacija politike kroz sistem strančarenja. Politika je malo toga imala sa racionalnim izborom i slobodnim pristankom, kako se verovalo u prosvetiteljskoj paradigmi, i pre je ličila na uzburkano more gde se mnogo riskira, dobija ali i gubi, a u šta se muškarci upliću radi površnog uzbuđenja¹⁹⁷. Ne čudi da je borba za pravo glasa u ženskom pokretu tek kasnije došla na red, i ostala sastavnim delom širih moralnih i društvenih reformi za koje su se žene borile, a što se često previđa u brojnim studijama u kojima se analize ženskog pokreta „vrte“ isključivo oko borbe za pravo glasa.

Ako se osvrnemo na argumentaciju Džona Stjuarta Mila koji je u engleskom parlamentu otvoreno zagovarao pravo glasa za žene, vidimo da je i Mil inspirisan sličnim željama za obnovom društva, i materijalnom i moralnom. Nacrte Milovih težnji nalazimo takođe u nizu rasprava koje je pisao zajedno sa suprugom Herijet Tejlor¹⁹⁸. Mil je najpre kao utilitarista smatrao da je društvo, isključujući žene, sebe lišilo brojnih prednosti i koristi koje bi imalo kad bi i one bile društveno angažovane. Dalje, postojeće shvatanje o prirodnoj nejednakosti polova je smatrao pogubnim i za muški i za ženski rod, jer to sprečava njihov moralni razvoj i ličnu autonomiju koji su mogući samo u zajednici jednakih. Muškarci su tako socijalizirani da i najbeznačajniji među njima, koji uticaj i ugled ne mogu nigde obezbediti, veruju da su uvek bolji od žena što ih čini samozadovoljnim i sputava ih da teže boljem¹⁹⁹, a ženama je nametnuti osećaj inferironosti takođe sputavao lični razvoj. Postojeća i svaka druga zakonska represija nad ženama je stoga ne samo pogrešna sama po sebi, već i štetna za društveni razvoj- „ovaj ostatak prošlosti nije u skladu su budućnošću i nužno mora nestati“²⁰⁰. Protivrečivši svom uvaženom pokojnom ocu Džejmsu, protivniku pravo glasa za žene u

¹⁹⁶N. Isenberg, *Sex and Citizenship in Antebellum America. Gender & American Culture*, p. xiii

¹⁹⁷Ibid.

¹⁹⁸Mil je u više navrata ukazao na učešće Herijet Tejlor u radu na spisima, ističući da je reč o zajedničkim idejama o kojima su oboje u svakodnevnom životu stalno raspravljali, i da je beznačajno ko od njih drži pero s obzirom da je onaj drugi možda najviše doprineo misli. Daša Duhaček, predgovor, *Rasprave o jednakosti polova*, str. 15-16

¹⁹⁹Dž. S. Mil i H. T. Mil, *Rasprave o jednakosti polova*, str. 54

²⁰⁰Ibid., str. 74

Donjem domu maja 1867. i ostalim zastupnicima, Mil se služio jezikom političkog predstavljanja, koji je u suštini utilitaristički budući da se kreće u okvirima postojanja različitih društvenih interesa. Istakao je da se za sve klase koje nisu zastupljene tvrdi da neko drugi ne samo da predstavlja, već i bolje poznaje i štiti njihove interese. U prilog svojim tvrdnjama, Mil je istakao da je potrebno podneti izveštaju zastupničkom domu o tome koliko žena godišnje njihovi „zaštitnici“ pretuku na smrt, izgaze i išutiraju²⁰¹. Milov predlog je bio odbačen, kao i svuda gde je bio na dnevnom redu. Zanimljivo je podvući da su zastupnici u frankfurtskoj narodnoj skupštini 1848. odbacili da naglase da je pripadnost muškom polu uslov za glasačko pravo jer je to samo po sebi razumljivo²⁰². Na ustavnoj konvenciji u državi Ohajo 1850., na kojoj se između ostalog raspravljalo i o pravu glasa za žene, sama diskusija o toj tački je isključena iz zvaničnog zapisnika budući da se smatralo isuviše „vulgarnim“ o tome uopšte obavestiti javnost²⁰³.

Iz tih razloga, u okviru širokog ženskog pokreta raste i poseban pokret- pokret za biračko pravo žena, poznatiji kao sifražizam. On specifičan zamah dobija u periodu revolucionarnih kretanja 1848. kada je opšte pravo glasa došlo na političku agendu, obeležice političku istoriju druge polovine XIX veka i svoje delovanje produžiti i u XX veku. Sa revolucionarnim zanosom rasla su i očekivanja, pa su žene isticale da politička tela sastavljena isključivo od muškaraca nisu sposobna da donose zakone koji se odnose na sve. Poseban zamah sifražizam dobija u toku poslednje dve decenije XIX veka. Tada dolazio do delimične promene ženskog statusa u društvu budući da su žene postale obrazovanije i sve masovnije ulazile u sferu plaćenog rada. Ne treba naravno zaboraviti da su žene i dalje u obrazovnim institucijama socijalizirane u duhu tradicionalnih rodnih stereotipa, i da je njihov ulazak u sferu plaćenog rada više predstavljao sredstvo pukog preživljavanja a daleko manje ličnog i profesionalnog ostvarenja²⁰⁴. Činjenica pak da su žene iz srednje klase dobile novu životnu alternativu koja je implicitno bila u sukobu sa dotadašnjim, prevladavajućim načinom života za žene, pospešila je razvoj njihove samosvesti, a bolje obrazovanje im je omogućilo da efikasnije i argumentovanije zahtevaju i bore se za svoja prava²⁰⁵. Nekadašnje tabu teme puritanskog i viktorijskog morala, kao što su prostitucija, seksualna eksploatacija i silovanje u braku, polne i

²⁰¹G. Bok, *Žena u istorij Evrope*, str. 223

²⁰²Ibid. , str. 215

²⁰³N. Isenberg, *Sex and Citizenship in Antebellum America. Gender & American Culture*, p. 17.

²⁰⁴V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 70

²⁰⁵Ibid. , p. 71

venerične bolesti postaju jedna od tema ženskih klubova i organizacija, na osnovu kojih se izvori i oblici podređenosti nalaze i u potpuno intimnim, seksualnim odnosima. Ova veća otvorenost prema raznim pitanjima, i sve veći ulazak žena u javnu sferu daje dodatan podstrek borbi za prava glasa, pitanje koje je Meri Volstonkraft jedva i nagovestila a koje se i na Senka Folz konvenciji smatralo previše radikalnim.

Diskurs sifražizma je, generalno gledano, najčešće oblikovan liberalnom paradigmom o predstavljanju (*representation*) i pristanku (*consent*), kojom se poslužio i Mil u engleskom Donjem domu. Hedviga Dom je tako pitala da, ako muškarci zastupaju žene kao što se tvrdi, kada je žena taj mandat prenela muškarcu?²⁰⁶ U nebrojanom broju peticija koje su podnosile vlastima, sifražetkinje su se uvek iznova služile argumentom političkog predstavljanja. Sifražetkinja Elen Lange je navodila da je tzv. muško zastupništvo čista fikcija, jer samo žena u potpunosti razume potrebe i interese svoga pola²⁰⁷. Pokret za biračko pravo se tako kretao u okviru liberalnog individualističkog diskursa, verujući da će do pune ženske emancipacije doći kada i žene i muškarci budu imali jednako pravo glasa²⁰⁸. Ova liberalna orijentacija ga nije ostavila imunim na uticaj drugih ideoloških struja, budući da je u XIX veku tzv. romantičarski nacionalizam takođe zanosio mnoge umove i delovao na mase. Žene su takođe, pozivajući se na kult nacije čije su one integralni deo, u ime nacionalnog interesa i jedinstva zahtevale pravo glasa. Pod uticajem ovih ideja, društvenih predrasuda i animoziteta, ali i frustracija s obzirom na brojne otpore na koje su nailazile u borbi za svoje ciljeve, nacionalni diskurs je ponekad, svesno ili nesvesno, klizio i u ksenofobiju i mržnju prema određenim, društveno marginalizovanim i ranjivim grupama. U SAD-u je u okviru brojnih sifražetskih organizacija postojala rasna segregacija, a glavne „belačke“ sifražetske organizacije su se ne retko služile rasističkom argumentacijom u svojoj borbi. To je posebno isplivalo na površinu kada je usvojen 14. amandman kojim se nekadašnjim robovima-muškarcima garantuje pravo građanstva, a potom i 15. amandman koji im je garantovao pravo glasa, a iz kojeg su žene bile isključene. Suzan Antoni, poznata borkinja za ženska prava je s nelagodom posmatrala i javno prokomentarisala stupanje u brak Frederika Dagleasa nekadašnjeg roba i poznatog abolicioniste, sa belkinjom Helen Pits. Ovo je svakako posledica brojnih potisnutih predrasuda i stereotipa koje u

²⁰⁶G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 224

²⁰⁷Ibid., str. 224

²⁰⁸E. Hejvud, *Političke ideologije*, str. 266

„pravom“ momentu isplivavaju na površinu. Ne treba pak prenebregnuti ni nagomilane frustracije koje su žene osećale kada su nekadašnji robovi pre njih ostvarili pravo glasa, a za čija prava i interese su se one same nesebično borile. Izjava Suzan Antoni je takođe i odraz pragmatičnih interesa, budući da je Antoni želela da izbegne da se u okviru ženskih organizacija pojave nove debate i kontroverze kao što su međurasni brakovi, što bi svakako skrenulo pažnju sa glavnih ciljeva i stvorilo nove oblike podozrivosti u javnosti²⁰⁹. Animiziteti su proizlazili i iz načina na koje su žene različite rasne pripadnosti gledale i proživljavale vlastitu represiju. Tako su tzv. belačke sifražetske organizacije isticale da su, posle 14. i 15. Amadnmana, Afroamerikanke samo promenile vlasnika- umesto nekadašnjih robovlasnika sada su to bili njihovi muževi. Afro-Amerikanke su pak svoje očeve, muževe i sinove smatrale svojim saveznicima i zaštitnicima od rasističke kulture koja se na njih zajedno i dalje obrušavala svom težinom²¹⁰.

Pokret za biračko pravo se stoga ne može lako i jednostavno sistematično prikazati. Iza jednostavnog slogana- pravo glasa za žene su se krile različite političke perpektive, ideje, lične i grupne sudbine i frustracije. Aktivizam sifražizma se razlikovao od zemlje do zemlje, i oblikovan kolizijom sa nacionalizmom, kolonijalizmom, borbom za nacionalno samoopredeljenje, saradnjom, tenzijama i sukobima sa radničkim pokretom. Brojne kontradikcije i sukobi ne proizlaze samo iz specifičnosti ženskog pokreta i činjenice da je i on bio klasno, verski i rasno isključiv, već i iz same strukture javno sfere, koju žene svakako nisu oblikovale takvom. Prosvetiteljski univerzalistički diskurs je bio i ostao partikularan, budući da, kao što je primetio Habermas, politička participacija bila omogućena samo onima sposobnim da razumeju „opšte dobro“, a koji su zapravo vlasnici privatne svojine²¹¹. Kontradiktornost ovakve javne sfere je naravno „uvukla“ i žene u vlastite antinomije, uporedo sa njihovom borbom za učešćem u političkom životu. Zahtev za pravom glasa i jednakim pravima sa muškarcima je zapravo odražavao interese žena srednje klase, koje su bile bolje obrazovane i živele u dobrim ekonomskim prilikama na osnovu kojih su mogle bolje da iskoriste pravo glasa i uspešnije prodru u javnu sferu²¹². To je u izvesnoj meri

²⁰⁹Louise Michell Newman, *White Women's Rights: The Racial Origins of Feminism in the United States*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1999, p. 4

²¹⁰*Ibid.*, p. 6

²¹¹N. Icenberg, *Sex and Citizenship in Antebellum America. Gender & American Culture*, p. 43

²¹²E. Hejvud, *Političke ideologije*, str. 267

ženskom pokretu, povremeno, davalo i antidemokratski karakter. Keri Čepmen Ket (Carrie Chapman Cat), liderka američkih sifražetkinja je npr. izjavila da se pravo glasa treba oduzeti muškarcima iz slamova, i dati ženama²¹³. Sifražetkinje sa američkog juga su u glasanju videle sredstvo održavanja belaačke suprematije. Međutim, kao što smo istakli ove kontradikcije su zapravo proizlazile iz postojeće strukture javne sfere, i ekonomskih i društvenih protivrečnosti i sukoba koji su se kroz nju prelamali. Činjenica da su i borci protiv ženskog prava glasa, često koristili ekskluzivistički, rasistički i antisemitski diskurs potvrđuje ovu pretpostavku. Ženska emancipacija se tako smatrala uvertirom u propast nacije. Fratar Kaplanski je 1900. „upozoravao“ da će ženska emancipacija dovesti do gubitka interesa muškarca za žene, da će žene bežati od braka i rađanje dece, vladace nemoral, a porodica, društvo i nacija će propasti. Konzervativne grupe u Nemačkoj i Austriji su kombinovale ovaj konzervativni pesimizam sa antisemitizmom, apelujući na hrišćanske žene da odustanu od prava glasa sve dok „na jednu hrišćansku ženu dolazi deset jevrejki“²¹⁴.

Iako je pitanje ženskog prava glasa i emancipacije sigurno bilo sastavni deo progresivnog toka misli i borbe za promene u duhu pozitivnih društvenih vrednosti, ne treba zaboraviti činjenicu da je tzv. nacionalni/nacionalistički diskurs pogodovao lakšem dobijanju prava glasa za žene. U Finskoj i Norveškoj, evropskim zamljama predvodnicama kada je reč o ženskom pravu glasa ono je uvedeno zajedno sa pravom glasa za sve muškarace, što se dovodi u vezu sa političkim entuzijazmom koji je pratio dobijanje nezavisnosti- u slučaju Finske od ruskog jarma a Norveške usled odvajanja od Švedske a čemu su i žene dale svoj doprinos²¹⁵. Takođe, činjenica je da su se žene za vreme I svetskog rata pokazale velikim patriotkinjama, pri čemu su se mogle čuti čak i izjave „nacionalnih“ sifražetkinja da, dok traje rat žene naših neprijatelja su naše neprijateljice, i da posle I svetskog rata u mnogim zemljama dobijaju glasačko pravo. Zanimljivo je pak primetiti da se u francuskom parlamentu čula argumentacija da su francuske žene tolike patriotkinje da ne traže sramnu nagradu za svoj doprinos u ratu. U francuskom slučaju ne treba zaboraviti ulogu nacionalnog mita po kojem su žene „izdale“ republiku svojim otporom prema „kultu razuma“ i saradnjom sa sveštenicima, te se uskraćivanje prava glasa za žene pravdalo borbom protiv klerikalizma i povratka

²¹³V. Bryson, *Feminist Political Theory*, str. 76-75

²¹⁴G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 216-217

²¹⁵Ibid. , str. 229-230

na staro²¹⁶. Treba takođe istaći da, posle dobijanja prava glasa ženski pokret postaje apsorbovan od strane konvencionalne politike²¹⁷, što pak ne znači da treba nipodaštavati domete i rezultate tzv. klasičnog ženskog pokreta. Prosta činjenica da je samo jedna učesnica Seneka Fals konvencije doživela mogućnost da učestvuje u glasanju ukazuje na decenije borbe, angažmana i žilavost mnogobrojnih prepreka sa kojima su se ove velike žene istrajno i hrabro hvatale u koštac.

2.5.3 Žene i radnički pokret

Borba za rešenje ženskog pitanja unutar liberberskog diskursa je svakako bila ograničena. Zahtevi za slobodu i autonomiju žene unutar liberalnih postavki nije uvažavala da postoje žene, koje su takvu autonomiju imale, a koja je bila vrlo skupa i surova. Oni koji se nisu uklapali u funkcionalne okvire privatnog i javnog su bili lišeni svakog dostojanstva²¹⁸. Dok su se žene srednje klase borile za pravo da studiraju na Oksfordu i da nasleđuju imovinu svojih očeva, dotle su žene nižih slojeva na najsiroviji način plaćale ekskluzivitet svog izlaska iz sfere privatnosti preko sfere plaćenog rada²¹⁹.

Egalitaristički diskurs socijalističkih ideja i pokreta je pogodno tle da se u njegovim okvirima artikuliše nova vizija za žensku emancipaciju. Sam termin feminizam se upravo i pripisuje socijalutopisti Šarlu Furijeu (Charles Fourier), koji ga je skovao zajedno sa pojmom socijalizam²²⁰. Socijalistički principi su takođe, bar delimično, prevladavali ograničenosti liberalnog diskursa u kojem je naglasak na pravima. Cilj nije bilo postizanje jednakih prava u okviru postojećeg sistema, već njegova transformacija unutar koje se može realizovati socijalna i ekonomska emancipacija podređenih slojeva²²¹. Nekritičko veličanje moralne suprematije i „čistunstva“ nuklearne porodice je ovde takođe naišlo na oštru kritiku, jer je buržuaska porodica bila u funkciji pružanja stabilne baze širim oblicima nejednakosti, podsticala egoizam i sebičnost, i takođe bila izvor dvostrukog društvenog morala za žene i

²¹⁶G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 247

²¹⁷K. Neš, *Savremena politička sociologija*, str. 131

²¹⁸ Adriana Zaharijević, *Postajanje ženom*, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2010, str. 55

²¹⁹ Ibid. , str. 60

²²⁰ Barbara Winslow, „Feminist Movements: Gender and Sexual Equality“, in: T. A. Meade & M. E. Wiesner-Hanks (Eds.), *A Companion to Gender History*, p. 194

²²¹ V. Bryson, *Feminist Political Theory*, p. 21

muškarce. Robert Owen (Robert Owen) je ukazivao na međusobnu uslovljenost nesvetog trojstva između religije, nuklearne porodice i privatne svojine²²², a slično je kasnije argumentovao i Fridrih Engels (Friedrich Engels) u svom delu *Poreklu porodice i privatne svojine*.

Upkos tome, između organizovanog radničkog pokreta i ženskih težnji je bilo i tenzija, otvorenih animoziteta i međusobnih optužbi. Kao što primećuje Gizela Bok, što je radnički pokret postojao revolucionarniji, politička prava je smatrao puko formalnim²²³ i sa neskrivenim antipatijama gledao na borbu buržujskih žena za tzv. „ženska prava“. U evropskim zemljama u kojima još nisu bile oborene tzv. „klasne barijere“ za glasačko pravo, došlo je do sukoba oko pitanja prioriteta klase ili roda. Džon Stjuart Mil je ispravno slutio da će primat klasnog pitanja usporiti dobijanje glasa za žene, i da će egoistički interesi radnika, kada se ovi nađu unutar političkog sistema, doći u sukob sa ženskim interesima²²⁴. Kada su u tada najrazvijenijim kapitalističkim zemljama radnici, uporedo sa neslućenim privrednim rastom počeli da žive bolje, veliki deo njih je prigrlilo buržuaski ideal muškarca hranitelja porodice i žene domaćice. To naravno treba posmatati i u kontekstu konkurencije unutar same radničke klase gde su žene radnice, sa znatno manjim nadnicama predstavljale značajnu konkurenciju muškoj radnoj snazi²²⁵.

U okviru „Prve internacionale socijalističkih partija“ (1864-1876), posvećena je minimalna pažnja pitanju ženske eksploatacije i emancipacije²²⁶. Prosta činjenica da je u radničkom pokretu i socijalističkom diskursu akcenat stavljen na pojam klase, pri čemu se rodna pitanja smatraju, u najboljem slučaju drugorazrednim, uticala je da se postave stanovite prepreke ženskoj emancipaciji što će takođe doći do izražaja u XX veku u zemaljama koje su sebe nazivale socijalističkim. Iako je studiozno i prilično utemeljeno analizirao položaj žena u klasnim društvima, Engels je nekritički i utopijski verovao da će ulazak žena u sferu plaćenog rada dati značajan zamajac ženskoj emancipaciji²²⁷. Pogrešna je i Engelsova argumentacija da u proleterskoj porodici nema međusobne

²²²Ibid. , p. 22

²²³G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 235

²²⁴Ibid. , str. 242

²²⁵V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 24

²²⁶B. Winslow, „Feminist Movements: Gender and Sexual Equality“, in: T. A. Meade & M. E. Wiesner-Hanks (Eds.), *A Companion to Gender History*, p.195

²²⁷Sheila Rowbotham, *Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight against It*, Pluto Press, London, 1977, p. 68

eksploatacije budući da ova ne poseduje privatnu svojinu, te muž proleter nema mogućnosti i interesa da kontroliše ženu i decu kao muž buržuj. Takođe, ne treba zaboraviti da u Marksovoj teoriji pored društvene postoji i tzv. prirodna podela rada, što dovodi do različitih kontroverznih implikacija po ženu koja ulazeći u sferu plaćenog rada, nastavlja da obnaša i druge tradicionalne uloge što je izlaže dvostrukoj represiji i eksploataciji²²⁸. Činjenica da se u mnogim zemljama radnički pokret izborio za tzv. porodične nadnice, koje bi trebale biti dovoljne da radnik obnavlja svoju radnu snagu i izdržava svoju porodicu, dovodi radnički pokret u koliziju sa ženskom emancipacijom budući da je porodična nadnica dovoljno visoka da radnik čini ženu i decu zavisnim od sebe²²⁹.

Emancipatorski potencijal socijalističkih ideja stoga nije iskorišćen ni u teoriji ni u praksi kada je reč o ženskom oslobođenju. Iako je Šarl Furije smatrao žensku emancipaciju osnovnim principom društvenog progressa, razučena, „anarhistička“ struktura zajednica koje su formirale socijalutopisti nije omogućila da se ova načela dosledno sprovedu. Dok je Furije isticao da je neophodno prevazići tzv. polnu i tehničku- specijalističku podelu rada, domaćinske poslove su u njihovim tzv. egalitarnim zajednicama „po prirodi“ i dalje obavljale žene²³⁰. Isto tako, iako je u okviru tzv. Druge internacionale veća pažnja posvećena ženskom pitanju, i stvoreni partijski organi- sekreterijati posvećeni u te svrhe, ovaj potencijal nije dovoljno iskorišćen. Žene koje su pokušavale da povežu socijalizam, feminizam i sifražizam, kao na primer Silvija Penkharst (Sylvia Pankhurst) u Londonu su ostale izolovane i od strane radničkog pokreta i sifražizma²³¹. Silvija Penkharst je uvidela da je žensko pitanje ne samo površno adresirano unutar radničkog pokreta, već i da položaj žena koje nisu deo formalnog tržišta rada (npr. domaćice) nije uključen u levičarski model emancipacije. I dalje, nasuprot diskursu o zavisnosti žene isticala je da su muškarci zavisni od rada žene u domaćinstvu. Stoga se zalagala da ove žene formiraju svoje tzv.

²²⁸V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 61

²²⁹ Ibid.

²³⁰V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 23

²³¹B. Winslow, „Feminist Movements: Gender and Sexual Equality“, u: T. A. Meade & M. E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, p.196

„ulične sovjete“, koji će se baviti lokalnim pitanjima i imati svoje delegatkinje u široj zajednici²³².

Idejna razmatranja unutar radničkog pokreta su polazila od radnika- proletera, početne jedinice teorijske analize i okosnice delovanja radničkog pokreta, naravno u zajedništvu sa drugim radnicima. Tzv. prolet-kult se takođe pokazao nedovoljno senzitivnim prema specifičnom položaju radnica i žena uopšte, kako u društvu tako i u samom pokretu. Uprkos tome, u okviru socijalističkog diskursa, unutar kojeg se kretao i „klasični“ radnički pokreti otvorena su brojna pitanja koji je ženski pokret koji se borio za prava u okviru liberalne paradigme često previđao. Postavljena su pitanja kao što su abortus, kontrola rađanja, struktura braka i porodice, seksualno oslobađanje žena, problemi sindikalizacije žena i radnica, kućni rad, odgoj dece kao i pitanja homoseksualnosti²³³. Mnoga od tih pitanja su našla svoje mesto u okviru široke platforme sveobuhvatnog društvenog preobražaja, za koje su se zalagali levičari.

Međutim, ovaj odnos se pokazao u velikoj meri protivrečan, što se jasno može videti i iz analize pisane reči i praktičnog angažmana nekih čuvenih borkinja za radnička i ženska prava. U tom kontekstu svakako treba posmatrati i život i delo Klare Cetkin (Clara Zetkin), tada vodeće žene evropskog socijalizma. Kao urednica SDP-ovog časopisa za žene *Gleichheit (Jednakost)* posvetila se pitanjima regrutacije žena za socijalističke ciljeve. Iako radikalna i revolucionarna, protivnica ideje postupnih promena koje su sve više počinjale da prevladavaju u nemačkoj socijaldemokratiji, ovaj radikalizam ju je odveo u brojna protivrečja kada je reč o ženskoj emancipaciji. Naime, žestoko se protivila tzv. buržuaskom feminizmu koji se kretao u okviru površinske borbe protiv muške suprematije, ali su je radikalske dogme poput one da je oslobođenje žena moguće samo u okviru proleterske revolucije onemogućile da dublje sagleda granice koje se i u novim okvirima takođe nameću ženama, budući da rodna pitanja ovde imaju niži status. No, njena uviđanja da se u socijalističkom diskursu redukuje uloga žene- ona je tu da obezbedi domaće utočište mužu revolucionaru²³⁴ su itekako važna, i sigurno su doprinela njenoj marginalizaciji u okviru socijaldemokratije

²³² Elizabeth Waters, „In the Shadow of the Comintern: The Communist Women's Movement 1920-43“, u: Sonia Kruks et al (eds.), *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*, Monthly Review Press, New York, 1989, p. 34

²³³B. Winslow, „Feminist Movements: Gender and Sexual Equality“, in:T. A. Meade, M. E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, p. 196

²³⁴V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 108

i radničkog pokreta. Ni ona sama takođe nije ostala imuna na promene u kursu s obzirom da, kao što je često isticala istorijski materijalizam ne daje sam po sebi gotova rešenja različitih problema, i njeni stavovi su vremenom dolazili u međusobno nesuglasje. Dok je ranije porodicu prevashodno posmatrala kao represivnu instituciju, kasnije je isticala i dužnosti proleterki kao supruge i majki navodeći da dok gori oganj u kući, žene daju veliki doprinos socijalističkim ciljevima²³⁵. Imenujući borbu za žensko pravo glasa konzervativnom pa čak i reakcionarnom, ni sama nije ostala imuna na konzervativne pogleda na ulogu žene u društvu s razlikom što ih je stavila u službu revolucije.

Gore iznesena protivrečja kada je reč o međusobnim presecanjima ženskog i radničkog pokreta, feminizma i socijalizma²³⁶, ne dovode u pitanju temeljnu činjenicu koja je uočena- da postoji paralelizam između klasnog i rodnog ugnjetavanja. Engels je na primer isticao da je prvo klasno ugnjetavanje bilo muško ugnjetavanje ženskog pola. Marks je često podvlačio kako je položaj žene u savremenom društvu krajnje nehuman. Civilizacija dovodi potčinjenost žene na „viši“ nivo u odnosu na varvarstvo, dvostrukim standardima i društvenom hipokrizijom koji vrhunac dostižu u buržuaskom društvu²³⁷. Uočena je povezanost između ugovora o zapošljavanju na osnovu kojeg radnik prodaje svoju radnu snagu kapitalisti i bračnog ugovora. Kao što radnik ima samo formalnu slobodu da bira hoće li ili neće sklopiti ugovor, tako je i žena izložena brojnim pritiscima- ekonomskim, društveno-konvencionalnim i sl. da uđe u brak. Kao što radnik ima formalnu slobodu da ne radi, tako i žena ima formalnu slobodu da se ne uda. Dok kapitalista prisvaja plodove radnikovog rada u svrhu profita, muž prisvaja plodove ženinog rada u kući. Međutim, glavni problem leži u činjenici da se, kako navodi Kerol Pejtman (Carole Pateman) na kraju pol smatra irelevantnim za (klasno) potčinjavanje, i da se položaj udate žene objašnjava izjednačavanjem sa položajem proletera²³⁸. Iz toga sledi zaključak o političkoj irelevantnosti privatne sfere, koja se svodi na „prirodnu osnovu s koje radnik ugovara svoju radnu snagu i angažuje se u političkoj borbi na

²³⁵Ibid., p. 112

²³⁶Ova protivrečja će se naročito izoštriti kad socijalizam od ideje postane real-socijalizam, politička stvarnost i poredak, a na šta ćemo ukazati u narednom poglavlju.

²³⁷Joan B. Landes, „Marxism and Women Question“, u: S. Kruks et al (eds.), *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*, p. 18

²³⁸K. Pejtman, *Polni ugovor*, str. 144

radnom mestu²³⁹“. Uprkos ovim kontroverzama, socijalistički diskurs i njegova implementacija u okviru radničkog pokreta je svakako proširila okvir ženskog delovanja i pozicije sa kojih se govorilo o tzv. ženskom pitanju. Iako se nekritički verovalo u emancipaciju žena kroz plaćeni rad odn. podruštvljavanje tzv. kućnog rada žena u budućem besklasnom društvu, ipak se uvidela jedna važna činjenica. Naime, ako je žena građanski mrtva, kako to da može da sklapa ugovor o zapošljavanju. Kao što Pejtman ispravno primećuje, postati nadničar pretpostavlja posedovanje svojine nad sopstvenom ličnošću²⁴⁰, što je u pravnom sistemu i političkom životu ženama dugo bilo negirano. Ulaskom u javni svet kapitalističkog tržišta u obliku najamnog ženskog rada jasno se pokazuje kolizija između sveta proizvodnje i stvarnog života sa jedne, i formalnih pravila sa druge strane, koja prve više nisu u stanju da regulišu. No pojednostavljena objašnjenja o postojanju linearnih veza između određenih pojava i društvenih promena, su otupela kritičku oštricu ovih analiza. Socijalizacija odn. podruštvljavanja kućnih poslova se nudilo kao rešenje problema eksploatacije i zarobljavanja žene u domaćinstvu, a da se preduslovi i borba za transformaciju interpersonalnih odnosa muškarca i žene nisu prepoznali kao bitni²⁴¹. Socijalističke ideje su bile dovoljno radikalne da uzburkaju svet, ali nisu bile dovoljno radikalne da de(kon)struišu položaj žene u društvu. Iako je npr. Marks „očistio“ dominantne moralizatorske poglede na porodicu koje služe romantizaciji patrijarhata, nije do kraja reflektovao pojam „prirodnog“ na koji se i sam često pozivao u svojoj teoriji o podeli rada²⁴². Primat je davao ekonomiji i ekspanziji kapitala kao jedinom pouzdanom zakonu modernog društva, te nije uzimao u obzir oblike državne intervencije u reprodukciji radne snage²⁴³ - državu je smatrao pukim refleksom ekonomskih interesa. Ističući da kapital brutalno razara sve stare veze i odnose, uključujući i porodične, nije uviđao suptilne prelaze i aspekte patrijarhata koji opstaju i služe interesima kapitala²⁴⁴.

²³⁹ Ibid. , 146

²⁴⁰ Ibid. , str. 141

²⁴¹ J. B. Landes, „Marxism and Women Question“, in: S. Kruks et al (eds.), *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*, p. 26

²⁴² Ibid. , p. 21

²⁴³ S. Rowbotham, *Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight against It*, p.66

²⁴⁴ Ibid.

2.5.4 Ženski pokret u prvoj Jugoslaviji

Pitanje prava glasa za žene je došlo na dnevni red i na ovim prostorima nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kada se formiraju ženske organizacije koje, između ostalog, imaju i tu političku agendu. Krajem XIX i početkom XX žene na ovim prostorima su se uglavnom okupljale oko organizacija koje su se bavile humanitarnim radom, a u kojima su najčešće radile uz svoje muževe. No, razvoj štampe u tom periodu daje prostor i za žensko pitanje, a u razmatranjima i polemikama akcentat je na obrazovanju žena. Čuju se polifoni, i muški i ženski glasovi, koji govore u prilog podsticanja obrazovanja žena. I u verskim krugovima prisutni su glasovi da je žene potrebno obrazovati te da će na taj način one doprineti kvalitetnijem životu u porodici ali i čitavoj verskoj zajednici²⁴⁵. Iako je u tzv. ženskoj štampi koja se javlja uglavnom vladao esencijalistički pristup u tretiranju položaja žena u društvu- isticalo se da žena kao nositeljica vrilina ima posebnu ulogu u privatnoj i javnoj sferi, tu i tamo su se adresirala i pitanja ženske autonomije. No, uglavnom se insistiralo na uključivanju žena u javni život posredstvom njihovih specifičnih svojstva kao što su humanost i osećajnost. Ova nova uloga žena je primetna u aktivnostima organizacija kao što su npr. „Kolo srpskih sestara“²⁴⁶. No, čuju se i uslovno rečeno, feministički glasovi koji ukazuju na deprivilegovan položaj žene u društvu i na različite oblike nepravde kojima su izložene. Tako su npr. predstavnice Jugoslovenskog ženskog saveza negodovala kada su se iz javnih službi otpuštale udate žene i uopšte došlo do ograničavanja zapošljavanja žena u javnim službama kao odgovor na ekonomsku krizu. Posebno je podvučeno kao neprihvatljivo da se u zemlji, u kojoj ima 70% nepismenih ženama zabranjuje intelektualni rad²⁴⁷.

U tzv. jugoslovenskom kontekstu između dva rata je naročito značajna činjenica da nastaju ženski savezi koji teže da uključe veliki broj ženskih udruženja iz svih delova zemlje. „Narodni ženski savez Srpkinja, Hrvatica i Slovenki“ je osnovan 1919. i imao

²⁴⁵ „Treba dakle ženu oplemeniti pa da i ona mogne biti sudionik u sticanju kućne sreće kao i sticanju sreće cijelog ummeta... Žena koja ne sudjeluje u sticanju sreće za svoju zajednicu i žena, koja samo služi kao neki predmet prostirke, daleko je od toga da bude ljubljena istinskom ljubavi od strane pametna i učena čovjeka. Takovoj je ženi upravo nemoguće u pravom smislu odgajati djecu, uređivati kuću i biti sudionik u sticanju sreće za svoju domovinu, za svoju vjersku zajednicu.“ Mehmed Džemaludin Čaušević, „Ocjena jedne knjige“, *Novi Behar*, Vol. I, br. 24, str. 393-394

²⁴⁶ Sarita Vujković, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2009., str. 134

²⁴⁷ Ibid., str. 135

različite ciljeve: rad na narodnom jedinstvu, izjednačavanje prava žena i muškaraca, zaštita ženske radne snage, borba za jednak moral za muškarce i žene, borba za jednako vaspitanje muške i ženske dece, borba protiv alkoholizma i prostitucije i sl. Savez je 1929. promenio ime u „Jugoslovenski ženski savez“²⁴⁸, a iz njegovih ciljeva vidimo da je delovao u okvirima težnji za zaštitom žena kao specifične društvene grupe, uz provejavanje liberalnog diskursa o jednakopravnosti. U okviru saveza grupe koje su imale feminističke ciljeve su se izdvojile u feminističku sekciju, ali su se i one bavile nekim tradicionalnim ženskim temama kao što su higijena žene i deteta, te su može reći da su moralna obnova i humanitarni rad u fokusu delovanja ženskog saveza.

Značajan momenat nastaje kada Društvo za prosvetavanje žena i zaštitu njihovih prava, formirano 1919, proširuje svoje zadatke i preimenuje se u „Ženski pokret“. U svom delovanju, pokret je akcenat stavio na politička prava žena kao što su pravo glasa, kao i na priznanju poziva majke i domaćice za javni poziv, za izmenu naslednog prava, za priznavanje jednakog roditeljskog staranja, napredovanje žena u pozivima, zaštitu ženske radne snage i sl. U našoj historiografiji, ovi oblici organizovanja žena u prvoj Jugoslaviji su često i jednostrano imenovali buržujskim, tj. ograničenim. Po Jovanki Kecman, „građanska ženska društva angažovala su određen broj intelektualki i bogatijih žena u kojima su one našle novo područje za svoju delatnost. Buržoazija je pružala pomoć ovim društvima i ona su prividno i delimično rešavala socijalne probleme žena.“²⁴⁹ No, autorka takođe ističe da su, posle zabrane delovanja Komunističke partije Jugoslavije, komunisti koristili ženska udruženja za agitaciju i promociju svojih ciljeva i da je list *Ženski pokret* često korišten u te svrhe²⁵⁰. Ženska udruženja su organizovala i antimilitarističke i antifašističke akcije, zalagale su se za oslobađanje političkih zatvorenika uključujući i komuniste, tako da začuđuje kratkovidost same Komunističke partije Jugoslavije koja na Petoj zemaljskoj konferenciji 1940. zvanično definiše feminizam kao desničarsku oportunističku silu. Takođe, aktivistkinje Omladinske sekcije Ženskog pokreta su bile levičarski orijentisane, i u saradnji sa partijom su učestvovala u aktivnostima kao što su distribucija marksističke literature, organizovanje

²⁴⁸ Neda Božinović, Nekoliko osnovnih podataka o ženskom pokretu u Jugoslaviji između dva rata, preuzeto 15. 10. 2011, sa <http://www.womenngo.org.rs/content/blogcategory/28/61/>

²⁴⁹ Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941*, Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978., str. 11

²⁵⁰ Ibid. , str. 185

kružoka, logorovanja, predavanja i sl.²⁵¹ Međutim, neke od aktivistkinja Omladinske sekcije Ženskog pokreta su isticale da su „starije gospođe“ u Ženskom pokretu njih mlađe želele da drže pod svojim kišobranom, da su više negovale salonski feminizam i da im je nedostajalo borbenosti²⁵².

Oblici udruživanja i delovanja žena u okvirima našeg ženskog pokreta su bili prilično polifoni. Kao što studiozne analize pokazuju, kretali su se u okvirima tri ideološke matrice: građanskog feminizma, levičarske ideologije i pro-patrijarhalnog modela²⁵³. U okviru građanskog feminizma nastajala su udruženja i organizacije koje su okupljale obrazovane žene, pripadnice građanske klase, i koje su u svom radu akcenat stavljale na pravnu i društveno-ekonomsku ravnopravnost polova. No, u svom radu se se doticale i pitanja položaja marginalnih grupa i posebno osvrtales na položaj žena radnica i seljanki. Zanimljivo je takođe da je u okvirima građanskog feminizma nastala i prva ženska stranka, u kojoj je naglasak stavljen na jedinstvu i zbijanju ženskih redova a ova strategija „separacije“ je pravdana činjenicom da se žene u društvu tretiraju kao bića nižeg ranga i da bezrazložno rasipaju svoju energiju na različite političke stanke²⁵⁴. Iako nema dovoljno podataka o zastupljenosti žena različite etničke pripadnosti u udruženjima građanskog feminizma- one su se naime tu angažovale kao žene a ne kao pripadnice određene etnije, vlada mišljenja da tu muslimanki gotovo i nije bilo. Kao primer navodi se činjenica da je samo jedna muslimanka prisustovala ženskom kongresu održanom 1920. i da je dočekana sa ovacijama, ali i ispraćena u Sarajevo sa zabrinutošću zbog problema kojima će biti izložena „kod kuće“ zbog dolaska na kogres²⁵⁵. No, mnoge organizacije registrovane na jugoslovenskom nivou su imale i svoje ogranke u Sarajevu te područje BiH nije bilo u potpunosti isključeno iz ovih oblika aktivnosti²⁵⁶.

Grupisanja i udruživanja žena na levičarskoj ideološkoj ravni nastaju krajem XIX veka u okvirima sekcije Socijaldemokratske partije, odn. Komunističke partije u periodu Kraljevine Jugoslavije. Žene su u ovim okvirima organizovale agitacije,

²⁵¹ Jelena Petrović, „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskog feminizma“, *ProFemina*, Br. 2/leto-jesen 2011, str. 69

²⁵² Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Institut za savremenu istoriju i Evoluta, Beograd, 2011, str. 20-21

²⁵³ Ibid., str. 65-70

²⁵⁴ Ibid., str. 68

²⁵⁵ E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 54

²⁵⁶ Ibid.

distribucije letaka, i javne manifestacije povodom proslave 8. marta, 1. maja i sl. U agitaciji upućenoj ženama naglasak je stavljan na uključivanje žena u borbu za opštu stvar- protiv klasnog i nacionalnog ugnjetavanja, kao i na specifična pitanja koja se tiču žena- npr. borba za besplatne porođaje. Mnoge parole upućene ženama odnose se na žene majke²⁵⁷, i na one ženske uloge koje predstavljaju deo patrijarhalnog vrednosnog sistema što ukazuje da levičarski diskurs, bar kada je reč o položaju žene u društvu nije bio onoliko radikalno koliko je, bar načelno, pretendovao da bude. Treći tip ženskog organizovanja je u suštini pro-patrijarhalnog tipa, s akcentom na humanitarni rad. Ova udruženja se smatraju potporom verskom i nacionalnom patrijarhatu, gde je akcenat na ženi kao majki, čuvarici ognjišta i prenositeljici tradicije²⁵⁸. Iako se ovaj oblik ženskog udruživanja najčešće smatra anti-emancipatorskim, u njemu je akcenat bio i na opismenjavanju i obrazovanju žena te se trebaju izbegaviti oštra pojednostavljenja u oceni ovakvog oblika ženskog delovanja. Npr. u udruženjima muslimanki se često navodila Muhamedova izjava „Dužnost je učiti svakom muslimanu i muslimanki“. „Društvo za kulturno i društveno uzdizanje muslimana *Gajret*“, a koje je bilo mešovitog tipa jer je okupljalo i žene i muškarce, se posebno zalagalo za podizanje opšteg kulturnog i prosvetnog obrazovanja muslimanki prevashodno putem stipendiranja, kao i za poboljšavanje i ujednačavanje legistative koja se tiče žena na nivou cele države²⁵⁹.

Pokretu na jugoslovenskom prostoru su svakako udarile pečat i istaknute pojedinke, kao što je npr. Ksenija Atanasijević, prva žena sa doktoratom u Srbiji i prva profesorica na beogradskom univerzitetu, gde je predavala na katedri za filozofiju. Već tridesetih godina prošlog veka se oštro suprotstavila fašizmu i antisemitizmu u članku *Oko za oko*, i držala brojna predavanja o doprinosu Jevreja svetskoj kulturi. Bila je urednica *Ženskog pokreta*, prvog feminističkog časopisa na ovim prostorima²⁶⁰. U svojim člancima adresirala je pitanja položaja žena u jugoslovenskom društvu ali kroz prizmu dubokih filozofskih razmatranja i promišljanja. Kako nije pripadala nijednoj akademskoj kliku i ideološkoj grupaciji, istrajavajući na idealima lične i naučne autonomije, 1936. je sklonjena sa univerziteta, a na tu poziciju nije vraćena ni posle

²⁵⁷ Ibid. , str. 69

²⁵⁸ Ibid. , str. 70

²⁵⁹ S. Vujković, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, str. 137

²⁶⁰ Iva Nenić, „Atanasijević, Ksenija“, u: Francisca de Hann et al (eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism: Central, Eastern and South-Eastern Europe, 19th and 20th Century*, Central European University Press, Budapest and New York, 2006, p. 42

drugog svetskog rata, uprkos činjenici da je bila izložena brojnim reperkusijama od strane okupatora²⁶¹. Upravo kroz prizmu životnog iskustva ove izuzetne žene, oslikavaju se svi paradoksi bivanja ženom, posebno aktivnom ženom u okviru ženskog pokreta na ovim prostorima.

²⁶¹ Ibid. , p. 42-43

III NASTANAK I USPON NOVOG ŽENSKOG POKRETA

3.1 Svet posle '45.-hladnoratovski liberalizam, real-socijalizam i anti-kolonijalizam

Na razvalinama fašizma, rodio se novi svet, tačnije novi poredak sa svojim društvenim i ekonomskim zakonima i pravilima igre, političkim strukturama moći i nemoći koje su takođe imale rodnu dimenziju. Ratni vihor koji je progutao više od šezdeset miliona života ostavio je i nekadašnji svet u razvalinama na kojima se trebao izgraditi novi, drugačiji svet u kojem se ovakvo zlo više nikada neće moći ponoviti. Fašizam je u potpunosti razotkrio sve, i najdublje iracionalne porive koji se nalaze u ljudskoj prirodi, racionalizirajući ih težnjom za „pravedni“ svet u kome vladaju prirodni zakoni borbe za opstanak gde jači pobeđuje. Postavši pak vojno poražen i dokrajčen, ova „dno dna“ ideologija lumpenproleterijata i kvazielita materijalno pogurana od određenih krugova krupnog kapitala je pokazala svu laž vlastitog kulta veličine, arijevske suprematije i snage. Naravno, ovog poraza ne bi bilo bez, ovdašnjim žargonom rečeno „neprincipijelne koalicije“ između liberala i boljševika, koji su se izvesno vodili logikom da od zla ima i gore (zlo). To ih naravno nije sprečilo da, pošto su uspešno prekrojili mapu sveta i jasno precizirali koje se države i nacioni nalaze pod njihovom „zaštitom“ nekadašnjeg saveznika ponovo imenuju kao apsolutno zlo. Ova manihejska, redukcionistička slika sveta je naravno služila kao okosnica legitimizacije dva tadašnja politička sistema, sveta liberalne demokratije u kojem caruje kapitalizam ovenčan idejama lične slobode i kompeticije, i sveta tzv. narodne demokratije u kojem se ekonomski i društveni sistem organizuje na tzv. socijalističkim principima društvene pravde i jednakosti.

Ovaj maniheizam je uticao na ljudske živote, oblikujući svakodnevnicu u skladu sa uverenjem da je naš svet najbolji od svih mogućih svetova. Zavodljivom zovu maniheizma se nije mogla odupreti ni nauka, a „društvenjaci“ su naravno pozvani da u svetu, u kom religija gubi monopol nad tumačenjem stvarnosti „pojasne“ šta se zapravo zbiva. U tzv. zapadnim zemljama naročito postaju popularne tzv. teorije totalitarizma (TOT) koje su se pokazale funkcionalno prihvatljivim za sistem budući da su i krajnje levo i krajnje desno svele na zajednički imenitelj- totalitarizam. Staljinov teror, iako nije nastao iz istih razloga i sproveden na isti način kao i Hitlerov, ipak s poslednjim deli

zajedničku suštinu. Jedini lek protiv ovakvih ovozemaljskih zala je liberalna demokratija, koja jedina obezbeđuje mehanizme zaštite života građana i njihovih neprikosnovenih prava od vlastodržaca. Zapostavlja se pak da fašizam u biti ne dira društveno-strukturalne odnose karakteristične za kapitalizam, i da je na toj razini mnogo bliži svojim zapadnim no istočnim neprijateljima. Markuze je isticao da liberalni naglasak na takmičenju i kompeticiji sadrži biologističke naboje koje će fašistička ideologija razviti do kraja. Žižek lucidno primećuje da je fašistička „revolucija“ slučaj pseudo-Događanja, spektakularan metež namijenjen prikrivanju činjenice da se, na najosnovnijoj razini proizvodnih odnosa zapravo ništa ne menja²⁶². Razna „dubinska“ traženja izvora totalitarizma u daleku prošlost, kao npr. u slučaju hladno-ratovskog liberala Karla Popera koji je čak otišao tako daleko da je korene totalitarizma „iščackao“ čak i kod Platona i Aristotela, budući da i oni zagovaraju tzv. organicističku koncepciju društva u kojoj je celina bitnija od delova, ostaju na taj način u svojoj biti površna. Na „crnoj listi“ filozofa našli su se naravno i Ruso, Hegel, Marks, a verovatno bi ih bilo još i više da je Popper imao dovoljno snage i volje da još nekog tu smesti. Bertrand Rasel je filozofske ideje pokušao da, na skoro originalan način približi masi, nazvavši Hitlera i Staljina izdankom Rusoa, a Ruzvelta i Čerčila izdankom liberala Loka. To se naravno da tumačiti i strahotama kojima su ovi umovi svedočili, i težnjama da se da ikakav smisao totalnom besmislu i ništavilu u kojem se svet tada nalazio. Međutim, u opštem strahu i beznađu sloboda je luksuz, a puki opstanak je sve, pa je pomalo deplasirano pozivati se na oca čistog liberalizma dok je ovaj još bio nevin i neiskvaren. A bazični motivi kao što je npr. motiv za sigurnošću moraju biti zadovoljeni da bi čovek težio višim potrebama. Svet u postratnom periodu je svakako bio mesto u kom se borilo za preživljavanje, lečile rane i ratne traume, i prevashodno težilo normalnosti. Pojam ove „normalnosti“ pak nije, kao i bilo koji drugi politički pojam univerzalan, klasno i rodno neutralan. Težnja ka normalnosti se manifestovala prevashodno kao traženje utočišta u toplom porodičnom okrilju. To je posledica deprivacija izazvanih ratom i njegovim strahotama²⁶³, a što će, o čemu će kasnije biti reči, imati kontroverzne posledice po rodne odnose i položaj žena u postratnom društvu. Međutim, kada su ratne rane bar prividno zalečene, i ekonomija se ne samo oparavila

²⁶² S. Žižek, *Škakljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije*, str. 177

²⁶³ Sheila Tobias, *Faces of Feminism. An Activist's Reflections on the Women's Movement*, Westview Press, Boulder and Oxford, 1997, p. 58

već i doživela rapidan i nezapamćen uspon, postavilo se pitanje šta je normalno, istinski vredno i humano, pitanja na koja se moglo odgovoriti jedino sa one strane postojećeg političko-ekonomskog sistema i njegovih *mainstream* teorija.

Dirkem je govorio da je normalno je ono što je društveno prosečno. Može se zaključiti da je ne samo oportuno prilagođavati se tako pojmljenom društveno normalnom, već i funkcionalno radi društvene integracije i ličnog zdravlja jer, kako je rekao pesnik, „nijedan čovek nije ostrvo“. Obnavljanje i stvaranje novog, poželjnog društvenog karaktera je bitno sa stanovišta konsolidacije društava i svetskog poretka posle Drugog svetskog rata. Iako se ovaj proces normalizacije drugačije sprovodio u ova dva sistema, ipak ih krasi isti zajednički, konzervativni imenitelj. Posle Staljinove smrti 1954. preživeli lideri stvaraju kolektivni sistem vođstva i međusobne kontrole koji onemogućava da se bilo koji oblik lične diktature i terora socijalističke provinijencije opet ponovi. Distanciranje od i kritika staljinizma, i vraćanje pravim izvorima-marksizmu i lenjinizmu su osnov ideološke legitimizacije režima, mada se pitanje ima li socijalizma/komunizma, kao autoritarnog oblika modernizacije odozgo bez terora naravno nikada nije ni postavilo unutar sistema. Staljin je bio ekces sistema, period revolucionarnog ludila a ne nužan korak u njegovom samoodržanju. Nedvojbeno paranoidno šizofreničan, Staljin je ipak sa lucidnošću arhetipskog ludaka uvideo da će socijalizam zaista srušiti njegovi unutrašnji neprijatelji, utoliko više što se oni smatraju njegovim predstavnicima i nosiocima. Besomučne čistke partijskih funkcionera i struktura su zapravo bile motivisane i činjenicom da se partijska nomenklatura pretvara u novu vladajuću klasu, što se pokazalo tačnim jer je posle Staljinove smrti došlo do stabilizacije nomenklature i sveopšte birokratizacije socijalističkog društva²⁶⁴. Brojna društvena pitanja i protivrečnosti, uključujući i one rodne se rešavaju bilo dekretima, partijskim rezolucijama i proklamacijama ili pak pukim zataškavanjem i guranjem pod tepih. Vladajuća ideologija po kojoj je socijalizam samo prelazni period na putu u iskonski slobodno, idealno komunističko društvo je bila oprobani alibi za sve nerešene probleme sa kojima se sistem suočavao. Sistem se konsolidovao, ušančio sa svoje strane gvozdene zavese, a kako je prisilna mobilizacija i ideološki entuzijazam opadao a komandno-planska ekonomija sprečavala istinski ekonomski polet, postalo je jasno da parole i proklamovani snovi imaju sve manje veze sa realnošću real-socijalizma. Rastući

²⁶⁴ S. Žižek, *Škakljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije*, str. 171

politički izolacionizam se naizgled prikrijavao iza masovnih političkih rituala, a nuklearna porodica, koja je kod izvornih teoretičara i revolucionara budila samo podozrenje postala utočište i novog, socijalističkog čoveka.

Konsolidaciju zapadnih društava koja su za sebe verovala da su otelotvorenje prosvetiteljske racionalističke paradigme je verovatno najplastičnije opisao Herbert Markuze, predstavnik frankfurtskog kritičkog kruga, angažovani teoretičar i guru studentskog pokreta. Po njemu, društva poznog kapitalizma sa svojom liberalno-racionalnom paradigmom su u osnovi ludački iracionalna, što se ogleda u činjenici da se sav njihov razvoj svodi na progres u novim oblicima ropstva i postvarenja. Jedinstvo proizvodnje i destrukcije, zadovoljenja potreba i njihovog potiskivanja, slobode unutar sistema ropstva ukazuje da je racionalnost sistema moguća samo u onoj meri u kojoj sistem čini efikasnim. Sva laž prava i sloboda na koja se ova društva pozivaju se ogleda u činjenici da ona ne predstavljaju vrednosti, neku višu svrhu, već su puka sredstva za agresivne, i krajnje nehumane ciljeve. Manipulacija ljudima i administracija potrebama dovodi do do skora nezapamćene invazije u najdublje slojeve ljudskog bića i egzistencije, do prodora u i kontrole čak i onog podsvesnog²⁶⁵. Najdublje društvene protivrečnosti se pak potiskuju personifikacijom jer se manifestuju na psihološkoj ravni. Duboka, difuzna, naizgled nepolitička otuđenost od sistema se krije iza histerične, agresivne i propagandne identifikacije sa sistemom²⁶⁶. Logika sistema je potpuno prekrila i potisnula logos života, ali je, da li paradoksalno, potrošačko društvo obilja zadovoljivši osnovne egzistencijalne potrebe svojih članova njih podstaklo da razviju težnju ka tzv. višim potrebama- za više slobode, samouprave, kreativnosti, a protiv autoritarnosti i dominacije što institucionalne što na mikroravni interpersonalnih odnosa. U društvima tzv. poznog kapitalizma svakodnevni život je sveden na kontrolisanu potrošnju, kroz dnevne rutine su se prelamale brojne kontradikcije kapitalističke akumulacije²⁶⁷, a koje sad, iz polumraka podsvesnog, isplivavaju na površinu. Nova utopijska vizija je pokrenula svet, u kojoj je naglasak na kvalitetu

²⁶⁵Douglas Kellner (ed.), *The New Left and the 1960s. Collected Papers of Herbert Marcuse*, Routledge, London and New York, 2005, p. 80

²⁶⁶*Ibid.*, p. 147

²⁶⁷Sohnya Sayers et al (eds.), *The 60's Without Apology*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1985, p.2

ljudskog života u svim njegovim dimenzijama- od vazduha i vode do demokratije i slobode²⁶⁸.

3.2 Godine protesta i uspon neofeminizma: „Drugi pol“ i „Ženska mistika“

Prvi, tzv. klasični ženski pokret je bio odraz tzv. dvostrukog protesta, protesta protiv ograničenja postojećeg ali i protiv novog koje se rađa na razvalinama starog. Slični sled zbivanja imamo i u tzv. drugom talasu feminizma i usponu novog, alternativnog ženskog pokreta. I on predstavlja protest protiv postojećeg ali i otklon od onoga što se nudi kao novo. Previranja i protesti koji su obeležili šezdesete godine XX veka su svakako bili katalizator ponovnog bujanja ženskog pokreta, slično kao i revolucionarna dešavanja iz prethodna dva veka. Šarolika lepeza različitih oblika neslaganja sa postojećim je nosila različita obeležja, i zavisila od društvenog konteksta u čijim se okvirima oblikovala. Od anti-kapitalističkih, anti-imperijalističkih težnji u zapadnim zemljama; anti-autoritarnih težnji na istoku u obliku težnji za liberalnom demokratijom ili pak istinskim socijalizmom sa ljudskim licem; od pacifizma i spiritualizma hipika i raznih pod-kultura; do direktne akcije ortodoksnih levičara i crvenih brigada. Nit koja ih je pak povezivala je duboko nezadovoljstvo sa uspostavljenim poretom, što na globalnom što na nivou konkretnih društava. Ovi različita alternativna stremljenja, nošena vrednostima direktne demokratije se najčešće zajednički imenuju kao *Nova Levica*, što je inkluzivan pojam koji predstavlja svojevrsan „pokret pokreta“- obuhvata sve oblike borbe i aktivizma za radikalne promene od pedesetih pa do sredine sedamdesetih godina prošlog veka²⁶⁹. Ovi različiti oblici aktivizma se uzajamno prepliću i preklapaju, podstičući jedni druge u formiranju i proširivanju vlastitih ideja i težnji. Ova uzajamna difuznost proizlazi iz činjenice da su pokreti entiteti koji nikad nemaju jasno omeđene granice, i da se njihovi diskursi i obrasci delovanja često pretapaju jedni u druge²⁷⁰.

²⁶⁸ V. Pavlović, 2006, str.143

²⁶⁹ Van Gosse, *Rethinking the New Left: An Interpretative History*, Palgrave Macmillan, New York, Houndsmills, Basingstoke and Hampshire, 2005, p. 5

²⁷⁰ Sarah A. Soule, „Diffusion Processes within and across Movements“, u: D. A. Snow et al (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 295

U SAD-u, sistem je uspešno absorbovao svaki oblik opozicije činjenicom da su obe političke partije bile privržene *New Deal*-u i tzv. obliku „velike vlade“ (*Big Government*) na unutrašnjem planu, i agresivnom antikomunizmu u spoljnoj politici. Borba protiv međunarodne komunističke zavere je dobila oblik svetog rata, u kojem su sva sredstva dozvoljena²⁷¹. Iako su belci, heteroseksualci iz mnogobrojne i sve brojnije srednje klase verovali da žive u najboljem od svih mogućih svetova, američko društvo i politika je bilo zamrznuto, slepo za ozbiljne naslage rasizma, siromaštvo i bedu marginalnih slojeva, neprijateljski nastrojeno prema težnjama za promenom porodičnih odnosa i kulturnih vrednosti, a svaki ozbiljni oblik otpora je bio marginalizovan²⁷². Legitimitet ovakvom stanju se pokušao dati i kroz društvenu teoriju, o čemu svedoči tada dominantan funkcionalizam ili pak teorija o kraju ideologija Danijela Bela. Ovakve i slične oblike društvene restriktivnosti Markuze je pak nazvao preventivnom kontra-revolucijom²⁷³, koja teži da suzbije sve više rastuće protivrečnosti kapitalističkog društva obilja. U Evropi je situacija bila specifična iz proste činjenice da su ratna razaranja i traume ovde bile još dublje, da je komunistički „neprijatelj“ geografski bio tu i da nije postojala čvrsta tradicija liberalne demokratije s obzirom na dugo održavanje autoritarnih oblika vladavine i činjenice da su antidemkratski pokreti i ideologije ovde imale svoj izvor. Centralistički autoritarizam sa svojom ideologijom *agrandissement* je obeležio oblik vladavine u Francuskoj, a u Zapadnoj Nemačkoj je uprkos zadovoljstvu zbog neviđenog privrednog buma došlo do buđenja otpora prema sistemu budući da je došlo do rehabilitacije nekadašnjih nacističkih funkcionera. Vrhunac je dostignut stvaranjem tzv. Velike kolacije 1966. u kojoj je bivši nacista Kurt Georg Kizinger postao savezni kancelar a antifašista Vili Brant njegov zamenik. Ispostavilo se da je Hladni rat promovisao kontinuitet nacističkog režima što se vidi i iz činjenice da su zemlje u kojima je još vladala fašistička diktatura, Španija i Portugalija, spadale u tzv. zemlje „slobodnog sveta“²⁷⁴. Potiskivano suočavanje sa nacističkom prošlošću je izašlo na javnu scenu i podstaklo kritičku refleksiju i analizu postojećeg. U opštem valu protesta i bujanja kritičke svesti, ženska pitanja su našla svoje mesto i ponovo dobila na poletu i snazi, budući da je sistem propagirao određen oblik rodnih odnosa a da je

²⁷¹V. Gosse, *Rethinking the New Left: An Interpretative History*, p. 54

²⁷²Ibid, p. 15

²⁷³D. Kellner (Ed.), *The New Left and the 1960s. Collected Papers of Herbert Marcuse*, p. 143

²⁷⁴Nora Farik (prir.), *Povratak u šezdeset osmu- 40 godina od protesta*, Fondacija Heinrich Böll, Beograd, 2008, str. 64-65

istinska društvena promena podrazumevala i njihovu kritičku refleksiju i radikalnu dekonstrukciju.

Korene ženskog buđenja nalazimo ipak malo ranije, u teoriji i pisanoj reči, mada je naravno teško precizirati gde počinje teorija a gde praksa kada je reč o ženskom pokretu. Ako pak uzmemo vreme kao odrednicu, možemo ustvrditi da su najpre nastala dva važna teorijska spisa koja su sigurno dobrim delom podstakla i doprinela pokretu žena s obzirom da je u njima naglasak stavljen na buđenju svesti, odbacivanju pasivnosti i apolitičnosti vladajućeg ideala ženstvenosti. Najpre je delo francuskinje Simon de Bovoar uzdrimalo duhove, utoliko više što je poteklo iz zemlje u kojoj je kako primećuje Valeri Brajson (Valerie Bryson) tzv. klasični ženski pokret bio katastrofalno neuspešan a Francuskinje među poslednjima u Evropi ostvarile određena zakonska prava kao npr. pravo glasa, pravo na posedovanje imovine u braku i sl. Takav jedan kontekst je, delom, podstaknuo de Bovoar da sa filozofskom pronicljivošću pravog eurudite analizira sudbinu žene kao „drugog pola“ i podstakne kritičko razmatranje tada skoro posve potisnutih rodnih pitanja. Duboko provokativno i sveobuhvatno delo je svakako uznemirilo jasnim ukazivanjem da se žena ne rađa, već stvara, i da biti „prava“ žena pretpostavlja prihvatanje sebe kao drugosti i odbacivanje vlastite autonomije²⁷⁵. Da je žena drugo, kreacija između muškarca i evnuha, ne može se pojasniti ekonomskim, biološkim, psihološkim i sl. faktorima već je reč o specifičnom projektu čitave civilizacije što de Bovoar temeljno prikazuje analizom što drevnih, što modernih i savremenih kultura. Činjenica da je osuđena na rađanje, na reprodukciju i imanenciju onemogućava ženi da transcendira postojeće te se muškarac uzdigao nad njom kao paradigma i norma ljudskog. Ovakva sudbina žene je kasnije „opravdana“ mitovima i religijskim predstavama, i zapečaćena uspostavljanjem određenih ekonomskih i proizvodnih odnosa i pravnom kodifikacijom. Uprkos kritikama da je i sama postavila tzv. muške vrednosti kao paradigmu za čitav ljudski rod, naglašavajući važnost racionalnosti, autonomije i lične afirmacije, što se često objašnjava uticajem egzistencijalizma Žan Pol Sartra (Jean-Paul Sartre) na njen rad, prosta činjenica da je delo prvi put objavljeno u periodu kada su ženska pitanja i iskustva potiskivana ukazuju na njegov ogroman značaj. De Bovoarovo se takođe zamera što nije direktno pozvala žene na kolektivnu akciju, što je verovatno posledica ondašnjeg ženskog pasivizma i

²⁷⁵ Sue Thornham, „Second Wave Feminism“, in: S. Gamble (ed.), *Feminism and Postfeminism*, p. 34

postojanja malog broja međusobno slabo povezanih udruženja i organizacija. Iz nekih njenih navoda se implicitno može zaključiti da su žene same krive za vlastitu sudbinu, što je posledica individualističke paradigme u kojoj se kretala²⁷⁶, mada se ni to ne može izravno ustvrditi budući da njeno pisanje prožima jasna svest o društveno-strukturalno uslovljenom položaju žene kao drugosti.

Novi podstrek, teorijski manje obuhvatan ali konkretizovan i praktično značajan dolazi od amerikanke Beti Fridan (Betty Friedan) koja u svom delu *Ženska mistika (The Feminine Mystique)* uspešno definiše tzv. bezimeni problem koje su osećale mnoge žene iz američke srednje klase. Njihov lični razvoj, kreativnost i puko definisanje vlastitog depriviranog položaja sistematski je sprečavano putem tzv. ženske mistike. I sama pripadnica srednje klase i majka troje dece koja se pokušavala profesionalno baviti pisanjem (i to najčešće dok deca spavaju), Fridan je uočila da časopisi tzv. ženskim autorkama i čitateljicama nameću specifične teme. Pišući na jednu od takvih temu- *Women Togetherness*, poslala je upitnike svojim nekadašnjim koleginicima sa koledža koje su kao i ona pripadale srednjoj klasi i bile domaćice. Uprkos privilegovanom, „zaštićenom“ i dobrom materijalnom položaju uočila je da su one duboko nezadovoljne vlastitim životima iako to nisu direktno izgovorile. Ubrzo potom je uradila i intervjue i budući da je studirala psihologiju, uočila je kod njih ozbiljne oblike depresije, nedostatak volje i nade u budućnost i nepostojanje interesa za ono što se zbiva van porodičnog kruga²⁷⁷. Ovi intervjui i analiza sadržaja časopisa i medija, vladajućih naučnih i kvazinaučnih stavova su je naveli da izvor problema vidi u tzv. ženskoj mistici, društvenoj ideologiji posle drugog svetskog rata koja je težila da ženu stavi na „pravo mesto“ mistifikujući te njene nazovi prave funkcije. Iza ove mistike, mita koji nikad nije neistinit budući da ima funkciju društvene kotrole, krije se pak prava zavera više sudeonika. Velikog biznisa kojem odgovara ovakav položaj žena u društvu budući da ove postaju doslovno potrošači sa punim radnim vremenom, reklamne industrije i medija koji javnosti non-stop plasiraju ovakav ideal žene, i bihejviorizma u društvenim naukama koje, kako religija sve više gubi na značaju u savremenom društvu dobijaju mandat da definišu ono što je zdravo i ispravno²⁷⁸. Mentalno zdravlje i društvena stabilnost se u nauci smatraju poželjnim, a Sigmund Frojd i Talkot Parsons su dva

²⁷⁶Ibid. , p. 36

²⁷⁷ S. Tobias, *Faces of Feminism: An Activist Reflections on the Women's Movement*, p. 62-64

²⁷⁸Ibid. , p. 67

glavna teoretičara, promotora ovih vrednosti. Frojd je rodne razlike tumačio biologistički, kao prirodnu putanju pri razvoju u odraslu osobu, a psihičko zdravlje žene video u prihvatanju vlastite pasivne uloge budući da je to jedino produktivno rešenje problema zavisti zbog penisa koje obezbeđuje ženama mentalno zdravlje. Parsons je isticao da različite polne uloge doprinose društvenoj stabilnosti i funkcionalnosti. Kritikujući Frojda, Fridan je istakla da se devojke osećaju nepotpuno ne zbog tzv. „zavisti zbog nedostatka penisa“, već zbog nedostatka prilika i šansi za vlastiti razvoj u svetu u kom dominiraju muškarci, a u kakvom je i Frojd odrastao²⁷⁹.

Uprkos svom nesumnjivo revolucionarnom značaju, delo Fridanove ostaje u okvirima liberalnog diskursa koji se obraća ženama srednje klase- one pripadaju dominantnoj kulturi u svakom aspektu osim u tome što su žene²⁸⁰. Fridanovoj nedostaje dublja analiza društvenih struktura moći i nekritički odnos prema političkim vrednostima i institucijama američkog društva u koje se žene jednostavno trebaju uključiti i u potpunosti participirati da bi postigle lično ispunjenje²⁸¹. Njen teorijski rad i praktični angažman dobrim delom ostaje u okvirima klasičnog ženskog pokreta u kojem je naglasak na pravima, mada je, uočivši politizaciju primarnih ljudskih odnosa svakako doprinela da se prošire horizonti i dijapazon novog pokreta koji je počeo da se rađa.

3.3 Strategije i identitet novog ženskog pokreta- „lično je političko“

Novi ženski pokret je, kao što smo više puta istakli nastao na talasima protesta i previranja koja su se širila nezadrživo i globalno, zadržavajući pak specifične obrise društvenih konteksta u kojima su se grupe za oslobođenje žena javljale. U teoriji preovladava stav da postoji suštinska razlika između klasičnog i novog pokreta, budući da je prvi, nošen liberalnim principima naglasak stavljao na pravima unutar postojećeg, dok je drugi bio rukovođen idejom oslobođenja i nastao na talasima radikalne utopije alternativnih društvenih pokreta koji su svoje ciljeve i vrednosti videli van sistema. Iako je ova klasifikacija značajna za političku teoriju budući da nam omogućava da sagledamo u čemu je *novum* alternativnih društvenih pokreta, potrebno je ipak istaći i

²⁷⁹Ibid. , p. 70

²⁸⁰V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 86

²⁸¹S. Thornham, „Second Wave Feminism“, u: S. Gamble (ed.), *Feminism and Postfeminism*, p. 35

da su se u tzv. klasičnom pokretu pokretala pitanja i teme koje se inače smatraju novim, i da se on u celosti ne može posmatrati kao čedo liberalnog diskursa. Preplitanje, saradnja i konflikt sa radničkim pokretom, problematizacija klasnih, rasnih i nacionalnih podela između samih žena, tenzije usled težnji da se materinskim i domaćinskim funkcijama prizna politički i društveni značaj ili pak da se ove u startu odbace i žigošu kao vid podjarmljivanja bile su prisutne i tada, iako su tek u okviru novog ženskog pokreta još oštrije formulisane i stavljene na političku agendu. Novi ženski pokret iako nedvojbeno radikalniji, nije u celosti odbacio liberalne principe i načela pogotovo kada je reč o ženskim asocijacijama i organizacijama koje su se borile za prava žena, npr. američka organizacija *NOW (National Organization for Women)* koja se požrtvovano borila za proglašenje ERA (*Equal Rights Amendment*) u SAD-u. U medijima je pak veća pažnja posvećivana radikalnim ženskim grupama, budući da su je činile mlađe žene i da su njihove aktivnosti bile sa stanovišta medija zanimljivije i nesvakidašnje, pa je ovaj medijski voajerizam²⁸² sigurno doprineo o tome da se novi ženski pokret identifikuje sa ovim grupama za oslobođenje žena. Međutim, iako pokret za oslobođenje žena nije predstavljao čitav ženski pokret, on ostaje njegova kritička komponenta, koja je hranila ženski aktivizam, podstakla značajnu obnovu feminističke teorije i prakse i razvila potpuno novu, drugačiju političku simboliku. Uprkos tome, neophodno je izbeći ove i slične redukcionizme i ukazati da su ženske grupe zadržale specifičnosti u različitim zemljama, npr. u Britaniji je ostao snažan uticaj marksizma i tzv. radnička pitanja su se smatrala značajnim momentom u borbi za oslobođenje, dok su u SAD-u ova pitanja bila marginalna²⁸³. Uprkos ovim razlikama, kanali ponovne masovne mobilizacije žena su svuda gotovo identični, budući da ženske autonomne grupe počinju da se javljaju unutar različitih pokreta- studentskog, mirovnog, pokreta za građanska prava, u kojima su žene delovale i ubrzo uvidele da su i ovi progresivni pokreti slepi za pitanja položaja žena i represije nad njima. Studentkinje sa američkog severa koje su sa svojim saborcima krenule put američkog juga da se bore protiv rasne segregacije, suočile su se sa brojnim izazovima i problema, bile su osuđene na marginalnu ulogu u pokretu i tretirane kao pomoćno osoblje ili seksualni trofeji²⁸⁴.

²⁸²S. Tobias, *Faces of Feminism: An Activist Reflections on the Women's Movement*, p. 76

²⁸³ Carole Patman, „Patriarchal Welfare State“, in: Joan B. Landes (ed.), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1998., p. 265

²⁸⁴Myra Marx Ferec, Beth B. Hess, *Controversary and Coalition. The New Feminist Movement across Four Decades of Change*, Routledge, New York and London, 2003, p. 69

Studentske i mirovne demonstracije protiv rata u Vijetnamu su pokazale isto, a kao ilustracija se može navesti seksistički pamflet koji se delio na protestima: „Devojke ne recite ne momcima koji su rekli ne“, pri čemu se misli na momke koji su spalili pozive za mobilizaciju²⁸⁵. Pokušaj da se o tzv. ženskim pitanjima javno govori izazvalo je podsmeh i zviždanje, i tekst „*Position Paper: Women in Movement*“ je izazvao negadovanje budući da je odvrćao pažnju od suštinskih pitanja²⁸⁶. Kao odgovor aktivistkinje se počinju okupljati u vlastitim malim grupama u kojima se raspravlja o seksizmu u pokretu, pažljivo i aktivno sluša svako lično iskustvo te sa kasnije pokreću šire diskusije gde se ova lična iskustva povezuju sa širim društvenim oblicima represije²⁸⁷. Kroz pisanu reč se to dalje uobličava i artikuliše, pišu se i dele pamfleti, a muški saborci ovim aktivnostima daju pogrdan naziv „*chicklib*“. Sličan scenario se desio i u Saveznoj Republici Nemačkoj gde su drugovi iz Socijalističkog Saveza Studenata odbili da se bave ženskim pitanjem pa su ih drugarice zasule paradajzima²⁸⁸. Za vreme studentskih nemira u maju '68. u Francuskoj studentkinje su shvatile da i ovde obavljaju tradicionalne ženske uloge, i osnivaju *Le Mouvement de Liberation de Femmes*²⁸⁹. Žene se tako okreću sebi, svoje oslobođenje vide na principima samopomoći i oslanjanju na vlastite snage, distanciraju se od tradicionalnih ženskih udruženja jer ova nisu donela fundamentalnu pobunu već bila samo reformska. Podstrek je svakako dala hipi kontrakultura koja odbacuje tradicionalni brak i porodicu i uloge u njima, i afro-američka organizacija *Black Power* koja je naglasak stavljala na ponosu, samo-potvrđivanju i samo-omoćavanju (*self-empowerment*). Iako preuzimaju paletu kolektivne akcije *Nove Levice*, oslanjajući se na spontanost i direktnu akciju, počinju se radikalno kritički odnositi prema tom nasleđu, nedovoljno radikalnom kada je o ženama reč. Lična iskustva i frustracije unutar Nove levice su imala snagu religijske konverzije, iz čega je nastala predanost i entuzijam u borbi za vlastito samo-oslobođenje²⁹⁰. Uprkos razlazu, *Nova Levice* ostaje milje koji je iznedrio nastanak mnogobrojnih ženskih grupa. U pokretima *Nove Levice* žene su stekle značajna iskustva i osetile „ukus“ kolektivne

²⁸⁵S. Tobias, *Faces of Feminism: An Activist Reflections on the Women's Movement*, p. 78

²⁸⁶V. Gosse, *Rethinking the New Left. An Interpretative History*, p. 158

²⁸⁷M. M. Feree, B. B. Hess, *Controversary and Coalition. The New Feminist Movement across Four Decades of Change*, p. 71

²⁸⁸G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 370

²⁸⁹S. Thornham, „Second Wave Feminism“, in: S. Gamble (ed.), *Feminism and Postfeminism*, p. 40

²⁹⁰M. M. Feree, B. B. Hess, *Controversary and Coalition. The New Feminist Movement across Four Decades of Change*, p. 72

političke akcije, čiji slogani i metafore ostaju značajan segment novog ženskog diskursa- „žene kao crnci“, „žene kao potklasa“, „žene kao objekt“, „žene kao manjina“, poslednje u smislu statusa a ne brojčanog stanja²⁹¹.

Sveobuhvatno redefinisavanje i reformulacija tzv. ženskog pitanja i ženskog pokreta se možda najjasnije može prikazati kroz njegov poznati slogan „lično je političko“. Na taj način se, kako ističe Žarana Papić ukazuje da je privatno iskustvo jednog pola koji svoju istoriju doživljava kao podređenost javno pitanje i to od suštinskog društvenog značaja²⁹². Težnja da se imenuju ženska subjektivna iskustva i formuliše nova politička vizija podstakla je razvoj novog političkog jezika i teorije budući da se muška moć može demistifikovati i srušiti samo ako se iznađe alternativni diskurs koji će oboriti vlast dominantne grupe nad teorijom²⁹³. Kroz teorijsku i praktičnu politizaciju pitanja koja su se do tada smatrala klasično nepolitičkim, među kojima su porodični i reproduktivni odnosi, pomalja se svest da su i ona duboko obeležena političkim i da je samo njihovo svrstavanje u nepolitičko itekako politički čin. U porodici se takođe moć proizvodi i kreira, vrši se distribucija moći i autoriteta što je čini političkom kategorijom imajući u vidu da je moć temeljna odrednica političkog. Stavljanje ovih odnosa u strogo privatnu sferu čini porodično nasilje nevidljivim, van dometa države kao globalne političke institucije ali je upravo taj stav o pojmu i odnosu privatnog i javnog političan. U porodici se uče tačnije nameću represivni rodni identiteti i eksploatiše ženski domaćinski rad što je od ogromnog političkog značaja. Čak i naizgled beznačajna porodična svađa oko toga ko će da opere veš nije interpersonalnog karaktera već deo širih struktura moći i sukoba²⁹⁴.

Ovako jedno široko definisanje političkog omogućilo je ženama da svoje nezadovoljstvo i zahteve artikulišu sa puno mašte, kreativnosti i senzibiliteta, sa onu stranu ali ipak u odnosu na zvanične institucije. Protestujući protiv glamuroznih manifestacija čija se funkcija sastoji u petrifikaciji rodni uloga i dominantnih slika o ženskom, žene su protestovale protiv izbora za Mis Univerzuma- u Americi su '68. za Mis Amerike krunisale ovcu, bacale grudnjake i kozmetiku u slobodarsku kantu za

²⁹¹S. Tobias, *Faces of Feminism: An Activist Reflections on the Women's Movement*, p. 80

²⁹²Žarana Papić, *Sociologija i feminizam*, IIC, Beograd, 1989., str. 77

²⁹³S. Thornham, „Second Wave Feminism“, in: S. Gamble (Ed.), *Feminism and Postfeminism*, p. 27

²⁹⁴V. Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, p. 176

smeće (*Freedom Trash Can*) odbacujući nametnute ideale ženskosti koji ograničavaju i iskrivljaju žensko telo. U mnogim zemljama su, spektakularnim akcijama skretale pažnju na sebe- upadale u redakcije ženskih časopisa, plaćale samo procenat cene karata u skladu sa udelom plate žene u plati muškarca. Organizovale su noćne demonstracije sa parolom „osvojimo noć“, protestujući što ne mogu da se kreću noću same bez da budu izložene opasnostima od napada²⁹⁵. Šarolikost i maštovitost akcija koje je iznedrila ova bogata ženska kontra-kultura koja se rodila ipak ih nije sprečila da formulišu konkretne zahteve i težnje. U Februaru 1970., na „Prvoj nacionalnoj konferenciji za oslobođenje žena“ održanoj u Oksfordu, Britanke su usvojile sledeće zahteve- za jednakim plaćanjem muškog i ženskog rada, jednakim šansama u obrazovanju i profesiji, besplatnim i celodnevnom čuvanjem dece, besplatnoj kontracepciji i abortusu. Iz ovih zahteva se vidi dvostruki fokus ženskog pokreta: na žene kao potlačenu socijalnu grupu, i na problem lične autonomije prevashodno kroz prizmu ženskog tela i seksualnosti²⁹⁶. Svest o zajedništvu- veličanje sestrinstva i naglašavanje zajedničkih iskustva represije prisutna su u programima i manifestima brojnih ženskih grupa. Tako npr. u manifestu čuvene *Redstockings* grupe stoji da su žene potlačena klasa, nad kojima se sprovodi totalna represija. Muška represija se definiše kao najstarija od svih oblika dominacije, kao osnova iz koje proizlaze drugi oblici kao što su rasizam, kapitalizam, imperijalizam²⁹⁷.

Feministička teorija koja se naročito bavila pitanjima seksualnosti na tragu Lakanove psihoanalitičke teorije je dala dublji uvid u proces sticanja seksualnog identita i ukazala na njegovu političnost, i podstakla dalji proces podizanja svesti unutar ženskih grupa i njihovih komunikacijskih mreža. Iz radikalnih grupa rodila se i radikalna feministička teorija, sa pionirskim radom Kejt Milet *Seksualna politika*, u kojem se naglašava totalitarizam patrijarhalne ideologije i njoj korespondirajućeg načina života koji je prisutan u svim sferama društva. Agresivnost u sferi politike je direktno povezana i uslovljena standardima muškosti, budući da muškarci svoj status potvrđuju osvajanjem žena, a što se reflektuje i nasiljem i militarizmom u politici. Ekonomska i društvena nejednakost između žena i muškaraca je povezana sa ženskom neslobodom u

²⁹⁵G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 375

²⁹⁶S. Thornham, „Second Wave Feminism“, in: S. Gamble (ed.), *Feminism and Postfeminism*, p. 27

²⁹⁷Redstockings, *Redstockings Manifesto*, preuzeto 12. 10. 2011., sa http://www.redstockings.org/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=59

seksualnim odnosima. Čin silovanja kao oblik najbrutalnije represije nad ženama se ne shvata kao produkt nekontrolisane seksualne želje već agresivne težnje da se slomije ličnost²⁹⁸. S tim u vezi, u teoriji i u pokretu se velika pažnja pridavala procesu reprodukcije koji se na taj način demistifikovao kao puki biološki čin i istakla njegova politička i klasna dimenzija. Borba oko reproduktivnih prava je shvaćena kao integralni deo borbe u drugim sferama, a pitanje abortusa je naročito aktualizovano sedamdesetih godina dvadesetog veka i uticalo na promenu legislative u mnogim zemljama. Ženske grupe su se aktivno borile za pravo na abortus, uz parole „*Use your voice, vote pro choice*“. Abortus se branio zbog prava na ličnu autonomiju i izbor, kao i zbog jasne činjenice da se bez ovog prava žene ne mogu izboriti za ostala prava i osloboditi muške dominacije i represije koja ih je držala prikovanim upravo kontrolom njihovih reproduktivnih prava. Usledile su zakonske reforme- u nekim zemljama je abortus legalizovan a u nekim samo pod određenim uslovima, ali su se javile i značajne kontroverze oko pitanja abortusa unutar pokreta i feminističke teorije. Naime, nastale su debate u ženskim grupama i publikacijama oko ugrožavanja zdravlja žena abortusom i oko toga da li će formalna legalizacija dovesti do promene seksualnih odnosa moći. Sloboda abortusa je išla naruku muškarcima koji su na taj način mogli da još slobodnije zadiru u ženska prava i beže od vlastite odgovornosti²⁹⁹. Takođe, pravo na abortus je dalje problematizovano jer se iza ovog apstraktnog načela kriju različiti konteksti i praktične konsekvence. Naime, ukoliko se olako primenjuje na određenim društvenim slojevima, kao npr. entičkim i rasnim manjinama pospešuje dalju degradaciju ovih grupa.

Iako se pitanja ženskog tela i subjektivnosti smatraju izuzetno značajnim u novom ženskom pokretu, problem rada i privređivanja je takođe ostao važan segment, i, kako se navodi najznačajnije promene koje je feminizam inicirao leže upravo u sferi rada i zapošljavanja³⁰⁰. Ova revolucija je pak počela dosta ranije. Iako je vladajuća svest i neo-viktorijanaizam veličao posvećenost žene kući i porodici, trend porasta zapošljavanja žena van kuće se nije mogao zaustaviti. Stalni rast proizvodnje i potreba za radnom snagom, činjenica da su se neki neophodni poslovi smatrali inherentno

²⁹⁸M. M. Feree, B. B. Hess, *Controversary and Coalition. The New Feminist Movement across Four Decades of Change*, p. 43

²⁹⁹G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 373

³⁰⁰V. Gosse, *Rethinking the New Left: An Interpretative History* New Left, p. 154

ženskim (tzv. „*pink collar*“ odn. „ružičasta“ zanimanja), i potrošačka kultura čiji su apetiti bili nezasićeni pa se još jedna plata smatrala više nego dobrodošlom podstakli su proces zapošljavanja žena. Međutim, rad žena van kuće je u isto vreme bio prihvaćen ali i osuđivan- što je svakako uticalo na kasniju mobilizaciju ženskog nezadovoljstva, pogotovo što su žene radile na manje plaćenim poslovima i nailazile na stalne prepreke u napredovanju³⁰¹. Posao van kuće je omogućio ženama da steknu značajne veštine, poznanstva i kontakte, što će se pokazati kao značajan resurs u ženskom pokretu. One su tu takođe stekle svest o vlastitoj marginalnosti budući da je njihovo učešće u radnoj snazi ostalo prožeto kontradikcijama- delom su bile unutar a delom van sistema, i njihov rad van kuće je praćen predrasudama, diskriminacijom i poniženjima³⁰². Ovi problemi i oblici diskriminacije su došli pod lupu javnosti, kada je američki predsednik Kenedi imenovao komisiju koja će istražiti društveni položaj i diskriminaciju nad ženama, na čijem je čelu bila Elenor Ruzvelt. Stvoreno je još pedeset komisija na nivou svake američke države, što je okupilo stotine žena profesionalaca, državnih službenica i aktivistkinja. Iako je komisija bila prilično elitistički uzdržana po pitanjima šta dalje posle utvrđivanja činjeničnog stanja, dat je javni značaj i legitimitet tzv. ženskom pitanju³⁰³. Jedan od rezultata je da je u *Civil Rights Act* iz. 1963., kojim se težila sprečiti rasna segregacija pridodata i zabrana diskriminacije u obrazovanju i zapošljavanju na osnovu pola, što je svakako podstaklo žene da krenu dalje. Tako je 1966. došlo do formiranja *National Organization for Women* (NOW) kojom je rukovodila Beti Fridan, a organizacija je svoj angažman gradila u okviru liberalnog diskursa sa naglaskom na jednakim pravima, organizujući kampanje i lobirajući protiv zakonske diskriminacije nastavljajući tradiciju klasičnog pokreta³⁰⁴. Glavnu energiju *NOW* je usmerila na usvajanje amandmana na ustav poznatog kao *Equal Rights Amendment*, ali u kontekstu složenog američkog političkog sistema u kojem su se morale lobirati i države i centralna vlast, ova aktivnost nije dala rezultate. *ERA* je naišao i na protivljenje sindikata budući da bi usvajanje ovog amandmana dovelo do gubitka specifične zakonske zaštite koju su

³⁰¹M. M. Feree, B. B. Hess, *Controversary and Coalition. The New Feminist Movement across Four Decades of Change*, p. 6

³⁰²*Ibid.*, p. 9

³⁰³S. Tobias, *Faces of Feminism: An Activist Reflections on the Women's Movement*, p. 75

³⁰⁴V. Gosse, *Rethinking the New Left: An Interpretative History*, p. 76

uživale žene radnice³⁰⁵. Hijerarhijski organizovana, iako je brojila stotine hiljada članova organizacija se dojmila suviše zatvorenom i nedovoljno radikalnom u očima mladih žena iz pokreta za oslobođenje. Trećina članova NOWa je dolazila sa teritorije Nju Jorka što ukazuje da su njenu bazu sačinjavali međusobno povezani/e profesionalci/ke. Bila je otvorena za muške članove, smatrajući se organizacijom „for women“ ali ne i „of women“³⁰⁶. Radikalne grupe su pak insistirale na sestrinstvu i samopomoći, tako su npr. nemačke feministkinje na kongresu u Frankfurtu 1972. donele zaključak da se muškarci isključuju iz neofeminističkih akcionih grupa, da bi žene same stekle sopstvena iskustva i da bi se sprečila reprodukcija odnosa staranja i ugnjetavanja, prisutna u svim životnim sferama³⁰⁷.

Uprkos tome, ne znači da nije bilo međusobnog preplitanja i saradnje, koja poseban zamah dobija sedamdesetih godina prošlog veka. Protestima organizovanim od strane NOW-a a protiv diskriminatorских oglasa o zapošljavanju pridruživale su se i radikalne grupe. Uprkos tome, i dalje se može govoriti o dvema specifičnim strujama, različitim po starosnoj kohorti članica, strukturi delovanja i stilu. Prva je više birokratizovana, usmerena na konkretne ciljeve, u njoj postoje pisana pravila, regulisani standardi delovanja i podele nadležnosti. Glavni mehanizmi delovanja su se kretali u okviru postojećih institucija, kao što su lobiranje, podnošenje tužbi sudovima i sl. Druga je kolektivistička, u kojoj su sredstva jednako, ako ne i više značajna od ciljeva kojima služe, s naglaskom na uzajamnom zajedništvu i personalnom odnosu sa minimumom pravila i podele rada³⁰⁸. Fleksibilnost i sloboda u ovoj struji je omogućila nastanak novih i originalnih ideja, podstakla bujanje novih grupa i manifesta, ali je takođe dovela do tzv. „tiranije dezorganizacije“ budući da su privatne klike i lične harizme pojedinih borkinja sputavale procese demokratskog odlučivanja³⁰⁹. Takođe, nepostojanja formalnih procedura o rešavanju konflikta je ne retko dodatno pospešivalo sukobe oko ciljeva i taktike ovih grupa³¹⁰. Uprkos navedenim razlikama, međusobno preplitanje između ova dva pristupa se ogleda u činjenici da su i liberalne grupe prihvatile neke od

³⁰⁵ Alana S. Jeydel, *Political Women: The Women's Movement, Political Institutions, the Battle for Women's Rights Suffrage and the ERA*, London and New York, Routledge, p. 149

³⁰⁶ Ibid., p. 157

³⁰⁷ V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 193

³⁰⁸ M. M. Feree, B. B. Hess, *Controversary and Coalition. The New Feminist Movement across Four Decades of Change*, p. 57

³⁰⁹ V. Gosse, *Rethinking the New Left: An Interpretative History*, p. 160

³¹⁰ M. M. Feree, B. B. Hess, *Controversary and Coalition. The New Feminist Movement across Four Decades of Change*, p. 73

radikalnih koncepata i pitanja iz okvira sintagme lično je političko- pitanja seksualnosti, silovanja, abortusa, što je na kraju dovelo i do cepanja unutar liberalnih grupa budući da su neke od njih to smatrale previše radikalnim. Kako su feministički zahtevi nailazili na sve veću podršku javnosti i mnoge vladine institucije i organizacije- profesionalna udruženja, crkve i sindikati odobravale većinu tema i zahteva, feminizam je dobrim delom postao deo *mainstream*-a. Ipak, neke radikalne grupe su smatrale da je upravo zbog toga, došlo do izdaje pokreta³¹¹. Uzroci ovog kursa su ipak mnogo dublji od onoga što je jednostavna optužba za izjavu kadra da prihvati. I njihov radikalizam je bio ograničen i isključiv, a sintagma „lično je političko“, uprkos apelima na univerzalno sestrinstvo, različito tumačena od strane različitih grupa. Ovim i sličnim pitanjima ćemo se još pozabaviti kada budemo govorili o glavnim dometima i antinomijama novog ženskog pokreta.

3.4 Prodor u institucije- uspon „femokratije“ i ženskih/rodnih studija

Jedan od vrlo značajnih pokazatelja uspeha ženskog pokreta je svakako prodor u zvanične institucije. Proces u kom su težnje pokreta u određenoj meri i ostvarene a borba žena stekla legitimitet u očima javnosti, integralno je povezan sa navedenim prodorom u institucije. Osnivanje vladinih tela u čijim je nadležnostima širok dijapazon pitanja i na raspolaganju značajan deo budžetskih sredstava na promociji tzv. rodne ravnopravnosti je ne od malog značaja kada je reč o ženskom pokretu, njegovim strategijama i okruženju u kojem pokret deluje menjajući ga. Termin je nastao u Australiji, odnosivši se na žene feminističke orijentacije uključene u administraciju države blagostanja³¹². Brojna vladina tela i agencije se fokusiraju na pitanja ljudskih prava žena, njihovo osnaživanje unutar programa borbe protiv siromaštva i podsticanje ženskog preduzetništva³¹³. Femokratija predstavlja most koji povezuje ženske aktivistkinje sa institucionalnim strukturama, i neke autorke, naročito iz skandinavskih zemalja ističu da dolazi do kombinacije feminističke politike odozgo i feminističke

³¹¹V. Gosse, *Rethinking the New Left: An Interpretative History*, p. 163

³¹²Barbara Hobson, „Feminist Theorizing and Feminisms in Political Sociology“, u: T. Janonski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, p. 147

³¹³Jacqui True, „Gender specialist and global government: New forms of women's movement mobilization“, u: S. Grey and M. Sawyer (eds.), *Women's Movements. Flourishing or in Abeyance?*, p. 91

politike odozdo što rezultira u proširivanju političke participacije žena i njihovom uključivanju u aktivno građanstvo³¹⁴. Međutim, otvara se pitanje da li ova institucionalizacija suzbija oštrinu ženskog pokreta i da li, uprkos profesionalizacije i ekspertize dolazi do gubljenja autonomije ženskog pokreta u odnosu na institucionalnu moć.

Značajna debata se otvorila oko samog koncepta države blagostanja koja je bila u to vreme opšte mesto različitih ideologija i za koju su se, na specifične načine zalagale različite ideološke struje i političke grupacije, i liberalne i konzervativne i levičarske proviniencije. Odnos feminizma prema državi blagostanja nije bio jednoznačan, naročito ako imamo u vidu da je radikalni feminizam državu smatrao čistom institucijom patrijarhata, te se u modernoj, velferističkoj državi nekadašnja zavisnost od hranitelja porodice pretvara u direktnu zavisnost od patrijarhalne države. Uprkos tome, viđeni su i pozitivniji učinci u delovanju države blagostanja po žene, budući da su žene dobile mogućnost da formiraju vlastito domaćinstvo bez straha od siromaštva i tako ostvare pravo da napuste neodrživ brak³¹⁵. Međutim, ne treba zaboraviti da je sam pojam socijalnog građanstva koji se razvija unutar velferizma od samog početka bio androcentričan. Tomas Hamfri Maršal, teoretičar i zagovornik ovog koncepta je isticao da je nastupilo doba socijalnog građanstva u kom se klasični korpus prava proširuje i socio-ekonomskim, što dovodi do punog uključivanja radništva u građansko društvo. Uz pomoć ovih prava, baziranih na principima jednakosti, prevazilazi se njihova nesaglasnost sa kapitalističkim sistemom, koji se zasniva na principima nejednakosti. Iako nejednakosti u prihodima ostaju, postiže se jednakost u statusu i priznaje moralni integritet i građanski subjektivitet i tzv. nižih slojeva³¹⁶. Ovaj koncept radnika-građanina je međutim prevideo da su žene u mnogim zapadnim zemljama dobile izvesna socijalna prava i to pre građanskih i političkih, tako su npr. neki fabrički propisi štitili žene radnice uprkos, ili upravo zbog toga što nisu bile građani/građanke u punom smislu³¹⁷. Maršalov koncept tako ostaje slep za rodne razlike što ga čini jednostranim i evolucionističkim, integralnim delom prosvetiteljske vere u progres koja je u suštini

³¹⁴B. Hobson, „Feminist Theorizing and Feminisms in Political Sociology“, in: T. Janonski et al (Eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, p. 147

³¹⁵Ibid. , p. 146

³¹⁶K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika, moć*, str. 182

³¹⁷Carole Pateman, „The patriarchal welfare state“, in: Joan B. Landes (Ed.), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1998, p. 247

androcentrična. Takođe, novija kretanja u okvirima kapitalizma i kapitalističke države i trendovi smanjivanja socio-ekonomskih prava ukazuju da se više ne ide tom evolucionističkim putanjom³¹⁸.

Gosta Espring-Anderson (Gösta Espring-Anderson) u svojoj knjizi *The Three Worlds of Welfare Capitalism* ističe da država blagostanja svojom politikom tzv. dekomodifikacije smanjuje radničku zavisnost od nepredvidljivosti tržišta. Ovaj proces pretpostavlja komodifikaciju- prilagođavanje tržištu, a koja se izvorno odnosila na radnike-muškarce te se i naknadna dekomodifikacija ne može učiniti rodno neutralnom. U zapadnim zemljama, žena je bilo mnogo više među nezaposlenima i među onima sa privremenim zaposlenjima, i neke aktivnosti dekomodifikacije usmerene na zaštitu žena kao što su materinsko odsustvo, pravo na rad sa skraćenim radnim vremenom (*part-time*) dodatno inteziviraju rodnu segregaciju na tržištu³¹⁹. Opsežnu i duboku kritiku države blagostanja iz feminističke perspektive je uradila Kerol Pejtmn (Carole Pateman), nazvavši je patrijarhalnom državom blagostanja. Sam pojam države blagostanja je po Pejtmn ideološki zasićen budući da je nastao tridesetih godina prošlog veka kao opozit fašističkoj ratničkoj državi (*welfare state* nasuprot *warfare state*)³²⁰, ali se i ona pokazala ratničkom državom o čemu svedoči silno prelivanje budžetskih sredstava za vojsku i stalno proizvođenje kriznih i ratnih žarišta u svetu. Ovaj oblik države je takođe patrijarhalne strukture, budući da su žene glavni primaoci njenih usluga jer su tzv. ženska domaćinstva, sa ili bez dece, izglednija da će živeti ispod granice siromaštva³²¹. Usluge države blagostanja se dele u dve grupe- prvu primaju oni koji su od svog rada i svojih sredstava izdvajali za osiguranje ali to više nisu u stanju zbog nezaposlenosti ili bolesti, a drugi za one koji su ekonomski zavisni od drugih koji ih više ne mogu ili ne žele izdržavati, što su uglavnom žene. Na taj način se i velferizam nastavlja na klasični liberalni koncept o privatnoj i javnoj sferi, jer pretpostavlja da žene uživaju zaštitu od muževa, zaštitnika koji se smatraju benevolentnim i sa kojima dele isti standard življenja³²². Legislativa države blagostanja je tako formulisana da pretpostavlja da žene doprinose tzv. privatnom blagostanju, tako

³¹⁸ K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika, moć*, str. 185

³¹⁹ B. Hobson, „Feminist Theorizing and Feminisms in Political Sociology“, in: T. Janonski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, p. 145

³²⁰ C. Pateman, „The patriarchal welfare state“, in: J. B. Landes (Ed.), *Feminism, the Public and the Private*, p. 241

³²¹ Ibid, p. 242

³²² Ibid. , p. 251

npr. britanski zakon kojim se obezbeđuje naknada za negu druge osobe (*The Invalid Care Allowance*) ovu ne isplaćuje udatim ženama³²³. Iz tih i brojnih drugih razloga koja Pejtmenova elaborira, iako je država blagostanja u nekim segmentima omogućila ženama da se izbore za vlastitu autonomiju i bila značajan izvor zaposlenja za žene, ona ih u isto vreme sapliće u borbi za puno građanstvo, i ne doprinosi razgradnji patrijarhalnih struktura moći³²⁴. Skandinavske procene su pak bile optimističnije. Umesto patrijarhalnim ove države se smatraju „*womens' friendly state*“, u kojima su žene od samog početka imale značajnu ulogu u kreiranju socijal-demokratske politike³²⁵. U ovim zemljama je začarani krug- „*vicious circle*“ političke, ekonomske i socijalne deprivacije žena zamenjen sa „*virtuous circle*“ (krug vrline), u kom dobiti u jednoj sveri utiču na dobitke u drugoj, što dovodi do kumulativnog progressa³²⁶.

Ovde svakako treba istaći i upozoriti da u nerazvijenim zemljama država raspoláže vrlo ograničenim resursima, pa se postavlja ozbiljno pitanje da li je femokratija, pa makar smatrana patrijarhalnom i suštinski konzervativnom, privilegija samo razvijenih zemalja. Ovo se naročito zaoštrilo kada je na globalnom nivou došlo do uspona neoliberalizma i nove desnice, koje personifikuju britanska premijerka Margaret Tačer i američki predsednik Ronald Regan. Nova globalna politika strukturalnog prilagođavanja, čiji je glavni zagovornik MMF je upravo najviše i pogodila žene, i što je možda paradoksalno, mnoge feministkinje su se okrenule dubljim studijama države i velferizma upravo onda kada je ovaj bio na izmaku, a države krenule u rasterećivanju svojih budžeta i prebacivale teret svojih nadležnosti na nedržavne organe. Ova politika je upravo najviše pogodila same žene, naročito one u nerazvijenijim zemljama, ali nije mimoišla ni privilegovano stanovništvo zemalja prvog sveta. O tome će biti više reči kada budemo govorili o novim/starim izazovima u globalizirajućem svetu.

Značajan uspeh ženskog pokreta je svakako njegov ulazak u akademske i obrazovne institucije. Time je pokret stekao ne samo naučni i društveni legitimitet već i dobio čvrsto uporište sa kojih je mogao da kritički reflektuje mnoge društvene pojave, naučne pravce kao i čitav sistem proizvodnje znanja kao moći. Razvoj rodnih (*gender*) i/ili ženskih studija (*women's studies*) je obeležio sedamdesete i osamdesete godine

³²³ Ibid. ,p. 256

³²⁴ Ibid. ,p. 284

³²⁵ B. Hobson, „Feminist Theorizing and Feminisms in Political Sociology“, in: T. Janonski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, p. 147

³²⁶ Ibid. , p. 138

prošlog veka, a začetke nalazimo u SAD-u krajem šezdesetih godina. Otvorila se i debata oko samog naziva studija, kurseva i modula, s tim da su neki/e zagovornici/e preferivali termin *gender* budući da je ovaj inkluzivan, primamljiv i za studente muškarce, dok je većina pak smatrala termin ženske studije adekvatnijim jer ukazuje da su žene i njihov doprinos nauci bili sistematski zapostavljeni u akademskim ustanovama te treba insistirati na tom terminu³²⁷. U svakom slučaju, reč je o živom, aktivnom i interdisciplinarnom području u kom se proučavaju ali i poučavaju mnoga značajna saznanja i iskustva. Najveća pažnja je posvećena pitanjima roda, seksualnosti, identiteta, odnosa moći, i demistifikuju se različiti načini govora, promišljanja, čitanja, viđenja i življenja ovih pojmova³²⁸. Žena se postavlja kao središte epistemološke zapitanosti, čime se prevladava njen status kao *Drugog*, *Drugosti* što je bio slučaj u tradicionalnom akademizmu. Ove teoretičarke, naučnice, istraživačice i stvarateljice daju značajan doprinos razvoju feminističke kulture koja ostaje, uprkos ovom institucionalizovanju kontra-kultura, što je upravo i čini značajnom kulturnom snagom modernog društva³²⁹. One delaju i stvaraju u okvirima ženskog pokreta, kao „vlastite konverzacione zajednice koja paradigme svoje prakse razvija kroz neprekidnu interakciju i podršku“³³⁰.

Ženske studije se javljaju u skoro svim disciplinama, i predstavljaju značajan izazov politici znanja koje ima ogroman značaj u, fukoovski rečeno proizvodnji moći, što je proces koji se konstituiše kreiranjem simbola i značenja. To dovodi do stvaranja fluidnih i delimično zaokruženih diskursa, koji se često hegemonistički nameću kao paradigma, idejna mantra određenih vremenskih perioda sticanja-proizvođenja znanja. Jedno od važnog pitanja je da li „vraćanje žena“ u okvire disciplina proizvodi suštinske promene, ili se radi, kako se ponekad ističe samo o novom začinu koji se dodaje postojećoj teoretskoj „čorbi“. Značajno pitanje je da li same granice disciplina ostaju netaknute budući da je sama podela znanja na discipline politička³³¹. Ove problemi proizlazi iz temeljne nemogućnosti da se ženske studije ukllope u sistem tradicionalnog znanja jer su transformativnog karaktera, i temeljno propituju i same načine na koje se

³²⁷Jane Pilcher, Imelda Whelehan, *50 Concepts in Gender Studies*, Sage Publications, London, Thousand Oaks and New Delhi, 2004, p. 178

³²⁸Ibid.

³²⁹V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 194

³³⁰Grizelda Polak, „Feminističke intervencije u istoriji umetnosti“, u: Branislava Anđelković (ur.), *Uvod u feminističke teorije slike*, Centar za savremenu umetnost, Beograd, 2002, str. 121

³³¹Ibid., str. 115

znanje proizvodi, stiče i poseduje³³². Istoričarka umetnosti Grizelda Polok tako navodi da su feminističke studije umetnosti često etiketirane kao sociološki pristup i na taj način „prognane“ iz istorije umetnosti, „kao da se samim pominjanjem društvenih uslova i ideoloških odredbi u izdvojeno carstvo umetnosti uvodi nešto njemu strano“³³³.

Ženske/rodne studije se naročito bave pitanjem kako rod utiče na konstituisanje individua i kolektivnih identiteta, ali ostaje upitnim da li rod predstavlja skup kulturno proizvedenih obeležja koje subjekt usvaja putem socijalizacije, ili pak sama seksualna razlika predstavlja matricu iz koje se razvija sam subjekt³³⁴. Iako se, na talasima novog ženskog pokreta probilo prihvatljivo stanovište da je rod kulturna konstrukcija i da je različit od pola koji predstavlja skup bioloških obeležja na osnovu kojih se muškarci i žene razlikuju, mnogo toga je ostalo nerazjašnjenim u okviru ove generalne pretpostavke. Distinkcija pol/rod koja je vodila feministkinje i aktivistkinje sedamdesetih i ranih osamdesetih je trebalo da postakne neutralizaciju polne razlike i njenog političkog značaja, ali je rezultirala u prihvatanju dominantne socio-političke posvećenosti dualizmima koji obeležavaju zapadno mišljenje³³⁵. Intrigantna je sugestija da je ljudsko telo uvek označeno telo, da se u njega investiraju kulturne razlike koje se onda prihvataju kao ontološke³³⁶. Svakako je vredno pažnje podsetiti se Lakonovog psihoanalitičkog tumačenja, koje je naročito uticalo na francuske feministkinje i pokret poznat kao *Psihoanaliza i politika*. Po Lakanu, individua se formira upravo subjektivizacijom seksualne razlike. Dete iz nekadašnjeg moćnog jedinstva sa svetom i majkom postaje svesno svoje individualnosti, ali usvajanjem jezika putem kojeg se referira na ono *drugo* oko njega preživljava ovaj gubitak spojenosti sa majkom i konstituiše se kao subjekt. Da bismo uopšte postali/e subjekti, moramo putem jezika, usvojiti princip polne razlike koja nas zapravo i konstituiše kao separatne od drugog. Subjekt je tako već obeležen kao polno različit, pre samog procesa socijalizacije kojim se usvaja određena kultura³³⁷. Putem jezika dete ulazi u simbolički poredak koji predstavlja moć, i činjenica da je jezički sistem nekoherentan i relacion omogućava da

³³²J. Pilcher, I. Whelehan, *50 Concepts in Gender Studies*, p. 117

³³³G. Polok, „Feminističke intervencije u istoriji umetnosti“, u: B. Anđelković (ur.), *Uvod u feminističke teorije slike*, str. 115

³³⁴J. Pilcher and I. Whelehan, *50 Concepts in Gender Studies*, p. 4

³³⁵Melita Zajc, „Između istorije i pojma- dualizam zapadnog mišljenja iz perspektive feminističke teorije, politike i umetnosti“, u: Branka Arsić (ur.), *Žene, slike, izmišljaji*, Centar za ženske studije, Beograd, 2000, str. 95

³³⁶Ibid., str. 97

³³⁷J. Pilcher, I. Whelehan, *50 Concepts in Gender Studies*, p. 178

se u okvirima Lakanove teorije preispituju značenja rodnih identiteta i uvidi na koji način procesi podsvesnog utiču ne njegovo formiranje. Iako su ova pitanja kompleksna i intrigantna, veliki doprinos ženskih/rodnih studija leži u tome što je neke pojmove, koje nauka i razne naučne discipline uzimaju kao samoočevidne uzdrmla u temeljima. To je upravo i najvažnija okosnica ženskih studija, budući da se, kao što ističe grupa za ženske studije na Kembridžu dovodi u pitanje pretpostavka da pojmovi kao što su muško, žensko, porodica ne trebaju nikakvo „dekodiranje“ već ih samo treba slediti kroz različite istorijske i društvene promene³³⁸.

Tzv. akademsko izučavanje feminizma otvara i određene paradokse. Ono podstiče na kritičko promišljenje vlastitog individualnog iskustva, i ovo pretvaranje akademskog prostora u svojevrsnu sesiju za podizanje svesti ne dovodi samo do iluminacije već i do neugodnih situacija. Postavilo se i pitanje odnosa moći između onih koji predaju i koji slušaju, između onog što se predaje i onog što se svakodnevno doživljava što je mnoge feministkinje podstaklo da stalno preispituju načine na koje one same koriste znanje³³⁹. Ponekad se ističe da je tzv. akademski feminizam otupio radikalizam pokreta, i da je napravio oštru distinkciju između pokreta i teorije koja sve više usvaja visoki teorijski žargon. Druge pak, kao npr. Adriana Rič ističu da tzv. akademski feminizam pomaže ženama u rešavanju realnih problema kao što su npr. zdavlje, kontrola rađanja i sl. Po ovoj autorki, žene sad imaju mogućnost da iskoriste institucionalne resurse i da ih stave na raspolaganje putem tzv. istraživačkih projekata, publikacija i časopisa čiji se uticaj širi i na vanakademska sfera, budući da podržava i održava ženski aktivizam izvan formalnih institucija³⁴⁰.

3.5 UN dekada žena- 1975-1985.

Ujedinjene nacije su, od svog formiranja, funkcionisale kao elitistička nadnacionalna organizacija i svojevrsan bastion muške dominacije³⁴¹. Prvi izazov ovakvom konceptu dolazi sa povećanjem broja zemalja članica tzv. Trećeg sveta, koje u

³³⁸G. Polak, „Feminističke intervencije u istoriji umetnosti“, u: B. Anđelković (ur.), *Uvod u feminističke teorije slike*, str. 115

³³⁹J. Pilcher, I. Whelehan, *50 Concepts in Gender Studies*, p. 177

³⁴⁰*Ibid.*, p. 178

³⁴¹B. Winslow, „Feminist Movements: Gender and Sexual Equality“, in: T. A. Meade, M. E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, p. 203

UN delegiraju mnoge žene, istaknute aktivistkinje u anticolonijalnim borbama. Njihova borba protiv kolonijalizma, kao oblika globalne ekonomske politike nejednakosti se na poseban način ukršta sa različitim političkim izazovima i iskustvima. Naime, politika novoosnovanih država rezultira u različitim oblicima ličnih ili partijskih diktatura, što je pravdano potrebama za brzim ekonomskim i društvenim razvojem, izgradnjom nacije i s tim u vezi, prevazilaženjem etničkih podela putem politike „čvrste ruke“. U takvim okolnostima, rodna pitanja su marginalizovana i žene nailaze na razne prepreke u novom političkom okruženju. Međutim njihovo prisustvo u UN-u, kao i činjenica da je na globalnom nivou došlo do uspona ženskog pokreta i drugih pokreta za građanska prava, stvorilo je međunarodnu klimu u kojoj ženska i rodna pitanja zauzimaju važno mesto na političkoj agendi. Naročito ako se uzme u obzir da su UN napustile staru viziju društvenog razvoja u kojem je naglasak na klasično-ekonomskoj viziji tržišta kao pokretača razvoja. Sedamdesetih godina se usvaja strategija u kojoj je naglasak na usklađenom razvoju u kojem država ima veliki značaj- izgradnjom infrastrukture, ulaganjem u obrazovanje, zdravstvo i davanjem fiskalne inicijative. Jednakost, razvoj i mir su uporišne vrednosti ovog zaokreta, u čemu mnoge žene vide svoj poziv i mogućnost da doprinesu promenama u svetu čijim lošim stranama one same nisu doprinele³⁴².

Tako se 1975. u Meksiko Sijetu organizuje prva UN konferencija posvećena ženama, kojom zapravo i započinje UN dekada žena. Dok su predsednik Meksika i generalni sekretar UN-a u svom govoru naglasili podelu na razvijene i nerazvijene i na važnost uspostavljanja novog svetskog ekonomskog poretka (NIEO), generalna sekretarka konferencije, Finkinja Helvi Sipala je naglasila da žene u čitavom svetu dele slična iskustva i probleme te stoga moraju podupirati i jačati jedne druge u zajedničkim naporima stvaranja boljeg sveta³⁴³. Na konferenciji su pokrenute brojne debate, s naglaskom na pitanja pismenosti i obrazovanja žena, njihovog zdravlja i ishrane, braka, porodice, domaćinstva, zapošljavanja, plata, pristupu kreditima i samo-zapošljavanju, političkom učešću i participaciji. Definisane su posebne preporuke u vezi sa ovim pitanjima i mehanizmi za njihovo postizanje u obliku akcionog plana. U uvodnom delu akcionog plana istaknuto je da je naše vreme obeleženo novim društvenim ulogama žena koje, kao nova socijalna snaga imaju moć da transformišu sve socijalne forme.

³⁴²P. Antrobus, *Global Women's Movement. Origins, Issues and Strategies*, p. 28- 33

³⁴³Ibid., p. 42

Otvaranje komisija, biroa, agencija i istraživačkih instituta unutar međunarodnih i državnih institucija, predstavlja mehanizme na osnovu kojih su se prikupljali podaci, definisali projekti i programi. Sve je to omogućilo da na sledećoj konferenciji, održanoj 1980. u Kopenhagenu žene dođu pripremljenije, budući da su prikupljeni brojni relevantni podaci na osnovu kojih se sa pouzdanošću i sistematičnošću moglo ukazati na deprivilegovan položaj žena. Tako je npr. istaknuto da žene, koje sačinjavaju više od 50% svetske populaciji, obavljaju 2/3 svetskog rada pri čemu zarađuju samo 1/10 svetskih prihoda. Dok je na prethodnoj konferenciji naglasak stavljen na ulogu državnih organa, u Kopenhagenu je istaknuta važnost samoorganizovanja i samoosvešćivanja žena. Takođe, pokrenuta su i pitanja kao što su nasilje, seksualnost i seksualna orijentacija koja nisu bila prisutna na prvoj konferenciji. Iako je, kako navodi Pegi Antrobus reč „patrijarhat“ ostala tabu tema, uvidelo se da se stavovi, običaji i institucionalne strukture koje podupiru mušku moć ne mogu jednostavno prevladati³⁴⁴. Pored formalne konferencije, organizovan je i forum u obliku različitih radionica i debata, a čija je neformalna struktura omogućila da žene dublje reflektuju vlastita iskustva i prošire vlastite horizonte u dijalogu sa drugim učesnicama. Čule su se i prve kritike na račun samog pristupa ženskom pitanju, jer se ovaj kretao u okviru modernističke paradigme, koja naglašava ekonomski rast i efikasnost, a što pospešuje žensku subordinaciju i eksploataciju. Žene iz Afrike su kritikovale sam koncept međunarodnih istraživanja kao deo zapadnjačke hegemonije budući da žene iz zemalja u razvoju predstavljaju puke objekte ovih istraživanja, i projekata i programa definisanih na osnovu rezultata ovih istraživanja³⁴⁵. Poslednja konferencija u periodu dekade žena održana je u Najrobiju. Nju obeležava veća vidljivost žena iz nerazvijenog juga koje, polazeći od specifičnosti problema i izazova sa kojima se susreću ne odbacuju, već redefinišu globalno sestrinstvo. Tome je sigurno doprinela i činjenica da je konferencija organizovana na afričkom kontinentu. Feminizam je prvi put jasno prihvaćen kao teorijski okvir i alat analize odnosa moći ne samo između muškarca i žena, već i između bogatih i siromašnih, različitih rasa i zemalja³⁴⁶. Na konferenciji je utvrđeno da, uprkos velikoj podršci od strane vladinih i međunarodnih institucija, i činjenice da su resursi, šanse i brojna dešavanja pokrenula nove mogućnosti, nije došlo

³⁴⁴Ibid. , p. 50

³⁴⁵Ibid. , p. 48

³⁴⁶Ibid. , p. 57

do suštinskih promena kada je reč o ženama, što se dovodi u vezu sa ekonomskom krizom i recesijom koja je pogodila čitav svet u tom periodu. Iako je ukazano na ove ekonomske činjenice, nije definisana nikakva strategija ni preporuka koja bi se eventualno uhvatila u koštac sa navedenim ekonomskim problemima. Na konferenciji, kojom je predsedavala Leticia Šahani sa Filipina, naglasak je stavljen na problemima koji proizlaze iz vrednosnih sistema i stavova, dok su pitanja izgradnje novog svetskog ekonomskog poretka postavljena samo uopšteno i neodređeno. Ona su se uglavnom pokretala na forumu koji okuplja NVO-e i neformalnijeg je karaktera, dok su na zvaničnoj konferenciji reflektovani interesi vlada koje nisu bile voljne da se dublje pozabave ovim pitanjem. Sve to odražava činjenicu da je u razvijenim zemljama došlo do uspona konzervativnih snaga, i da su zemlje u razvoju pogođene dužničkom krizom što je oslabilo njihovu međunarodnu poziciju. Uprkos tome, konferencija je okupila još više učesnica, i pokrenuta su nova pitanja i problemi kao što su trgovina ženama, zloupotreba žene i dece, pornografija, dostupnost pravnih resursa ženama i sl.³⁴⁷ Sama činjenica da je u završnom dokumentu foruma naglasak stavljen ne na uključivanje žena u procese razvoja već na njihovo osnaživanje s ciljem pospešivanja globalnih društvenih promena, ukazuje na ovo proširenje horizonata. Međutim, kao što smo istakli, osnovni koncepti razvoja i globalnog poretka su se značajno promenili u odnosu na period kada je ženska dekada započela, što je globalni ženski pokret koji je, pospešen ovim internacionalnim dešavanjima dobio na snazi, stavilo pred nova iskušenja. O tome će biti još reči, objašnjenja ali i otvorenih nejasnoća kada budemo govorili o izazovima u glabalizirajućem svetu.

3.6 Sredina osamdesetih- zamor pokreta i/ili „girl power“

Od sredine osamdesetih godina dolazi do svojevrsnog zamora u okviru ženskog pokreta. 85' je završena UN dekada žena, a neuspešna ratifikacija *Equal Rights* amandmana (ERA) u SAD-u kao i uspon političkog konzervativizma dovodi do pada entuzijazma i motivacije³⁴⁸. Manje je spremnosti na svakodnevni angažman, a nove generacije mladih žena, koje kasnije stupaju u brak i kasnije se zapošljavaju- uglavnom

³⁴⁷Tbid. , p. 56

³⁴⁸Alana S. Yeydel, *Political Women. Political Institutions, the Battle for Women's Suffrage and the ERA*, Routledge, London and New York, 2005, p. 143

zbog ekonomske krize, postaju uglavnom ravnodušne prema feminizmu i pokretu³⁴⁹. Nove generacije mladih žena najčešće govore „nisam feministkinja, ali...“³⁵⁰ Takođe, brojne tenzije unutar samog pokreta, odn. njegovih univerzalnih težnji i specifičnih iskustava i identiteta dobijaju na intenzitetu, te se više energije troši na ove probleme i pitanja unutar samog pokreta. Mnoge male grupe za oslobođenje su se rasformirale, ili pak smanjile intenzitet svojih aktivnosti posvećenih podizanju svesti (*conscious raising*). Aktivistkinje i teoretičarke su isticale da jedan od uzroka leži u politici masmedija, koji su već od kraja sedamdesetih i početkom osamdesetih najavlјivali da je feminizam *passé*, i podupirali razne negativne stereotipne predstave o aktivistkinjama.

U feminističkoj teoriji javlja se idejna struja poznata kao postfeminizam, koja je svakako deo postmodernističkog antiesencijalizma i antiepistemologije, i tzv. postmodernog zaokreta u društvenim naukama. Izrazito individualistički nastrojen, postfeminizam dovodi u pitanje sve postavke feminističke teorije kao i aktivnosti ženskog pokreta, naročito njegov diskurs o ženskoj podređenosti i viktimizaciji. Ovaj svojevrsni kult žrtve je po post-feministkinjama sputao oslobođenje žena jer je, paradoksalno, slavio njihovu ranjivost. Radikalni feminizam se ovde vidi kao nefleksibilan i totalitaran, i njegov moralistički i ekstremistički diskurs pretil da nas vrati u viktorijanski period političke nemoći žena. Glavni uzrok zamora pokreta vidi se u stagnantnoj teoriji, otuđenoj od stvarne prakse i ženskog iskustva. U svojoj knjizi *Fire with Fire*, Naomi Volf ističe da, umesto da postane moćno *Da*, feminizam ostaje jedno masovno *Ne* svemu što se nalazi izvan vidokruga njegovih normativnih postavki, čime se sputava individualno ispunjenje i samodefinisanje. Esencijalistički dualizmi feminizma su sprečili razvoj pokreta kroz pluralizam i otvorenost prema novom i drugačijem, i pospešili brojne stereotipe prema feministkinjama kao ružnim, dlakavim, kratko ošišanim isfrustriranim ženama.

Za ovaj *backlash* (kontraudar) protiv feminizma optužuje se i gore navedena politika mas-medija, ali se glavna krivica prebacuje na sam pokret koji nije odgovorio na pravi način na ove medijske poruke. Uprkos ovoj kritici mas-medija, postfeministkinje su njihovi mezimci, budući da predstavljaju grupu medijski privlačnih, mladih, uspešnih, liberalnih žena. Daje se optimistična slika mlade,

³⁴⁹V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 195

³⁵⁰Megan Seely, *Fight Like a Girl: How to Be a Fearless Feminist*, New York University Press, New York and London, 2007, p. 7

pouzdana, zahtevne, zadovoljne žene, ispunjene i u privatnoj i javnoj sferi. Nataša Volter u svojoj knjizi *The New Feminism* tvrdi da, gde god da se okrene, vidi žene koje su slobodnije i moćnije nego to su žene ikad bile. Nasuprot diktatorske političke korektnosti pokreta i drugog talasa, na scenu stupaju žene čiji se život ne svodi na feminističke okvire i koje žive jedan slobodan, pragmatičan feminizam, kojeg ne sputavaju ideološke i političke granice, otvoren i za flert sa muškarcima³⁵¹. Insistiranjem na ženskoj moći, koja je tu samo je treba uzeti, postfeminizam tako ide ruku pod ruku sa navedenom medijskom politikom prema pokretu i feminizmu³⁵². Ova poruka o moći i osnaživanja žena kroz odbacivanje pokreta je, kako kritičarke navode, u suštini medijski upakovan proizvod, namenjen da ubedi žene da su postigle jednakost što većina mladih devojaka i prihvata. Pri tome se previđaju zasluge pokreta za bolji položaj žena, ali i dublji odnosi nemoći koji i dalje istrajavaju. Žene se usmeravaju da prihvate određene, post-feminističke norme ponašanja da bi se smatrale oslobođenim, što se na kraju meri uspehom i pažnjom koja im se pripisuje u muškom svetu. Na taj način se marginalizuju žene, sputava njihov intelekt i ubeđuje ih se da su suštinska pitanja individualnog, a ne društvenog i političkog karaktera³⁵³. Prihvatanjem standarda dobrog izgleda koji nameću mediji, žene rasipaju kreativnu energiju pri tom tvrdeći da, uprkos tome, ili baš upravo zbog toga, žive neki novi feminizam. Liderka *NOW*-a u Kaliforniji ilustruje to primerom intervju za medije gde je glavna pažnja bila fokusirana na pitanje da li feministkinja može da se šminka. Iako se ona pripremila da govori o reproduktivnim pravima, nasilju nad ženama, ekonomskoj pravdi i zdravstvenoj zaštiti, mediji su nametnuli pitanje šminke kao glavno³⁵⁴.

Postfeminizam kao tržišni proizvod je uprkos svom navodnom individualizmu, nedogmatizmu i otvorenosti u suštini dogmatičan. Insistira se na tvrdnji da je jednakost postignuta i da se problemi sa kojima se žene susreću rezultat njihovih ličnih učinaka odn. neučinaka. Tvrdnja da žene mogu sve ako to žele, stvara dodatan pritisak i stresne situacije u njihovim životima, sprečavajući ih da uvide dublje strukturalne odnose koji ih onemoćavaju. Džermajn Grir (Germaine Greer) ističe da je

³⁵¹Stephanie Genz, Benjamin A. Brabon, *Postfeminism, Cultural Texts and Theories*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2009, p.66-67

³⁵²Sarah Gamble, „Postfeminism“, u: S. Gamble (ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, p. 48

³⁵³M. Seely, *Fight Like a Girl: How to Be a Fearless Feminist*, p. 5

³⁵⁴Ibid. , p. 6

postfeminizam zapravo tržišni fenomen, koji, ubeđujući žene da mogu da imaju sve- i karijeru, i dobar izgled, i dobar seksualni život i majčinstvo pretvara ih u potrošače proizvoda koji im pomažu u postizanju tih ciljeva³⁵⁵. Uključujući i kupovinu postfeminističke best-seler literature koja ih ubeđuje da imaju moć.

Feministkinje i aktivistkinje se često opisuju kao ljute i isfrustrirane. Međutim, Megan Sili (Megan Seely) se pita zašto nisu ljute. Zašto se trebaju miriti sa postojećim i tzv. jednakošću za koju su se izborile ako su i dalje glavna žrtva nasilja i različitih oblika diskriminacije. Ako je medijski profitabilno prodavati priču o jednakosti i moći žena, ne znači da je nelegitimno biti ljut zbog činjenice da se iza toga kriju nove zamke koje im patrijarhalno društvo, ponovo probuđeno usponom konzervativnih snaga, priprema³⁵⁶.

Najopsežniju kritiku postfeminizma je dala novinarka Suzan Feludi (Susan Faludi), u svojoj knjizi *Backlash: The Undeclared War against Women*. Prema ovoj autorici, glavna teza postfeminizma ne leži u značajnoj meri u činjenici da je novi društveni kontekst postao povoljniji po žene već i da žene, okrenute individualističkoj logici više i nije briga³⁵⁷. Popularna kultura postaje zasićena postfeminističkim porukama, o čemu svedoče npr. poznati filmovi iz osamdesetih i devedesetih, kao što su *Fatal Attraction*, *Baby Boom*, *Bridget John's Diary* čija je osnova poruka da je feminističko putovanje završeno. U „Fatalnoj privlačnosti“ nezasićena karijeristkinja Aleks Forest na kraju dobija šta je zaslužila budući da je ugrozila svetost i jedinstvo porodice, a Bridžit Džons iz haosa svog slobodnog, urbanog života na kraju nalazi „gospodina pravog“. Poruka popularne kulture je da je feministički pokret otišao predaleko, dajući ženama više slobode nego što je ove mogu podneti i da im posle lutanja kroz emotivne praznine urbanog, samostalnog života preostaje da se vrte svom iskonskom ženskom. Ova medijska propaganda ne samo da upozorava žene da ne mogu imati sve, što postfeminizam navodno pokušava, već unapred, umesto samih žena čini pravi izbor za njih, raspuljujući pri tome njihove živote na dva dela. Ova dihotomna

³⁵⁵S. Gamble, „Postfeminism“, u: S. Gamble (ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, p. 51

³⁵⁶M. Seely, *Fight Like a Girl: How to Be a Fearless Feminist*, p. 8-9

³⁵⁷Susan Feludi, *Backlash: The Undeclared War against American Women*, Vintage Books & Anchor Books, New York, 1992, p. 95

struktura poručuje da su žene ili previše opterećene svojim dvostrukim ulogama, ili pak uviđaju da su svi njihovi uspjesi postignuti zapostavljanjem emotivnog života³⁵⁸.

Uprkos ovim opravdanim kritikama, da je reč o lažnom feminizmu iza kojeg se kriju prefinjeniji oblici konzervativizma koji je navodno zabrinut nad frustracijama modernih, „oslobođenih“ žena, postfeminizam je mnogostruk i provokativan fenomen savremene kulture i društva, kome treba prići uvažavajući njegove različite nijanse i kontekstualnosti³⁵⁹. Ako se i prihvati da je reč o tržišnom proizvodu, da li mu se time automatski oduzima moć iniciranja društvenih promena?³⁶⁰ Po Patrisiji Man (Patricia Mann), postfeminizam je granični diskurs koji nas dovodi do samih ivičnjaka naših postavki, ohrabrujući nas da idemo dalje³⁶¹. Proizvodi popularne kulture, muzika, filmovi i serije reflektuju ovu složenost. Analizirajući popularnu seriju *Očajne domaćice*, Gens i Brabon (Genz i Brabon) ističu da serija ne slavi povratak ugodnom domaćinskom životu u predgrađu koji se nameće kao (ponovo) šik i moderan, već da ga upravo problematizuje iznutra. U serijalu se ukazuje da pojam domaćice nije statičan već da je prožet kontradikcijama inherentnim u savremenom životu žene, kroz koji se prelamaju i feminističke i postfeminističke protivrečnosti³⁶². Iako se većina postfeministkinja slaže da treba nastaviti sa političkim, ekonomskim i kulturnim reformama, individualistička i potrošačka orijentacija postfeminizma dovodi u pitanje same ciljeve za koje se navodno zalaže³⁶³. Optužbe za nedostatak političke analitičnosti i pogrešnu interpretaciju i prikazivanje feminizma i ženskog pokreta su stoga osnovane. Postfeminizam kao takav je sam po sebi kontradiktoran. On s jedne strane odbacuje feminizam kao *passé*, kao neuspešnu i statičnu ideologiju, a s druge strane ovo odbacivanje tumači njegovih brojnim uspesima zbog kojih feminizam, navodno više nije potreban³⁶⁴. Da nije reč o nečem radikalno novom, postmodernom može se uviditi ako se pogleda još malo dalje u prošlost. Naime, uspjesi klasičnog ženskog pokreta su doveli do toga da se nova generacija mladih žena dvadesetih godina prošlog veka ne oseća vezanom za pokret i grupni identitet koji on nameće, već se okreće individualnom

³⁵⁸Ibid, p. 122

³⁵⁹S. Genz and B. A. Brabon, *Postfeminism, Cultural Texts and Theories*, pp. 2, 6

³⁶⁰Ibid., p. 6

³⁶¹Patricia S. Mann, *Micro-Politics: Agency in a Postfeminist Era*, University of Minnesota Press, Minneapolis and London, 1994, p. 208

³⁶²S. Genz and B. A. Brabon, *Postfeminism, Cultural Texts and Theories*, p. 60

³⁶³Ibid., p. 67-68

³⁶⁴Astrid Henry, *Not my Mother's Sister. Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2004, p. 19

ispunjenju³⁶⁵. Istorija se izgleda ponovo ponovila kada je osamdesetih godina na scenu nastupila sledeća generacija mladih žena.

3.7 Glavni dometi i antinomije ženskog pokreta- žensko pitanje između univerzalnog i partikularnog

Glavne aktivistkinje i protagonistkinje novog ženskog pokreta su svoju energiju i motivaciju crpele dobrim delom iz vere u univerzalno sestrinstvo. Ovaj univerzalni okvir je njihovom angažmanu davao neiscrpnu snagu i posvećenost opštem cilju. Nošene radikalskom kritikom svuda prisutnog i u sve sfere prodirućeg patrijarhata, koji je osnova svih drugih oblika podčinjenosti i podređenosti, žene su se upustile u borbu razgradnje patrijarhata u svim sferama. Sintagma „lično je političko“ sažeto reflektuje ovu težnju da se destruišu najdublje osnove patrijarhata, politiziranjem i tzv. ličnih, personalnih pitanja. Ovaj univerzalizam se, uprkos svom radikalnom diskursu usmerenom ka prevladavanjem postojećeg pokazao previše uzak jer nije imao dovoljno sluha za partikularne potrebe, identitete i probleme sa kojima se suočavaju specifične grupe žena. Univerzalizam u poimanju ženskog, rodnog je zapostavio etnička, rasna i klasna pitanja te se kao odgovor javljaju i specifične grupe okrenute pitanjima i problemima kojima su izložene određene ženske grupacije koje su u suštini nevidljive za novi feminističke *mainstream*. Odnos *univerzalnog i partikularnog* predstavlja značajni izazov ali i antinomiju iz koje se rađaju brojne frustracije ali i konkretna rešenja kroz sam angažman u pokretu.

Ova antinomija se javlja i u razmatranjima i analizama konkretnih aktivnosti i dometa delovanja feminističkog pokreta. Često se i olako zaključuje da su npr. afro-američke ženske grupe nastale kao reakcija na one „klasične“. U suštini, one su nastale simultano i međusobno uslovljeno, ali činjenica da su afro-američke grupe bile malobrojnije nameće utisak da su nastale kao reakcija na prethodne³⁶⁶. Kao što je novi ženski pokret nastao kao dvostruki protest, protiv postojećeg i protiv otvorenog i prikrivenog seksizma u okvirima alternative koju simboliše *Nova Levica*, tako su i ženske crnačke grupe predstavljale dvostruki protest: protiv sveprožimajućeg

³⁶⁵Ibid.

³⁶⁶Winfried Breines, *The Trouble Between Us: An Uneasy History of White and Black Women in Feminist Movement*, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 136

društvenog rasizma s jedne, i seksizma unutar grupa kao što su Pokret za građanska prava, *Black Power* i sl., s druge strane. Neke činjenice, kao što je npr. nedovoljno artikulirana kritika crnačkih organizacija usled primarne lojalnosti rasi, i izražena sumnjičavost prema ženskom pokretu kao izrazito belackom, nameću utisak o ovoj naknadnoj reaktivnosti i nedovoljnoj razvijenosti crnačkog feminizma.

Žene iz crnačkih zajednica tako govore o dvostrukoj opasnosti kojima su izložene, budući da se moraju boriti da budu viđene i u anti-rasističkom i u feminističkom pokretu³⁶⁷. Ženski pokret u kojem su belkinje imale glavnu ulogu, težio je da formuliše i da se bori za univerzalna načela kojima se „ostale“ žene jednostavno imaju samo pridružiti³⁶⁸. Ovi uopšteni ideali praćeni velikim očekivanjima, rodili su brojne frustracije ali i pokušaje da se sedamdesetih godina stvori inkluzivni ženski pokret. Težnja ka univerzalnom oslobađanju je međutim gurnula u stranu rasna pitanja i rasističko nasleđe, a „slepilo“ za ove probleme se imenuje kao prikriveni rasizam³⁶⁹. Naglasak na tzv. privatnim pitanjima je takođe pretio da se oslobođenje shvati individualistički, pa su se čule kritike da je ženski pokret za oslobođenje u suštini porodična belacka svađa, u koju se „outsajderi“ ne trebaju uplitati budući da obično nastradaju kada se prašina slegne³⁷⁰. Kritika normativnog ideala patrijarhalne porodice, koju čine heteroseksualni par sa decom, u kojoj je muškarac hranitelj a žena posvećena privatnoj sveri je kritikovana od teorije i pokreta, ali je takođe reč o idealu koji nikada nije predstavljao ono što Afroamerikanci žive ili pak čemu teže. Rad u kući Afro-Amerikanke nije samo ograničavao već i omoćavao, jer su one bile te koje su održavale porodicu zajedno, učile decu veštinama preživljavanja u rasističkom okruženju, gradile kooperativne mreže zajedništva sa ostalim afro-američkim porodicama, te je crnačka zajednica funkcionisala u nekim aspektima kao proširena porodica³⁷¹. Podela na privatnu i javnu sferu za njih nije imala onaj smisao koji mu je pridavao ženski pokret.

Ako je za pokret glavni problem predstavljao seksizam, za crkinje je to bio rasizam i njihovi muškarci su im bili najbliži saveznici u toj borbi, a okrenutost porodici

³⁶⁷ S. Thornham, „Second Wave Feminism“, u: S. Gamble (ed.), *Feminism and Postfeminism*, p. 27

³⁶⁸ W. Breines, *The Trouble Between Us: An Uneasy History of White and Black Women in Feminist Movement*, p. 2

³⁶⁹ Ibid., p. 8

³⁷⁰ Paula Giddings, *When and Where I Enter: The Impact of Black Women on Race and Sex in America*, William Morrow, New York, 1984, p. 305

³⁷¹ Patricia Hill Collins, *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*, Routledge, New York and London, 2002, 2nd ed., p. 46- 53

oblik otpora u svetu u kojem su bile izložene beskrupuloznoj eksploataciji, seksualnom uznemiravanju i nasilju³⁷². Odgovornost i brojni poslovi koje su žene crkinje obavljale boreći se za opstanak u, po njih neprijateljskom društvenom okruženju, paradoksalno im je omogućio da u isto vreme budu i žene i snažne ličnosti, što su belkinje tek trebalo da postignu³⁷³. Iako je verovatno reč o previše optimističnom pogledu na njihovu situaciju, reč je i o pravu na samo-definiciju i samo-refleksiju, što je *mainstream* teorija i praksa odbacivala tvrdnjama da je tzv. crnački seksizam samo još okrutniji oblik belackog seksizma. Uprkos tome, neke afroameričke aktivistkinje angažovane u ženskom pokretu su insistirale na saradnji i kooperaciji, ali jedino u okvirima vlastitih organizacija budući da su njihovi problemi različiti te se ne mogu rešiti u okviru organizacije istog tipa i istovetnih aktivnosti³⁷⁴. Nastaje vizija o različitim pokretima unutar široko i neodređeno definisanog ženskog pokreta³⁷⁵.

Sedamdesetih godina, umesto univerzalističkog idealizma počinju da prevladavaju realističniji pogledi na pitanja roda i na pitanja razlike. Odri Lord (Audre Lorde) je npr. istakla da žene ne razdvajaju razlike, već neprepoznavanje ovih razlika³⁷⁶. Iako će mnoge aktivistkinje žaliti za nekadašnjim osećanjem zajedništva koji je ulivao beskrajnu nadu, ovaj realizam je bio preko potreban budući da je univerzalistički diskurs vodio u dogmatizam. Crnački feminizam je upozorio na važnost rasnih, klasnih pitanja i obogatio feminističku teoriju i praksu. Ostaje pak činjenica da su rasna pitanja i podele u ženskom pokretu proizvele brojne frustracije i razočarenja, konfuziju i žaljenje zbog izgubljenog zajedništva³⁷⁷.

Još jedna od značajnih i aktuelnih antinomija pokreta predstavlja odnos i tenzija između principa jednakosti i različitosti. Dok su određene aktivnosti, delovanja i ciljevi bili usmereni u pravcu postizanja jednakosti sa muškarcima (npr. aktivnosti američke *NOW*), druge su pak insistirale na pravu na različitost i specifičnoj ženskoj situaciji i identitetu koji se mogu dodatno pogoršati insistiranjem na jednakosti. Uslovno rešenje, iako možda samo na teoretskom nivou leži u tvrdnji da težnja ka jednakosti (*equality*)

³⁷²Ibid. ,p. 54

³⁷³P. Giddings, *When and Where I Enter: The Impact of Black Women on Race and Sex in America*, p. 306

³⁷⁴Ibid. , p. 307

³⁷⁵W. Brienens, *The Trouble Between Us: Un Uneasy History of White and Black Women in Feminist Movement*, p. 147

³⁷⁶P. Antrobus, *Global Women's Movement. Origins, Issues and Strategies*, p. 15

³⁷⁷W. Brienens, *The Trouble Between Us: Un Uneasy History of White and Black Women in Feminist Movement*, p. 15

ne predstavlja težnju ka istosti (*equity*). Ne uviđanje ove razlike, vodi do kontradiktornog uključivanja žena u pravo građanstva- naime, žene se diskriminišu kad treba da ostvare ista prava kao muškarci, a tretiraju isto u situacijama kada bi isključivo različit tretman omogućio istinsku ravnopravnost³⁷⁸. Npr., u SAD-u feministkinje „jednakih prava“ su se borile za to da se trudnoća tretira na način koji nije nepovoljniji u odnosu na različite životne situacije kojima su izloženi i muškarci. Međutim, kritičarke su isticale da to znači kapitulaciju žena pred muškom normom i da se trudnoća kao specifično žensko iskustvo ne može tretirati „neutralno“. Feministkinje „jednakih prava“ su uprkost tome insistirale na svom stajalištu jer će u protivnom žene i dalje biti zavisne od muškaraca i neravnopravne³⁷⁹. Dobar primer ovog odnosa predstavlja i tzv. skraćeno radno vreme (*part-time*), kao oblik fleksibilnog radnog vremena koji omogućava veću slobodu izbora i usklađivanja rada sa ostalim aktivnostima i potrebama. Činjenica da su uglavnom žene radile *part-time* može se tumačiti kao pravo na različito, specifično radno vreme u skladu sa tzv. ženskim potrebama, ali i kao deo rodne segregacije i deprivacije budući da se radi o poslovima koji su slabo plaćeni, nesigurni i sa malim mogućnostima napredovanja. Takođe, istraživanja su pokazala da samo 1/3 evropskih žena preferira ovaj tip radnog vremena dok 2/3 želi da radi puno radno vreme³⁸⁰. Iskustva žena iz tzv. socijalističkih zemalja nam takođe mogu poslužiti kao pokazatelj složenosti problema jednakosti, i njegovog ukrštanja sa pitanjima razlike/različitosti, pri čemu je važno istaći da pravna regulativa teško može dati odgovor na ove izazove. Dok je partija sa puno entuzijazma proglasila emancipaciju žena i njihovu jednakost sa muškarcima, i doneta zakonska rešenja u tom duhu, u realnosti je na delu bio svojevrsni sinkretizam partijskih načela i realnosti u kom su opstojale tradicionalne podele muških i ženskih uloga. Stagnirajuća ekonomija nije bila u mogućnosti da podruštveni sve one poslove u domaćinstvu koje je Lenjin nazvao besmislenim³⁸¹, te su tzv. emancipovane žene na istoku identifikovane kao „hrabre žrtve“, dvostruko opterećene angžamanom u javnoj i privatnoj sferi³⁸². Iz ovog iskustva

³⁷⁸ K. Neš, *Savremena politička sociologija*, str. 187

³⁷⁹ *Ibid.*, str. 188

³⁸⁰ Charles Sowerwine with Patricia Grimshaw, „Equality and Difference in the Twentieth-Century West: North America, Western Europe, Australia and New Zealand“, u: T. A. Meade, M. E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, p. 604

³⁸¹ Barbara Evans Clements, „Continuities Amid Change“, u: T. A. Meade, M. E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, p. 558

³⁸² *Ibid.*, p. 563

možemo zaključiti da i insistiranje ne specifičnosti može biti mač sa dve oštrice, budući da se iz toga može izvesti zaključak da su tzv. aktivnosti u privatnoj sferi specifično ženske. Insistiranje na jednakosti ako se shvati suviše usko, kao uključivanje žena u javnu sferu na ravnopravnoj osnovi sa muškarcima, takođe ne daje dobra rešenja ukoliko se tzv. privatna sfera, koja se suštinski teško može promeniti pravnom regulativom, ne transformiše.

Pored navedenih, prisutne su i antinomije i iskušenja koje se tiču strategija pokreta, kao što su zajedno ili odvojeno, političko i nepolitičko³⁸³. Neke organizacije, kao npr. *NOW* su sebe definisale kao organizacije za žene te nisu isključivale muškarce, dok su druge, najčešće radikalne insistirale na tome da žene treba same sebe da definišu, bez upliva muškaraca i bez opasnosti od reprodukovanja postojećih modela muško/ženskih odnosa i u njihovim organizacijama. *NOW* se tako pokazala kao suštinski reformistička i nedovoljno radikalna, a radikalnim grupama se može postaviti izazovno pitanje da li je moguće postići suštinsku promenu radnih odnosa bez saglasnosti i saradnje sa muškarcima koji se ne mogu zaobići budući da čine jednu od strana u tom odnosu. Činjenica da je najjači oponent *ERA-i* u SAD-u bila republikanka Filis Šafli, i da je premijerka Margaret Tačer politikom čvrste ruke porazila brojne ženske inicijative, kao što je npr. marš žena u Grinhemu protiv izgradnje vojnih postrojenja³⁸⁴, deluje više nego otrežnjujuće. Dilema između političkog i nepolitičkog je takođe značajna, a kako društveni pokreti predstavljaju oblik kolektivne akcije i angažmana koji nadilazi birokratske oblike organizovanja, jasno je da je i u ženskom pokretu prisutna rezerva prema klasičnoj politici i političkim formama delovanja. Uspon femokratije kao oblika državnog feminizma je otvorio brojne debate o dometima i ograničenjima ovog institucionalnog feminizma, budući da se u radikalnim grupama na njega gledalo kao na oblik patrijarhalizma. Rešenja ovih antinomija se ne mogu dati teoretski, već se konkretno na terenu, kroz prizmu iskustva samih aktivistkinja, donose odluke u prilog određenih strategija. Međutim, stalno otvorena tenzija između ovih antinomija može na duže ili kraće staze da deluje inhibirajuće po ženski pokret. Ono što

³⁸³V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 196-197

³⁸⁴C. Sowerwine with P. Grimshaw, „Equality and Difference in the Twentieth-Century West: North America, Western Europe, Australia and New Zealand“, u: T. A. Meade, M. E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, p. 605

je potrebno pak je insistirati na složenijim matricama odnosa, a ne isključivo na uprošćenim dihotomijama kao što su političko-nepolitičko³⁸⁵.

Uprkos ovim antinomijama, ostaju brojni uspesi i dometi pokreta čemu svedočimo i u XXI veku budući da feminizam ostaje značajna kontrakturna i pokretačka snaga razvoja, koja na specifičan način ovu svoju kontra-kulturnost kombinuje sa prodorom u institucije namećući se kao značajan imenitelj duha modernog i progresivnog vremena. Možemo reći da je došlo do značajnijeg uključivanja žena u javnu sferu i u nekada nepristupačna zanimanja i profesije, bolje zakonske zaštite u koju spada i usvajanje brojnih anti-diskriminatorskih akata gotovo svuda u svetu, većih reproduktivnih prava, kontrole fertiliteta, rada, seksualnosti, do porasta svesti u društvu o značaju rodnih pitanja za širu društvenu demokratizaciju i razvoj, dovođenja u pitanje otvorenih i prikrivenih oblika patrijarhalne kulture, angažovanosti institucija na suzbijanju nasilja nad ženama, podsticanja ženskog preduzetništva i sl. Sve su to plodovi dugih borbi i nepresušne energije brojnih aktivistkinja, rezultati koji nisu poklonjeni već za koje su se žene same, sa ili bez podrške muškaraca izborile. Kolikog su zapravo obima ove promene, izazovno je i zanimljivo je pitanje na koje nam odgovor ipak stalno izmiče, budući da nam stalno trebaju sveži i pouzdani podaci, kao i procene o duhu vremena koji prožima svest jedne epohe i koji često izmiče statističkim obzervacijama. I same statističke podatke ne treba uzimati zdravo za gotovo, već ih stalno ukrštavati sa različitim kategorijama podataka i sprovoditi longitudinalna istraživanja. Npr., statistički podaci u zapadnim zemljama govore da je podela poslova u domaćinstvu postala demokratskija, i da sve više muškaraca i supruga obavlja poslove koji su se smatrali tradicionalno ženskim (npr. kuvanje, peglanje, pranje i sl.). Ako pak bolje analiziramo podatke, vidimo da je ovo statističko izjednačavanje posledica sumarnog prikazivanja podataka i za neudate i za udate žene, s tim da neudate provode u kućnim poslovima gotovo isto vremena koliko i muškarci, a što je i dalje dosta manje od vremena koje ulažu udate žene³⁸⁶. Međutim, i u najrazvijenijim zemljama žene i dalje zarađuju u proseku manje nego muškarci, u nekim zemljama 2/3 (npr. u Danskoj,

³⁸⁵V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 197

³⁸⁶C. Sowerwine with P. Grimshaw, „Equality and Difference in the Twentieth-Century West: North America, Western Europe, Australia and New Zealand“, u: T. A. Meade and M. E. Wiesner-Hanks (eds.), *A Companion to Gender History*, p. 605

Australiji, Švedskoj, Norveškoj, Novom Zelandu) a u nekima pak 1/3 prosečne zarada muškarca (u Irskoj, Španiji).

Čak i ako pretpostavimo da su žene zaista postigle mnogo, barem u poređenju sa ranijim epohama, može se postaviti pitanje da li su i ovi uspesi normativni ideal žena iz srednje klase koji se hegemonistički nameće kao standard³⁸⁷. Australijanska feministkinja Džeki Hugins (Jackie Huggins) navodi da, dok su se belkinje borile za seksualnu slobodu, Aboridžanke su se borile protiv seksualne eksploatacije od strane belaca; dok su se belkinje borile da izađu iz kuhinje, crkinje su se borile da tamo nađu utočište iz nepravednog okruženja³⁸⁸. Očigledno je da ni odgovor na domete pokreta ne možemo dati bez osvrta na antinomije, u ovom konkretnom primeru one između univerzalnog i partikularnog.

3.8 Novi/stari izazovi u globalizirajućem svetu

Jedan od najpoznatijih savremenih sociologa, Entoni Gidens (Anthony Giddens), promišljajući problem globalizacije kao početnu odrednicu uzima sintagmu „svet koji nam izmiče“ (*Runaway World*). U eri globalizacije na delu imamo proces rasađivanja društvenih odnosa, u kojem su vreme i prostor izbrisani i više nisu vezani za konkretni društveni prostor³⁸⁹. Društveni odnosi više ne stvaraju osećaj realnosti, što je povezano sa prodorom medija u sve delove sveta i pore života, a što je deo navedenog društvenog rasađivanja. Rapidne i dalekosežne promene kojima svedočimo, izlažu nas različitim oblicima rizika i nesigurnosti, i teraju da se odrekemo prosvetiteljskog sna o racionalnoj kontroli postojećeg³⁹⁰. Uprkos ovoj radikalnoj neizvesnosti u društvu rizika kako ga je definisao Ulrich Bek, i Bek i Gidens ističu da je globalizacija deo projekta moderne i da ne smemo dopustiti stvarima da se potpuno otrgnu kontroli. Upravo činjenica da globalizacija deluje na našu ličnost, budući da smo postali više samorefleksivni i izloženi brojnim izborima ukazuje da globalizacija ima i

³⁸⁷Ibid.

³⁸⁸Jackie Huggins, „A Contemporary View of Aboriginal Women's Relationship to the White Women's Movement“, u: Norma Grieve, Ailsa Burns (eds.), *Australian Women's Contemporary Feminist Thought*, Oxford University Press, Melbourne, 1994, p. 70-79

³⁸⁹K. Neš, *Savremena politička sociologija: Globalizacija, politika, moć*, str. 78

³⁹⁰Entoni Gidens, „Svet koji nam izmiče: Prvo predavanje“, u: Vladimir Vuletić (prir.), *Globalizacija: mit ili stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str. 143-145

emancipatorske posledice. U isto vreme, ona deluje i zastrašujuće. Žene su po Gidensu tu pogođene vrlo radikalno. Pred njima se nalaze brojna pitanja i izazovi, kako da žive, kako da se odnose prema drugim ljudima, kako da izgledaju, da li da imaju decu. Po prvi put od kako svet postoji, navodi Gidens, žene mogu da kažu da ne žele da imaju decu³⁹¹.

Razmatranje o globalizaciji smo počeli osvrtom na Gidensovo stanovište budući da ono spada u tzv. transformacionistički pravac, na sredini između teza hiperglobalista da se svet radikalno transformisao i tvrdnji globalnih skeptika da se u suštini ništa nije promenilo. Uprkos ovim razlikama, većina teoretičara usmerava pažnju na iste procese koji se dešavaju, samo ih različito tumači. Hiperglobalisti npr. ističu da moć nacionalne države opada, skeptici da je nasuprot tome došlo do povećanog značaja države koja je, u još većoj meri prisutna u svetskim ekonomskim i političkim tokovima, a transformacionisti da se moć države rekonstruiše i restruktuiše. Dok hiperglobalisti ističu da je kapitalizam postao globalan i da na delu imamo nastanak globalnog društva, skeptici ističu da je svet čak i manje povezan nego ranije, a transformacionisti da ove stvari idu jedne sa drugim u različitim stepenima. Transformacionistički pravac nam omogućava da vidimo specifična kretanja i promene koje se dešavaju oko nas i u nama, a koje nisu jednodimenzionalne. Npr., ako se debatuje o tome da li dolazi do opadanja značaja države i nacionalne vlade, treba detaljnije prikazati da li je ovo opadanje prisutno u svim sferama i u kom obimu. Država može još značajnije ulagati u odbranu i naoružanje, i u isto vreme smanjiti socijalna davanja.

Raspad socijalizma, izmenjena uloga međunarodnih institucija (opadanje značaja UN-a i porast značaja MMF-a, Svetske banke) su procesu koji ukazuju da se ključna objašnjenja globalizacije trebaju potražiti u sferi ekonomije i zakonima kapitalističke (re)produkcije. Sam pojam i projekt modernizacije se nedvojbeno povezuje sa razvojem industrije, tržišta, nauke i tehnologije koje se koriste u proizvodne svrhe, i nastankom nacionalne države koja treba da obezbedi nesmetanu akumulaciju i protok kapitala, kretanje radne snage i integriše različite konflikte koji prate sve veću strukturalnu diferencijaciju društava. Da globalizacija ipak ostaje neuhvatljiv pojam, leži upravo u promenjenom načinu kretanja i oplođavanja kapitala. Naime, kapital se sve manje stvara u proizvodnji a sve više protokom i prodajom informacija, kao i

³⁹¹Ibid. , str. 151

finansijskim transakcijama. Ulrich Bek govori o karakterističnoj pojavi „virtuelnih poreskih obveznika“, koji lako premeštaju svoje investicije s jednog kraja sveta na drugi u potrazi za sve većim profitom. Naime, u razvijenijim zemljama je radna snaga skuplja i sindikati jači, postoji stroga regulacija zaštite životne okoline što nije slučaj u tzv. zemljama u razvoju koje, željne kakvog takvog razvoja postaju lak plen globalnog kapitala. U novo doba nastaje nova magična formula za put ka bogatstvu: kapitalizam bez rada plus kapitalizam bez poreza³⁹². Kapitalistima pri tome ne pada na pamet da se presele tamo gde razvijaju poslove, i dalje nesmetano uživaju građanska, politička i socijalna prava svojih matičnih država. Kako je moderna demokratija skupa dolazi do opadanja društvene integritanosti budući da država nije više u stanju da odgovori na zahteve deprivilegovanih slojeva. Prvi model tzv. nacionalne modernosti nestaje ali se još ne pomalja neki oblik integracije svih stanovnika zemlje. No u poslednjem je, kako smatra Bek, jedini izlaz iz postojećeg stanja, te smatra neophodnom promenu pogleda na promene koje se dešavaju. Neophodno je izbeći depolitizaciju globalizacije, što se upravo dešava njenim svođenjem na ekonomsku nužnost koja podstiče postojeću depolitizujuću opčinjenost³⁹³. Uloga društvenih pokreta je upravo u tome, da politizuju sveopštu depolitizaciju koju prate ovi neuhvatljivi, globalni procesi. U protivnom, na delu ćemo imati globalnu političku eutanaziju koja smisao politike vidi u pukom prilagođavanju stihijnim zakonima tržišta i cikličnim tokovima akumulacije kapitala.

3.8.1 Globalna de(kon)strukcija političkog diskursa

Ono što je posebno interesantno sa aspekta društvenih nauka je pitanje u kojoj se meri sami pojmovi kojima se služimo u političkoj nauci i svakodnevnom životu de(kon)struišu. Kao primer možemo navesti pojam suvereniteta, koji je do sada pojmljen kao nedeljiv i teritorijalno isključiv. Sada se suverenitet definiše „manje kao teritorijalno definisana granica, a više kao političko pogađanje oko resursa u okviru kompleksne transnacionalne mreže“³⁹⁴. Na ovu promenu društvene zbilje kroz simboličku igru upisivanja značenja koji se nameću kao „objektivni“, ukazuje i tzv.

³⁹²Ulrich Bek, „Virtuelni poreski obveznici“, u: V. Vuletić (prir.), *Globalizacija: mit ili stvarnost*, str. 134

³⁹³Ibid. ,str. 140

³⁹⁴Prema: Dejvid Held, „Debate o globalizaciji“, u: V. Vuletić (ur.), *Globalizacija. Mit ili stvarnosti*, str. 58

post-strukturalistička teorija diskursa. Reč je pristupu koji rastače depolitizujuću opčinjenost globalizacijom koju kritikuje Bek. U ovim okvirima se preuzima pojam diskursa od postmodernističke teorije, jer se ukazuje na načine na koje se institucije kroz sistem znakova i značenja nameću kao realnost. Ovi sistemi značenja nisu fiksirani već se stalno redefinišu, i podložni su političko-naučnim intervencijama od strane kompetitivnih režima istine³⁹⁵. Era globalizacije je upravo pogodan okvir za ovaj pravac budući da ništa više nije izvesno, i opada prosvetiteljska vera da racionalno možemo kontrolisati i konstruisati društvena dešavanja. Antiepistemološko usmerenje ovog pravca, u kojem se distinkcija između naučnog i nenaučnog gubi, ukazuje na procese kojima se politički pojmovi i institucije menjaju a opet nameću kao naturalizovani semantički elementi koje uzimamo zdravo za gotovo. Npr., kada se radnička klasa opisuje pojmovima kao što su dužnost, šanse, preduzetnički duh a ne više pojmovima kao što su blagostanje, prava zaposlenih i sl., na delu imamo opadanje socijalnih prava i veću nesigurnost radnih mesta³⁹⁶. Teoretičar Ernesto Laclau (Ernesto Laclau) i teoretičarka Šantal Muf (Chantal Mouffe) insistirajući na Fukoovoj vezi između moći i diskursa, ukazuju na uslove u kojima se transcendentni pojmovi transformišu u varijabilnim okolnostima borbe za moć i određuju šta mislimo, zamišljamo i radimo. Uspon nove desnice osamdesetih godina i činjenica da levica nije uspela da osvoji umove i srca opšte populacije ukazuje na njenu neuspešnost da stvori transcendentni diskurs, što je u osnovi posledica ekonomskog determinizma leveice a koji je u biti nepolitički³⁹⁷.

Diskursi teže ideološkoj totalizaciji, što je proces u kojem se opšti, transcendentni pojmovi hegemoniziraju posebnim sadržajem i tako postaju delotvorni. Ova specifikacija, odn. umetanje posebnog sadržaja koji se proglašava tipičnim za opšti pojam je element fantazme³⁹⁸. Žižek to adekvatno ilustruje objašnjavajući diskurs nove desnice u Americi, koja se koristi posebnim sadržajima, kao što su Afroamerička samohrana majka i belkinja karijeristkinja iz srednje klase da potvrde navodnu opštost svojih postavki o ugroženosti „pravih vrednosti“. Diskursi su podložni i promenama

³⁹⁵Jacob Torfing „Poststructuralist Theory of Discourse: Foucault, Laclau, Mouffe, and Žižek“, u: T. Janonski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, p. 155

³⁹⁶Ibid. , p. 158

³⁹⁷ Ibid.

³⁹⁸S. Žižek, *Škkljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije*, str. 152

putem dislokacije značenja budući da se novi događaji i dešavanja ne mogu integrisati, učiniti „domaćim“ i objašnjivim. Tako je npr. fiskalna kriza i stagnacija sedamdesetih godina učinila kenjizijanzam „prevaziđenim“ budući da ovaj nije bio u stanju da definiše i u sebe inkorporira nove tokove. Džudit Batler (Judith Butler) uočava da suprotstavljanje različitih diskursa na nivou pozicija-opozicija ove postvaruje i predstavlja kao nužne, čime se prikriva sam diskurzivni aparat koji ih uspostavlja. Ona stoga insistira da diskursi sebe predstavljaju u množini i to u različitim vremenskim okvirima, stvarajući pri tom nehotične i nepredvidljive konvergencije³⁹⁹ - verovatno u tom smislu možemo shvatiti savremenu konvergenciju između libertarijanskih i konzervativnih diskursa.

Unutar ove teorije se takođe razmatra uspon različitih identiteta, partikularnih i tribalističkih lojalnosti, što je fenomen koji je takođe prisutan u eri globalizacije. Odbacujući ideju slobodnog, autonomnog subjekta ukazuje se da je on uvek podeljen (*split subject*) budući da nikad nema potpuno integrisan strukturalni identitet niti pak potpuni nedostatak identiteta. Subjekt postiže integraciju identifikujući se sa diskursom koji mu obezbeđuje potpunu subjektivnost, što se potom institucionalizuje kroz tzv. kredibilni politički projekat. Diskurs globalizacije teži da postane univerzalan i da prođe u sve pore, ali se buđenje brojnih partikularnih identiteta takođe javlja kao jedan od odgovora na ovo opšte prodiranje. Da nije reč o istinski novom, govori činjenica da ovi komunitaristički procesi imaju konzervativni karakter i da se naknadno pokušavaju integrisati u globalni poredak logikom liberalnog multikulturalizma. Tehnokratsko administriranje ovim različitim identitetima iza maske univerzalnosti ima isključujući karakter, budući da se svaki od identiteta dalje tehnicistički usitnjava- npr. problem homoseksualaca se usitnjava u probleme afroameričkih lezbejki, afroameričkih majki lezbejki, afroameričkih nezaposlenih majki lezbejki...⁴⁰⁰. U pozadini ovog procesa bujanja starih i kreiranja novih identiteta, leži logika globalnog kapitalizma koji od određenih kultura pravi turističku, tržišnu atrakciju, komodifikujući ih sa potrošnjom (npr. otvaranje *gay* barova). Pitanje je u kojoj je meri ova kulturna komercijalizacija u

³⁹⁹Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London, 1990, p. 144

⁴⁰⁰Slavoj Žižek, „Multikulturalizam, globalizacija i novi svetski poredak“, *Nova srpska politička misao*, vol VIII, no. 1-4., str. 80-81

sukobu sa kulturnom autentičnošću⁴⁰¹, ali se sa izvesnošću radi o političkom činu premeštanja konflikta sa materijalnih uslova proizvodnje na simboličku ravan, što za posledicu ima njihovo potiskivanje. Ovaj postmodernistički haos buđenja novih i često konfliktnih identiteta nosi brojne protivrečne posledice. Npr., kada je reč o društvenim pokretima kao kolektivnim nehijerarhizovanim oblicima borbe za promene, to deluje dezorijentirajuće budući da se u postojećem simboličkom haosu teško može definisati i kanalisati protiv čega se i u ime čega ovi pokreti bore. Uprkos tome, daju se i alternativna viđenja. Teoretičari globalizacije kao dela projekta moderne, u svojoj tezi o tzv. refleksivnosti vide podsticaje za nastanak globalnog civilnog društva. U tom procesu društveni pokreti na globalnom nivou imaju značajnu ulogu, jer de(kon)struišu političko koje, kroz ovaj civilni angažman izmiče ekonomskom determinizmu globalizacije. U okviru savremene feminističke teorije i prakse u ambivalentnosti i kontradikciji se vidi snaga budući da se žene više ne identifikuju sa feminizmom sa velikim F- ovaj anti-esencijalizam direktno podstiče kritički politički angažman jer budi svest o kompleksnosti i ambivalentnosti postojećeg⁴⁰². Džudit Batler ističe da se u svakom identitetu krije beskrajna niz *etc.* i da upravo u tome leži njegoa osloboditeljska moć budući da izmiče svakoj kategorizaciji kojom se, što nije slučajno, služe i kontrapokreti. Naime, feminističko insistiranje na postojanju jasnog identiteta žena čiji se interesi mogu i trebaju zastupati je unapred osuđeno na neuspeh jer se radi o nekritičkom apelu sistemu koji pokreće upravo sam sistem⁴⁰³. Konceptija grupnih prava tako zamrzava identitete i odbacuje one koji se u njih ne uklapaju, što sputava šire promene kojima je ženski pokret oduvek bio usmeren⁴⁰⁴. Ove težnje savremene prakse i teorije deluju prihvatljivo budući da ranije feminističke konstrukcije rodnog, privatnog i javnog ne deluju više onoliko podsticajno na angažman kao nekada jer vode u brojne ideološke ćorsokake i simplificističke stereotipe. Govoreći o distinkciji pol/rod, Batler uviđa da je ovde pol shvaćen kao stvarni, faktički, i na koji se rod naknadno kulturno upisuje. Međutim, i ono stvarno i faktičko su konstrukcije, u istoj meri kao i tzv.

⁴⁰¹Kejt Neš na primeru manjinske Ainu kulture u Japanu koja se posle duge marginalizacije i asimilacije ponovo budi, navodi da ovo kulturno buđenje u turističke svrhe predstavlja osnovni element rekonstrukcije njihovog identita. Intervjuisanim predstavnicima/ama Ainu kulture, iz tih razloga, ova komercijalizacija uopšte ne smeta. K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika, moć*, str. 103

⁴⁰²S. Genz, B. A. Brabon, *Postfeminism: Cultural Texts and Theories*, p.158-159

⁴⁰³J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, p. 2

⁴⁰⁴K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika, moć*, str. 196

kulturne konstrukcije roda. Neshvatanje performativnog karaktera svakog identiteta koji operiše kroz ponavljanje i tako proizvodi ontološke učinke vodi u politiku očajanja kojoj je inherentan neuspeh da se postane ono stvarno i otelovi ono prirodno. Rod kao takav nije ništa drugo do „čin“, otvoren za rascepe, autoparadiranje, autokritiku, čega je i sam ženski pokret više ili manje svestan. Ova dekonstrukcija rodnog identiteta po Butler nije dekonstrukcija politike budući da uspostavlja kao političke uslove pod kojima se identitet artikuliše. Na taj način se feministička teorija i praksa proširuje i na one uslove koji su prethodno određeni kao neinteligibilni ili nemogući⁴⁰⁵. Time se neuspeh i politika očajanja nudi kao novo polazište feminističke teorije, sprečava zarobljavanje subjekta koji se teži osloboditi i otvaraju novi horizonti političkog.

Uprkos tome, ne sme se olako preći preko mnogih kritika i upozorenja koji ukazuju da ovi novi oblici politike kao postpolitike i de(kon)strukcije političkog idu ruku pod ruku sa maršom globalnog kapitala koji teži da potisne i potre sve eventualne kolektivne otpore koji mogu da stanu na put njegovom kretanju i neprekidnom uvećavanju. U svom dijalogu sa Butler Žižek ističe da njene postavke postižu samo marginalne rekonfiguracije u simboličkom poretku. One ne ugrožavaju velikog „Drugog“ koji upravo podstiče ovakve „prestupe“⁴⁰⁶. Dekonstrukcija politike i identiteta se stoga često vidi kao novi oblik neokolonijalizma. U svom manifestu o postmodernizmu Fredrik Džemson ističe da postmodernizam predstavlja kulturni oblik kasnog kapitalizma, i da nije puka fantazija već socio-ekonomska stvarnost. Kulturna i vrednosna nasumičnost koja se propoveda podstiče ekonomsku, političku i kulturnu neodlučnost koja sprečava svaki oblik demokratske participatorne prakse⁴⁰⁷. Verovatno kao reakcija na ovakva tumačenja, u poststrukturalističkoj teoriji, npr. kod Ernesta Laclaua i Šantal Muf se, u okvirima njihovog viđenja tzv. radikalne demokratije, insistira na očuvanju i modernih i postmodernih postavki⁴⁰⁸. Naime, ako su prava i slobode liberalne demokratije opšta mesta koja kroz diskurs dobijaju različite sadržaje- npr neoliberali slobodu vide kao nemešanje a socijal-demokrate kao sposobnost realizovanja životnih šansi, ove stalne fragmentacije značenja osporavaju mogućnost postojanja jedne istine i političkog centra moći. Međutim, činjenica je da moćne grupe

⁴⁰⁵J. Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, p. 150

⁴⁰⁶S. Žižek, *Škakljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije*, str. 231

⁴⁰⁷Chela Sandoval, *The Methodology of the Oppressed*, University of Minnesota Press, Minneapolis and London, 2000, p. 16

⁴⁰⁸K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika, moć*, str. 277

hegemonijom nameću svoju neoliberalnu percepciju sveta. Stoga je nužna hegemonizacija i homogenizacija otpora čiji su glavni protogonisti socijalni pokreti. To ne vodi ni u kakav totalitarizam s obzirom da pokreti imaju i svoju autonomiju i razlike, već naprotiv, rezultuje u sretnom spajanju liberalne tradicije slobode i autonomije političkog subjekta, i republikanske tradicije staranja za opšte dobro⁴⁰⁹. Uprkos kritici, ove i slične „jezičke igre“ teorije diskursa ostaju značajne u kontekstu feminizma i ženskog pokreta o čemu svedoči i zavidan teorijski doprinos Džudit Batler. Naročito ja važno upozorenje da pokret treba da i dalje ustrajava u svojoj borbi za delotvornu, označavajuću moć vlastitog diskursa, bez kojeg i nema ontološke učinkovitosti.

3.8.2 Izazovi i(ili) prepreke: uspon novog liberalizma, nove desnice i religijskog fundamentalizma. Treći talas feminizma i perspektive ženskog pokreta

Opadanje ženskog pokreta i protivudar koji je to pratio a o čemu je već bilo reči, može se bolje pojasniti i ideološkim zaokretom koji ide ruku pod ruku sa globalizirajućim procesima. Dešava se nešto naizgled paradoksalno. Sve izraženije kritike države blagostanja dolaze i sa leva i sa desna i iz političkog centra, što odgovara interesima kapitala koji traži sveopštu državnu deregulaciju. Liberali tako upozoravaju na opasnost od „pužećeg socijalizma“, koji amortizuje individualnu autonomiju i sputava preduzetničku inicijativu. Na taj način individue postaju zavisne od države „dadilje“ i redukuju se mogućnosti za sticanje profita što deluje negativno na ekonomski rast. Konzervativci upozoravaju na slom vrednosti i društvenog morala budući da sve više rastu individualni, egoistični zahtevi i da država blagostanja deluje razorno po porodicu podstičući žene da sve više i više traže razvod jer računaju na pomoć države. Povećava se broj samohranih majki zavisnih od beneficija i socijalne pomoći, i ovakve nepotpune porodice nisu u stanju da prenesu pozitivne društvene vrednosti na decu koja formiraju ličnost. Levica upozorava na činjenicu da država sve više depolitizuje i deradikalizuje potčinjene slojeve, držeći ih, naizgled zaštitnički u svom zagrljaju, čime se kapitalistička represija i eksploatacija i dalje produbljuje. Naizgled paradoksalno, ove ideološke pozicije se dodiruju. Nova desnica preuzima brojna liberalna opšta mesta, te iako u suštini kolektivistička, završava u radikalnom

⁴⁰⁹ Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, London and New York, 2005, 69-63

individualizmu. Kao ilustracija se može dati izjava britanske konzervativne premijerke Margaret Tačer da ne postoji društvo, već samo pojedinci i njihove porodice. Da se ipak u suštini radi o konzervativizmu ukazuju tvrdnje kao što su neophodnost povratka tradicionalnim, porodičnim vrednostima i moralu što je premijarka opisala kao povratak viktorijanskim vrednostima. Jer ako ne postoji društvo, porodica treba biti stabilna i integrisana u protivnom će se skliznuti u anarhiju. Tako se društvena atomizacija koja sledi iz individualističke logike koja se smatra kao jedina efikasna i primerena u novom dobu „naknadno“ sprečava političkom odlukom, u obliku ultimativnog zahteva za obnovom društvene kohezije putem tradicionalnih vrednosti. Simptomatičan je i diskurs američke konzervativne organizacije, pod nazivom „Moralna većina“ (*Moral Majority*). Ova organizacija se sa moralističkim žarom ustremila na obračun sa svim pretpostavkama velike vlade, odn. velikog društva kako ga je definisao nekadašnji američki predsednik Lindon Džonson (Lyndon Johnson). Posledice ove politike su, po „Moralnoj većini“, ekonomska neefikasnost, opadanje demokratske kulture i samouprave, i stalni rast egoističkih zahteva budući da je politika velike vlade praćena sveopštom moralnom permisivnošću i nezasitošću.

Ova sveopšta kritika države od strane svih ideoloških opcija se nameće kao dominantan diskurs i možemo ustvrditi da je reč o obliku ideološke hegemonije, kako ju je u svojim zatvorskim beleškama opisao Antonio Gramši (Antonio Gramsci). Ovo otupljivanje ideoloških uglova pravda se novom ekonomskom i društvenom realnošću globalnog doba i ekonomije, u kojem država više ne može da ima uloga koju je nekad imala. Ovaj diskurs prihvata i levica, koja se sve više odriče projekta nacionalizacije određenih sektora (kao što su telekomunikacije, železnice) i ispravljanja ekonomskih nejednakosti velikim projektima redistribucije. Novi laburisti Tonija Blera (Tony Blair) sebe tako imenuju kao „radikalni centar“, brišući iz partijskog programa brojne levičarske stavke koje više ne odgovaraju novom dobu. Ono što je ovde zapravo radikalno, je radikalno napuštanje starih oblika politike budući da je odlika radikalno rezervisana za kranju levicu ili desnicu⁴¹⁰. Savremeni levičarski neorevizionizam, umesto da preokrene neoliberalnu revoluciju, pokušava da sebe redefiniše i izgradi na njenim osnovama⁴¹¹. Tekuća politika, naglašavajući potrebe za napuštanjem starih ideoloških odrednica stavljanjem naglaska na ekonomistički pojmljenu efikasnost,

⁴¹⁰S. Žižek, *Škakljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije*, str. 176

⁴¹¹E. Hejvud, *Političke ideologije*, str. 155

redukuje političko na administriranje društvenih pitanja unutar postojećih društveno-političkih odnosa. Kao što je plastično izrazio kineski zvaničnik Deng Sjaoping, nije važno da li je mačka crna ili bela, već da li lovi miševе. Ispravljanje društvenih nepravdi se sa države premešta na civilno društvo koje jedino ima mandat da se bavi filantropskim radom. Brojne ranjive društvene grupe na taj način nemaju mogućnost da traže institucionalnu zaštitu i materijalnu podršku u ostvarivanju svojih prava, i da tako institucionalno politizuju svoj usud isključenosti. U tom kontekstu se osmišljavaju alternativne strategije društvene borbe u kojoj društveni pokreti imaju ključnu ulogu. Na pogubne posledice sistema u kome ideološke podele i stare borbe više ne važe, ukazuju ženske grupe, pokreti za zaštitu prirodne sredine, organizacije za zaštitu ljudskih prava itd.

Ženski pokret se našao pred novim oblicima izazova koji su mu nametnuti usled uspona konzervativizma koji se na specifičan način prepliće sa neoliberalizmom, a ujedno i krize koja prati levičarsku misao i praksu u zadnje tri decenije. Uprkos ovim nepovoljnim tokovima, to mu je dalo i novi polet. Iako se naizgled nameće utisak da se u „svetu koji nam izmiče“ teško može dati jasna politička poruka i definisati strategija borbe za promenu postojećeg, devedesetih godina dolazi do buđenja nove imaginacije unutar pokreta i feminističke teorije kao njegove komunikativne zajednice. Objavljivanje knjige Susan Feludi o kojoj smo govorili, kao i brojne kritike od strane javnosti upućene konzervativnoj politici Ronalda Regana i Buša starijeg su dali poseban podsticaj za nova promišljanja. Osnivaju se organizacije, kao što je npr. *Third Wave Foundation* okrenute aktivizmu mladih žena⁴¹², za koje se tokom osamdesetih smatralo da su otuđene od feminizma. Sam naziv treći talas ukazuje da je reč o kontinuitetu ali i diskontinuitetu u odnosu na prethodni, drugi talas, što se ne može tumačiti samo generacijskim jazom. U svom članku „*Becoming the Third Wave*“ Klerens Tomas (Clarence Thomas) ističe da nije postfeministkinja, već da pripada trećem talasu ističući da i dalje deluje u okviru prostora koji je stvorio drugi talas samo da ga proširuje i redefiniše artikulišući različitosti i probleme koje nosi novi *Zeitgeist*⁴¹³. Feminizam je i dalje od suštinske važnosti, uprkos postfeminističkim aluzijama da je sa njim gotovo.

⁴¹² A. Henry, *Not my Mother's Sister. Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, str. 23

⁴¹³ Ibid., str. 25

Naime, za žene koje su rođene posle šezdesetih godina on je jednostavno tu, u našim životima, nešto što uzimamo zdravo za gotovo poput flaura u vodi koju pijemo⁴¹⁴.

Prostori borbe trećeg talasa se u značajnoj meri mogu locirati u okvirima popularne kulture, što ga čini zanimljivim i atraktivnim. No, tu je i specifičan izazov usled pretnje da medijski sistemi kooptiraju ove aktivnosti, ali se to sprečava izgradnjom vlastitih medijskih prostora i mreža⁴¹⁵. Pionirke trećeg talasa krećući se unutar popularne kulture nalaze i lično zadovoljstvo u svom kritičkom angažmanu. Kritički angažman unutar i u odnosu na popularnu kulturu treći talas u značajnoj meri razlikuje od drugog talasa, koji je bio sumnjičav prema medijima i medijskim igrama „spinovanja“. Smatralo se da je tzv. separatistička politika spram medija jedina ispravna radi sprečavanja absorbovanja pokreta od strane patrijarhalnih struktura⁴¹⁶. Sada se pak uviđa neophodnost ovakvog angažmana- s jedne strane, ljudi neće tek tako prestati da gledaju televiziju, a s druge, diskurzivni repertoar medija se okreće oko opštih mesta koje prihvatamo kao prirodne, ne prepoznajući da se radi o društveno konstruisanim sukobima oko kulturnog i političkog autoriteta⁴¹⁷. Npr., antifeministička politika je kroz medije težila da podrije kulturni autoritet feminizma koristeći simplifisticke moralističke lingvističke kodove koji se olako uzimaju kao naturalizovani. Moć se tako shvata fukoovski, ne kao nešto što se poseduje već što je disperzivnog karaktera. Moć se proizvodi kroz mehanizme simboličkog poretka, te se težište aktivizma pomera na simboličku ravan. Globalizacija kao fenomen se ne vidi samo kritički i nihilistički, već i kao prostor koji dovodi u pitanje stare patrijarhalne autoritete i njihovu simboličku efikasnost. Globalizacija erodira stare rodne uloge i hijerarhije, i konzumerističkom logikom otvara prostore i za marginalizovane kulture i slojeve. Ona je izazov sa kojim se stalno iznova treba hvatati u koštac i kojem ne treba prilaziti samo ekonomistički već i sa stanovišta važnosti pokreta kao kontra-kulturnih fenomena, čije delovanje ima i značajne ekonomske posledice⁴¹⁸.

⁴¹⁴Baumgartner and Richards, prema: S. Genz, B. A. Brabon, *Postfeminism: Cultural Texts and Theories*, p. 158

⁴¹⁵Leslie Heywood, Jennifer Drake, „Economic Determinants of Third Wave Feminism in the United States“, u: Stacy Gillis, Gillian Howie, Rebecca Munford (eds.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, Palgrave, Basingstoke, 2007, p. 20

⁴¹⁶S. Genz, B. A. Brabon, *Postfeminism: Cultural Texts and Theories*, p. 159

⁴¹⁷Ednie Koeh Garrison, „Contents for the Meaning of the Third Wave Feminism: Feminism and Popular Consciousness“, u: S. Gillis et al (eds.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, p. 26

⁴¹⁸L. Heywood, J. Drake, „Economic Determinants of Third Wave Feminism in the United States“, u: S. Gillis et al (eds.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, p. 19-20

Različiti oblici aktivizma kroz popularnu kulturu se vide kao kontrakturni. Npr. underground pokret *Riot Grrrl Movement* predstavlja labavu mrežu ženskih *punk* bendova, čija muzika predstavlja pobunu protiv načina na koji se žensko prikazuje na sceni i protiv patrijarhalnih struktura sa kojima se žene susreću u muzičkoj industriji. Pripadnice *Riot Grrrl* koriste muziku kao medij za prenošenje političkih poruka, a *punk* muzika se smatra za to posebno pogodnom budući da je otvorena za sve, u njoj nije potrebno posedovati formalno muzičko obrazovanje već jednostavno imati strast za muziku⁴¹⁹. Korištenje popularne kulture kao medija se pak razlikuje od postfeminističkog modela jer poslednji ne dovodi u pitanje osnovne postavke popularne kulture koja ga je iznedrila⁴²⁰. Postfeminizam kao takav je slep na činjenicu da komercijalni zakoni medija kasnog kapitalizma oduzimaju objektima politički sadržaj: kroz simuliranje zadovoljavanja potreba svode feminizam na životni stil a ne političko opredeljenje⁴²¹. U cilju boljeg prodavanja proizvoda koristi se sintagma ženskog omoćavanja, bez dovođenja u pitanje samih koncepata ženstvenosti. Individualistička logika postfeminizma je slepa za dublje strukturalne osnove nejednakosti i deprivacije, dok je treći talas isprepletan sa drugim pokretima koji dovode u pitanje postojeće, kao što su npr. antikorporativni i ekološki pokret. Za razliku od postfeminističke sintagme *Girl Power* iz koje ne sledi nikakav značajan politički angažman, *Riot Grrrl* organizuju tribine i radionice na kojima se govori o seksizmu, silovanju, rasizmu, nasilju u porodici, o raznim temama koje se u postfeminizmu smatraju *passé*⁴²². Treći talas se stoga zalaže za povratak utopiji i utopijskom načinu mišljenja, ali se utopija ne vidi kao zona oslobođena konflikta već kao polje unutar kojeg bujaju različite ideje i alternativna rešenja postojećih sukoba⁴²³. Kritika pak navodi da se, uprkos ovim razlikama ne može podvući jasna demarkaciona linija između trećeg talasa i postfeminizma jer se oba kreću unutar komercijalnih zakona i neguju individualističku logiku. Samo pak insistiranje na novom talasu pretpostavlja postojanje generacijskog jaza među ženama što pomaže kontrafeminističkim pokretima, a sa čim se i postfeminizam dovodi direktno u vezu.

⁴¹⁹J. Pilcher, I. Whelehan, *50 Concepts in Gender Studies*, p. 170-171

⁴²⁰S. Genz, B. A. Brabon, *Postfeminism: Cultural Texts and Theories*, p. 160

⁴²¹E. K. Garrison, „Contents for the Meaning of the Third Wave Feminism: Feminism and Popular Consciousness“, u: S. Gillis et al (eds.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, p. 27

⁴²²L. Heywood, J. Drake, „Economic Determinants of Third Wave Feminism in the United States“, u: S. Gillis et al (eds.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, p. 214

⁴²³Jane Spencer, „Geneologies“, u: S. Gillis et al (eds.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, p.

Kod nekih pripadnica trećeg talasa se dovodi u pitanje i samo korištenje pojma „žena“ radi označavanja društvene grupe, budući da iz toga proizlaze esencijalističke pretpostavke da žene imaju fiksirane interese, što feminizam i pokret drugog talasa čini autoritarnim, restriktivnim, isuviše politički korektnim, u čemu se mlađa generacija žena oseća nelagodno i nemoćno⁴²⁴. Uprkos tome, u trećem talasu se naglašava važnost borbe protiv sistema s tim što se navodi da se protiv sistema ne može boriti sredstvima koja se nalaze van njega, već unutar njegovih sopstvenih uslova i pravila⁴²⁵. Ova antisistemska usmerenost u postfeminizmu se pak i ne artikuliše, a individualističko, hirovito, komercijalno uživanje u ženskosti i ženstvenosti (što su pojmovi koji se ovde kritički ne razmatraju i između kojih se često stavlja znak jednakosti), je zapravo konzervativnog karaktera. Iz tih razloga pak se tvrdnje da ne postoji suštinska razlika između postfeminizma i trećeg talasa na kraju odbacuju. Želja za feminizmom i angažmanom je upravo opredelila pripadnice trećeg talasa da redefinišu neke njegove postavke i stvarne domete aktivizma⁴²⁶. U okviru trećeg talasa je posebno aktivan pokret Afroamerikanki i žena iz Šikana zajednice, što takođe potvrđuje razliku između trećeg talasa i postfeminizma. Ako se dovodi u pitanje sam koncepta identiteta iz kojeg se, navodno, direktno i logički izvode određeni interesi i zahtevi, to pak ne sprečava borbu i zajednički angažman u različitim sferama. Borba se artikuliše kroz čin i angažman a ne izvodi iz nekog gotovog koncepta identiteta. Na taj način se stiče uvid u različite mehanizme kreiranja moći i otkrivaju različiti oblici marginalizacije i subordinacije žena⁴²⁷.

Oživljavanje feminizma kroz gore opisani treći talas nije sprečilo tvrdnje i teorijsko-empirijska obrazloženja da je ženski pokret ipak u opadanju, ma šta tome bilo uzrok. Npr., Kejt Neš ističe da više nisu ispunjena dva osnovna kriterijuma potrebna da uopšte i govorimo o pokretu. Naime, nekonvencionalne forme političke akcije sve više nestaju i nema više solidarnosti i posvećenosti ciljevima. Ona stoga govori o post-pokretu, kao obliku mikro-politike u kojoj pokret i feminizam žive kroz propitivanje i

⁴²⁴ A. Henry, *Not my Mother's Sister. Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, p. 99

⁴²⁵ E. K. Garrison, „Contents for the Meaning of the Third Wave Feminism: Feminism and Popular Consciousness“, u: S. Gillis et al (eds.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, p. 26

⁴²⁶ A. Henry, *Not my Mother's Sister. Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, p. 20

⁴²⁷ C. Mouffe, *The Return of the Political*, p. 88

pregovaranje o konkretnim stvarima svakodnevnog života i iskustva⁴²⁸. Na delu je odbacivanje grupnog identiteta u prilog reflektivnom individualizmu, što pak može da vodi u ćorsokak budući da se prihvata feministička postavka o važnosti ženskog oslobođenja ali se naglašenim individualizmom zapostavlja važnost mehanizama pomoću kojih se ovo oslobođenje može postići⁴²⁹. Po Sandri Grej (Sandra Gray), pokret poprima defanzivni karakter težeći da u epohi neoliberalizma i konzervativnog protuudara sačuva rezultate koje je ranije postigao. Neki pak ističu da se nove mobilizacijske šanse otvaraju na nad-državnom nivou, o čemu svedoči značaj CEDAW inicijative u UN-u i rodne politike evropskih institucija kojima se žene iz Evrope sad više okreću nego nacionalnim vladama. Takođe, brojne grupe deluju na lokalnom nivou, nastaju u kontekstu konkretnih, specifičnih pitanja, deluju po potrebi kada ona nastane, efikasne su iako nemaju fiksiranu organizacionu strukturu. Fiona Mekkej (Fiona Mackay) navodi da su u Britaniji osamdesetih i devedesetih nastali brojni ženski komiteti pri lokalnoj vlasti i podsticali otvaranje vrtića u sklopu radnog mesta, propagirali jednakost u zapošljavanju i pažljivo pratili nivo obrazovnih, zdravstvenih i socijalnih usluga koje žene dobijaju⁴³⁰. Nataša Voker (Natasha Walker) tako navodi da pokret u mnogim zemljama možda više nije masovan, ali predstavlja veliku, bogatu mrežu organizacija koje se bave pojedinačnim pitanjima (*single-issue*) i zalažu se za feminističke ciljeve na različitim poljima. Govori se takođe o neprimetnoj mobilizaciji koja može da eksplodira svakog trena kada se za to ukaže prilika. Poul Begli (Paul Bagguley), koji zagovara tezu o neprimetnoj mobilizaciji smatra da su ostale brojne mreže i zaostavštine iz perioda procvata pokreta koje se brižljivo čuvaju, i da se radi o značajnoj promeni repertoara koji se sve više odigrava u okvirima zvaničnih institucija.

U prilog ovome govori i sve značajnija politička mobilizacija žena u okvirima institucija. U SAD-u se 1992. smatra godinom žena budući da je veliki broj žena izabran na značajne političke funkcije, od toga određen broj Afroamerikanki (npr. Carol Mosely Brown je prva afroamerička senatorka, koja se 2004. kandidovala i za

⁴²⁸Fiona Mackay, „The State of Women's Movements in Britain. Ambiguity, complexity and challenges from the periphery“, u: S. Grey and M. Sawyer (eds.), *Women's Movements. Flourishing or in Abeyance?*, p. 26

⁴²⁹A. Henry, *Not My Mother's Sister. Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, p. 19

⁴³⁰F. Mackay, „The State of Women's Movements in Britain. Ambiguity, complexity and challenges from the periphery“, u: Sandra Grey, Marian Sawyer (eds.), *Women's Movements. Flourishing or in Abeyance?*, Routledge, London and New York, 2008, p. 20

predsednicu države⁴³¹). Iste godine se osniva značajna *The Third Wave Direct Action Corporation*, i više od 700.000 žena učestvuje na *pro-choise* maršu u Vašingtonu. Održavaju se i značajne svetske konferencije posvećene ženskom pitanju, od posebnog značaja je konferencija Ujedinjenih Nacija održana '95. u Pekingu, posle koje jača povezivanje i delovanje na globalnom nivou. Pod uticajem ove konferencije jača trend uvođenja ženskih izbornih kvota svuda u svetu, što počinju da propagiraju mnoge nadnacionalne institucije- UN, EU, OSCE, ICC. Prethodne konferencije, npr. o ljudskim pravima u Beču 1993. nisu na agendi imale ženska pitanja što je podstaknulo brojne aktivistkinje, udruženja i mreže da se konsoliduju i angažuju, i da se ujedno pripreme za *Global Tribunal on Violations of Women's Human Rights*, gde je stavljen naglasak na probleme torture i terorizma nad ženama, nasilja u porodici i narušavanju telesnog integriteta, socio-ekonomske zloupotrebe i političku diskriminaciju⁴³². Ovaj oblik aktivizma je pak naišao i na kritike budući da se u tzv. konferencijskim oblicima delovanja vidi gubitak vremena nauštrb lokalnog angažmana. Takođe se ističe da je bilo više nego dovoljno akcionih strategija i platformi⁴³³, naročito ako se uzme u obzir da u UN-u nema političke volje da se izvrši temeljna analiza i kritika nove svetske neoliberalne ekonomske politike.

U novom globalnom poretku, u kom se informacije brže prenose i cirkulišu, a različite ideje i oblici aktivizma lakše artikulišu, pokret dobija i novi zamajac uprkos brojnim izazovima o kojima smo govorili. Tako se govori i o globalnom ženskom pokretu i feminizmu što ukazuje na promene u svetskom poretku, na povezanost globalnog ekonomskog fundamentalizma i religijskog fundamentalizma, i na važnost trasformativnog feminizma koji prevazilazi vlastita ograničenja i strategije⁴³⁴. Umesto politike priznavanja, važnost se pridaje politici redistributivne pravde koja je naročito važna za žene trećeg sveta kojima zapadnjački koncepti ne nude nikakva rešenja. Ukazuje se na važnost povezivanja ženskih studija sa onim kulturnim i sa teorijama zavisnosti, kao i na davanje ženske niti globalnim pitanjima i problemima kao što su podela na Sever i Jug, ekološka kriza, pristup resursima, otplata stranih dugova i dužnička kriza i sl. Žene se globalno mobilišu za učešće na međunarodnim

⁴³¹M. Seely, *Fight Like a Girl: How to Be a Fearless Feminist Fight Like a Girl*, p. 94

⁴³²P. Antrobus, *The Global Women's Movement. Origins, Issues and Strategies*, p.199

⁴³³Ibid. , p. 119

⁴³⁴Ibid. , p. 146

konferencijama o životnoj sredini (Rio, 1992), ljudskim pravima (Beč, 1993), stanovništvu (Kairo, 1994), siromaštvu (Kopenhagen, 1995), stanovanju (Istanbul, 1996) i hrani (Rim, 1997), i svojim učešćem proširuju opseg tema i rezultata ovih globalnih debata⁴³⁵. Npr., dok je dominantan diskurs o životnoj sredini bio apstraktan i na tehnicistički način se bavio problemima globalnog zagrevanja i zagađenja, žene su isticale važnost holističkog pristupa koji polazi od svakodnevnog životnog iskustva žena iz različitih delova sveta i navodile da se ekološka pitanja ne mogu razumeti van ekonomskih, političkih, socijalnih i kulturnih faktora. Ovo povezivanje ličnog i političkog se ogleda u tvrdnji da je naša prva okolina naše telo i zemlja koja nas održava, a da političke i ekonomske strukture determiniraju odnos i pristup oboma⁴³⁶.

Ove nove globalne strategije i umrežavanja ne samo ženskog već i drugih pokreta podstiču teorije o tzv. umreženom društvu. Po Kastelsu (Manuel Castells), uzroci za nastanak umreženog društva leže u novim tehnologijama koje omogućavaju brzu i nesmetanu komunikaciju i koordinaciju, ali i kontrakulturnim pokretima koji su doveli u pitanje stare hijerarhije i autoritarne modele i podstakli ličnu autonomiju i težnje ka slobodi. Sam nastanak personalnih računara i interneta se dovodi u vezu sa nezavisnim intelektualnim krugovima koji su vođeni ovim načelima autonomije i nezavisnosti. Ostaje pak upozorenje na koje ukazuje Kastels da, dok unutar mreže nestaju nekadašnje hijerarhije, u isto vreme se povećavaju razlike između onih koji su unutar i izvan mreže. Na slično je ukazao i Čarls Tili govoreći o budućnosti društvenih pokreta u eri globalne informatičke umreženosti. Naime, oni koji nisu unutar ovih procesa ostaju usrkećeni za brojne informacije i podatke. Stoga možemo reći da se ne radi o nestanku starih hijerarhija i odnosa moći i nemoći već o njihovom restrukturiranju, te da i unutar pokreta, iako nehijerarhijskih po prirodi, odbacivanje određenih pitanja predstavlja upravo ovu hijerarhičnost. Teoriji o umreženom društvu bliska su i shvatanja o postojanju globalnog civilnog društva, budući da sve više i više raste broj međunarodnih građanskih asocijacija i pokreta. Held navodi da je 1909. bilo 176, a 1989. 4624 ovakvih udruženja. Ekološki pokret npr. svojim aktivnostima povezuje globalno i lokalno- svaka autonomna grupa se bavi problemima relevantnim za vlastito neposredno okruženje a u isto vreme se povezuje sa internacionalnim kampanjama i ima visoko razvijenu svest o univerzalnosti problema. Isto važi i za ženski pokret koji,

⁴³⁵Ibid. , p. 80-81

⁴³⁶P. Antrobus, *The Global Women's Movement. Origins, Issues and Strategies*, p. 85

naročito posle konferencije u Pekingu 1995. istrajava na povezivanju globalnih i lokalnih pitanja⁴³⁷. Međutim, ostaje upitno da li se može govoriti o globalnom civilnom društvu ako ne postoje globalno pravno telo koje sprovodi određenu globalnu politiku, iako neke međunarodne institucije imaju veliku moć u oblikovanju političkih zbivanja. Delovanje globalnih pokreta u ovakvom kontekstu ostaje isuviše „raspršeno“ i nedovoljno artikulirano, čime se pak ne dovodi u pitanje njihov potencijal u ostvarivanju egalitarnih i participatornih principa u raznim aspektima života. Neke teoretičarke pak, u činjenici da se u međunarodnim i regionalnim organizacijama razvijaju novi oblici ekspertize povezani sa rodnom pitanjima ističu da ženski pokret postaje globalan i to kroz oblik femokratije na globalnom nivou⁴³⁸. Tzv. *gender mainstreaming* u okviru ovih institucija formuliše pravila i norme koje prevazilaze pojam jednakosti koji vodi u prilagođavanju muškoj normi, s ciljem zastupanja različitih ženskih interesa. Ovaj nadnacionalni okvir donošenja *policy* odluka na globalnom nivou podstiče razvoj *advocacy* delatnosti globalnog pokreta, i dok u isto vreme opada aktivizam na državnom nivou, na globalnom raste. Globalno uvezivanje pokreta pri tome može proizvesti i nedoumice i kontroverze. Naime, globalne i regionalne institucije nemaju jasan legitimitet kao nacionalne vlade, i mnoge politike se formiraju od strane stručnjaka nezavisno od samog društva⁴³⁹. Tako je npr. jedna od glavnih platformi globalnog ženskog pokreta težnja ka zastupljenosti u procedurama liberalne demokratije. Uspešnost pokreta se ogleda u činjenici da je pre 1990. politika ženskih kvota bila prisutna samo u nekoliko zemalja, a danas u više od sto⁴⁴⁰. Otvara se pitanje da li ovakva platforma vodi do poboljšanja položaja žena budući da se partijske politike uglavnom formulišu na klasnim osnovama. Upitno je i da li je reč o pragmatiski motivisanom delovanju u kom nema istinske posvećenosti ženskim pitanjima, već u kreiranju imidža otvorenosti prema civilnom društvu kao deo taktike osvajanja novih glasova⁴⁴¹. Skeptici upozoravaju da, da kada je reč o novoj globalnoj platformi usvojenoj u Pekingu, feminizam postaje prisutan svuda, a u stvari ga nema nigde budući da postoji veliki raskorak u znanju i informacijama unutar institucija, na relaciji

⁴³⁷K. Neš, *Savremena politička sociologija: Globalizacija, politika moć*, str. 292

⁴³⁸Jacqui True, „Gender Specialist and Global Governance: New forms of women's movement mobilization“, u: S. Grey, M. Sawyer (eds.), *Women's Movements. Flourishing or in Abeyance?*, p. 91

⁴³⁹Ibid.

⁴⁴⁰Mona Lena Krok, „Campaigns for candidate gender quotas: A new global women's movement?“, u: S. Grey, M. Sawyer (eds.), *Women's Movements. Flourishing or in Abeyance?*, p. 106

⁴⁴¹Ibid., p. 112

institucije- pokret i da je nedovoljno profilisana odgovornost globalnih institucija prema civilnom društvu⁴⁴².

Ako pak i prihvatimo tvrdnje o postojanju globalnog civilnog društva i ženskog pokreta, to nas ne sprečava da uvidimo neke specifičnosti i varijetete od zemlje do zemlje. Autorke i autori primećuju da je u Japanu i SAD-u konzervativni protivudar bio najjači i da se pokret uglavnom usmerio na očuvanje rezultata iz prethodnih perioda. U Australiji i Novom Zelandu pokret je uglavnom ušao u institucije u vreme progresivne politike, no to ga je ujedno oslabilo u periodu usvajanja neoliberalne platforme i projekta deregulacije. U mnogim zemljama zapadne Evrope se javljaju tenzije oko pokušaja integracije rodnih i imigrantskih politika. Npr. u Danskoj su stvorene tenzije oko ovih politika, koje u javnom diskursu podgreva ekstremna desnica⁴⁴³. Naime, da bi se sačuvala politika redistribucije i socijalnih prava na nivou nacionalne države, smatra se nužnim isključivanje imigranata iz te politike⁴⁴⁴. U zemljama koje ne pripadaju prvom, zapadnom svetu prelamanje globalne i državne rodne politike dovodi do novih kontradiktornosti. Aktivistkinje u Indiji navode da projekti iskorenjavanja siromaštva i uključivanja u političke institucije pretvaraju žene u instrumente i neoliberalne globalne politike i hinduističkog verskog fundamentalizma!⁴⁴⁵ Politika mikrokreditiranja ženskih malih grupa, finansirana od svetske banke radi uključivanja u ekonomski sistem podsticanjem tzv. ženskog preduzetništva se često kritikuje, jer su žene postale toliko opterećene ovim aktivnostima i vraćanjem dugova što im je oduzelo energiju za uključivanja u političkim, javnim delatnostima. Čak su i njihove ćerke bile primorane da napuste školu da bi pomagale majkama u ovim ekonomskim aktivnostima⁴⁴⁶. Kako je ova politika bila *single-issue* i zatvorila žene u male grupe, oduzeta im je moć pregovaranja i zahtevanja za eventualnu promenu ovakve strategije. U raznim zemljama imamo na delu promene oblika delovanja ženskih grupa i pokreta što je posledica neoliberalnog sužavanja državnih ovlasti. Npr. umesto politike promicanja i zalaganja

⁴⁴²J. True, „Gender Specialist and Global Governance: New forms of women's movement mobilization“, u: S. Grey, M. Sawyer (eds.), *Women's Movements. Flourishing or in Abeyance?*, p. 97

⁴⁴³Birti Siim, „Globalisation, Democracy and Participation- The Dilemmas of the Danish Citizenship Models“, u: John Andersen, Birte Siim, (eds.), *The Politics of Inclusion and Empowerment. Gender, Class and Citizenship*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004, p. 74

⁴⁴⁴Ibid. , p. 75

⁴⁴⁵Srilatha Batliwala and Deepa Dhanraj, „Gender myths that instrumentalize women: a view from the Indian front line“, u: Andrea Cornwall et al (eds.), *Feminism in Development. Contradictions, Contestations and Challenges*, Zed books, London and New York, 2007, p. 21

⁴⁴⁶Ibid. , p. 24

da institucije usvoje pro-ženski orijentisanu javnu politiku, mnoge grupe u zapadnim zemljama se okreću davanju uslužnih delatnosti koje država više ne daje, a koje prebacuje na civilno društvo i privatni sektor. U takvom jednom kontekstu ženske grupe gube kritičku oštrinu i u nadmetanju za obavljanje uslužnih delatnosti nemaju volje da kritikuju izvore finansiranja⁴⁴⁷. Uprkos tome, u pokretu se i dalje vodi živi aktivizam i stalno čuju „novi glasovi“, koji i dalje upozoravaju na koncentraciju moći i resursa pomoću mehanizama represije nad ženama i rodnih stereotipa⁴⁴⁸. Afirmacija diverziteta unutar trećeg talasa, stvaranje novog lanca života „individualno-lokalno-nacionalno-transnacionalno-individualno“⁴⁴⁹ i odbacivanje vlastitih stereotipnih dihotomija i shematizovanih podela otvara prostor za nove oblike političke mobilizacije i participacije žena, i nove vidove neslaganja sa politikom na svim nivoima. Ono što pak ostaje upitno je u kojoj se meri današnje žene zapravo identifikuju sa feminizmom i pokretom. Podaci su pri tome prilično kontradiktorni. Navodi se da se značajan broj žena i dalje identifikuje sa feminizmom, npr. 30%-40% američkih žena se smatra feministkinjom što pokazuje da je pokret i dalje relevantan u zemlji u kojoj je konzervativni udar bio među najjačim⁴⁵⁰. Estrid Henri (Astrid Henry) pak tvrdi da se većina i mladih i starijih žena pak ne identifikuje sa feminizmom ali da uvažava njegoa postignuća i domete za koje se izborio⁴⁵¹. Ova statistička kontradiktornost verovatno proizlazi i iz različitih istraživačkih koncepcija kao i temeljnih postavki trećeg talasa i aktivizma koji ne deluje posle (*post*) ili s one strane (*beyond*) feminizma, već u njegovim okvirima težeći u isto vreme da se od njega distancira. U ovom kontekstu treba ukazati na upozorenja brojnih mladih aktivistkinja koje ističu da mnoge mlade žene naivno posmatraju svoj položaj- njihovo učešće u politici i biznisu je i dalje ograničeno, u svim zemljama zarađuju manje nego muškarci, prava na abortus se i dalje tumače restriktivno, a neoliberalna politika sužavanja državnih ingerencija dovodi do opadanje projekata usmerenih na žensko osnaživanje⁴⁵². Činjenicu da su strukturalne

⁴⁴⁷Caroline Andrew, „Women in Cities: New Spaces for the Women’s Movement?“, u: Sandra Grey, Marian Sawyer (eds.), *Women’s Movements. Flourishing or in Abeyance?*, Routledge, London and New York, 2008, p. 121

⁴⁴⁸Sandra Grey, Marian Sawyer, „New voices“, u: S. Grey, M. Sawyer (eds.), *Women’s Movements. Flourishing or in Abeyance?*, p. 147

⁴⁴⁹Ibid. , p. 148

⁴⁵⁰Ibid. , p. 199

⁴⁵¹A. Henry, *Not my Mother’s Sister. Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, p. 22

⁴⁵²Sandra Grey, Marian Sawyer, „New voices“, u: S. Grey, M. Sawyer (eds.), *Women’s Movements. Flourishing or in Abeyance?*, p.149

šanse na globalnom nivou veće i da je ženski pokret jači na globalnom nego na nacionalnom nivou ne treba uzimati olako, budući da se u globalnim institucijama vodi politika (*gender*) prilagođavanja novim tokovima a ne njihovoj izmeni. Ovo se na specifičan i još teži način reflektuje na žene i ženske grupe u tzv. tranzicionim zemljama o čemu ćemo govoriti u narednom delu.

3.8.3 Slučaj tranzicionih zemalja- protivrečna nasleđa socijalizma i novi (stari) oblici marginalizacije žena

Reč „tranzicija“ je dugo opsedala umove, političke elite i stanovništvo tranzicionih ali i netranzicionih zemalja, ali je uprkos ove opčinjenosti njime, pojam ostao prilično nerazjašnjen. Urušavanje nekadašnjih socijalističkih sistema gotovo preko noći je svakako stvorilo utisak zatečenosti budući da ni tzv. eksperti iz oblasti tzv. „kremljologije“ nisu primetili da se iza ledenog brega nešto ozbiljno valja⁴⁵³. Naknadna, zakasnela objašnjenja su se pak pokazala nedovoljnim budući da je početni entuzijazam građanstva u ovim zemljama ubrzo praćen depresijom posle uspostavljanja novog političkog poretka. Ovaj nekritički entuzijazam u teoriji najbolje odslikava Fukojama sa svojom proklamacijom da je na delu kraj istorije, što je ništa drugo do oblik površne fascinacije nastale usled neposrednog svedočenja pretpostavljenom „kraju istorije“⁴⁵⁴.

Da bismo izbegli impresionistička objašnjenja tranzicije, istaćićemo se da se termin tranzicija najčešće koristi u tri značenja. Kao širi oblik opsežnih promena pri prelasku iz tzv. tradicionalnog („društvo mehaničke solidarnosti“) u moderno društvo („društvo organske solidarnosti“)⁴⁵⁵ - u ovom slučaju se zapravo izjednačava sa modernizacijom; potom kao specifičan period prelaska iz nekadašnjeg sistema realsocijalizma u kapitalistički sistem sa političkim oblikom liberalne demokratije; i na kraju kao prelaz iz autoritarnih u demokratske režime, pri čemu se ekonomska struktura

⁴⁵³ Stjepan Gredelj, Izazovi i zamke tranzicijske paradigme, preuzeto 10.05.2009., sa: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/fid/XII/D4/html_ser_lat

⁴⁵⁴ Ibid.

⁴⁵⁵ Dirkemova analitička dihotomija između ova dva tipa društva je i dalje aktuelna, a glavna razlika između ova dva tipa društva se izvodi iz stepena jačine i razvijenosti tzv. kolektivne svesti. Dok u prvom tipu društva kolektivna svest potpuno prekriva individualnu a pravo i običaji su izrazito restriktivnog karaktera, u drugom tipu društva se razvija individualnost ali ujedno solidarnost postoje „organska“ budući da izdiferencirani društveni segmenti imaju veću funkcionalnu potrebu jedni za drugim. Dirkem je takođe ukazao na različite opasnosti koje u tzv. modernom društvu prete socijalnoj integraciji usled pretnji od anomalije i prevelike individualnosti.

ne mora bitno promeniti⁴⁵⁶. U bilo kom smislu od navedenih da ga pojmimo, svako uopšteno objašnjenje se smatra nedovoljnim. Npr., kada je reč o modernizaciji, Berington Mur je u svojoj knjizi *Društveni koreni diktature i demokratije* uverljivo pokazao da postoje suštinske razlike u modernizacijskom putu od zemlje do zemlje, iako se između određenih grupa zemalja mogu povući određene paralele (npr. postoje sličnosti između nemačkog i japanskog, kineskog i ruskog, engleskog i američkog puta)⁴⁵⁷. Pri tome je i ova, više nego studiozna analiza različitih puteva u modernizaciju poprilično „slepa za rod“.

U našem slučaju, mi ćemo tranziciju posmatrati kao oblik dalekosežnih promena koje zahvataju nekadašnja socijalistička društva, u kojima se odustaje od socijalistički pojmljene „fiksirane“ modernizacije i opredeljuje za liberalnu kapitalističku varijantu, ili se ova pak nameće kao istorijska nužnost i jedini mogući oblik uređenja modernog društva. U ovom kontekstu tranzicija se poima kao „nadoknađujući razvoj“ (Habermas), kao „ponavljanje propuštenih lekcija istorije“ (Trkulja), „kao vraćanje vremeplovom na raskršnicu sa koje se skrenulo na slepi kolosek“, „skok u budućnost kao povratak u prošlost“ (Pečujlić)⁴⁵⁸ itd.- sve navedene sintagme opisuju nedorečenost i složenost samog pojma. Tema rada i studij slučaja kojim se bavimo, kao i činjenica da se pojam tranzicija najčešće i primenjuje u analizi tzv. postsocijalizma, opravdava ovaj pristup⁴⁵⁹; kao i činjenica da će, za još dugo vremena, tzv. postsocijalistička društva ostati osobena društva po mnogo čemu⁴⁶⁰, koja i dalje nose duboke tragove projekta socijalističke modernizacije odozgo. U svojim feminističkim esejima Slavenka Drakulić navodi da, dok šeta gradovima tzv. prvog sveta, ta stvarnost za nju ima drugačije značenje, i da je „željezna zavjesa“ skrivena u tim osećajima ambivalencije. Ona je „načinjena od mnogo dijelova različite stvarnosti, od ideala i vrijednosti s kojima smo odgojeni i u koje smo vjerovali“⁴⁶¹.

A razloga za ambivalentnost ima. Socijalistička verzija modernizacije je na početku dala impresivne rezultate. Rapidan razvoj industrije, ogroman porast pismenosti

⁴⁵⁶Tako npr. španska tranzicija posle Frankove smrti nije bila praćena nekim značajnijim ekonomskim promenama.

⁴⁵⁷ Videti: Berington Mur, *Društveni koreni diktature i demokratije*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.

⁴⁵⁸ Prema: Nenad Kecmanović, *Dometi demokratije. Od istočne Evrope do zapadnog Balkana*, Fakultet političkih nauka Beograd i Čigoja štampa, Beograd, 2005, str. 64

⁴⁵⁹ V. Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, str. 226

⁴⁶⁰ Ibid., str. 227

⁴⁶¹ Slavenka Drakulić, *Sabrani eseji*, Profil International, Zagreb, 2005, str. 287

i obrazovnog nivoa stanovništva, smanjivanje socijalnih nejednakosti su samo neka od socijalističkih postignuća. Međutim, sistem se kasnije pokazao statičnim kako je početni entuzijazam slabio a mehanizmi racionalne kontrole ekonomske stihije se pokazali u suštini iracionalnim budući da se nisu bazirali na tehnoekonomskoj racionalnosti i efikasnosti. Cilj socijalizma je bio rast po svaku cenu i integracija svih slojeva u postojeći poredak, čak i po cenu nerentabilnosti ovakvog koncepta⁴⁶². Stoga preovladava mišljenje da je realsocijalizam morao da propadne⁴⁶³, doduše s naznakom da se to moglo desiti oko tri decenije kasnije da Gorbačov nije započeo sa perestrojkom i tako uzdrmao temelje sistema koji nije dozvoljavao nikakvu istinsku reformu. Pored ovih sistemskih uzroka, ističe se i uloga određenih individualnih aktera/ki- bilo da se radi o predstavnicima/ama poretka ili pak opozicije od čije uloge je takođe zavisio smer i opseg promena. Npr. ako su neki predstavnici režima bili spremni na pregovore sa predstavnicima opozicije često je usledila tzv. dogovorena tranzicija (slučaj Mađarske), a ako se pak radilo o „tvrdočinjama“ nužne su bile vansistemske pa čak i revolucionarne promene (paradigmatičan je slučaj Rumunije) ili je pak došlo do jednostavnog urušavanja starog režima (slučaj Čehoslovačke). U društvima u kojima zbog, specifičnosti modela i načina funkcionisanja realsocijalizma nije došlo do formiranja značajnih aktera koji bi mogli da formulišu alternativne zahteve, dolazi do tzv. vođene tranzicije, u kojoj ključnu ulogu imaju predstavnici starog režima (npr. u Bugarskoj). Na primeru Srbije Antić uspešno elaborira koliko je faktor ličnosti u liku nekadašnjeg predsednika Srbije bio presudan u blokiranju srpske tranzicije⁴⁶⁴. Ova autoritarna ličnost je „lomila sve strukture“, ali ova strategija pak nije mogla biti dugoročna pa se i Miloševićev pad može tumačiti kao „naknadna osveta strukture“.

Ovde treba upozoriti da termin tranzicija nosi ideološki naboj koji proizlazi iz teleološkog pristupa- vraćanje na stari, prekinuti put modernizacije sa tržišnom ekonomijom i višestranačkim sistemom kao glavnim mehanizmima „progresivnog“ društvenog delovanja se smatra gotovo „prirodnim“. Gredelj stoga savetuje da se koristi

⁴⁶² Mladen Lazić, *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd, 1994, str. 54

⁴⁶³ „Naivnost“ ovakvih objašnjenja da je real-socijalizam morao da propadne jer nije bio dovoljno „realan“ kritički reflektuje sarajevski filosof Ugo Vlaisavljević ukazujući da se i u tzv. tranzicionom periodu realnost vlastite političke opcije potvrđuje aplauzom dobijenim od tzv. „neposrednih proizvođača“- rudara, seljaka... Prema: Milenković, Ivan, „Intervju- Ugo Vlaisavljević- filozof, Rat kao kulturni događaj“, *Vreme*, br. 751, preuzeto 10. 12. 2011. sa: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=416848>

⁴⁶⁴ Slobodan Antić, „Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak“, u: Mladen Lazić (prir.), *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Filip Višnjić, Beograd, 2000, str. 138-156

termin alternativa koji ne nosi teleološki naboj i dozvoljava da postoje značajne razlike između tranzicionih zemalja u obliku i dometu promena (razlikuje društva koherentne, nekoherentne, pseudotranzicije i otvorene protivtranzicije). Ova tipologija razlikuje obime i načine na koji se prevazilazi staro i uspostavlja novo, i različite oblike delovanja političkih aktera/ki. Uloga poslednjih je pri tome naročito važna, budući da u slučaju tzv. dogovorene tranzicije između predstavnika režima i opozicije može da dođe do određenih oblika očuvanja starog radi postizanja društvenog konsenzusa i izbegavanja sukoba i nasilja, a takođe u slučaju tranzicije odozgo predstavnici starog režima s ciljem zadržavanja vlasti predvode tranziciju i čuvaju različite strukture iz starog poretka. Postsocijalistička društva stoga uvek, u većoj ili manjoj meri predstavljaju hibrid starog i novog društva, starog i novog režima, što se takođe na specifičan način prelama i na rodne odnose.

Kada je reč o rodним odnosima i ženskom pitanju, na delu tako imamo različite oblike očuvanja starog, kao i nekritičkog odbacivanja svega što je nekadašnji sistem predstavljao pa čak i njegovih emancipatorskih dostignuća. Naime, socijalizam je proklamovao jednakost između muškaraca i žena i na različite načine promovisao i sprovodio plan ženske emancipacije. Činjenica da se to sprovodilo odozgo, ukazuje sama po sebi da su i dometi ovakve autoritarne emancipacije u suštini nedovoljni. Kao što se uverljivo dokazuje u tzv. kulturnim studijama, kultura obično zaostaje za ekonomskim, političkim i promenama pravne regulative pa se tako nisu mogli dekretom „izbrisati“ slojevi patrijarhalne svesti. I dalje, brojna istraživanja ukazuju na tzv. homologiju između tradicionalne i nove socijalističke političke kulture jer je u obema naglasak na kolektivizmu, autoritarnosti, poslušnosti, egalitarizmu i organicizmu⁴⁶⁵. Na primeru rodних odnosa to se da, više nego uverljivo prikazati. Socijalistički sistem je garantovao ekonomska i socijalna prava, naravno na uštrb ličnih i političkih, a zauzvrat je od muškaraca tražio da udruže rad u socijalističkim radnim kolektivima i da učestvuju u odbrani zemlje, a od žena da obavljaju dužnosti radnica i dužnosti majki⁴⁶⁶. Ideološki imperativi ženske emancipacije su pojmljeni isuviše jednostrano budući da nije bilo nikakve dublje analize načina na koji rod strukturira ljudsku interakciju i

⁴⁶⁵Mladen Lazić, *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd, 2005, str. 22

⁴⁶⁶Rebeca Cay, „Introduction: Gender, Equality, and the State from 'Socialism' to 'Democracy'?“, u: Rebeca Cay (ed.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007, p. 2

doprinosi nejednakoj distribuciji moći, resursa, mogućnosti, a statičnost i zatvorenost sistema nije pogodovala razmeni ideja između različitih aktera- donosioca odluka i elita, profesionalaca, različitih društvenih grupa i individua. Socijalizam je u dobroj meri bio „slep“ za rod, naglasak je bio na polnim razlikama između žena i muškaraca ali su i ove pojmljene jednostrano. Kako primećuju Dženet Elize Džonson i Džejn Robinson (¹ Janet Elise Johnson & Jean C. Robinson) rod je stalno bio tu ali i nije bio tu („*Gender was always there but not there*“). Socijalistička politika egalitarizma je izbrisala i neutralizirala rod iz javne sfere, manipulišući njim kao i drugim identitetima (npr. nacionalnim) za svoje potrebe. Kao najdrastičniji primer ovakvog brisanja roda autorke navode Kinesku revoluciju, u kojoj su se nasilnim putem pokušali eliminisati svi kulturni talozi rodnih razlika. Rodni repertoar je tako bio prilično sužen- žene su pojmljene jedino kao majke i kao radnice. Ženski pol je definisan na osnovu činjenice da žene rađaju decu i da, kao radnice, imaju približno jednake sposobnosti kao muškarci⁴⁶⁷. Politika uključivanja žena u javnu dimenziju se uglavnom svodila na njihov ulazak u sferu plaćenog rada. Glavne debate su se vodile oko usklađivanja rada žene u sferi javnog i privatnog, i njihove zaštite od eventualnih poslova koji mogu da štete njihovoj reproduktivnoj funkciji. Na primer, jedna analiza Mađarskog slučaja ukazuje na više *policy* opcija eksperata za rad koji su se fokusirali na veće uključivanje žena u sferu plaćenog rada. No, ove opcije nisu dovodile u pitanje temeljne postavke rodne segregacije na radu, već su ih zapravo naknadno relativizovale ili pak ublažavale samo neke od njegovih posledica⁴⁶⁸. Činjenica je da su žene u socijalizmu nosile tzv. dvostruki teret (navodi se i trostruki teret ukoliko su bile politički aktivne). To je podsticalo donosiocce odluka da se izgrade mehanizmi poboljšanja (ali ne i promena!) položaja žena- prevashodno politikom podruštvljavanja domaćinskih poslova. To se postizalo izgradnjom jaslica i vrtića u blizini mesta stanovanja, obezbeđivanjem produženih boravaka i boravaka za školsku decu, podsticanjem izgradnje ustanova društvene ishrane, i dostupnošću aparata za domaćinstvo pomoću kojih je rad u kući daleko lakši i sl. Uprkos masovnoj izgradnji vrtića, njihov broj pak nikad nije mogao da zadovolji potrebe koje su sve više rasle, a brojni aparati za domaćinstvo pak su i dalje

⁴⁶⁷ Janet Elise Johnson, Jean C. Robinson, „Living Gender“, u: Janet Elise Johnson, Jean C. Robinson (eds.), *Gender After Communism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2007, p. 7-9

⁴⁶⁸ Ildiko Asztalos Morell, „How to Combine Motherhood and Wage Labour: Hungarian Experts Perspectives During the 1960s“, u: R. Cay (ed.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, p. 52

bili nedovoljno pristupačni budući da je socijalistička ekonomija bila i ostala „ekonomija ograničenja“ (*Shortage economy*). Slike nepreglednih redova ispred prodavnica u nekadašnjim socijalističkim zemljama su tu više nego upečatljive.

U različitim kontekstima, rodne predstave i zvanične politike su bile podložne varijacijama u zavisnosti od različitih ekonomskih, demografskih i političkih potreba⁴⁶⁹. Npr., posle Drugog rata i velikog stradanja stanovništva režim se opredelio za podsticanje rađanja- tako je za vreme Staljina ponovo zabranjen abortus i vođena pompezna politika „Majka- heroj“ kojom je režim slavio žene sa velikim brojem dece. Nagla urbanizacija u socijalističkim zemljama je takođe pretila društvenoj integraciji pa se režim često okretao porodici, kao osnovnoj ćeliji društva koja obezbeđuje njegovu koheziju. Usled straha od dezintegracije, slavio se povratak tzv. porodičnim vrednostima- u mnogim medijima se na idiličan način predstavljao život u višečlanim porodicama sa puno dece koja paze jedna na drugu, skromnija su, vredna i manje egoistična, što se smatralo poželjnim sa stanovišta socijalističkog morala. Refamilizacija i reprivatizacija je uzela maha na teritoriji SSSR-a u eri Hruščova i Brežnjeva i njihove politike napuštanja nekadašnjih kolektivnih oblika stanovanja, što je praćeno rapidnom izgradnjom porodičnih stanova⁴⁷⁰. Sa dobijanjem stanova i uopšte politikom popuštanja kontrole nad svakodnevnim životom stanovništva rasla je i glad za potrošnjom, ali i za promenom predstava i slika o ulozi žene ali i o ženskoj lepoti⁴⁷¹. Kako su brojni proizvodi široke potrošnje i dalje bili nedovoljno dostupni, žene su bile te koje su trošile puno vremena ne bi li se „dočepale“ ovih statusnih simbola. Ovo ne treba shvatiti samo kao oblik perverzne masovne potrošnje već i kao više ili manje svestan otpor sivilu egzistencije a koji dokazuje da je „trivijalno političko“⁴⁷². To je ujedno i odraz težnji da se, posle borbe i tzv. „herojskog šopinga“ za novi par čizama, učini nešto i za sebe i doživi, makar površno individualno iskustvo „punoće“ vlastite ženske ličnosti. Jer ako je ideologija proklamovala da su se socijalističke žene emancipovale od robovanja izgledu i potrošnji, ovakvi mali i simbolični činovi su delovali kao geste otpora dominantnim političkim stavovima. S druge strane pak,

⁴⁶⁹R. Cay, „Introduction: Gender, Equality, and the State from 'Socialism' to 'Democracy'?“, u: R. Cay (Ed.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, p. 3

⁴⁷⁰Natalia Vinokurova, „Reprivatising Women's Lives: from Khrushchev to Brezhnev“, u: R. Cay (Ed.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, p. 67

⁴⁷¹Ibid., p. 69-71

⁴⁷²Prema: S. Drakulić, *Sabrani eseji*, str. 199

dovodili su do potpunog iscrpljivanja žena i bile u skladu sa tradicionalnim (seoskim) normama, budući da su mnoge žene brižljivo i mukotrpno štedele ili pak provodile sate nad šivaćim mašinama ne bi li se izborile za svoju žensku „osobnost“⁴⁷³.

Period tranzicije koji nastupa posle urušavanja socijalističkog *l'Ancien Regime*-a je svakako priširio načine i mogućnosti na koje žene mogu da vide i (re)definišu svoj status i uloge. Ograničeni diskurs emancipacije u socijalizmu je zamenjen širokim dijapazonom pogleda i diskursa o rodu, i period fundamentalnih političkih promena otvara nove šanse za aktivizam⁴⁷⁴. Niču brojne organizacije i inicijative namesto nekadašnjih oblika formalnog organizovanja pod okriljem komunističke partije i vladajuće ideologije. Uprkos ovom otvaranju ka novim mogućnostima i podsticajnom razvoju ženskog samoorganizovanja, niču i brojne prepreke. U javnom prostoru se nameću diskursi koji se uglavnom okreću oko zdravorazumskih predstava o muškim i ženskim ulogama u porodici i društvu, i koji se ne retko usmeravaju protiv prevelike (!) emancipacije žena u socijalizmu koja nije donela ništa dobro. Ovde je svakako bitno istaći da je diskurs disidentskih grupa oko kojih se gradio otpor režimu imao protivrečan odnos prema ulozi žena i uopšte feminizmu. Ne retko su bile prisutne mizogene interpretacije, što možda najupečatljivije ilustruje delo čuvenog češkog pisca Milana Kundere. Kundera je naime na fantastičan način opisao situaciju u „zamrznutom“, posttotalitarnom režimu Čehoslovačke u kojem se ništa ne dešava i emotivnu, individualnu ispražnjenost koju sistem reprodukuje. Pri tome je u svom opisu koristio dva ženska „arhetipa“- žene prikazuje ili kao ružne, brbljive, crnjomanaste partijske denuncijante ili pak kao plave, blede, ćutljive koje se rado podaju fizički političkim disidentima⁴⁷⁵. U disidentskim krugovima i anti-političkim pokretima tzv. žensko pitanje nije nikad ni bilo na dnevnom redu, i žene nisu imale nikakvu moć u odlučivanju i uglavnom radile tehničke i repetitivne poslove⁴⁷⁶. Idealizacija tradicionalne porodice, kao prirodne institucije nasuprot veštačkoj socijalističkoj državi veličila je i

⁴⁷³ Yulia Gradska, „We were very upset if we didn't look fashionable“: Women's Beauty Practices in Post-War Russia“, u: R. Cay (ed.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, p. 37

⁴⁷⁴ Barbara Einhorn, Charlie Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, u: V. Sperling (ed.), *Organizing Women in Contemporary Russia. Engendering Transition*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, p.24

⁴⁷⁵ Svetlana Slapšak, „Žensko telo u jugoslovenskom filmu: status žene, paradigma feminizma“, u: B. Arsić (prir.), *Žene, slike, izmišljaji*, str. 131

⁴⁷⁶ B. Einhorn, C. Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, u: V. Sperling (ed.), *Organizing Women in Contemporary Russia. Engendering Transition*, p. 27

tradicionalne rodne uloge⁴⁷⁷. Činjenica da je Katolička crkva u ovim zemljama bila bastion otpora i imala značajne veze sa disidentskim krugovima dodatno je petrifikovao ovakav rodni diskurs, budući da tzv. katolička modernizacija posle II Vatikanskog koncila nije bitno promenila gledanja na ženu. Veze poljske *Solidarnosti* sa Katoličkom crkvom su se ogledale i u protivljenju tzv. reproduktivnim pravima žena. Kada su nekadašnji disidenti postali politički zvaničnici, ženska pitanja su marginalizovana. Da li paradoksalno, kada su nekadašnji tribuni civilnog društva ušli u državne strukture, došlo je istovremeno do marginalizacije ali i do feminizacije civilnog društva u tranzicionim zemljama⁴⁷⁸.

Među preprekama koje se najčešće navode je pojava gotovo masovne retraditionalizacije kada je reč o vrednostima, političkim stavovima i opredeljenjima, što se tumači kao vid bega iz stanje anomije i egzistencijalne neizvesnosti posle sloma sistema i delegitimizacije vladajuće, socijalističke ideologije. Retraditionalizacija se smatra više nego očiglednom kada je reč o rodnim odnosima. Namesto nekadašnjih političkih subjekta- radničke klase, omladine, partije, a gde su i žene imale relativno povlašćeno mesto, doduše u okvirima socijalistički pojmljene emancipacije, na javnu scenu nastupaju novi subjekti- preduzetnici, nove političke partije, religijske organizacije⁴⁷⁹. Nova preduzetnička klasa i kultura je slavila individualizam, inicijativnost i mešetarenje što je bilo otvoreno maskulinog karaktera i u suprotnosti sa propagiranim „pravim“ ženskim vrednostima i ulogama u društvu. Političke partije su uglavnom funkcionisale kao predpolitičke forme, nedefinisane ideološke pozicije i organizacione strukture u kojima su lideri- muškarci bili u prvom planu. Religijske organizacije su u tranzicijskim zemljama glavni agensi konzervativizma. U tom smislu se često navodi simptomatičan primer Ruske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u Poljskoj kao glavnih agensa društvene retraditionalizacije, koje imaju veliku moć i ugled u društvu i nastupaju sa autoritetom „čisto moralnih“ aktera kada je reč o bitnim društvenim pitanjima. Umesto nekadašnjih socijalističkih vrednosti, na pijadestal su podignute konzervativne vrednosti koje se u najčešće pozivaju na porodicu, otadžbinu i

⁴⁷⁷Ibid. , p. 35

⁴⁷⁸Jacqui True, *Gender, Globalization and Postsocialism*, Columbia University Press, New York, 2003, p. 140-141

⁴⁷⁹Tanja Renner, Mirjana Ule, „Back to the future: Nationalism and gender in post-socialist-societies“, u: Rick Wilford and Robert L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, Routledge, London and New York, 1998, p. 105

Boga. Krijući se iza plašta vrednosne neutralnosti, ne želimo se upuštati u raspravu koje su vrednosti „vrednije“. Međutim, mora se istaći da se ove konzervativne koriste u manipulativne svrhe, a njihova navodna bezupitnost služi redukciji postignutih ekonomskih, socijalnih i političkih prava žena⁴⁸⁰. Ova retradicionalizacija pak ne prodire nesmetano, budući da funkcioniše u okvirima globalne kulture, u kojoj informacije, ideje i vrednosti nesmetano i ubrzano protiču te i tradicionalni obrasci operišu u novim okolnostima i ne retko se njima prilagođavaju⁴⁸¹. Oni se takođe suočavaju sa brojnim i različitim rodним diskursima u javnom prostoru, i takođe ne mogu jednostavno da izbrišu iz svesti decenije u kojima se emancipacija žena smatrala ne značajnim prioritetom na političkoj agendi.

Pored ove (delimične) retradicionalizacije, u periodu nakon sloma socijalizma buja i ekonomska i tržišna eksploatacija ženskog tela; dolazi do povlačenja države i opadanja njenih socijalnih funkcija na uštrb brojnih ranjivih grupa; i teškoće tranzicione ekonomije se sa posebnom težinom obrušavaju na žene. Uprkos tome, smatra se jednostranim da je tranzicija donela ženama samo najgore. Sa svojim protivrečnostima i problemima koje donosi ona ih je istovremeno podstakla da formiraju nove oblike ponašanja i otpora⁴⁸². Takođe, po nekim istraživanjima muškarci su jednako, ako ne i teže pogođeni budući da žene mogu da nađu emotivno utočište u tradicionalnim rodним ulogama dok su muškarci bez milosti izloženi ekonomskim turbulencijama, čemu u prilog govori rapidno smanjenje njihove prosečne godine smrtnosti⁴⁸³. Žene su ne retko pozdravile novu ideologiju koja je proklamovala njihov povratak privatnu sferu, videći u tome izlaz iz alijenirane javne sfere i nekadašnje prisilne mobilizacije u istu u periodu socijalizma. No, to nas ne sprečava da zaključimo da su u tranzicionom periodu žene višestruko opterećene, njihova vidljivost u javnoj sferi je smanjena, ekonomske nejednakosti na rodnoj osnovi povećane i segregacija na tržištu rada porasla. Tranzicijska (polu)demokratija je uglavnom funkcionisala po principima muških

⁴⁸⁰ Barbara Einhorn, Charlie Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, u: J. Howell and D. Mulligan (eds.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, Routledge, London and New York, 2005, p. 31

⁴⁸¹ J. E. J. and J. C. Robinson, „Living Gender“, u: J. E. Johnson and J. C. Robinson (eds.), *Gender After Communism*, p. 10-11

⁴⁸² Ibid., p. 15

⁴⁸³ Tania Rands Lyon, „Housewife Fantasies, Family Realities in New Russia“, u: J. E. Johnson and J. C. Robinson (eds.), *Gender After Communism*, p. 28

političkih klubova⁴⁸⁴, u kojima su žene još marginalizovanije u odnosu na tzv. socijalistički period. U Rusiji, za vreme vladavine zapadnjačkog miljenika Jeljcina, ministarka za socijalna pitanja Ela Pamflova je podnela ostavku jer nije imala mogućnosti da priđe premijeru Černomirdinu i ostalim članovima vlade, u borbi sa nagomilanim socijalnim problemima. U sledećoj vladi jedina ministarka je bila Tatiana Dimitreva, ali je smenjena posle manje od godinu dana obavljanja ministarske funkcije⁴⁸⁵. Retoričko pitanje ruskog ministra rada 1993. godine „Zašto da damo ženama posao kada ima toliko nezaposlenih muškaraca?“⁴⁸⁶ daje efektnu sliku o političkom i ekonomskom položaju žena i surogatima njihovog političkog predstavljanja u „novim demokratijama“.

Ovde je potrebno podvući i jačanje nacionalizma kao faktora koji je takođe doprineo produblivanju rodnih nejednakosti. Na fenomen nacionalizma se u svakom slučaju treba osvrnuti budući da je implozija socijalizma išla simultano sa eksplozijom nacionalizma⁴⁸⁷. Jačanje nacionalne vezanosti u tranzicionim zemljama je išlo ruku pod ruku sa biološkim esencijalizmom, koji je reprodukovao fiksirane, tradicionalne rodne identitete i uloge i veličao kult žrtvovanja za dobrobit nacije⁴⁸⁸. Poruka srpske uzrečice „Da se Srbi slože i umnože“ je više nego jasna jer svodi ženu na reproduktivnu mašinu za proizvodnje nacije. U patrijarhalnom nacionalističkom diskursu, koji je ne retko sadržavao manje ili veće primese fašističkog, isticalo se da će povratak žena „na pravo mesto“ ukloniti mnoga socijalna zla i probleme kao što su maloletnička delikvencija, zapuštanje dece, postojanje velikog broja izolovanih, nemoćnih i usamljenih starih lica i sl.⁴⁸⁹ Žene, žrtve brojnih nepravdi i u socijalističkom periodu i u tzv. „novom dobu“ se tako smatraju uzročnicima mnogih patoloških pojava- najčešće korišćena sintagma je da je plaćeni ženski rad van kuće sinonim za zapuštanje dece. Kriza nacionalne države, njena ponovna rehabilitacija ili pak uspostavljanje novih, „zakasnelih“ nacija gurnulo je u stranu sva druga pitanja, i na žene se gledalo kao puke instrumente u rehabilitaciji

⁴⁸⁴Rosalind Marsch, „Women in Contemporary Russia and the former Soviet Union“, u: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, Routledge, London and New York, 1998, p. 84.

⁴⁸⁵Ibid., p. 85-86

⁴⁸⁶Ibid., p. 88

⁴⁸⁷V. Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, str. 189

⁴⁸⁸B. Einhorn, C. Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, u: J. Howell, D. Mulligan (eds.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, p. 31

⁴⁸⁹R. Marsch, „Women in Contemporary Russia and the former Soviet Union“, u: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, Routledge, London and New York, 1998, p. 82

odn. izgradnje nacije i nacionalne države. Linc i Stjepan u svojoj studioznoj analizi demokratske tranzicije i konsolidacije upozoravaju da demokratija pretpostavlja rešeno pitanje odnosa polisa i demosa, tj. pitanje šta je moja država i ko su njeni građani⁴⁹⁰. Ako se ova pitanja pak ne reše ona postaju eksplozivna, što dešavanja na prostorima bivše Jugoslavije jasno pokazuju, i potiskuju sva druga pitanja kao manje važna ili ih pak instrumentalizuju za svoje svrhe. Što je nacionalizam eksplozivniji, utoliko više je nacionalna mitologija herojska, maskulina i mizoginična⁴⁹¹. Feministička teorija je, služeći se psihoanalizom, ponudila zanimljivo objašnjenje ovih fenomena. Povratak sinova majci otadžbini je, s jedne strane, predstavlja oblik infantilne regresije. Sa druge strane, na simbolički način daje prikaz povratka izgubljenog sina, zabludelog ideologijom „bratstva i jedinstva“ pravoj majci-naciji. Socijalistička zajednica odslikava arhetip zle maćehe a povratak pravoj majci je ujedno iskren i violentan⁴⁹². Uprkos tome, kroz prizmu i refleksiju vlastitog personalnog iskustva kao i angažmanom u civilnom društvu žene imaju, uprkos preprekama, različite mogućnosti da redefinišu sebe kao žene i uključe se u borbu za promenu vlastitog depriviranog položaja i mizogenog političkog diskursa. Početni entuzijazam sa kojim su žene napuštale posao i vraćale se porodici je bio kratkog daha i većina žena smatra potrebnim da radi i van kuće, gde se, uprkos oskudici i teškoćama kao glavni motiv navodi želja za ličnim ispunjenjem⁴⁹³. Potrebno je istaći da odnos između rodni i nacionalnih pitanja nije jednoznačan, i da nacionalizam ne vidi uvek i nužno ulogu žene kao isključivo pasivne, submisivne. Ne retko se ističe da je moralna obnova nacije moguća samo uključivanjem žena u javnu sferu, i žene su se uključivale u nacionalističke pokrete i zbog zaštite vlastitih prava, što je npr. slučaj sa ženama iz nekadašnjih sovjetskih republika—Litvanke su se tako masovno pridružile pokretu „Sajudis“ a Ukrajinke „Rukh“⁴⁹⁴. Da je ipak prilično kontradiktorno povezivati nacionalizam i feminizam ukazuje činjenica da su, posle

⁴⁹⁰H. Linc, A. Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, str. 47

⁴⁹¹Tanja Rener, Mirjana Ule, „Back to the future: Nationalism and gender in post-socialist-societies“, u: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism*, p. 108

⁴⁹²Ibid., p. 110-111

⁴⁹³Nasuprot muškarcima kojima je, prema rezultatima nekoliko istraživanja, glavni motiv za rad zarada i društveni status. T. R. Lyon, „Housewife Fantasies, Family Realities in New Russia“, u: J. E. Johnson, J. C. Robinson (eds.), *Gender After Communism*, p. 31-32

⁴⁹⁴R. Marsch, „Women in Contemporary Russia and the former Soviet Union“, u: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism*, pp. 82- 83

zadobijanja (nacionalne) nezavisnosti, mnoge žene i feministkinje napustile nacionalne pokrete i kritički se distancirale od njih⁴⁹⁵.

Kada je reč o samom pokretu, odnosno oblicima udruživanja i angažovanja od žena i za žene došlo je do njegovog zamaha u svim zemljama tranzicije, uprkos tendencijama da se rodna pitanja posmatraju kao luksuz u novim, nestabilnim demokratijama sa posrćućom ekonomijom⁴⁹⁶. Naravno, postavlje se pitanje u kojoj meri ovaj kvantitativan bum predstavlja suštinski nov kvalitet i u kojoj meri se pozitivni aspekti ovog delovanja mogu okrenuti u svoju suprotnost u nepovoljnom kontekstu. Nicanje organizacija civilnog društva se često dovodi u vezu sa jačanjem međunarodnih uticaja- fondova i mreža, i sa važnom ulogom koju je odigrala konferencija u Pekingu, koja je podržala stare i ohrabrila nove oblike udruživanja u tranzicionim zemljama⁴⁹⁷. Na ovaj način se stvaraju uzajamne i recipročne veze pomoći ali i zavisnosti, koji podstiču ali i sprečavaju samoinicijativu i neprofitnost kao bitne karakteristike civilnog društva. „Nvoizacija“ pokreta je povećala kompeticiju i fragmentaciju unutar samih ženskih grupa, gurnula u stranu značaj šire društvene mobilizacije što je sam koncept ženskog pokreta dovelo u pitanje. Globalno umrežavanje ženskih grupa je stvaralo i različite oblike zavisnosti, i kao okvir delovanja nametnulo neupitnost kapitalističke ekonomije i ideologiju liberalne demokratije. Bilo kakav oblik kritike prema zapadnim normama i modelima delovanja „zapadnog“ feminističkog pokreta se jednostrano tumači kao odbacivanje same demokratije⁴⁹⁸. Stoga je bitno upozoriti da sam koncept civilnog društva čiji su najbitniji i najdinamičniji deo upravo društveni pokreti ne predstavlja „prazan pojam“ koji se jednostavno „puni“ različitim angažovanim sadržajima, već je sam unapred politički i ideološki definisan usled nepobitne snage zapadnog kapitalističkog sistema i njemu korespondentne ideologije⁴⁹⁹. Stvarne karakteristike civilnog društva u tranzicionim zemljama pokazuju da civilno društvo ne štiti građane(ke od države kada ova deluje u okvirima kapitalističkog sistema, niti pak žene od rodnih diskursa, kulturne prakse i društvenih struktura koji određuju odnose moći u civilnom društvu. Tzv. feminizacija civilnog društva u tranzicionim zemljama je

⁴⁹⁵Ibid.

⁴⁹⁶Ibid. , p. 80

⁴⁹⁷B. Einhorn, C. Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, u: J. Howell, D. Mulligan (eds.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, p. 32

⁴⁹⁸Ibid. , p. 26

⁴⁹⁹Ibid. , p. 36, 46

zanimljiv fenomen, budući da je angažman žena u ovoj sferi dobrim delom posledica povlačenja države iz nekadašnjih socijalnih funkcija. U tom smislu oblici tzv. humanitarnog rada u okvirima neprofitnog civilnog društva predstavlja zapravo eufemizam za neplaćeni rad žena⁵⁰⁰. Neke ženske grupe se tako mobilisu oko raznih pitanja koja samo reprodukuju tradicionalne ženske uloge- npr. brojne grupe u tranzicionim zemljama okupljaju majke. Politički blok *Žene Rusije* koji je na izborima 1993. uspeo da uđe u parlament se fokusirao na važnost veće zastupljenosti žena u politici ali sa pozicije odbrane tradicionalnih vrednosti i morala. I ova, kao i druge konzervativne ženske grupe su ostvarile veći politički uticaj od grupa liberalne i jasne feminističke proviniencije⁵⁰¹. Zanimljiva je i činjenica da se koriste različiti etnički stereotipi u svrhu borbe za ženska prava. Tako se manjinske etničke grupe često optužuju da je unutar njih izraženije nasilje nad ženama i različite prakse rodne neravnopravnosti, što indirektno instrumentalizuje žene u okvire nacionalističkog diskursa koji teži da napravi jasnu liniju između „mi“ i „oni“. Činjenica da su kontroverze oko prava na abortus došle na agendu u gotovo svim zemljama tranzicije takođe ilustruje različite oblike navedene instrumentalizacije. Naime, diskurs o abortusu je uglavnom bio ili sa moralizatorske pozicije- u slučaju crkve i raznih konzervativnih grupa, ili pak tretiran kao socio-ekonomski problem od strane državnih struktura a vrlo retko sa stanovišta ženskih prava. Iz tih razloga mnoge grupe su se mobilisale i podstakle aktivizam žena po tom pitanju, pri čemu se se standardi pristupa Evropskoj uniji u kojoj je pravo na abortus zagarantovano koristili kao argument. Međutim, i ovo je predstavljalo vid instrumentalizacije ženskih prava u cilju ostvarenja članstva u EU, što se takođe dalje može problematizovati budući da je Unija već bila napravila kompromis sa Irskom po pitanju abortusa i prava na razvod.

Aktivizam pokreta se pokazao raznovrsnim i bujnim ali su njegovi dometi i dalje upitni. O tome svedoče najbolje primeri instrumentalizacije koju smo naveli, kao i zanimljiv fenomen karakterističan za tranzicione zemlje, tzv. „*civil society gap*“⁵⁰². To se naime ogleda u slabim vezama i saradnji između države i civilnog društva, tako da, uprkos kvantitativnom razvoju dometi civilnog društva ostaju ograničeni.

⁵⁰⁰Ibid. , p. 31

⁵⁰¹ R. Marsch, „Women in Contemporary Russia and the former Soviet Union“, u: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism*, pp. 85, 94

⁵⁰²B. Einhorn, C. Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, u: J. Howell, D. Mulligan (eds.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, p. 31

Muškokocentričnost zvanične politike koja u tranzicionim zemljama funkcioniše po principu muških klubova odbija mnoge žene da se uključe u politiku i tako daju legitimitet postojećim patrijarhalnim strukturama, što još dalje produbljuje postojeći jaz između države i civilnog društva. Donošenje brojnih kontroverznih zakona iz sfere rada, braka i porodice je podstaklo žene na udruživanje i angažman, ali su njihove strategije više bile defanzivne nego proaktivne pa je samim tim i njihov domet bio sužen. Po nekim stanovištima dometi pokreta su više bili intelektualni i akademski a manje praktični- ženske studije su se formirale i razvile u svim postsocijalističkim zemljama. S obzirom na moć diskursa i njegov uticaj na praksu ne može se olako razdvojiti ovaj teorijski razvoj od praktičnog, mada treba ukazati na činjenicu da su se na ovim studijama više razvila i širila znanja o feminizmu i tzv. „zapadnom“ pokretu nego što se razvila jasna svest i otvoren kritički prostor za razmatranje položaja žena u tranzicionim zemljama.

Ženski pokret u tranzicionim zemljama je uglavnom podeljen i razmrvljen, a kroz njega se prelamaju i druge duboke podele u ovim društvima- klasne, etničke, kulturne. Nedovoljna koordinisanost unutar pokreta je vidan problem, uprkos tome što je došlo do stvaranja informatičkih i sličnih mreža. Neke grupe pokušavaju da transcendiraju ove podele insistiranjem na povezanosti sa globalnim ženskim pokretom, dok druge odbacuju svaki oblik veštačkog jedinstva jer ih to asocira na rodnu politiku iz tzv. socijalističkog perioda te insistiraju na pluralizmu⁵⁰³. Feminizam i dalje ostaje sporan pojam, što je posledica političkog nasleđa u kojem se on smatrao sumnjivim ali i težnji ženskih grupa i aktivistkinja da same artikulišu svoju poziciju u društvu i razviju kritički odnos prema tzv. zapadnom feminizmu. Socijalna konfuzija u kojoj se u isto vreme desila seksualna revolucija ali i radikalno obnavljanje konzervativnog diskursa je, zajedno sa ekonomskom krizom u kojoj žene čine većinski deo u sloju „novih siromaha“, doprinelo ovim, dvoznačnim odnosima prema feminizmu. Feminizam je uglavnom ostao kontekstualno ograničen na uske elitne krugove urbanih centara⁵⁰⁴, a ženske grupe u provinciji smatraju feminističke teorije isuviše apstraktnim i udaljenim od svakodnevnih problema. Tako se, što pokazuju brojni intervjui, mnoge aktivistkinje

⁵⁰³Anastasya Posadskaya (ed.), *Women in Russia: a New Era in Russian Feminisms*, Verso, London and New York, 1994, p. 143

⁵⁰⁴T. Rener, M. Ule, „Back to the future: Nationalism and gender in post-socialist societies“, u: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism*, p. 108

ženskih grupa u manjoj ili većoj meri distanciraju od feminizma kao isključive, radikalske teorije koja od muškaraca umesto saveznika pravi neprijatelje, i koja se ne bori za prava žena već za njihovu prevlast⁵⁰⁵ (!). Pri tome treba takođe istaći da se radi o svojevrsnoj socijalnoj zakonitosti pri prelaženju iz nedemokratskog u demokratski sistem. Naime, u mnogim postautoritarnim zemljama se druge podele- a ne one rodne smatraju od veće važnosti. U društvima u kojima do skora niko nije imao prava, žene su demotivisane da se bore isključivo za svoja prava⁵⁰⁶. Ideološka konfuzija na koju smo ukazali ipak stoji, a ona se može tumačiti i kao vid različitog pozicioniranja unutar feminističkog aktivizma. Istraživanja pokazuju da se mnoge žene, akterke civilnog društva zalažu za ženska prava ali da se još uvek ne žele deklarirati kao feministkinje a što je oblik strategije njihovog preživljavanja u javnosti koja feminizam posmatra kao neki oblik ekstremizma⁵⁰⁷. Različiti oblici ideološke konfuzije su prisutni u tranzicionim zemljama ne samo kada je reč o feminističkom pokretu, već i o civilnom društvu uopšte i drugim bitnim pitanjima. Možemo zaključiti da se deficitarnost i „necivilnost“ civilnog društva reflektuje i na ženske inicijative i mreže koje ne funkcionišu u bezvazdušnom prostoru već u svojevrsnoj matrici kroz koju se prelamaju različiti faktori, uticaji i patogeni procesi. Generalna karakteristika, sledeći analitičku dihotomiju civilno društvo-država je da u tranzicionim zemljama preovladava oblik i slabe države i slabog civilnog društva⁵⁰⁸. To stvara pat poziciju u kojoj ove dve sfere nemaju mogućnost da kreativno utiču i podstiču jedna drugu, a što je takođe jedna od glavnih boljki i problema sa kojima se suočavaju ženske i feminističke inicijative.

⁵⁰⁵V. Sperling, *Engendering Transition*, p. 61

⁵⁰⁶ Ibid. , p. 72

⁵⁰⁷Zilka Spahić-Šiljak, „Postajanje feministicom“, u: Zilka Spahić-Šiljak (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Sarajevo, 2012, str. 230

⁵⁰⁸ V. Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, str. 232

IV NASLEĐE PRED RASPAD ZEMLJE: FEMINIZAM I ŽENSKI POKRET U SFRJ

4.1 Bivša Jugoslavija- društvo autoritarne modernizacije i delimične liberalizacije

Bivša SFRJ je po mnogo čemu predstavljala društvo za sebe, koje je deklarativno isticalo i slavilo svoje nesvrstavanje ni na Istok ni na Zapad i nepripadanje ni jednom od vojno-političkih blokova. Uprkos tome, po suštinskim karakteristikama ono je pripadalo istočnom lageru- legitimnost se izvodila iz socijalističke revolucije, na čelu države je bio harizmatički lider, postojao je monopol na vlast jedne partije koja je u različitim periodima s različitim intenzitetom nadzirala i prodirala u različite društvene sfere, uključujući i privatnu u svojoj totalitarnoj fazi. Projekat modernizacije relativno zaostale zemlje se kao i u ostalim državama istočnog bloka sprovodio odozgo- pod fizičkom i/ili psihološkom prinudom, uz kombinovanje i suptilnijih mehanizama ideološke mobilizacije tzv. opštenarodnog entuzijazma. Uspeh se i ovde merio na isti način, uprošćenom modernizacijskom šemom po obrascu elektrifikacija, industrijalizacija, urbanizacija bez obzira na negativne ekonomske i socijalne posledice koje ovakav jedan ograničen koncept nosi sa sobom. Raskid sa Staljinom i pretnja od sovjetske intervencije je potom primorala režim na otvaranje i popuštanje, jer se u uslovima velikog siromaštva i gladi javio strah da većina stanovništva ne otkáže poslušnost državnom vrhu i partijskom rukovodstvu. Iz tih pragmatičnih, a ne iz nekih ideoloških razloga (kao što je npr. želja za izgradnjom socijalizma sa ljudskim likom čehoslovačkog lidera Aleksandra Dubčeka) došlo je do delimične društvene liberalizacije ali su i ovi talasi tzv. liberalizacije često bili sputavani iz opet pragmatičnih razloga. Slobodan Antić navodi kako je Jugoslavija prošla kroz fazu totalitarizma i ranog posttotalitarizma, da je šezdesete došlo do određene društvene liberalizacije budući da je na čelo izbilo mlađe i tehnokratsko rukovodstvo, koje je međutim ubrzo naišlo na otpor starijih partijaca i zemlja se ponovo našla u fazi zamrznutog posttotalitarizma⁵⁰⁹. Liberalizacija i uvođenje elemenata tržišne ekonomije su doveli do povećanog društvenog raslojavanja te se otpori javljaju i u ime egalitarnih,

⁵⁰⁹Ovu poznatu tipologiju autoritarnih i totalitarnih režima definisali su i elaborirali Alfred Linc i Huan Stepan. Videti: A. Linc, H. Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, str. 67-81

ultralevičarskih vrednosti radi povratka „pravom“ marksizmu. No, mnoštvo političkih događaja, kao što su obračun sa Aleksandrom Rankovićem i tvrdom strujom, izbijanje studentskih demonstracija '68, protivrečnih interesa koji se javljaju unutar partije onemogućavaju pojednostavljenu interpretaciju jugoslovenskih dešavanja⁵¹⁰.

Uvođenje samoupravljanja pedesetih i zaokret ka liberalizaciji šezdesetih godina je Jugoslaviju svrstalo u tzv. autoritarne zemlje (po Lincovoj i Stepanovoj tipologiji) budući da je postojao ograničeni društveni pluralizam- prevashodno ekonomski i kulturni, ali je zbog straha od jačanja vansistemskih otpora liberalne, nacionalističke pa i levičarske provincijalizacije (poslednjih zbog masovnih studentskih demonstracija '68), sedamdesetih godina usledila duga represija⁵¹¹, koju svakako simboliše udaljavanje grupe profesora koja se aktivno uključila u demonstracije, sa univerziteta. To je, mnogima, raspršilo iluzije o postojanju nekakvih akademskih sloboda i rudimenata pluralizma u društvu, kao i nade da se sistem uopšte može reformisati iznutra⁵¹². Po nekim stanovištima, istinska društvena modernizacija se nije mogla ni dogoditi budući da kruta društveno-politička paradigma nije dopuštala nikakve suštinske promene. Socijalizam se kao takav bazira na stvaranju tzv. „emancipovane zajednice“, koja ne priznaje razdvojenost društva i države, već „sve što je u njoj to je ona sama, i u svemu je sebe svesna“, i postulira totalnu refleksiju koja ne dozvoljava „neprozirnost partikularnosti“ te stoga ni bilo kakvu autonomiju⁵¹³. Stoga su brojne reforme imale sasvim ograničen domet, postale same sebi svrha i stalno proizvođenje novih reformi je zapravo dovelo do njihovog obesmišljavanja i slabljenja legitimizacije samog sistema. Načelo ekonomske uravnilovke „svakom prema potrebama“ je dovelo do toga da je, iako je komunistički režim razvijao industriju, samo društvo ostalo neraslojeno, što je po mnogima osnova za nastajanje monolitnih, autoritarnih političkih sistema⁵¹⁴.

Kako društveni pokreti predstavljaju odgovor na društvenu krizu- ekonomsku, političku, ideološku i moralnu, ali je i najavljuju pre nego što je ona i nastupila,

⁵¹⁰ Milivoj Bešlin, „Uticaj 'juna '68.' na političku situaciju u Jugoslaviji“, u: Đ. Tomić i P. Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu*, str. 61

⁵¹¹ S. Antić, „Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak“, u: M. Lazić (prirednik), *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, str. 96

⁵¹² Jasna Dragović-Soso, „*Saviours of the Nation*“, Harst & Company, London, 2002, p. 49

⁵¹³ Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Narodna biblioteka Srbije, Fond Dr Zoran Đinđić, 2010, Beograd, str. 234

⁵¹⁴ Iako ovakva stanovišta deluju logično, neka tumačenja ukazuju na opasnosti koje ona sa sobom nose. Npr., Slobodan Antić ističe da iz ovakvih tumačenja proizlazi da tzv. strukturno nestratifikovano društvo treba da sačekaju sa demokratijom i da je za njih najbolji model tzv. autoritarne modernizacije. Videti: Slobodan Antić, *Nacija u strujama prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.

ukazaćemo na neke aspekte krize jugoslovenskog društva a koja je bila sastavni element sistema. Česte reforme sistema „iznutra“ su propadale pre nego što su započete, pativši od hegelovske loše beskonačnosti usled prečestih i tobože radikalnih zaokreta⁵¹⁵. Političke promene su se težile uvoditi odozgo, na deklarativnom nivou i proizvodjenjem novih političko-pravnih regulativa što je dovelo do svojevrzne hipertrofije pravnih normi koje usled toga sve više gube na validnosti, što neodoljivo podseća na staljinističke voluntarističke definicije prava. Naime, socijalistička društva su *per se* statična i sprečavaju nastanak bilo kakvih kolektivnih aktera koji bi nosili klicu promena unutar sistema. Ako takvi akteri i nastanu, guraju se na margine i onemogućava se njihova dalja profilacija i jačanje. Sistem ima težnju da, ili prisilno ili putem manje ili više suptilnih ideoloških metoda ovu nasilnu integraciju sprovede, te nužno na duže staze upada u stagnaciju koja potom dovodi do sloma sistema.

Uprkos tome, ostaje činjenica da je bivša Jugoslavija u odnosu na druge socijalističke zemlje ipak imala određena pozitivna dostignuća, kao što su otvorenost prema svetu, ideologiju samoupravljanja kao oblika ekonomske-industrijske demokratije i uvođenje elemenata tržišne ekonomije. „Jugoslovenska samoupravna utopija“ je dala prostor za manifestovanje različitih mišljenja i ideja i „inkilinirala ka nekoj formi autentične pseudodemokracije“⁵¹⁶. Postojali su slobodni prostori i mogućnosti traganja za istim unutar nekadašnjeg zajedničkog prostora i na relacijama Jugoslavija-inostranstvo. Kako navodi Dunja Blažević, jedna od organizatorica prve feminističke konferencije u jednoj socijalističkoj zemlji⁵¹⁷ i nekadašnja direktorica Studentskog kulturnog centra, „imao si izbor, mogao si da dođeš, ako su te tamo stavili pod pitanje, izgubiš posao, odeš u Zagreb, Ljubljano, Beograd itd.“⁵¹⁸ Studentski kulturni centar u Beogradu je tako npr. bio jedan od oaza za susrete i nova kritička promišljanja i tokove kroz tribine, filmske projekcije, konceptualnu umetnost, susretanje ljudi i razgovore. Međutim, sve ove prednosti koje je zemlja imala postaju hendikep budući da su brojne propuštene prilike za istinsku demokratizaciju

⁵¹⁵ Milan Popović, *Žargon periferije: Balkanska postmoderna*, Samozal, Podgorica, 1994, str. 9

⁵¹⁶ Nerzuk Ćurak, „Zatvoreno društvo i njegovi prijatelji- kritika monističkih koncepata političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini“, u: Srđan Dvornik, Vedran Horvat (prir.): *Slaba društva i nevolje sa pluralizmom*, Fondacija Heinrich Boll, Zagreb, 2005, str. 32

⁵¹⁷ O konferenciji *Drug-ca žena. Žensko pitanje- novi pristup*, biće reči u narednom delu (4.3.), gde će se govoriti o nastanku i usponu jugoslovenskog neofeminizma.

⁵¹⁸ D. Dugandžić Živanović, „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“, str. 134

amortizovale sposobnost društva na radikalne promene⁵¹⁹ i onemogućile nastanak sveopšteg građanskog entuzijazma kakav je nastao na ulicama ostalih istočnoevropskih zemalja. No, nijedno objašnjenje nije dovoljno ubedljivo da pojasni ovaj „socijalni paradoks prvog reda“, kako ga imenuje Nerzuk Ćurak, da se nekadašnja SFRJ, zona omekšanog komunizma raspala u primordijalnom nasilju, a da su čvrste strukture *hardkomunizma* na svom tranzicijskom putu nisu iskusile ovakvo spiralno nasilje⁵²⁰.

Po teoriji svetskih sistema, propast Jugoslavije ne možemo tražiti samo u njenim unutrašnjim slabostima i protivrečnostima, već i u njenom globalnom položaju koji se definiše kao poluperiferni. Dok se u zemaljama jezgra odvijaju glavne ekonomske transakcije i ključne tehničko-tehnološke inovacije, a standard stanovništva je na zavidnom nivou, zemlje periferije su na repu svetskih tokova kapitala, služe isključivo za izvoz jeftinih sirovina i uvoz prljave tehnologije, a stanovništvo živi ispod svakog egzistencijalnog minimuma i nisu mu dostupne zdravstvene, obrazovne i druge socijalne usluge. Jugoslavija je, jasno, bila situirana ni tamo ni vamo, i njeno suštinsko svojstvo je vlastita poluperifernost. Kao takva, Jugoslavija je država spoljašnje zavisnosti i unutrašnje ispražnjenosti, što je Zoran Đinđić definisao kao „nedovršena država“⁵²¹. Ova nedovršenost je sastavni deo neuspešnog modernizacijskog projekta, „modernizacije bez modernosti“, čiji je element i neintegrisano društvo, koje kao takvo inklinira autoritarizmu⁵²². Jačanje globalističkih trendova osamdesetih su onemogućili opstajanje jugoslovenskog specifikuma i dalje produbili društvene protivrečnosti. Avnojevski sistem i legitimitet veza između konstitutivnih naroda je počeo da se raspada bez uspostavljanja novih, modernih, racionalnih, demokratskih sistema veza, i u tom vakuumu je nastao brisan prostor za ultranacionalizam i šofinizam. Nacionalizam je takođe sistematski ugrađen u model međunacionalnih odnosa budući da su višenacionalne socijalističke zajednice prihvatile sovjetski model federalizma koji je republičkim/nacionalnim elitama omogućio kontrolu značajnih ekonomskih, političkih i kulturnih resursa kojima će se ove potpuno okrenuti u trenutku kada sistem upada u

⁵¹⁹V. Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, str. 179

⁵²⁰N. Ćurak, „Zatvoreno društvo i njegovi prijatelji- kritika monističkih koncepata političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini“, u: S. Dvornik, V. Horvat (prir.): *Slaba društva i nevolje sa pluralizmom*, str. 32

⁵²¹Prema: M. Popović, *Žargon periferije: Balkanska postmoderna*, str. 18

⁵²²Jovica Trkulja, „Tegobna tranzicija u Srbiji“, u: S. Dvornik, V. Horvat (prir.), *Slaba društva i nevolje sa pluralizmom*, str. 22

krizu a zvanična, centralna vlast se suoči sa krizom legitimiteta⁵²³. I dalje, oaze i nišei slobodnog mišljenja koji su postojali u SFRJ, uglavnom u velikim urbanim centrima, su dale prostor za razvoj ne samo liberalnih, feminističkih, novolevičarskih, ekoloških i drugih ideja, već i ultranacionalističkih, šovinističkih, klerikalnih koje su zemlju i društvo ubrzo poslale na put bez povratka.

Takođe, (polu)periferni položaj smanjuje mogućnosti za bilo kakvu racionalnu političku paradigmu, te su ponavljanje događaja na periferiji češća, veći su meteži, revolucije, a društveno-politička zbivanja zarobljena u začaranom krugu zaboravljanja i potiskivanja. Sistem je tako uhvaćen u zamku nedovršene modernizacije i vlastite poluperifernosti, te nije proizveo mehanizme za racionalni izlazak iz krize koju je stalno proizvodio. Tzv. „provala metafizike u politiku“, kako objašnjava Zoran Đinđić, tj. činjenica da se u socijalizmu legitimizacija sistema izvodi „rekursom na metafiziku“, odn. misiju proleterijata spečava racionalno organizovanje i pragmatsko potvrđivanje, kao i samoopažanje i samokorigovanje političke moći⁵²⁴. Uskoro je i sam postao žrtva vlastitih protivrečnosti, a prednosti *softkomunizma* i lepote geografske i kulturne šarolikosti Jugoslavije su uskoro postale njen problem.

4.2 Oblici javnog angažmana žena u SFRJ- šanse i prepreke

Socijalistička emancipacija žena je dovela do njihovog značajnog iskoračenja u sferu javnog, političkog, i do poboljšanja njihovog sveukupnog društvenog položaja. Izvesno je takođe da je učešće žena u partizanskim jedinicama utrlo put njihovoj emancipaciji⁵²⁵. Ispovesti i *her stories* partizanki ukazuju na njihov veliki doprinos u borbi, na mogućnosti za različite oblike edukacije, usavršavanja i aktivnosti u okviru partije i na činjenicu da je borbeni pa i puritanski moral koji su partizani težili da izgrade onemogućio da budu tretirane kao puki objekti revolucije već kao njene su-kreatorke. Partizanska borba je bila osnivački mit novog društva a u ovim mitovima se stalno isticala borba i doprinos drugarica. Najznačajniji oblik organizovanog učešća žena u revolucionarnoj borbi i izgradnji društva je svakako antifašistički front žena-

⁵²³ H. Linc, A. Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, str. 461

⁵²⁴ Z. Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, str. 282

⁵²⁵ Ivana Pantelić, „Partizanke i Antifašistički front žena Jugoslavije (1945-1953)“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, str. 81

AFŽ, formiran u Bosanskom Petrovcu 6. decembra 1942. kada je održana „Prva zemaljska konferencija AFŽa“. Na konferenciji koja je trajala tri dana je učestvovalo 166 delegatkinja, koje su bile iz redova rukovodilaca partije, predratnog ženskog pokreta, aktivnih omladinki i partizanki⁵²⁶. Način na koji je AFŽ funkcionisao je bio pod uticajem principa sovjetskog 'Ženotdela' kao već izgrađenog socijalističkog modela za edukaciju i političko delovanje žena⁵²⁷. Značajan mehanizam ove edukacije je predstavljala štampa, te je uprkos teškim uslovima u toku rata povremeno štampano 30 listova namenjeno ženama. U toku rata fokus AFŽa je naravno bio na oslobođenju zemlje od okupatora i fašizma, ali uz isticanje ideološkog opredeljenja da žene trebaju biti ravnopravne sa muškarcima, dati doprinos socijalističkoj izgradnji zemlje i uživati plodove ovog svog doprinosa. U tom duhu je Josip Broz Tito u svom obraćanju na konferenciji istakao značaj ženskog doprinosa revolucionarno-oslobodilačkoj borbi. Ovo manifestno zalaganje na terenu svakako nije išlo glatko, npr. po rečima istaknutim aktivistkinjama AFŽa, žene su dolazile na sastanke AFŽa ali uz prethodnu saglasnost muževa, i da mnogim muževi nisu voleli da im drugarice- supruge rade i drže govore⁵²⁸.

Posle rata fokus delovanja AFŽa je bio na učešću žene u obnovi i izgradnji zemlje, ali i na onim delatnostima koja po etici brige tradicionalno pripadaju ženama: briga o siročadi, starijima, invalidima, kolonistima. No, paralelno se dešavala i edukacija žene za njihovo učešće u značajnim privrednim delatnostima i na važnim političkim funkcijama. Formiraju se i sekcije s ciljem koordiniranja ovih raznovrsnih aktivnosti: privredna, kulturno-prosvetna, organizaciona, socijalna i ideološko-politička. Žene su dobile mogućnost da biraju i da budu birane i u ovim aktivnostima AFŽ je zauzimao značajnu funkciju. Formiraju se i mesni odbori po svim selima i gradovima. Može se reći da je u periodu posle rata najveći fokus bio na organizovanju analfabetskih tečajeva zbog velike nepismenosti stanovništva uopšte a naročito žena, kao i na zdravstvenim i domaćičkim kursevima. To se ne bi trebalo sa ovolike vremenske distance tumačiti samo kao produžavanje patrijarhalnog modela unutar socijalizma, već i kao proizvod realnog stanja na terenu zbog raširenosti zaraznih bolesti i potrebe za obnovom porušenih domova. Važno je istaći da su liderice AFŽa bile svesne opasnosti

⁵²⁶ Ibid.

⁵²⁷ Gordana Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, Novi Sad, 2011, (Doktorska teza), str. 29

⁵²⁸ I. Pantelić, *Partizanke kao građanke*, str. 123

njegovog svođenja na humanitarnu organizaciju, iz čega svedoče i govori aktivistkinja kao što su Mitra Mitrović i Vida Tomšić. Prva je tako na prvom plenumu AFŽJ istakla:

„...Naš pokret treba na svim poljima, a naročito na ekonomskom i privrednom, uvući u borbu i ne dati mu da se pretvori u neku humanitarnu ili kakvu drugu organizaciju u kojoj će izgubiti onaj svoj borbeni revolucionarni karakter, koji je stekao svojim postupcima u toku Narodnooslobodilačkog rata...“⁵²⁹

Pored samokritike, tokom 1947. javlja se i kritika od strane KPJ. Ukazivalo se na nedovoljnu aktivnost mesnih odbora AFŽa, kao i na to da još uvek veliki broj žena nije došao pod okrilje ove organizacije. Kritikovana je sadržina pojedinih ženskih listova, i istaknuto da AFŽ ne sme da postane „izolovana feministička organizacija“⁵³⁰ (!). Kao što primećuje Ivana Pantelić, ove preporuke su kontradiktorne: „Na jednoj strani, AFŽ-u je zamerana neaktivnost, a njegovom rukovodstvu pasivnost i nesamostalnost, dok je na drugoj AFŽ usmeravan ka Narodnom frontu i podstican da ne pođe putem feminizma...“. U jednoj od najpoznatijih analiza AFŽa od strane Lidije Sklevicky je ukazano da su mnoge žene u AFŽu uvidele opasnosti koje im se spremaju pa čak i predvidele ukidanje AFŽa. U nekim dokumentima AFŽa je tako kritikovan Narodni front koji AFŽ tretira samo kao tehničku ispomoć. Istaknuto je takođe i da mnogi ugledni partijski rukovodioci ne puštaju svoje žene da se uključe u rad AFŽa!⁵³¹

Tokom 1948-1950. rad AFŽa je fokusiran na podršku petodogodišnjem planu, sa fokusom na industrijalizaciju i uvođenje žene u privredu. 1948. se organizuje Drugi kongres AFŽ na kojem se usvaja statut kao i odluka da je AFŽ frontovska organizacija i utvrđena je njegova subordinacija Narodnom frontu⁵³². Na trećem kongresu izbijaju na videlo neusklađenosti na ravni NF-AFŽ, kao i konkretni problemi sa kojima se AFŽ suočava. Iako je najavljeno da će fokus rada biti na položaju žena na selu (što je bila i zvanična tema kongresa), ukazano je i na probleme samih principa na kojima se pristupa organizovanju i delovanju žena u okviru AFŽa. Mara Naceva je suptilno primetila da se rad AFŽa tretira jednostrano od strane partijskih rukovodstava. Ovi ga svode na

⁵²⁹ Prema: I. Pantelić, „Partizanke i Antifašistički front žena Jugoslavije (1945-1953)“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, str. 88

⁵³⁰ Ibid.

⁵³¹ Lidija Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996, str. 124

⁵³² G. Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, str. 34

mobilizaciju žena za učešće na radnim akcijama, pri čemu se zapostavlja politički i prosvetni rad sa ženama⁵³³. Vida Tomšić takođe uviđa razliku između potrebe za sveobuhvatnim učešćem žene u društvenoj obnovi i potrebe da se ženama pristupi na specifičan način zbog njihove dosadašnje potlačenosti i opšte zaostalosti u shvatanju položaja žene⁵³⁴. Postavljena su i pitanja višestruke opterećenosti žena, ali nisu rešena a niti su formirane naredne direktive za dalji rad AFŽa⁵³⁵. Ove i druge brojne protivrečnosti su dovele do tzv. „samoukidanja AFŽa“ i njegovog transformisanja u Savez ženskih društava na četvrtom kongresu 1953. (što je trebalo da reflektuje tzv. demokratski trend jer je i KPJ transformisana u Savez komunista Jugoslavije- SKJ). Činjenica da je AFŽ iz polu-autonomne organizacije, posle Drugog svetskog rata prerastao u samo jedan od brojnih segmenata partijske organizacije olakšao je ovo „samoukidanje“. Iza masovnosti AFŽa krila se oligarhijska struktura, a ženska partijska oligarhija, u daleko lošijoj poziciji od muške partijske oligarhije, nije bila u mogućnosti da se suprotstavi ovim trendovima, a ni da preraste u autentičnog tumača ženskih potreba i ciljeva. Iako je sama Vida Tomšić u svom izlaganju na četvrtom kongresu ispred izvršnog odbora AFŽa predložila ukidanje AFŽa u njegovoj dosadašnjoj formi, ostaje činjenica da je u svojim izlaganjima uočila probleme usled formulisane težnje za jednakim statusom žena i muškaraca i potrebe da se ženskom pitanju priđe na specifičan način usled višestruke opterećenosti žena, najavivši teme koje će se tek kasnije dublje razmatrati u nadolazećem feminističkom talasu. AFŽ aktivistkinje su bile svesne činjenice da se patrijarhalna kultura ne može ukinuti dekretom, te se u ženskim listovima iz 1950. i 1951. ukazivalo na potrebu vaspitanja dece u duhu jednakosti, kao i na činjenicu da „... po povratku kući ženu čekaju još mnoge neizbežne dužnosti ...gde miran stav oca i večita užurbanost majke stvara utisak gospodara i potčinjenog.“⁵³⁶ Sve to ukazuje da su žene bili svesne neizbežnosti borbe protiv nasleđa patrijarhalne kulture, i promene porodičnih odnosa koji i dalje onemogućavaju stvarnu društvenu i političku jednakost. Žene su to uočavale, ali su u okviru postojećih političkim modela i dalje opstajale strukture koje su kočile dublje društvene promene. Aktivistkinje su i te kako uvidele da se aksiomatske poruke koje su same slale ne mogu tek tako ostvariti. Neke

⁵³³ I. Pantelić, „Partizanke i antifašistički front žena Jugoslavije (1945-1953)“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, str. 91

⁵³⁴ Ibid.

⁵³⁵ G. Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, str. 34

⁵³⁶ *Žena danas*, br. 89, 1951, str. 18

od visokopozicioniranih žena žena u partiji su i same usvojile patrijarhalni model- npr. Cana Babović u svojim javnim nastupima i pisanoj reči govori *mi-* misleći na partiju i *one-* misleći na žene, što pokazuje da su „žene za nju drugo i drugačije“⁵³⁷.

Trend povlačenja žena iz javne sfere koji počinje 1950. je uočen i kritikovan (kao najvažniji uzrok se navodi uvođenje dečjeg dodatka te žene postaju demotivisane za rad u privredi), ali u okviru ideologije koja je, monopolišući primat na istinu, sprečila dublje sagledavanje činjeničnog stanja. Tako je Vida Tomšić isticala da je zbog takvog stanja kriva malograđanština, i preživeli odnosi iz starog sistema⁵³⁸. To naravno ne osporava značaj njene i borbe drugih AFŽ aktivistkinja kao ni činjenicu da su, iako unutar matrice zvanične ideologije, ove žene dale vlastita tumačenja situacije unutar novonastalog društvenog i verujućeg sistema i doprinele da rodni diskursi dobiju svoje mesto u političkom životu.

Rodni diskurs u SFRJ kao i u ostalim socijalističkim zemljama se uglavnom fokusirao na ulogu žene u procesu industrijalizacije, s tim što je u socijalističkom modelu pokušano usklađivanje i integracija radnih, sa funkcijama koje žene obavljaju u privatnoj sferi s akcentom na materinstvo. Tzv. žensko pitanje je po sebi definisano kao deo klasnog pitanja, te se specifičnosti položaja žene iz takve jednodimenzionalne perspektive i ne mogu sagledati. Ravan ekonomije je najznačajniji pokazatelj položaja žene u društvu s obzirom da je ekonomija u modernom društvu „politička“, državna ekonomija. Po jednoj Hani Arent to je moderni presedan i svojevrsan okvir da ekonomija „proguta“ politiku, odn. da privatni interesi koji pokreću modernu ekonomiju postanu merilo za *res publica*. To su u socijalizmu pokušalo rešiti kolektivizacijom i društvenim vlasništvom, što ekonomiju u potpunosti čini političkom. No, ovo srašćivanje ekonomskog i političkog je legitimiziralo stajališta da je ulazak žena u sferu plaćenog rada značajan indikator modernizacije, i poslužio kao paravan iza kojeg su se krili različiti oblici marginalizacije žena.

Iako je, kada je o ekonomiji reč, došlo do ogromnog porasta zapošljavanja žena, a u tome je i bio suštinski akcenat u zvaničnoj politici emancipacije, radi se o uspehu koji ima dva Janusova lica. Ideološki entuzijazam za zapošljavanje žena je bio naročito visok u periodu posleratne obnove i izgradnje zemlje kada je svaki oblik radne snage dobrodošao. No, uslovi za rad su često bili veoma teški, a na radnim mestima na kojima

⁵³⁷ G. Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, str. 137

⁵³⁸ Vida Tomšić, „Postoji li kod nas žensko pitanje“, *Žena danas*, Br. 99, 1952, str. 1

je falilo kadra (npr. u bolnicama) dešavalo se da žene rade prekovremeno u dve smene i u vrlo teškim uslovima rada⁵³⁹. Žene koje su bile izrazito aktivne u tom periodu navode kako faktički nisu imale slobodnog vremena i da im je bilo teško da odgovore na sve obaveze koje su preuzele na sebe⁵⁴⁰.

Sa protokom vremena ideološki entuzijizam slabi, a slabi i obračunavanje sa patrijarhalnim shvatanjima koja se više ili manje otvoreno manifestuju. Dok su u toku NOBa i posleratne obnove ova shvatanja oštro osuđivanja kao nazadna, od pedesetih godina pa nadalje ova oštrica otupljuje⁵⁴¹. Tako se npr. neke od partizanki koje su bile na funkcijama u partizanskom pokretu a potom postale drugarice- supruge najviših funkcionera povukle u privatnost i bile nezaposlene⁵⁴². Uvođenjem samoupravljanja 1950-ih od preduzeća se zahteva rentabilnost što dovodi do smanjivanja subvencija za ustanove društvenog standarda. Dalje, uvođenje uredbe o dečjem dodaktu 1951, potstiče žene da napuštaju posao i budu sa decom, a u tom periodu dolazi i do jugoslovenskog *baby boom*-a. Takođe, kao što je isticala visoko pozicionirana funkcionerka Vida Tomšić, nije došlo do promena tradicionalnih pogleda na ženu te se smatало da je njihovo povećano učešće u privredi samo epizoda usled nužde obnove zemlje⁵⁴³, a što se na kraju i obistinilo imajući u vidu trend smanjenja zaposlenosti žena. I dalje, iako su se u socijalizmu mnoga, tradicionalna muška zanimanja otvorila i za žene, one su nastavile da čine sastavni deo tzv. sekundarnog tržišta radne snage. Kada je o proizvodnom sektoru reč žene su najviše radile u sekundarnom sektoru tekstilne i kožne industrije, koji je bio najmanje plaćen. Kako navodi Stipe Šuvar, žene su u sekundarnom sektoru raspoređene po principu selektivne diskriminacije u grane u kojima je posao tobože ženski, ali najčešće sa zastarelim tehnologijama, nižom obrazovnom strukturom, slabijim ličnim dohotkom i dohotkom OOUR-a⁵⁴⁴. Istraživanje Željke Šporer, a koje se odnosi na razdoblje 1965-1980. pokazuje da je veće učešće žena u određenim privrednim granama uvek povezano sa nižim ličnim dohocima u tim

⁵³⁹ Vera Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006, str. 56-57

⁵⁴⁰ Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Institut za savremenu istoriju i Evoluta, Beograd, 2011, str. 121

⁵⁴¹ G. Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, str. 56

⁵⁴² I. Pantelić, *Partizanke kao građanke*, str. 120

⁵⁴³ Ibid., 125

⁵⁴⁴ Stipe Šuvar, „Diskusija u raspravi: Društvena svest, marksistička teorija i emancipacija žena- danas“, *Žena*, br. 2-3, 1972, str. 73

granama⁵⁴⁵. Dalje, žene su se u najvećem broju zapošljavale u oblasti obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite i ugostiteljstva odn. na onim poslovima koji se smatraju logičnim nastavkom njihovih poslova u privatnoj sferi. Statistički podaci ukazuju na različite oblike diskriminacije žena na radnom mestu: žena ima mnogo manje na rukovodećim mestima, duže čekaju na unapređenje, a, u zavisnosti od grane delatnosti, prosečan lični dohodak žene je niži od prosečnog ličnog dohotka muškarca sa odgovarajućom stručnom spremom- u industriji se razlike kreću od 11% u grupi nekvalifikovanih do 33,8% u grupi kvalifikovanih radnika. Opisujući ovo stanje, Slobodanka Nedović ističe da je „Nepisano pravilo da se čak i u radnim organizacijama sa velikom većinom ženske radne snage na rukovodećim mestima nalaze muškarci“⁵⁴⁶. Participacija žena na rukovodećim mestima je bila vrlo slaba, u proseku oko 6%, a po nekim istraživanjima oko 14%, u svakom slučaju reč je podzastupljenosti žena na rukovodećim funkcijama. U mnogim izveštajima zvaničnih organa se kritički ukazuje na ovu činjenicu, i najčešće ističe da su predrasude glavni uzrok ovakvog stanja⁵⁴⁷.

Poseban problem predstavljala je tzv. dvostruka opterećenost žena. Žena je, i kad je bila zaposlena obavljala većinu poslova u domaćinstvu i najčešće bila odgovorna za podizanje i vaspitanje dece. Ako je imala ikakvu pomoć u tome, to je bila pomoć majke ili pak sestre. Prema podacima iz '65. godine, žene su nedeljno radile u proseku 60-70 sati, od čega je 20-30 odsto bio neplaćeni rad⁵⁴⁸. Da bi se to rešilo bilo je i nekih pokušaja podruštvljavanja poslova koji se obavljaju u domaćinstvu. Krajem pedesetih godina bilo je sve više uslužnih servisa, koji su osnivani na inicijativu ženskih društava. No, ove usluge je koristio mali broj žena, npr. po jednoj anketi sprovedenoj od samog servisa među korisnicima/ama usluga je bilo samo 1% radnica⁵⁴⁹. U iste svrhe su formirani i restorani društvene ishrane, no njih su pretežno koristili muškarci samci, te je kućni rad i dalje absorbovao sate i sate rada žene⁵⁵⁰.

U socijalističkom periodu je stoga, na delu bila polovična emancipacija žena. Problem leži i u činjenici da se tzv. žensko pitanje tretiralo na pojednostavljen način, što

⁵⁴⁵ Željka Šporer, „Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima“, *Sociologija*, br. 4, 1985.

⁵⁴⁶ Slobodanka Nedović, *Savremeni feminizam. Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2005, str. 110

⁵⁴⁷ Videti: V. Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu*, str. 75

⁵⁴⁸ Ibid., str. 105

⁵⁴⁹ Ibid., str. 107

⁵⁵⁰ Ibid., str. 108

je onemogućilo sistemsko hvatanje u koštac sa ambivalentnostima ženskih identiteta i različitim formama marginalizacije. Primat je bio na klasnom i verovalo se, da će se rešavanjem klasnog problema automatski rešiti i sva druga pitanja⁵⁵¹. Po mišljenju Svetlane Slapšak, žene nisu mogle dugo zadržati privilegovanu pobjedničku poziciju za razliku od muških saboraca i partijaca, i nova ideologija je iskoristila „sav simbolički potencijal žene koja se žrtvuje za druge i za budućnost...“⁵⁵² No, ostaje i činjenica da je zdravorazumski način tretiranja ovog perioda takođe pojednostavljen, čime se sprečava kontinuiran pogled na postojanje i delovanje ženskog pokreta na ovim prostorima. Iako je žena bilo manje u politici nego muškaraca, u nekadašnjoj Jugoslaviji je procenat učešća žena u parlamentu SFRJ 1963. dostigao procenat od 19,6%. Takođe, žene koje su tad bile u politici su obavljale veliki broj istaknutih funkcija i te su funkciju obnašale ne radi kvote ili forme, već na osnovu ličnih kvaliteta i doprinosa kao i šireg, društveno-političkog opredeljenja da položaj žene treba biti ravopran. Rad istaknutih pojedinki kao što su npr. Vida Tomšić na uvođenju novih zakona i adekvatnih praksi, kao i svest da zakoni nisu dovoljni već da je neophodna daleko veća participacija žena u ekonomskom, političkom i društvenom životu⁵⁵³ kao i šira društvena podrška, pokazuje da su svojim predanim radom omogućile da ženska emancipacija postane i ostane značajan segment zvanične političke agende. Radi kontinuiteta i daljeg razvoja ženskog pokreta na ovim prostorima, svakako je potrebno „sačuvati od zaborava autentična svjedočenja žena različitih generacija, imajući u vidu da 'traganje za identitetom žena u socijalizmu ponovo otvara nasilno zatvoren vremenski album tog perioda'." ⁵⁵⁴

4.3 Doprinos jugoslovenskog feminizma raspravama o rodu

Kada je reč o rodnim odnosima na prostoru bivše Jugoslavije, najčešće se ističe da, i u našoj nekadašnjoj državi, po istom modelu kao i u drugim zemljama tzv. socijalističke revolucije, emancipacija žena „odozgo“ nije donela očekivane rezultate i da su postojale brojne protivrečnosti i nedorečenosti što u elaboriranju što u sprovođenju ove politike. Ne sme se svakako podceniti važnost promene pravne

⁵⁵¹ S. Drakulić, *Sabrani eseji*, str. 133

⁵⁵² Prema: I. Pantelić, *Partizanke kao građanke*, str. 124

⁵⁵³ Mateja Jeraj, „Tomšić, Vida“, u: F. de Haan et al (eds.). *A Biographical Dictionary of Womens' Movement and Feminism: Central, Eastern and South Eastern Europe. 19th and 20th Centuries*, p. 578

⁵⁵⁴ Olivera Jovanović, *Žene i performativni socijalizam*, preuzeto 14. 11. 2011 sa: <http://www.libela.org/vijesti/1453-zene-i-per-formativni-socijalizam-1453/>

regulative u domenu rodni odnosa, i politički izražene volje da se dekonstruišu patrijarhalni, konzervativni odnosi. Svi jugoslovenski ustavi su garantovali jednakost u pravima i dužnostima svih građana, „bez obzira na razlike u nacionalnosti, rasi, veroispovesti, polu, jeziku, obrazovanju i društvenom položaju“. Tako se istavom FNRJ garantuje jednakopravnost žena sa muškarcima gde stoji: „Žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društvenog života. Za jednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu“. Garantovala su se reproduktivna prava žena, i postojali različiti oblici mehanizama zaštite žena, majki i dece, što bračne što vanbračne. Najveći podsticaj od strane sistema se svakako dogodio u sferi obrazovanja, koje je predstavljalo značajan resurs i društvena norma te omogućavalo uzlaznu društvenu pokretljivost za veliki broj žena.

Uprkos ovim važnim pomacima, dekretima i zakonima se nisu mogli promeniti talozi patrijarhalne kulture koji su i dalje nastavili da žilavo opstoje uprkos ovim promenama. Npr., pre uspostave SFRJ status žene je bio regulisan običajnim pravom, građanskim zakonima kao i konfesionalnim pravom u okviru verskih zajednica koje su imale autonomiju da uređuju dobar deo rodni odnosa. Npr., u vreme Osmanskog carstva običajno pravo je regulisalo odnose nemuslimana, a šerijatsko muslimana⁵⁵⁵. Običajno pravo je nastavilo da ustrajava i u periodu Austro-Ugarske monarhije i Kraljevine Jugoslavije, uprkos težnjama u ove dve države da se uspostavi potpuna jurisdikcija građanskog zakona. A ovo običajno pravo koje se žilavo održavalo je i dalje bilo nošeno patrijarhalnim vrednostima i normama, a kasnije je ustrajalo i na pomalo paradoksalan način se „uvuklo“ u socijalistički model emancipacije žena⁵⁵⁶. Kako navodi Lidija Sklevicky, „emancipatorske vrednote bile su pridodane korpusu postojećih tradicijskih vjerovanja o (prirodnom) mjestu žene u kulturi, a tradicijom definirane 'ženske' vrednote i na njima zasnovane društvene uloge, uklopljene su bez osporavanja u proces socijalističke revolucije“.⁵⁵⁷

Iz tih i drugih razloga, u društvenim naukama na prostoru bivše Jugoslavije se počinju jasnije artikulirati glasovi koji ukazuju na skromne učinke emancipacije žena i na raskorak između ideološkog ideala i ne retko surove društvene zbilje. Socijalistički

⁵⁵⁵Zilka Spahić-Šiljak, *Žene, religija, politika*, str. 144

⁵⁵⁶ Ibid.

⁵⁵⁷ L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, str. 57

model je težio vlastitoj produkciji čak i kad realne postavke za njegovo ostvarenje nisu postojale, pa se proizvodnja poželjne stvarnosti sprovodila dogmatizmom u teoriji iz koje, budući da ova odgovara „prirodnim“ zakonima dijalektike, treba da sledi društveno poželjna praksa. Uzmicanje stvarnosti od ideala se pravdalo dijalektičkom prirodom društvene stvarnosti koja je kao takva puna unutrašnjih protivrečnosti, a umesto rešavanja, došlo je do dalje objektivizacije i petrifikacije ovih protivrečnosti⁵⁵⁸. U takvom jednom kontekstu, u kom se sistem održava dogmatskim sredstvima i unutar vlastitog diskursa samoreprodukcije, intervencije u ovakav diskurs a sa marksističke pozicije, kao npr. ona praksisovksa, su dale plodan okvir da se o sistemu govori sa njegove vlastite pozicije ali opet izvan njegove logike- zahvat koji može biti opasniji od bilo kakvog ideološkog skretanja.

Jugoslovenski slučaj je takođe pratila velika neujednačenost društvenog razvoja na regionalnom nivou⁵⁵⁹ kao i velike razlike u načinu života i shvatanjima na relaciji selo-grad. Poseban slučaj su predstavlja tzv. rurbane sredine. Dok je socijalistički model dao emancipaciju, a okrenutost zapadu omogućila uvoz potrošačkog modela ponašanja i bar prividno pozapadnjačenje, veliki deo žena nije uživalo plodove ovih promena i „nikad nije našlo svoje mesto u mitologizovanoj slici o društvenom napretku.⁵⁶⁰“ U urbanim centrima žene su dobile veće mogućnosti i na raspolaganju su imale ne samo bolje institucionalne već i simbolične resurse emancipacije. To im je omogućilo bolje korišćenje postojećih mogućnosti kao i pronicljiv uvid u postojeći model rodnih odnosa. Žene iz akademskih krugova su takođe, putujući po zapadnoj Evropi i SADu dobile mogućnost da se upoznaju sa feminističkim pokretom i literaturom i da analiziraju i posmatraju vlastito društvo iz novog ugla. U takvim okolnostima zbio se i svojevrsan prešedan, organizovanje prve feminističke konferencije u jednoj socijalističkoj zemlji. Konferencija „*Drug-ca žena. Žensko pitanje- novi pristup*“ je organizovana u Beogradu u Studentskom kulturnom centru 1978., a glavnu ulogu u organizaciji su imale Žarana Papić, Nada Ler-Sofronić i Dunja Blažević, tadašnja direktorica SKCa. Pitanja koja su

⁵⁵⁸ Videti: Gordana Bosanac, „Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji“, *Filozofska istraživanja III*, god. 28, sv. 3, str. 626

⁵⁵⁹ U tom smislu, jugoslovenski federalizam je nedvojbeno podsećao na feudalizam, koji je vodio, kao što je suptilno primetio Zoran Đinđić u čuvanje vlastite razvijenosti da se ne bi delila sa drugima ali i (da li paradoksalno) čuvanje vlastite nerazvijenosti koja je stilizovana do pitanja o etničkom identitu. Z. Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, str. 199

⁵⁶⁰ Marijana Stojčić, „Proleterci svih zemalja- ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989“, u: Đ. Tomić i P. Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, str. 112

obuhvaćena na konferenciji su bila raznolika i vođena potrebom demistifikacije položaja žene i razvoja novog pristupa u razgradnji mehanizama rodne represije. Tematska pitanja konferencije su uključivala sledeće aspekte: psihološki, socijalni i istorijski uzroci rodne nejednakosti; položaj žene u buržuaskom društvu; uspon ženskog pokreta i njegova postignuća, problemi i ćorsokaci; teorijski rezultati feminističke analize na individualnom i kolektivnom planu, kao i pitanja šta se zapravo dogodilo se emancipacijom žene u socijalizmu i da li je ova emancipacija zaista promenila tradicionalne odnose u porodici. Teme, posebno ponuđene za razmatranje su bile: žene-kapitalizam-revolucija: analiza položaja žene u kapitalizmu, uloga porodice u kapitalističkoj produkciji i odnos privatno-javno; savremeni ženski pokret- oblici organizovanja, tipovi aktivnosti, specifičnosti u pojedinim zemljama, problemi, postignuća, dileme; psihoanaliza-seksualnost-identitet žene: uloga psihoanalize u buržuaskom društvu, interpretacije ženske seksualnosti, norma heteroseksualnosti, društveni uslovi formiranja Erosa; žene i kultura- odsustvo žena iz nauke, umetnosti, filozofije, lingvistička analiza, sistemi mišljenja koji opravdavaju subordinaciju itd⁵⁶¹.

Na konferenciji su manifestovane i brojne tenzije na relaciji između domaćih učesnika/ca i gošći. Gošće su negodovala što na konferenciji učestvuju i muškarci dok su domaće isticale da se bez muškog učešća i ne može promeniti položaj žena i da se treba boriti i protiv diskriminacije muškaraca. Domaće učesnice su dolazile iz akademskih ustanova i nisu, za razliku od zapadnjakinja, imale iskustvo u aktivističkom radu. Takođe, nisu istupale protiv sistema već su ukazivale na odstupanja od zvaničnih težnji u samoj praksi, čime su, po mišljenju zapadnjakinja, i dalje ostale „zarobljene“ unutar muškog mišljenja. Zapadne gošće su takođe bile daleko kritičnije prema mogućnostima emancipacije putem liberalne emancipacije kroz zakone kao i emancipacije žena kroz klasnu borbu⁵⁶². Domaće učesnice su svoje negodovanje izražavale stavovima da učesnice sa strane ne poznaju dovoljno dobro ovdašnju situaciju i da nisu u poziciji da „uče“ domaće o njihovom položaju. Uprkos ovih tenzija, prouzrokovanih i teškoćama oko prevoda i tehničkim problemima jer je na konferenciji prisustvovao veliki broj neregistrovanih učesnika/ca, izrodila su se prijateljstva i

⁵⁶¹ Prema: Chiara Bonfiglioli, *Remembering the Conference „Drugarica žena. Žensko pitanje- novi pristup?“*. *Thirty Years After*, M.A. Thesis, str. 125-130

⁵⁶² M. Stojčić, „Proleter i svih zemalja- ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989“, u: Đ. Tomić, P. Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, str. 116

saradnja. Po rečima Vesne Pusić, učesnice iz Jugoslavije su svoja izlaganja na prvom danu konferencije počinjale rečenicom: „Ja, iako nisam feministkinja, mislim to i to.“, da bi trećeg dana sve počinjale svoja izlaganja sa: „Ja kao feministkinja, mislim to i to.“⁵⁶³ Po rečima Nade Ler Sofronić, učesnice iz Sarajeva, konferencija je dala zamajac da žene shvate da trebaju svoj, autonomni pokret i da se za svoja prava moraju boriti solidarno sa drugim ženama⁵⁶⁴.

Zvanična reakcija nije zaostala. Na 12. kongresu SKJ predsednica Konferencije za aktivnost i ulogu žena u društvenom razvoju Jugoslavije Branka Lazić je istakla da se radi o shvatanjima tuđim našem socijalističkosamoupravnom društvu te je stoga potrebno ista suzbiti i eliminisati. Brojne društveno-političke organizacije su takođe požurile sa osudom, ističući da su se jugoslovenske žene još u ratu izborile za ravnopravnost i da je stoga „novi pristup“ suvišan⁵⁶⁵. Feministkinje su takođe reagovala. Isticale su da je i marksizam ideja koja je nastala na zapadu, i na činjenicu da je novi ženski pokret nikao iz '68. gibanja i da je povezan sa radničkim pokretom i socijalizmom. Ženski pokret predstavlja progresivnu društvenu snagu te je neutemeljeno povezivati ga sa konzervativizmom⁵⁶⁶. Istaknuto je da je dilema klasno ili žensko lažna dilema, i da je neophodno izaći iz zatvorenog kruga mišljenja i fraza koje više nikoga ne animiraju⁵⁶⁷.

Ponovno iščitavanje Marksa je svakako došlo na dnevni red, i jugoslovenske teoretičarke su u tom pogledu dale nesumnjiv doprinos feminističkoj teoriji uopšte. Sa takve jedne pozicije pisala je i Blaženka Despot, filozofkinja po vokaciji, koja započinje sa feminističkim promišljanjem i uopšte pitanjima o mogućnostima jednog marksističkog feminizma, a koja je verovatno dala najdublja teorijska promišljanja u ovoj oblasti. Ona se uputila u jedno nedogmatsko, ponovno iščitavanje Marksa ali i Hegela, ukazavši pri tom da Marksovo, radikalno postavljanje Hegelove filozofije na materijalne osnove nije donelo novi pristup u prevladavanju podređenosti žena. A kako je Marksovo stajalište osnova socijalističke verzije emancipacije, ova se stoga ne može ni ostvariti. Žena se ni kod Marksa ne može konstituisati kao subjekt, ona je to samo po

⁵⁶³ Danijela Dugandžić Živanović, „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, str. 128

⁵⁶⁴ Ibid., str. 127

⁵⁶⁵ S. Drakulić, *Izabrani eseji*, str. 125, 129

⁵⁶⁶ Ibid., str. 130

⁵⁶⁷ Ibid., str. 133

svojoj formi ali i dalje ostaje u predziđu istorije kao mestu ozbiljenja slobode. Ona ukazuje na prazna mesta samorazumljivih previda Hegelove i Marksove dijalektike, koji dovode do previda ljudskosti žene i do nemogućnosti njenog iskoračavanja u „slobodu uzlaznog slijeda onoga što kod Hegela stoji u 'protoku': privatno vlasništvo, porodica, građansko društvo, država; te napokon, izaći iz spolnosti kao sudbine, što nikako ne pripada redu dijalektičkih kategorija...”⁵⁶⁸ Iako se kod Hegela porodica „ukida“ u građanskom društvu kao ontološki višoj kategoriji, porodica ostaje temelj njegovog prirodnog opstanka a tu svrhu ispunjava žena kao ahistorijska rađalica. Žena u braku, i jedino u njemu dobiva svoje supstancijalno određenje budući da je isključena, „prirodno“ iz narednih stupnjeva te stoga nije u mogućnosti „da se okreće sebi i u sebe kao vlastitom predmetu... Kao bitno neslobodna, žena ne može proizvesti beskonačnost posebne osobe, individue, koja jest tek modernitet...”⁵⁶⁹ Stoga se i u prirodi „socijalističke prirode“ sreće samo građanska priroda. Pretvaranje prirode u stvar, što je osnova markističkog poimanja tzv. humanizacije prirode, ne propituje odnos čovjeka i prirode čime se ne problematizuje moderna postavka filozofije slobode kao volje za moć⁵⁷⁰.

Naslutivši nove promene i tokove svesti i krizu starih paradigmi, Blaženka Despot se, prva na ovim prostorima bavila i *New Age* pokretom kao savremenom pojavom i potpuno novom formom modernog spiritualizma i mogućim okvirom čovekovog oslobođenja. Po rečima Vukašina Pavlovića, Blaženka Despot je dala najdublje filozofsko-teorijsko objašnjenje transformacije starog u novi feministički pokret. Naime, po njenom stajalištu, klasični pokret je, usmeren na slobodu u političkoj državi, redukovana na pokret za ljudska prava. Zatim, proleterski pokret je takođe ograničen jer veruje da će do oslobođenja od patrijarhata doći ukidanjem razlike između građanskog društva i političke države. Novi ženski pokret pak donosi emancipaciju ne samo od države, već i od volje za vlast i moć, kao glavnih regulatora društvenog života i u tome leži njegova emancipatorska snaga⁵⁷¹. Njen rad je utoliko značajniji što ne ostaje

⁵⁶⁸ Prema: G. Bosanac, Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji, *Filozofska istraživanja III*, god. 28, sv. 3, str. 633

⁵⁶⁹ Gordana Bosanac (ur.), *Izabrana djela Blaženke Despot*, Institut za društvena istraživanja – Ženska infoteka, Zagreb, 2004., str 138

⁵⁷⁰ Blaženka Despot, *New Age i moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995, str. 68

⁵⁷¹ Prema: V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 190

u okvirima svođenja feminizma na tzv. „žensko pitanje“⁵⁷². Nju zanima (ne)mogućnost novog, epohalnog načina proizvodnje života koji odbacuje tzv. agresivno shvatanje slobode koje je u ležištu različitih teorijskih pravaca i društveno-političkih uređenja. Novi socijalni pokreti u tome imaju ključnu ulogu, jer studentski, antirasistički, ekološki, feministički pokreti se „više ne mogu miriti s paradigmom političke emancipacije etablirane slobode, već traže slobodu od ovako shvaćene slobode“⁵⁷³. Oni dovode u pitanje nekritičku veru u napredak koji donosi moderna a koja proizvodi stalnu krizu ovako pojmljenog napretka. Ženski pokret Blaženka Despot analizira u kontekstu ostalih progresivnih društvenih pokreta i njihovoj težnji ka novoj društvenoj spiritualnosti i socijabilnosti koje je nemoguće pojmiti u okvirima postojećih političkih paradigmi. „Grehe“ socijalizma Despot ne vidi u nemogućnosti socijalizma da obezbedi željeni i obećani napredak, već u nesposobnosti stvaranja nove „socijalističke prirode“. Ukidanjem vlasništva i podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju, socijalistička društva „nisu ozbiljila slobodu čovjeka ni prema državi, niti su promijenila odnos spram prirode kao stvari“⁵⁷⁴. Iz tih razloga socijalizam ne podnosi feminističke pokrete jer je ostao uronjen u moderni koncept napretka, a što, neometan od tzv. partikularnih interesa koji dolaze od građanskog društva sprovodi na još drastičniji način, čemu najbolje svedoči katastrofa u Černobilu⁵⁷⁵.

Jugoslovenske teoretičarke su ne samo obogatile i udahnule novu živost marksizmu, već su se usudile da dovedu u pitanje i osnovne postulate marksističke filosofije i prakse. Započele su i sa antropološkim istraživanjima žene i težile zahvatiti u širinu kulturoloških matrica rodni odnosa napuštajući pri tom okvire zvanične društvene teorije. Neke od njih, kao npr. rano preminula Lidija Sklevicky su teoriju živele- osamdesetih godina su pokrenuti prvi SOS telefoni za pomoć žrtvama nasilja u porodici a Sklevicky je radila na ovom programu. Pored naučnih radova pisala je i novinske članke i uspešno izbegavala status salonske, akademske feministkinje zbog svog šarolikog rada. Svojim antidogmatizmom, naučno utemeljenom ironijom i ekscentričnošću, plenila je pažnju i izvanakademske krugova⁵⁷⁶. Feminizam je od

⁵⁷² B. Despot, *New Age i moderna*, str. 7

⁵⁷³ Ibid., str. 66

⁵⁷⁴ Ibid., str. 101

⁵⁷⁵ Ibid.

⁵⁷⁶ Biljana Kašić, „Sklevicky Lydia“, u: F. de Haan et al (eds.). *A Biographical Dictionary of Womens' Movement and Feminism: Central, Eastern and South Eastern Europe. 19th and 20th Centuries*, p. 519

zabranjene teme ušao u akademski diskurs i autorke su svoje brojne radove objavljivale u časopisima kao što su *Naše teme*, *Marksizam u svetu*, *Gledišta*, izlazeći izvan okvira socijalističkog *mainstreama*. Takođe, pišu se i novinski članci i kolumne u analitičko-publicističkom stilu a koji su dostupni široj javnosti. Često s puno duha i iskričavog cinizma koji pleni- u tom duhu su npr. pisani tekstovi Slavenke Drakulić efektnih naziva kao npr. Mitologija mudologije, Tko je tko u mudologiji, Mudologija kao disciplina, objavljeni u *Dugi* 1981. Otvaraju se i pitanja seksizma u medijima, nasilja u porodici, kritički analizira mit o majčinstvu, i na novi način reinterpreтираju „zvanične“ teme kao što su rad, zapošljavanje i reproduktivno zdravlje žena⁵⁷⁷. Kombinovanjem različitih teorijskih pristupa i tema, jugoslovenski neofeminizam je svakako udario nesumnjiv pečat feminističkoj teoriji, što je polje koje treba posebno istražiti imajući u vidu tendencije ka brisanju ovog dela istorije i naučnog nasleđa.

Posebno pitanje na koje se takođe traži odgovor je, da li se zajedno sa usponom neofeminističke teorije na ovim prostorima desio i ženski pokret. Npr. jedna od naših najpoznatijih teoretičarki i aktivistkinja Žarana Papić je isticala da su postojale osveštene pojedinke, feministkinje ali ne i pokret koji pretpostavlja masovnost i kolektivno delovanje. Drugačije tvrdnje Žarana je nazivala romantizacijom istorije. Po jednom pak drugom tumačenju, koje je iznela profesorica Nada Ler Sofronić na susretu organizovanom u Sarajevu pod nazivom '78. *Revisited*, ipak se radilo o pokretu. Nije postojala šira socijalna baza, ali su ispoljene kreativnosti i različiti oblici naučne i umetničke produkcije predstavljali pravi kulturni pokret i prevrat koji je ne samo analizirao, već i menjao stvarnost. Učesnice konferencije i nekadašnje/sadašnje aktivistkinje na susretu u Sarajevu su istakle da treba insistirati na kontinuitetu pokreta i odbacivati tumačenja koja buđenje pokreta isključivo vezuju za tranzicione devedesete, čime se ženski pokret sužava na reakciju na tadašnji rat i militarizam odn. na „feminizam iz nužde i nuždi iz feminizma“, čime mu se oduzima uporište i memorija kao podstrek za dalje delovanje⁵⁷⁸.

⁵⁷⁷ Sandra Prlenda, Lomeći valove u socijalizmu, *ProFemina*, ljetojesen 2011, str. 164

⁵⁷⁸ D. Dugandžić Živanović, „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“, *ProFemina*, letojesen 2011, str. 138-141

V OPŠTI DRUŠTVENI I POLITIČKI OKVIR U BiH

5.1 „Bellum omnium contra omnes“ i Dejtonski sporazum

Rat u Bosni i Hercegovini je po mnogo čemu bio paradigmatičan. On je ilustracija, simbol raspada SFRJ, budući da je BiH imenovana kao Jugoslavija u malom. On je bio paradigma Hantintonovog „sukoba civilizacija“ budući da se tumačio kao sukob islamske, zapadno-katoličke i istočne-pravoslavne civilizacije. On je imao elemente građanskog rata ali i upliva graničnih (Srbije i Hrvatske) kao i teritorijalno udaljenih država (o čemu svedoči „izvoz“ ratnika-Mudžahedina i ruskih dobrovoljaca).

Karakter ovog rata je i danas teško odrediti, a činjenično stanje je nemoguće utvrditi u društvu u kojem je i nauka u vlasti i funkciji veličanja određene etnije. Neka objašnjenja su „simpatična“, kao npr. ona koja se sreću „u pravih“ Sarajlija da je to bio rat između raje i papaka. Rat se logično može posmatrati i kao verski, o čemu svedoči bezbroj uništenih i oskrnavljenih verskih objekata, kao i činjenica da se u posleratnom periodu i dalje dešavaju brojni incidenti sa jasnim premisama verske mržnje. No kao što se ističe, rat nije bio verski ali je bio zverski, budući da konfesionalna pripadnost nije bila uzrok već ubojito oružje u ratnim pokličima. Sociolozi religije ukazuju da rat nije bio verski jer je nedostajala bitna odrednica verskog rata- nasilna konverzija na određenu veru. Ratna kulminacija je Srebrenički genocid, njegov zaštitni znak rušenje zaštićenih kulturnih spomenika (npr. starog mosta u Mostaru), njegovo drugo ime urbicid, genocid i etničko čišćenje, a njegov *credo* očuvanje vitalnih nacionalnih interesa i kulturne samoosobnosti. Ponekad se postavlja retoričko pitanje da li je rat morao da se desi, a ne retko se čuju objašnjenja da je rat pomogao očuvanju odn. izgradnji nacionalnog identiteta!

U svrhu naučnog objašnjenja ratnih događanja najčešće se referira na činjenicu da su tzv. nacionalna pitanja u socijalizmu samo površno rešena: nacionalni identiteti su podsticani u kulturnom smislu ali ne i u političkom, budući da su bili upregnuti u okvire jednopartijskog sistema koji ovakvu politizaciju ne dopušta. U SFRJ, garant očuvanja kulturnog identiteta jugoslovenskih nacija su bile socijalističke republike, a BiH tu predstavlja poseban slučaj zbog svoje etničke šarolikosti. U Rezoluciji ZAVNOBIHa stoji da BiH nije ni srpska ni muslimanska ni hrvatska, već i srpska i muslimanska i

hrvatska. Na ovu lepršavu izjavu se često nadovezuje da je zapravo bila komunistička!⁵⁷⁹ I da rešavanje nacionalnih pitanja i tenzija u sklopu totalitarne ideologije samo produbljuje različite protivrečnosti, a sukobe premešta u budućnost. Ističe se da su muslimani morali čekati skoro 30 godina da dobiju mogućnost da se zvanično izjave kao Muslimani, i da su dotad mogli „slobodno“ da se izjasne drugačije, a najčešće kao Srbi jer je to bilo najpoželjnije⁵⁸⁰. Ovakva tumačenja su svakako realistična, ali zaboravljaju i na činjenicu da se komunistički režim morao uhvatiti u koštac sa realnostima etno-nacionalnih animoziteta. Nacionalna pitanja sistem je pokušao da artikuliše na drugačiji način, usmeri njihov tok u skladu sa potrebama sistema i njegove nadnacionalne ideologije, a da istovremeno očuva različite nacionalne samobitnosti uz čvrstu garanciju kolektivnih, kulturnih prava kao potvrdu teze da su u socijalizmu sva nacionalna pitanja rešena.

Ono što je bitnije od navodnog marksističkog potiskivanja nacionalnog pitanja je činjenica da se u jugoslovenskoj marksističkoj teoriji isticalo da su nacija i država odvojene stvari, i da nacionalna politika etatizirane države vodi u nasilje i ograničavanja prava i sloboda pod plaštom samobitnosti nacionalne države⁵⁸¹. To je svakako posledica negativnog gledanja na državu u marksističkoj teoriji i ideologiji, što je paradoksalno, dovelo do potiskivanja političke dimenzije pojma nacija i do njegovog implicitnog svodenja na etničku ili pak kulturnu dimenziju. Posle smrti harizmatičkog vođe i deligitimizacije zvanične ideologije koja sve više gubi svoje mobilizatorske potencijale, uspešno opstaje ovakvo poimanje nacije, utoliko više što je u skladu sa konzervativnim i patrijarhalnim vrednostima. U BiH ovaj „logični“ proces rezultira u krvavom sudaru etnija, koje pretenduju na, navodnu, kulturom i tradicijom zasnovanu samobitnost, u borbi za „očuvanje“ ove navodne samobitnosti koju ugrožava *de facto* multietničnost BiH države. Krajnji bilans rata još nije uspostavljen, ali je po redukcionističkim vladajućim ideologijama i nebitan: jer identitet se pravda po cenu života! A rat se u takvom konceptu vidi prevashodno kao kulturni događaj. A posleratna politika, kultura, nauka, živi od rata kao najvišeg kulturnog događaja, kao što je suptilno uočio sarajevski filozof Ugo Vlaisavljević: „Ona sva na njemu počiva, jer je on za nju izvor legitimiteta.

⁵⁷⁹ Ivo Lučić, „Šta je (bila) Bosna i Hercegovina i tko smo (bili) mi, *Status*, Br. br. 14, proleće 2010, str. 109

⁵⁸⁰ Ibid.

⁵⁸¹ Zvonko Lerotić, *Nacija, teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacija*, Globus, Zagreb, 1984, str. 54

To znači da je ovdje svaka politika na neki vrlo važan, suštinski način, poslijeratna politika, zato što stalno referira na rat. Njoj je rat izvor opravdanja svih njenih ciljeva, kao i sredstava koje koristi... Kada se danas, recimo u Bosni i Hercegovini, govori o neophodnosti pomirenja, zaboravlja se da su oni koji treba da se pomire konstituirani kao ratni subjekti. To znači da oni danas svoju politiku, svoj identitet, svoje shvaćanje stvarnosti, grade na iskustvu rata. Za njih pomiriti se, značilo bi doslovno samouništenje.⁵⁸²

Rat u BiH nije stoga bio samo *Bellum omnium contra omnes* u smislu stravičnog razaranja i nemogućnosti uspostavljanja granice dokle se sme ići u ratnoj bestijalnosti. No bilans treba svakako navesti: više od 100.000 mrtvih, 2/3 industrije je potpuno uništeno, pola kuća i društvenih objekata devastirano, polovina stanovništva raseljena, siromašna ruralna populacija je u ogromnom broju pobjegla put gradova. Kada je Dejtonski sporazum potpisan decembra 1995., 1,2 milion ljudi se nalazilo u statusu izbeglica⁵⁸³. Rat je bio hobsijanski i usled činjenice da se sam rat na perverznan način slavi i pravda kulturnom politikom identiteta, a svaki politički diskurs u posleratnom periodu je unapred omeđen granicama koje je uspostavio rat-entitetskim, etničkim, kulturnim. Ne treba zaboraviti ni činjenicu, da je najbrojnija ali i najzakašnjelija nacija u BiH- bošnjačka, proces svoje konstitucije dovršila uz pomoć rata, a činjenica da je ova skupina najviše i stradala u poslednjem ratu, istoj pomaže da svoje konstituisanje „uspešno“ privede kraju. Svoje mnogobrojna žrtve koristi u svrhu zadobijanja moralne suprematije spram druge dve nacije, dok u spoljnoj politici, naglašavajući svoje žrtve, opominje na svoju podređenost i apeluje međunarodnoj zajednici da interveniše u njenu korist⁵⁸⁴. A bošnjačka nacija, na romantičarski način utemeljujući svoju samobitnost u daleku prošlost čiji je vrhunac osmanski period, kao da ne uviđa da se moderna država ne može graditi na tradicijama osmanske epohe, isto kao što je to nemoguće na principima sprskog ili hrvatskog separatizma⁵⁸⁵. A poslednje dve grupe nemaju volje ni interesa ni da razmatre mogućnost izgradnje društva koje bi prevazišlo vlastita ograničenja koja se baziraju na konstrukt BiH kao podeljenog društva.

⁵⁸² Ivan Milenković, Intervju- Ugo Vlaisavljević- filozof, Rat kao kulturni događaj, *Vreme*, br. 751, preuzeto 10. 12. 2011. sa: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=416848>

⁵⁸³ R. Thomasson, *To make room for changes*, p. 10-11

⁵⁸⁴ Ivo Lučić, „Legitimitet između mita i zakona“, *Status*, br. 9, proljeće 2006, str. 108-109

⁵⁸⁵ Lovrenović, D. Povijest est magistra vitae, prema: M. Lasić, *Mukotržno do političke moderne*, str.

5.2 Posleratni (ne)konsenzus konsocijacijske demokratije u BiH

Dejtonski sporazum je Bosni i Hercegovini doneo onaj oblik uređenja koji je postao poznat u teoriji posle studiozne analize Arenta Lajpharta o tzv. konsocijacijskim demokratijama. Ovaj model je Lajphart uočio u evropskim društvima podeljenim duž nacionalnih, kulturnih, religijskih šavova (Belgija, Holandija, Austrija) i u kojima se zbog dubine društvenih podela/rascepa ne može uspostaviti mehanizam odlučivanja na principu jedan čovek jedan glas. Naime, u ovim zemljama se uvidelo da liberalni principi odlučivanja nisu poželjni budući da najbrojnija grupa može iza demokratskih paravana i principa većinskog odlučivanja da potpuno majorizuje neku drugu grupu ili grupe. Srpska strana tumačenja rata i njegovih uzroka se uglavnom poziva na ovaj element, ističući da je tzv. referendum o secesiji donet mehanizmom isključivanja Srba kao jednog od konstitutivnih naroda. Srbi su kao konstitutivni narod preglasani perverzijom liberalnog načela jedan čovek- jedan glas koji je neprimenjiv u kontekstu BiH društva. Time je pogaženo samo načelo BiH političke zajednice kao društva konstitutivnih naroda bez čije se saglasnosti ne mogu donostiti sudbonosne političke odluke- a odvajanje od Jugoslavije je jedna takva sudbonosna odluka. Bošnjačka strana se pak uglavnom poziva na relativnu samobitnost bosanskohercegovačkog društva koja potiče još iz srednjevekovne bosanske državnosti, relativne autonomnosti BiH u okvirima Turske i Austro-Ugarske imperije i ponovnog utemeljenja bosanskohercegovačke državnosti u okviru ZAVNOBiH-a kao jedne od tekovina narodno oslobodilačke borbe. Iako izlomljena, BiH ima geografsku i istorijsku samobitnost koja je imala različita obeležja u različitim periodima i istorijskim sekvencama⁵⁸⁶. U bošnjačkog diskursu se takođe insistira da srpski i hrvatski korpus ima rezervnu domovinu te da Bošnjaci imaju legitimno pravo na državu, kao konstitutivni narod nekadašnje SFRJ. Ovu bošnjačku poziciju srpski i hrvatski teoretičari prepoznaju i imenuju kao tezu o tzv. višku legitimnosti. Ovi dijametralno suprotni diskursi i dalje presecaju tkivo društva i same posleratne političke institucije te prodobljuju nefunkcionalnosti države u posleratnom periodu.

⁵⁸⁶ Ovde treba istaći da određeni bošnjački intelektualni krugovi ovaj kontinuitet ne vide kao izlomljen, već kao pravolinijski. Ovakvim jednim slepilom za realnost dodatno se podgrejavaju separatističke težnje kod druga dva naroda.

Kao i svaku konsocijaciju, i BiH demokratiju karakteriše sporost u donošenju odluka⁵⁸⁷, a pogotovo onih koji se tiču pristupu EU što zemlju locira na začelju pristupnog procesa i pregovora. Uređenje se u startu posmatra kao nefunkcionalno i takvo stajalište doprinosi njegovoj daljoj, produbljenoj nefunkcionalnosti. Bošnjačka strana ne retko dovodi u pitanje legitimnost Dejtonskog sporazuma čiji je sastavni deo i sam ustav BiH. Ističe se da je smisao Dejtonskog sporazuma bio da se zaustavi rat, a ne da se stvori politički poredak na osnovu kojeg će BiH ući u porodicu evropskih zemalja. Najčešće se čuje tvrdnja da su predsednici Hrvatske i tadašnje Savezne Jugoslavije bili potpisnici sporazuma što, po ovom stanovištu potvrđuje da je na BiH izvršena agresija. Hrvatska strana problem legitimnost posmatra sa pozicije da, iako konstitutivni narod, hrvatski korpus nema entitet: tri u dva ne može, izjavio je jednom prilikom predsednik HDZ 1990. Božo Ljubić. Srpska strana, koja je posle rata uglavnom negativno posmatrala dejtonski sporazum i prihvatila ga faktički pod prisilom, u trenutnoj konstelaciji se smatra njegovim zagovornikom, budući da srpski korpus ima svoj entitet i teritorijalno i institucionalno uporište da utiče na zajedničke BiH institucije. Ova neprincipijelnost pak pokazuje da Dejtonski sporazum sadrži mnoge nedorečenosti zbog kojih različite interpretacije i političke prakse dobijaju uporište i mogućnost da se po potrebi de/radikalizuju i manipulišu biračkim telom.

Iz činjenice da političke institucije u BiH ne funkcionišu, ističe se da je BiH zapravo pretpolitičko društvo, u kojem su institucije u atrofiji a demokratski sistem samo plašt koji služi za očuvanje vlasti i uvek iznova potvrđenu legitimizaciju nacionalističkih elita. Dominantan oblik proizvođenja identiteta, u kojem se identitet smatra temeljem a ne proizvodom političkog, nužno vodi u zaključak da je BiH pretpolitičko društvo turobne poluperiferije. Liberalni intelektualci su ne retko skloni pesimizmu, referirajući da je reč o predpolitičkom narodnom biću koji odbija da bude „oposredovan“ pravnom normom i državom⁵⁸⁸. No tu i tamo, očekuju ili bosansko proleće i građansku revoluciju, ili pak ponovnu intervenciju međunarodne zajednice koja bi dekretom odozgo ukinula dalji sunovrat u pretpolitičku etnopolitiku.

Žensko telo i simbolika ženskog se može iskoristiti u svrhu ideoloških projekcija i binarnih opozicija građansko-etnonacionalno, zašta je BiH plodan okvir. Povod može

⁵⁸⁷ N. Kecmanović, *Dometi demokratije. Od Istočne Evrope do Zapadnog Balkana*, str. 97

⁵⁸⁸ Esad Zgodić, „Šta je to - hiperpolitika. Prilog razumijevanju realpolitike sa osvrtom na bosansku stvarnost“, *Godišnjak*, god. I, 2006, str. 58

biti prozaičan, kao što je npr. izbacivanje proslave Deda mraza iz javnih ustanova a što je inicirano u cilju „pročišćavanja“ vlastite kulture i tradicije od stranih importa. Kao parodija na ove pokušaje u bh. magazinu *Dani* na naslovnoj strani se našla slika dve mlade žene: jedna je bila obučena u tradicionalnu muslimansku nošnju, dok je druga sa kapom Deda mraza i u crvenom grudnjaku prvu ljubila u nos. Naslov je takođe bio provokativan: Ljubi se istok i zapad⁵⁸⁹. Društvene polarizacije su na taj način duhovito prikazane putem rodne reprezentacije, što je po autorki teksta često slučaj. One takođe uprošćavaju složenost globalne, regionalne i lokalne dinamike⁵⁹⁰, a u BiH su imale i funkciju vlastitog identitarnog samopotvrđivanja. Neke Bosanke su ovakve navode interpretirale kao posebnost BiH društva koje nosi i moderno i tradicionalno, i da su one zadovoljne očuvanjem pravih vrednosti i novim mogućnostima koje su žene dobile sa emancipacijom⁵⁹¹. No, upitno je kakva je stvarna pozicija žena u ovako duboko podeljenom društvu, i koliko je zapravo reč o pukoj racionalizaciji nepovoljnog okruženja u kojem su se žene našle.

Uloga međunarodnog faktora je od ne malog značaja u proizvodnji društvenog disenzusa, budući da je BiH faktički pod protektoratom međunarodne zajednice. Kao što je primetio poznati američki teoretičar demokratije Leri Dajmon, zapadni lideri i teoretičari nisu imali hrabrosti da se uhvate sa svuda prisutnom demokratskom recesijom i erozijom u svetu, i da se odupru pukom svođenju demokratije na elektoralizam⁵⁹². Tome svakako svedoči i politika međunarodnog faktora u BiH, koji, čvrsto se drži proklamovane demokratske procedure okreće glavu od nedemokratskih podvala koje se poturaju pod plaštom demokratije. Dovoljno je ukazati i na činjenicu, a na koju su alarmirale i ženske civilne inicijative, da međunarodna zajednica u svrhu sprovođenja svojih politika pregovora sa političkim akterima ratne i korupcionaške prošlosti, smatrajući to verovatno bezbolnijim i bržim putem a po makijavelističkoj logici cilj opravdava sredstva. Pri tome se naravno ne libi da po potrebi smeni nepodobne političare sa kojima je koliko juče vodila pregovore o suštinskim reformama na evropskom putu BiH.

⁵⁸⁹ Elisse Helms, „Ljubi se istok i zapad“, u: Renata Jambrešić Kirin, Sandra Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi s poslijediplomskog seminara, IUC Dubrovnik 28.5-1.6.2007*, str. 33

⁵⁹⁰ Ibid., str. 35

⁵⁹¹ Ibid., str. 31

⁵⁹² Larry Diamond, „The Democratic Rollback“, *Foreign Affairs*, Volume 87, Number 2, March/April, 2008, p. 36.

Smenjivanje visokih predstavnika i nepostojanje konzistentne američke i evropske politike po pitanju BiH, dodatno produbljuje političke protivrečnosti. Od agresivnog, vigilnog Britanca Pedija Ešdauna koji je svakodnevno pretio bonskim ovlastima a i rado ih koristio, preko mlakog Kristijana Švarešilinga, do nedorečenog Lajčaka i Incka, koji izbegavaju korišćenje bonskih ovlasti i prednost daju „mekšim“ oblicima ubeđivanja po principu evropska budućnost je naša sudbina. Nedavno izjava visokog predstavnika to potvrđuje:

[...] ako “mekana moć” (*soft power*) evropske integracije treba zamijeniti “tvrdu moć” (*hard power*) Daytonu i OHR-a s izvršnim ovlastima, narod, političari i institucije BiH će trebati podići težak teret: učiniti OHR nepotrebnim i također učiniti sebe same spremnima za prijem u EU.”⁵⁹³

Iz ovakve retorike krije se naivna vera u nekakvu katarzu domaće javnosti i političara, koji će odjednom zbaciti sa svojih pleća težak teret etnonacionalizma i prigriliti građansku državu na evropskom putu. Naivnije je utoliko više što je međunarodna zajednica itekako doprinela da etnonacionalističke strukture učvrste svoje tabore. Što su duže na vlasti, ušančili su se u svoje rovove i šire diskurs kako o svojoj nesmenjivosti tako i istorijskoj nužnosti postojanja etnopolitike u BiH iz čega sledi da je sasvim logično tavoriti u istoj. Ovo evropsko nemešanje se može posmatrati u svetlu neokolonijalne moći koju Evropa obnaša na evropskom jugoistoku: ona na taj način poriče svoju faktičku imperijalnu moć i obitava u navodno polusvesnom stanju o tome koji su pravi učinci evropske moći i uticaja. Na taj način se, npr. „zasluge za uspeh zemlje kandidata mogu ponosno prisvojiti, a svaki neuspeh može biti sagledan kao rezultat samih država-kandidata“⁵⁹⁴.

Sporost u donošenju odluka u okviru sistema nacionalnih stranaka i elita pospešuje eskapizam i bezvoljnost u populaciji, što dodatno dovodi u pitanje samu legitimnost a i smislenost samih postojećih institucija. No, pored političkih struktura značajan mehanizam uticanja na vlast predstavlja civilno društvo, te je potrebno ukazati i na ovaj aspekt političkog delovanja u Bosni i Hercegovini. Kakva je uloga civilnog

⁵⁹³ Sylvie Ramel, „Od neokolonijalne Međunarodne zajednice do posthegemone Europe?“, *Status*, br. 13, str. 14

⁵⁹⁴ Ibid. , str. 15

društva, da li je ono treći igrač na političkom terenu pored domaćih političara i međunarodne zajednice ili tek na marginama političkog života u BiH?

5.3 Civilno društvo posle rata- rast bez razvoja?

Jedno od pitanja koje okupira naučnike/ce humanističkih nauka na prostoru BiH je da li nam se i u kojoj meri sa ratom, rastom i prevlašću etno-politike dogodilo i civilno društvo. BiH politička scena i javni diskurs je „prošaran“ etno-političkim istupima ali i aktivizmom brojnih građanskih inicijativa, mobiliziranih s one strane versko-nacionalnih podela. Površno gledano, ovakva jedna šarolikost može voditi u prilog teze da se u BiH zaista dogodio politički pluralizam, i da etno-politika nije jedina politička igra u gradu⁵⁹⁵.

Pitanje civilnog društva je okupiralo teoretičare/ke koji su uvideli da institucije mogu biti formalno demokratske ali da bi se govorilo o supstancijalnoj demokratizaciji neophodno je postojanje dinamičnog civilnog društva. Da bi to potkrepio, Pjotr Sztompka je istakao da gradnja kuće nije isto što i pravljenje doma („*building house is not the same as establishing home*“). Uspostava demokratskih institucija je samo forma, ljuska, prazan okvir, a civilno društvo referira na živu arenu socijalnih akcija i interakcija⁵⁹⁶. I dalje, civilno društvo je bitno budući da, kako navodi Leri Dijamond (Larry Diamond) ono nadilazi konflikte i uske interese karakteristične za partijsku politiku te je za demokratiju više nego značajno jer razvija kulturu javnog dobra⁵⁹⁷. U tom kontekstu, ono je utoliko važnije za politički život BiH gde se partije formiraju duž etno-nacionalnih ravni a civilno društvo se javlja kao akter koji nadilazi te podele. S tim u vezi, potrebno je dati i osvrt na domete razvoja civilnog društva u Bosni i Hercegovini.

Dok je u nekadašnjem, socijalističkom sistemu postojao stanovit broj autonomnih udruženja ali uglavnom u sferi kulture i sporta, sa tzv. demokratizacijom

⁵⁹⁵ A šta je zapravo pluralizam, na ovim prostorima je još uvek upitno. Pluralizam se uglavnom prozivao iz naivne vere da će automatski dovesti do rasta životnog standarda i poistovećivan je sa pluralizmom u potrošnji koja je moguća samo u okvirima kapitalističkog načina proizvodnje.

⁵⁹⁶ Piotr Sztompka, „Looking Back: the Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break“, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 29, no. 2, 1996, p. 117

⁵⁹⁷ Larry Diamond, „Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation“, *Journal of Democracy*, vol. 5, no. 3, 1994, p. 8

dolazi do formiranja i artikulisanja grupa sa prefiksom građanski što, ako se ograničimo na sam naziv, naglašava njihovu političnost. Bujanje i nicanje, gotovo preko noći ovih grupa je karakteristika svih zemalja postsocijalističke tranzicije⁵⁹⁸, a na stanovit način i BiH s tim da bosanskohercegovačke grupe nastaju u ratnom okruženju i, još većoj meri, direktnim uplivom međunarodnih faktora. Ovaj „civilni intervencionizam“ je naravno prisutan u svim postsocijalističkim zemljama ali je u BiH izraženiji zbog protektorata i velikog upliva stranog faktora u gotovo sve sfere političkog i društvenog života. Stoga se pored površnog optimizma usled postojanja velikog broja udruženja (po zvaničnim podacima u BiH je registrovano oko 14.000 udruženja) postavlja pitanje da li se istinski radi o civilnom društvu. Ako pak pođemo od prihvaćenih definicija da civilno društvo karakteriše autonomija, dobrovoljnost, samopomoć i nastanak iz tzv. *grassroots* inicijative, možemo čak doći do zaključka da se uopšte i ne može govoriti o civilnom društvu. Naučnici/e su pak oprezni/e i uglavnom ističu da je reč o „ograničenom razvoju civilnog društva“ ili pak o njenoj „nvoizaciji“ budući da se civilno društvo redukuje na NVO sektor. Radi dobijanja preciznih podataka i izvođenja koliko-toliko relevantnih zaključaka potrebno je dati presek nastanka udruženja u ratnom i posleratnom periodu, koji čine sastavni deo bh. (pseudo)tranzicije.

Prve građanske grupe, neformalne i formalne nastaju tokom rata. Neke od ovih grupa nastaju inicijativom samih građana i građanki, koji se teže suprotstaviti etno-nacionalističkom diskursu i potpunom razaranju društva i države. Neke inicijative podstiče sam međunarodni faktor s ciljem lakšeg dostavljanja humanitarne pomoći. Ne retko se u izbegličkim kampovima formiraju određene grupe koje u dogovoru sa predstavnicima međunarodnih organizacija preuzimaju na sebe veliki deo poslova pomoći stanovništvu u borbi za goli život. Ove aktivnosti, prvi susreti i druženja koja su iz tog proizašla podstiču da se ovakve aktivnosti nastave i nakon rata. Posle rata dolazi do pravog kvantitativnog buma kada je reč o broju NVO-a u BiH, usled i dalje visokih potreba stanovništva za primanjem humanitarne pomoći, kao i činjenice da je veliki broj fondacija usmerio svoja sredstva na BiH. Takođe, a u skladu sa strategijom međunarodne zajednice, dolazi do proširivanja dijapazona delovanja NVOa na pitanja demokratizacije, političke participacije i sl.⁵⁹⁹.

⁵⁹⁸ Ismet Sejfića, *Povijesne predispozicije i i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2008, str. 36

⁵⁹⁹ Ibid., str. 38

U tom periodu jačaju i kadrovski i tehnički kapaciteti NVOa, koji od neformalnih grupa polako prerastaju u formalizovana tela sa jasnim ciljevima i strategijama delovanja. Javlja se i trend specijalizacije- fokusiranja na jednu aktivnost, kao i umrežavanja sa sličnim organizacijama. Prema podacima iz 2002., oko 67% NVO je bilo učlanjeno u jednu ili više od postojećih NVO mreža⁶⁰⁰. Formiraju se i političke platforme koje čine integracijski i aktivistički temelj ovih mreža⁶⁰¹. Međutim, treba ukazati da neke od ovih platformi imaju za cilj da mnoga udruženja redukuju na etnosubjektivitet, kao što je bilo u slučaju umrežavanja radi dobijanja podrške za otcepljenje Republike Srpske od BiH. To ukazuje da civilno društvo u BiH ima dihotomnu strukturu, budući da ga, s jedne strane čine one inicijative koje izražavaju alternativne politike koje su marginalizovane u postojećoj konstelaciji; s druge strane, brojne su inicijative koje ne dovode u pitanje temeljni *status quo* već ga dalje teže produbiti koristeći već uspostavljene etno-nacionalne kanale moći i uticaja. Ovakve inicijative nemaju naravno nikakvu podršku stranih donatora budući da je preduslov za dobijanje donacije da organizacija bude vanstranačka i nadnacionalna. U ovakvim organizacijama građanin kao politički subjekt je potisnut u drugi plan, a njegovi interesi izjednačeni sa interesima nacionalnog kolektiva. Međutim, kako navodi Paul Stubbs (Paul Stubbs), ako je jedna organizacija etnički homogena, ne znači da ona ima etnički zatvoren karakter, već je to rezultat situacije na terenu⁶⁰² (npr. udruženja prognanika/ca sa određene teritorije su najčešće etnički homogena jer je određena skupina na tom delu teritorije bila izložena progonu). Takođe, postoje i udruženja sa nacionalnim predznakom koja su posvećena vrednostima i idejama BiH kao građanske i multikulturene države, npr. *Srpsko građansko vijeće*, *Vijeće kongresa Bošnjčkih intelektualaca*, *Hrvatsko narodno vijeće* i sl. One se zalažu za saradnju sa drugim grupama, grade mostove dijaloga i interesuju se za pitanja koja se tiču svih građana, a ne samo pripadnika određene etničke skupine. Ovo su nacionalne organizacije otvorenog tipa, i zajedno sa humanitarnim organizacijama sa verskim ili nacionalnim predznakom, organizacijama nacionalnih manjina i nacionalnih kulturnih društava svrstava ih se u prelazni tip⁶⁰³.

⁶⁰⁰ Ibid. , str. 45

⁶⁰¹ Ibid. , str. 46

⁶⁰² Paul Stubbs, „Odnos između međunarodnih agencija i lokalnih NVOa“, u: Grupa autora: *Lokalni NVO sektor u BiH: problemi, analize, preporuke*, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998, str. 25

⁶⁰³ I. Sejfića, *Povijesne predispozicije i i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, str. 54

Iz činjenice da na tempo i dinamiku razvoja civilnog društva utiče međunarodni faktor koji podstiče razvoj organizacija prvog tipa, ovakve organizacije su i najbrojnije. Međutim, to dovodi u pitanje njihovu samoinicijativnost ali i dugoročnu održivost s obzirom na prikazanu tendenciju smanjivanja međunarodne pomoći u zadnjih par godina. Ono što je posebno simptomatično, a na šta su ukazivale i predstavnice ženske civilne scene u BiH, je da međunarodna zajednica ne uključuje predstavnike/ce civilnog društva u pravljenju strategija razvoja. One se prave iza zatvorenih vrata, a građanske inicijative se trebaju puko prilagođavati usvojenim strategijama. Npr. takom 1999 odlučivalo se o statusu Brčkog, gradu koji nije „dodeljen“ ni Republici Srpskoj ni Federaciji BiH. Ženske organizacije su u Brčkom organizovale tribinu na kojoj bi građanstvo učestvovalo u raspravi o daljem statusu Brčko distrikta. Međutim, predstavnici OSCEa u Bijeljini su smatrali da je previše rano da se građanstvo uključi u ova razmatranja i, iako su obećali da će prisustvovati, nisu se pojavili na raspravi⁶⁰⁴. Ono što je takođe simptomatično u radu međunarodne zajednice na promociji civilnog društva u BiH je da se svake godine menjaju prioriteta. Npr. jedna godina je određena kao godina povratka, druga kao godina pomirenja, a ovakvi široki i dugoročni ciljevi se ne mogu sprovesti u ograničenom projektnom periodu. Kao što je jedna aktivistkinja primetila, svaka godina je godina svega toga za obične ljude⁶⁰⁵.

Na osnovu navedenog, može se zaključiti da i pored kvantitativnog buma različitih udruženja i asocijacija, civilno društvo u BiH pati od stanovitih deficita, koji uglavnom proizlaze iz činjenice da su inicijative potekle odozgo, od strane međunarodnog faktora. Dalje, ako pođemo od stanovišta poznatih teoretičara demokratije Stopke i Dajamonda, demokratske institucije su forma a civilno društvo je to koje odslikava demokratsku suptancijalnost budući da predstavlja oblik istinske demokratske interakcije. Međutim, u BiH je upitno i postojanje demokratske forme s obzirom na nefunkcionalnost pa i nedemokratskost samih institucija i procedura (npr. činjenica da je manjinama dobrim delom umanjeno pasivno biračko pravo a što direktno odslikava poznati slučaj „Sejdić Finčić“), te se postavlja pitanje kakvu to demokratsku formu civilno društvo treba da ispunu svojom sadržinom. To svakako doprinosi da

⁶⁰⁴ R. Thomasson, *To Make Room for Changes: Peace strategies from women organizations in Bosnia and Herzegovina*, p. 59

⁶⁰⁵ Ibid., p. 58

civilno društvo u BiH ima manji potencijal da utiče na demokratizaciju društva od onog kakav bi mogao da ima odn. kakav mu legitimno pripada.

Da li je civilno društvo u BiH razvijeno ili ne, odn. da li uopšte i postoji civilno društvo, zavisi od samog pristupa ovom pojmu, kao i od viđenja vlastite uloge u njegovom razvoju. No, bh. civilno društvo to koje prevazilazi etno-nacionalne podele, nije diferencirano duž linija koje nameću političke elite i otvara prostor za alternativne političke poglede i vizure⁶⁰⁶. S druge strane, kao što je jedna aktivistkinja navela, kako možemo uopšte govoriti o civilnom društvu kada ljudi nemaju posao i dalje ne mogu da žive u svojim kućama.⁶⁰⁷

⁶⁰⁶ Ana Reima Maglajić, Edin Hodžić, „Political Participation. Is there full citizen participation in public life?, u: Srđan Dizdarević et al (eds.), *Democratic Assesment in Bosnia and Herzegovina*, Open Society Fund Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2006, p. 319

⁶⁰⁷ Prema: E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 110

VI ŽENSKI POKRET U BiH

6.1 Dominantni politički diskurs u posleratnoj BiH- kritički osvrt iz rodne perspektive

Politički diskurs u Bosni i Hercegovini se odigrava u okviru modela *Mi vs. Oni*, s tim što se ova politička polaziracija tendira prikazati kao nešto prirodno a na ideološko ili pak interesno budući da izvire iz različitih etničkih (prirodnim putem nasleđenih/nametnutih) identiteta. Jedan od najvećih problema je i taj što zagovornici tzv. univerzalnog, „nepristrasnog“ građanskog diskursa to manifestuju na isključiv način i uglavnom se okupljaju iz reda jedne etničke skupine (bošnjačke) koja se predstavlja kao jedina zagovornica građanske opcije. To dodatno podgrejava ostrašćenost suprotne opcije/suprotnih opcija zbog nevesite mimikrije nazovi građanskog, te se podele i strasti u zemlji dodatno produbljuju. Takođe, činjenica da se i u libertarijanskom diskursu polazi od tzv. „nulte tačke istorije“, kao da liberalno-demokratsko uređenje može nastati *ex nihilo*, nezavisno od političke kulture, tradicije i određenih društvenih preduslova i ovim stanovištima daje mitološki karakter, koji je prisutan gotovo u istoj meri kao i u etno-nacionalističkim naracijama⁶⁰⁸.

Mnogi zagovornici promena *status quo-a* rešenje vide u reformi ustava budući da u sadašnjem političkom sistemu postoje građani drugog reda (koji ne pripadaju trima konstitutivnim narodima) i brojne nepotrebne sporosti u implementiranju politika evropskih integracija. Ipak, čak i kad bi došlo do ovakvih reformi s ciljem prevazilaženja tromosti i neefikasnosti sistema, društvena svest se ne može ukinuti pravnim normama. Kao što prikazuju relevantna istraživanja, u populaciji je i dalje prisutna hiperpolitizacija etničkog i ona je konstantno podgrejavanja verskim nacionalizmom⁶⁰⁹. Sve to daje za pravo tvrdnjama da nema demosa u BiH već da je on supstituiran etnosom, i da država funkcioniše kao svojevrsan etnopolis u kojem je svaki

⁶⁰⁸ Asim Mujkić, „O koristi i šteti historije za identiteta malih naroda“, u: Milan Podunavac (prir.), *Politička i konstitucionalna integracija duboko podeljenih društava*, Heinrich Böll- Regionalni ured Beograd, 2008, str. 12

⁶⁰⁹ Npr. brojna istraživanja tzv. etničke i verske distance pokazuju da pripadnici konstitutivnih naroda na prostoru BiH imaju najbolje mišljenje o svom narodu (tzv. autostereotipija), da prihvataju različite oblike odnosa uglavnom sa pripadnicima svog naroda i da stepen odbacivanja odn. etničke distance raste sa porastom bliskosti tipa odnosa. Videti: Srđan Puhalo, *Etnička distanca i (auto)-stereotipi građana BiH*, FES, Sarajevo, 2009, str. 56

diskurs izvan etničkih okvira unapred obesmišljen. Po Asimu Mujkiću, teoretičaru koji je u više svojih radova analizirao fenomen etnopolisa u BiH, etnopolis je „zajednica koju karakterizira politički prioritet etničke grupnosti nad individuom, prioritet koji je proveden kroz proces demokratske samolegislacije..., pri čemu je članstvo građanina u političkoj zajednici određeno njenim ili njegovim članstvom u etničkoj zajednici“⁶¹⁰.

Sve ovo ima značajne posledice na rodne politike u BiH. Naime, samopercepcija društva kao i onih koji dolaze sa strane (ma koliko gender senzitivni bili) je da su etnički i religijski odnosi od primarnog značaja što dovodi do zapostavljanja i drugorazrednog pozicioniranja *gender* strategija. A u ratnim uslovima su rodni identiteti/uloge strogo polarizovani- muškarci su viđeni kao ratnici a žene kao majke i žrtve⁶¹¹, te stepen usmerenosti na rodna pitanja u postratnom periodu nije srazmerna porastu ovih tradicionalnih percepcija i uloga. Kao što primećuje teoretičarka i aktivistkinja Zilka Spahić-Šiljak: „Tokom rata na ovim prostorima, nacionalističke ideologije su koristile žene i žensko tijelo kao teritoriju preko koje su vojevali bitke i preko kojeg su uspostavljali granice između 'naših heroina i majki' i 'vaših pobijeđenih i posrnutih žena'“⁶¹². Politika u BiH je tako inherentno biopolitika- politika tela: stradali, nestali, ostali i preostali, koji se sve vreme bore za golo preživljavanje i život, i nisu u mogućnosti da izađu iz traume i sami sebe uspostave kao političke subjekte⁶¹³. A žensko telo je sastavni deo biopolitike budući da se kroz njega prelamaju esencijalistički diskursi na relaciji različitih etnija kao i diskursi zapad-istok, koji su posebno značajni zbog upliva međunarodnog faktora u bh. društvo. Bosanski i uopšte balkanski diskursi kao takvi su izgrađeni na kategorijama roda i seksualnosti budući da se koriste da naturalizuju razlike i legitimišu različite političke hijerarhije, uključujući i one zapad-

⁶¹⁰ Asim Mujkić, „Etičko-politički diskurs Etnopolisa“, *Godišnjak*, 2006, Godina I, str. 69

⁶¹¹ N. Moronjak-Bamburać, „Nepodnošljiva lakoća stereotipa“, u: N. Moronjak-Bamburać et al (ur.), *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, str. 43

⁶¹² Mirjana Tanasić, „Doktorica Zilka Spahić-Šiljak, Feministkinja i teološkinja iz Sarajeva: Ženski aktivizam u BiH dao je rezultate“, preuzeto 2.10.2010, sa http://www.zenskiforum.com/doktorica-zilka-spahic-siljak-feministkinja-i-teoloskinja-iz-sarajeva-2.lara#jc_allComments

⁶¹³ Vidi J. Husanović, „Feministički aspekti postkolonijalnog imaginarija Bosne“, u: R. Jambrešić Kirin i S. Prilenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi s posljediplomskog seminara, UIC Dubrovnik 28.5.-1.6.2007.*, str. 66

istok⁶¹⁴. Bh. žena se konstituiše kroz sliku objekta/žrtve- žene silovane, žene pokrивene maramom, ruralne žene, žene koja na groblju oplakuje svoje mrtve i sl.⁶¹⁵

A androcentrična agresivnost se nastavlja i u posleratnom periodu, i provejava i iz građanske i iz nacionalističkih opcija što potvrđuje da je žena u ova dva naizgled dijametralno suprotna diskursa dežurna marginalka. Brojna medijska istraživanja i monitorinzi kritički analiziraju kako se u javnoj sferi proizvode diskursi kao surogati realnosti. U nekim istraživanjima se polazi od fukoovskog stajališta o diskursu kao društvenoj praksi, i o njegovoj konstruktivnoj ulozi u proizvodnji određene društvene stvarnosti. U jednoj takvoj analizi Diskursa u periodu od 1998. do 2009. godine, ističe se da „na političkoj sceni BiH u posljednjoj deceniji dominiraju radikalni, međusobno isključivi 'diskursi nemogućeg', koji su zatvoreni za konsenzus i koji osiguravaju održavanje postojećih podjela, nepovjerenja i političke stagnacije“⁶¹⁶. Diskursi moći političkih delatnika (gde nema delatnica) u različitim predizbornim kampanjama ukazuju na stalnu proizvodnju isključivosti i podjela, i rast nacionalizma pred svake izbore. U smislu diskursa isključivosti se i analiziraju tvdnje političara iz oba entiteta, koje na prvi pogled ne moraju delovati isključivo ali budući da se baziraju na nedoslednostima i da imaju tzv. isključujuće konotacije, mogu se iskoristiti kao ilustracija. U svom diskursu Haris Silajdžić, tadašnji član predsedništva iz bošnjačkog naroda uvek koristi reč genocid, agresija, a u jednoj izjavi čak navodi i metaforu da je RS „groblje“⁶¹⁷. Silajdžić takođe minorizuje ostale žrtve ističući da je RS izgrađena na genocidu i da stoga treba biti ukinuta, iz čega sledi da su žrtve samo pripadnici bošnjačkog naroda i da su Bošnjaci uprkos tome danas na optuženičkoj klupi što je posledica dejtonskog ustava koji je legitimizirao genocid. S druge strane, Milorad Dodik stalno ističe da mu koncept građanske, multietničke BiH u Silajdžićevoj viziji ne odgovara i da BiH uopšte i ne doživljava kao svoju državu. Po njegovim rečima, „Bosna i Hercegovina dugoročno nije održiva zemlja“ naglasivši da je referendum o

⁶¹⁴ E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 28

⁶¹⁵ N. L. Sofronić, „Fragmenti o tranziciji, demokratiji, civilnom društvu i ženi“, u: S. Gavrić i H. Stojić (prir.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, str. 91

⁶¹⁶ Danijela Majstorović et al, „Politike nemogućeg: Analiza diskursa vodećih političara u Bosni i Hercegovini u periodu 1998-2009“, preuzeto 4.11.2010, sa <http://www.pulsdemokratije.net/index.php?id=1965&l=bs>

⁶¹⁷ „Naravno da je u RS mnogo jasnija situacija oko ustavnih promjena. Taj entitet je mnogo jednostavniji zbog jedne strašne i krvave činjenice – tamo nemate ljudi. Groblje je najmirnije mjesto na svijetu i tamo nemate nikakvih problema“, izjavio je Silajdžić. (*Dani* 9.7.2006.)

samostalnosti RS neizbežan. „Neće nam ni Tihčić, ni Silajdžić, ni Lagumdžija, nametati krivicu – poručio je Dodik i predvideo da bi na nekom budućem referendumu 99 odsto Srba u RS bilo za njen izlazak iz BiH“ (*Večernje novosti*, 3.9.2006.). Hrvatski korpus pak naglašava svoju marginalizaciju budući da je bez entiteta odn. preglasan u Federaciji te se hrvatska strana, iako je po ustavu konstitutivni narod nalazi pod pretnjom da postane nacionalna manjina. To doprinosi razvoju frustracije kod hrvatskog naroda i mogućem jačanju eksplozivnog, nekanalisanog hrvatskog nacionalizma u BiH. Po autorima i autorkama, „Koliko god Silajdžić potencirao diskurs o multietničnosti, on ga suštinski ukida svojim svakodnevnim isključivim praksama i aferama; a Dodik, koji je na vlast i došao kritikujući ratne vlasti SDS-a, danas ima retoriku u kojoj ima više nacionalizma nego u onoj bivšeg SDS-ovca Dragana Čavića, koji novi Dodikov diskurs zove 'novokomponovanim patriotizmom zarad očuvanja opljačkanog'. No, ono što je zajedničko obojici jeste ukidanje praksi zajedništva i solidarnosti u bosanskohercegovačkom društvu, a koje u celini pogađaju problemi kao što su siromaštvo, nezaposlenost, dužničko ropstvo MMF-u i Svjetskoj banci, i proizvodnja društva ideologiziranih etničkih subjekata koji stavljaju isključivo etnički predznak, podstaknut paranojom, strahom od Drugog te diskursima mržnje, ignorisanja ili isključivanja, naspram ljudskog principa solidarnosti. Sve u svemu, napad na Silajdžića tumači se kao napad na BiH, dok je napad na Dodika atak na RS. Takva politika *divide et impera* omogućava im skretanje s pravih problema koje građane tište, kao i nesmetanu vladavinu, pa se čini upravo da je jedan potreban drugom da bi se ta vladavina mogla nesmetano održavati“. Ono što je opasno a što nije promaklo analitičarima/kama je da skretanja u vladajućim strankama prema političkom centru (najverovatnije pod pritiskom međunarodnih faktora), dovodi do toga da se opozicione stranke radikalizuju i na novim izborima pobeđe one, koji su se tek „osvestili“ da budu umereniji. Tako su npr. SDS i SDA ublažili retoriku ali su ih na izborima 2006. pobedili SNSD i SzBiH⁶¹⁸.

Pored ovakvog/ovakvih političkog/ih diskursa, važno je osvrnuti se i na ulogu naučnih i obrazovnih institucija odn. ljudi i njima kao i medija, budući da oni konstantno proizvode određene slike i predstave o stvarnosti. Nauka je ovde od posebnog značaja, budući da se na primeru posleratnog BiH društva više nego jasno

⁶¹⁸Asim Mujkić, „Ideološki problemi konsocijacijske demokratije u Bosni i Hercegovini“, *Status*, br. 13, jesen/zima 2008, str. 126

pokazuje tvrdnja da je naučni diskurs *per se* političan. Kako se u BiH glavni sukobi dešavaju na nacionalnoj osnovi, i nauka je poprimila politički zadatak da ove sukobe definiše, objasni i ne retko da im pruži naučnu verifikaciju. Kako su intelektualci u BiH integrativni deo etničke elite, oni imaju politički zadatak da formulišu i interpretiraju etničku naraciju. Po Ugi Vlasisavljeviću ovaj „revidirani nacionalizam“ predstavlja *remake* komunističke ideologije koja se „mora odreći kolektivnog vlasništva u ekonomiji u ime kolektivnog vlasništva u kulturi: industrijsku revoluciju i agrarnu reformu smenjuje reappropriacija kulturnog blaga“⁶¹⁹. Bošnjački intelektualci su naročito požurili sa revizijom istorije i težnjom da ukažu da bosansko-hercegovačka država ima legitimitet i kontinuitet koji seže još u daleku prošlost. Ova stajališta uglavnom počivaju na mitu o srednjovekovnoj bosanskoj Crkvi i njenim pripadnicima, „dobrim Bošnjanima“ iz kojih je nastala moderna bošnjačka nacija. Dolazak Osmanlija na ove prostore se tumači kao spas za Bošnjane koji su bili ugroženi zbog nasilnog katoličkog i pravoslavnog pokrštavanja. Po Omeru Ibrahimagiću, profesoru fakulteta političkih nauka u Sarajevu, Bošnjani su dobrovoljno prelazili na islam da bi se spasli od nasilne konverzije. I dalje, ulaskom Osmanlija je „zamrznuta“ bosanska državnost i nacionalnost što je dalo šansu Bosni i Bošnjanima da očuvaju svoj državni i nacionalni identitet⁶²⁰. Da su ove teze neutemeljene budući da „pretpostavljaju ono što tek treba dokazati“ ukazuju brojni domaći i strani teoretičari/ke. Npr. Enver Redžić navodi da nema Bošnjaka pre islamizacije i da islam nisu primali Bošnjaci već stanovnici Bosne iz svih verskih skupina. Takođe, ističe se da dolazak Osmanlija ne samo da ne čuva kontinuitet bosanske države, već upravo razara podlogu za zajednički politički identitet svih stanovnika Bosne⁶²¹.

Kako navodi profesor Šaćir Filandra, do konstituisanja savremenog bošnjačkog subjekta dolazi tek posle drugog svetskog rata, jer tek onda ovaj narod dobijaja mogućnost relativne autonomije. Do ovog konstituisanja dolazi principom selektivnog pamćenja, budući da se prešućuje sve ono što bi se moglo odraziti negativno na taj novi politički subjekt, kao što je npr. prohrvatska a naročito prosrpska orijentacija a koje su postojale kod određenih delova bošnjačke političke elite u određenim vremenskim

⁶¹⁹ Ugo Vlasisavljević, *Politika znanja i neznanja*, *Odjek*, No. 2, Sarajevo, 1998, str. 22

⁶²⁰ Omer Ibrahimagić, *Politički sistem BiH I*, Magistrat, Sarajevo, 1999, str. 18

⁶²¹ Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005, str. 144-145

periodima⁶²². Takođe, kako je u komunizmu priznat politički status ove grupe koja tako prelazi u naciju, ideološka ravan komunizam-antikomunizam nije odigrala ključnu ulogu u konstituisanju bošnjačke nacije ali se i te činjenice prešućuju u procesu izgradnje savremenog bošnjačkog identiteta⁶²³. Islamizacija po Filandri (p)ostaje glavni segment ove konstitucije budući da omogućava najefikasniju socijalizaciju i motivaciju pripadnika nacije, stoga su i te kako upitna načela pripadnika bošnjačke elite koji se navodno bore za građansku BiH državu i društvo. Ovaj kvazi-liberalni diskurs, zatvoren u sebe i isključiv kao da previđa duboku podeljenost BiH društva koje funkcioniše na principu trijaliteteta. Jer, ne samo da su vodeće političke partije podeljene na tom principu već i glavni elementi koji spadaju u tzv. civilno društvo. Podeljeni su i sindikati, profesionalna i strukovna udruženja, i dok jedan deo NVOa funkcioniše na tzv. građanskoj osnovi, jačaju i udruženja i pokreti čiji pripadnici dolaze iz samo jednog etnosa. Stoga, umesto kontinuiteta države na delu zapravo imamo kontinuitet društvene segmentacije i podele koja je omogućena osmanskim timarskim sistemom uprave, a potom ojačana za vreme Austro-Ugarske uprave gde je došlo do preobražaja verskih i etničkih zajednica u nacionalne, na temeljima političkog konfesionalizma. Tako npr. izbori za Bosanski sabor 1910. svedoče o dubokoj segmentaciji društva jer se glasalo isključivo na versko-nacionalnom principu, a sličan scenario se dogodio i u prvoj Jugoslaviji i na prvim demokratskim izborima u drugoj Jugoslaviji⁶²⁴. Nazovi građanski i liberalni diskurs neuviđanjem ovih podela sebe zapravo delegitimiše, umesto da radi na izgradnji društvenih osnova i odnosa koje bi omogućile njegovu utemeljenost i relevantnost. On je takođe rodno slep i nezainteresovan, i njega zastupaju isključivo članovi tzv. urbane elite koja funkcioniše po principu muških klubova. Zbog zatvorenosti i muškocentričnosti brojnih skupova i okrugli stolova na kojima se raspravlja o bitnim društvenim temama iz tzv. modernizacijske perspektive, bh. teoretičarka i feministkinja Nada Ler Sofronić je u svojim tekstovima na portalima izrazila javan protest zbog ovakvih tendencija postavivši kritičko pitanje *Ima li i BiH vodećih intelektualki?*⁶²⁵.

⁶²² Šaćir Filandra, u: Sulejman Bosto et al (ur.), *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2008, str. 43

⁶²³ Ibid. , str. 45

⁶²⁴ M. Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, str. 171

⁶²⁵ Naime, na okruglom stolu o sekularizaciji održanom na Filozofskom fakultetu u Sarajevu uvodničari su bili samo bh. intelektualci a pitanja povratka svetog i uticaja verskih zajednica na politički život se

Kao što se navodi u različitim studijama, mediji ne samo da prezentuju već i proizvode i pojačavaju određene predstave i stereotipe, utičući na čitav društveni relacijski kontekst⁶²⁶. Brojna istraživanja i monitorinzi medija to potvrđuju, ističući ulogu medija u proizvodnji specifične rodne hegemonije. Kao ilustracija može poslužiti članak u dnevnom listu Oslobođenje „Svi normalni Bosanci govore najljepši jezik na svetu“, sa podnaslovom „Jezik i žene: iz ugla muškog lingviste“, a koji se analizira u tekstu Nirmana Moranjak-Bamburaća. Naime, muški lingvista sa pozicije naučnog autoriteta na pežorativan način pokušava da ukaže kako tzv. rodno senzitivni jezik nije „pravi“ bosanski jezik budući da se njim govori samo ispred kamera. I dok se feministkinje tako žestoko bore protiv okova koje oko njih veže jezik, „bar pedeset hojrata samo u Sarajevu premlaćuje svoje žene na mrtvo ime“⁶²⁷. Muški lingvista tako sa autoritarne pozicije pokušava da svede feministički pokret na borbu za rodno senzitivni jezik zaboravljajući pri tom da i taj sam jezik odražava odn. proizvodi različite oblike nasilja nad ženama, uključujući i one koje je sam pomenuo, budući da je „jezik jedno od najvažnijih mjesta moći, da je sav prožet ideologijom“⁶²⁸. Autor pri tom maskira svoj mizoginični stav jer putem retoričkog manevra pokazuje saosećanje sa ženama i sa svojim „dragim kolegicama“⁶²⁹. Po autoru teksta u kojem se se ovaj novinski članak kritički analizira, muški lingvista maskira svoje vlastite stereotipe pripisujući ih grupi koja se bori protiv vlastite marginalizacije, neutralizujući pri tom moguće emancipatorske posledice pobune i otpora protiv dominacije. Stoga je na delu moderna forma seksizma tzv. seksizam u rukavicama, koji se naizgled pokazuje kao benevolentan zato što je u suštini blagonaklon i paternalistički nastrojen prema ženama (što se vidi iz navodnog blagonaklonog stava prema „dragim kolegicama“, koji pokušava da ih „zaštiti“ od vlastitih pogrešaka). Pored ovog paternalističkog,

itekako tiču žena budući da je ovaj povratak praćen retraditionalizacijom društva. Među pitanjima koja se nameću je i ovo: „Ima li gdje pokoja misleća ženska osoba na ovim prostorima koja bi se eventualno mogla uključiti u krupne teme nalik na onu sa našeg prethodnog skupa o sekularizmu i klerikalizmu, jer se ona izgleda ipak jako tiče (i) žena“. Videti: Nada Ler Sofronić, *Ima li kod nas vodećih intelektualki?*, preuzeto 15. 01. 2012., sa: http://www.fondacijacure.org/index.php?do=article&article_id=284

⁶²⁶ Nirman Moranjak-Bamburać, „Nepodnošljiva lakoća stereotipa“, u: N. Maronjak-Bamburać et al, *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Mediacentar, Sarajevo, 2007, str. 18

⁶²⁷ Ibid. , str. 28

⁶²⁸ Ibid. , str. 32

⁶²⁹ Ibid. , str. 30

benevolentnog sekizma u društvu je po autoru analize prisutan i otvoreni seksizam ali je najčešće izražen prema ženama druge etničke pripadnosti⁶³⁰.

Pored ove kritičke analize navedenog članka koji nam je poslužio kao uvodna ilustracija, važno je istaći da brojna istraživanja i monitorinzi medija ukazuju na činjenicu da su žene u sferi javne reči više nego podzastupljene. Mediji u BiH isključuju žene kao aktivne protagonistkinje političkih i društvenih zbivanja, a žena je predstavljena ili kao etički ideal određene etničke zajednice ili pak kao estradna zvezda koja potvrđuje muškost muškarca⁶³¹. Izražena tabloidizacija medija prisutna u regiji reflektuje tranzicionu konfuziju i marketizaciju preko noći, što u spoju sa nacionalističkom ideologijom rezultira u medijskim proizvodima niskog kvaliteta (*trash*) i mizoginiji. Istraživanje dnevnih novina ženske grupe *Lara* pokazuje da u dnevnoj štampi žene uglavnoj dominiraju u tzv. pasivnim ulogama, i da su uopšte najčešće uloge u kojima se žene javljaju estradna ili filmska zvezda i žrtva. Muškarci dominiraju u ulogama političara na prednjim i sportista na zadnjim stranama, a često se pojavljuju i u ulogama sudije, tužioca, policajca, menadžera, vojnika-oficira. Mediji stoga podržavaju stereotipe o rodnoj podeli uloga na ženske (podržavajuće, domaćinske, majčinske, zavodničke) i muške (liderske, lovačke, takmičarske). Žena takođe ima daleko manje na naslovnim stranama novina, a kada se koja i nađe, o kakvim ulogama je reč možemo videti iz analize Dnevnog avaza gde su, od ukupno 73 analiziranih naslova, ženama posvećeni sledeći:

Žene Srebrenice optužuju Karlu del Ponte

Majka još nema snage izaći na mezar

Kasni operacija manekenke

Karla del Ponte nije pristala na ucjenu Beograda

Ombudsman pretukao ljubavnicu

Ubio suprugu i kćerku, pa sebe

Otrovala se majka dvoje djece

Djevojka nađena mrtva⁶³².

⁶³⁰ Ibid. , str. 33

⁶³¹ Ibid. , str. 41

⁶³² Milkica Milojević, *Žene u dnevnim novinama BiH: vidljivost, uloge*, Lara Online, preuzeto 21. avgusta 2009, sa:

Dominantan društveno-politički diskurs u BiH je stoga nacionalistički, patrijarhalan, mizoginičan sa tendencijom da se marketizacija medija u tranzicionom periodu koristi u svrhe uprošćavanja, pojednostavljivanja i manipulisanja različitim društvenim problemima, pojavama i slikama. Može se reći da rodni diskursi i uprošćene predstave i slike o ženi i ženskom koju mediji podupiru, imaju manifestnu i latentnu funkciju da daju legitimitet nejednakoj distribuciji moći u društvu i rodnoj neravnopravnosti. Etno-nacionalni i kvazi-liberalni diskursi koji dominiraju u javnoj sferi su izuzetno isključivi, ostrašćeni i u takvim okvirima nema mesta za specifičan rodni senzibilitet niti značajnog prostora za veću vidljivost žena. Žene su stoga i dalje marginalizovane u političkim institucijama gde se donose ključne odluke za BiH društvo, prelazak na privatnu svojinu se desio bez učešća žena a tržište radne snage i dalje funkcioniše po principima rodne segregacije. Dominantan diskurs u društvu ne samo da odražava, već i proizvodi rodnu nejednakost i različite oblike stereotipa kada je reč o bosansko-hercegovačkoj ženi danas, bez obzira na na konstitutivni narod iz kojeg ona dolazila.

6.2 Posleratni razvoj ženskih inicijativa- između kvantitativnog buma, borbe sa postratnim sindromom i retradicionalizacije društva

U kontekstu stravičnih razaranja i masovnih ratnih zločina na prostoru bivše Jugoslavije a naročito BiH, i činjenici da su u ovim dešavanjima žene podnele najveći teret i žrtvu, one su još tokom rata smogle snage da artikulišu svoj glas i uvide u kakvom su zapravo položaju i kakvu degradaciju im je doneo rat i etno-nacionalistička agresija. Još u ratnom periodu, dolazi do formiranja prvih ženskih grupa koje su se, uz podršku ženskih grupa iz zapadne Evrope, fokusirale na davanje humanitarne pomoći i uspostavljanju prvih psiho-socijalnih savetovaništa za žene i ostale žrtve ratnog nasilja. Možda nam ovde najbolje mogu poslužiti ispovesti neke od žena koje su osnovale prve ženske grupe i svesrdno se u njima angažovale. Zilka Spahić-Šiljak, jedna od angažovanih feministkinja navodi kako joj je za vreme rata angažman u Medica Zenica omogućio ne samo da pomaže ženama u izbegličkim kampovima, već i da razvije

http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56

feminističku svest, upozna relevantnu literaturu i mnoge aktivistkinje iz sveta što je odredilo njen životni put. Po njenim rečima, „Ono što se dogodilo 90-ih osvijestilo je mnoge žene koje do tada nisu ni razmišljale o feminističkim idejama i ženskom aktivizmu da se uključe u ženske nevladine organizacije i da grade svoje frontove odbrane i preživljavanja“⁶³³. U sličnom duhu, feministička aktivistkinja Duška Andrić-Ružičić navodi: „Koliko god je rat bio jedan nacionalni sukob, različito nazivan, jedni su govorili agresija, drugi građanski rat, identitet žrtve i njihova nacionalnost bitni su samo onima koji su preživjeli da bi dokazali ko je bio veća žrtva a ko počinilac zločina, žrtvama samima, kad umru, sve je to nebitno, njih nema. Susrećem žene koje su preživljavale to što su preživljavale i susrećem se sa saznanjem - šta žene u ratu jesu. Žena u ratu pored toga što je napadnuta jer je ona druga, u smislu, druga grupa, nacija, neprijatelj, ona je vlasništvo neprijatelja, ona je takođe oružje ratovanja a silovanje, muško nasilje nad ženama je kao završnica, šlag pobjede nad neprijateljem. Počela sam da čitam o muškom nasilju nad ženama, posebno nad ženama u ratu...“⁶³⁴

Ovo osveščivanje grupa žena u ratnom periodu je pružilo osnovu da i u posleratnom periodu nastave sa angažmanom, ne samo na planu pružanja psihosocijalne i humanitarne pomoći već i na zaštiti i promociji ljudskih prava žena. Takođe, građanske inicijative bez nacionalnog predznaka koje počinju da niču u ratnom i posleratnom periodu teže da artikulišu glas i definiciju društveno-političke stvarnosti na način suprotan onom koji dominira u zvaničnoj politici⁶³⁵, a u čemu su žene dale neupitan doprinos. Ženske grupe i nevladine organizacije su prve prelazile entitetske linije i nosile poruke mira, i takođe svojim aktivizmom doprinele afirmaciji značaja ženskog pitanja i identiteta BiH žene kao moderne, osnažene a koji nadilazi tradicionalističke i nacionalne podele⁶³⁶. Tome je išla pod ruku i činjenica da brojne svetske organizacije i fondacije stižu na područje BiH tokom i neposredno posle rata da

⁶³³ Mirjana Tanasić, „Doktorica Zilka Spahić-Šiljak, Feministkinja i teološkinja iz Sarajeva: Ženski aktivizam u BiH dao je rezultate“, preuzeto 2.10.2010, sa: http://www.zenskiforum.com/doktorica-zilka-spahic-siljak-feministkinja-i-teoloskinja-iz-sarajeva-2.lara#jc_allComments

⁶³⁴ Lara online, „Duška Andrić-Ružičić, Ispovijest feministkinje“ (razgovarala Radmila Žigić), preuzeto 02.10.2010. sa: <http://www.zenskiforum.com/duska-andric-ruzicic.lara>

⁶³⁵ Kako navode Maglajić i Hodžić u svojoj studioznoj analizi civilnog društva, nevladine organizacije su omogućile i pojavu prvih alternativnih političkih i drugih pogleda u odnosu na one koje promovišu vladajuće političke elite. Videti: A. R. Maglajić, E. Hodžić, *Political Participation. Is there full citizen participation in public life?*, u: S. Dizdarević et al (eds.), *Democratic Assessment in Bosnia and Herzegovina*, p. 319

⁶³⁶ Alternativni izvještaj o implementaciji CEDAW konvencije za Bosnu i Hercegovinu 2010, str. 33

bi proširile svoje polje delovanja, i da bi podržale one inicijative koje nastaju u suprotnosti sa dominantim nacionalnim i verskim podelama. Ove organizacije su izrazile potrebu za postojanjem lokalnih partnera u implementaciji svojih ciljeva pa je to podstaklo bujanje NVOa posle rata, a među njima su i ženske grupe.

To je imalo i određene negativne posledice po sam karakter civilnog društva u BiH, budući da ovakve grupe nastaju iz potreba da se održi kontinuitet međunarodnih institucija, te da njihov legitimitet ne nastaje odozdo, iz same građanske baze već se traži odozgo, u okvirima tzv. projektnih aktivnosti gde se „dokaz“ o korisnosti i svrsi angažmana traži od međunarodnih institucija. Iz tih razloga u mnogim analizama civilnog društva se navodi da tzv. kvantitativni bum udruženja i građanskih organizacija, što je inače karakteristično za mnoge tranzicione zemlje, ne donosi neki suštinski novi kvalitet u smislu jačanja građanske samosvesti, inicijative, participativne političke kulture itd. Analiza ekspertske grupe o proceni razvoja demokratije u BiH je utvrdila da, uprkos postojanju dobrih zakonskih rešenja koja omogućavaju slobodno udruživanje i postojanja otvorenosti i slobode u formiranju ovakvih asocijacija postoje stanoviti problemi kao što su: „Nezainteresovanost pojedinaca za aktivniji angažman u udruženjima koja bi zastupala interese njihove društvene skupine i na taj način uticala na vlast; nepostojanje dovoljno svjesti građana o njihovoj neophodnosti participaciji u društvu; apatija stanovništva zbog neuspjeha u dosadašnjim akcijama i aktivnostima civilnog društva, nedostatak edukacija na tom planu; manipulacija građana u NVO za lične ili uske interese pojedinaca ili grupa; odsustvo svijesti građana o značaju civilnog sektora i potencijalnoj snazi“⁶³⁷.

Ono što je takođe indikativno jeste da civilno društvo u BiH obeležava tzv. „feminizacija“. Naime, prema dostupnim podacima i istraživanjima žene dominiraju u angažmanu u NVOima u odnosu na muškarce. Prema Maglajić i Hodžić, u 75% organizacija dominiraju žene u članstvu i angažmanu. To je po njima posledica zatvorenosti zvaničnih institucija prema ženama te one svoj prostor u javnoj sferi nalaze uglavnom kroz civilno društvo⁶³⁸. Iako civilno društvo pruža specifičan i podsticajan okvir za razvoj ženskog aktivizma, ovde treba istaći da usled nedovoljne saradnje vladinog i nevladinog sektora takođe dolazi do povećanja jaza između ove dve sfere što

⁶³⁷ S. Dizdarević et al (eds.), *Democratic Assesment in Bosnia and Herzegovina*, p. 434

⁶³⁸ A. Maglajić Reima, E. Hodžić, „Political Participation. Is there full citizen participation in public life?“, u: S. Dizdarević et al (eds.), *Democracy Assesment in Bosnia and Herzegovina*, p. 335

može da dovede do različitih oblika sputavanja uticaja žena na donošenje političkih odluka na zvaničnom nivou. Istraživanje Srđana Puhala je pokazalo da vlasti ne percipiraju nevladin sektor kao značajan akter koji bi mogao pomoći u rešenju važnih društvenih pitanja, i izražavaju sumnju u iskrenost rada NVO-a. Predstavnic/e NVO-a vlastima zameraju netransparentnost, nedovoljnu informisanost o civilnom društvu i nedostatak efektivne, dvosmerne komunikacije. Takođe, ljudi koji rade u institucijama su po vrednostima konzervativni, opažaju postojeće probleme drugačije od ljudi iz civilnog društva kao i načine njihovog rešavanja. Sam jezik i pojmovno-kategorički aparat koji se koriste u ove dve sfere je drugačiji pa se postavlja kao značajna barijera u komunikaciji i saradnji⁶³⁹. Sličan proces je identifikovan i u ostalim tranzicijskim zemljama, koji se najčešće imenuje kao *civil society gap*. Naime, u periodu autoritarne vlasti civilno društvo je uglavnom funkcionisalo oko muškaraca- tribuna civilnog društva koji su bili njegovi ključni akteri. Međutim, kada disidenti dolaze na vlast, civilno društvo se uglavnom feminizira što je praćeno i nedovoljnom saradnjom zvaničnih institucija i NVO sektora⁶⁴⁰. Iako je ova putanja u BiH bila nešto drugačija (zbog rata i pratećih pojava vezanih za nasilan raspad nekadašnje socijalističke federacije), mogu se povući određene paralele s obzirom na podzastupljenost žena u formalnoj politici i podzastupljenost muškaraca u odnosu na žene u sferi civilnog društva.

Usled tradicionalističke društvene klime na koju smo napred ukazali, a u okviru koje funkcionišu zvanične institucije, dodatno je otežan proces prevazilaženja *gap-a* između vladine i sfere civilnog društva. Ženske grupe se stoga artikulišu ne samo oko prodora odn. uticaja na zvanične institucije, već i na promenu društvene klime i svesti koja je obeležena tradicionalizacijom, a u čijim okvirima same institucije i deluju. Međutim, ovaj proces je dug i složen budući da konzervativne vrednosti imaju oslonac u prošlosti i tradiciji koja se smatra merilom sadašnjeg, ograničenog iskustva, i da se zapravo, kao što su brojna istraživanja političke kulture pokazala, vrednosti najsporije menjaju (tzv. „kulturni prtljag“⁶⁴¹). Takođe, u istraživanju Jasne Bakšić-Muftić same žene su identifikovale patrijarhalne vrednosti kao glavnu prepreku vlastitoj afirmaciji u

⁶³⁹ Srđan Puhalo, Kako se opažaju NVO i gradska uprava, preuzeto 4. decembra 2010, sa: <http://magazin.6yka.com/do/da>

⁶⁴⁰ B. Einhorn, C. Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, u: J. Howell, D. Mulligan (eds.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, p. 31

⁶⁴¹ Vladimir Vujčić, *Politička kultura demokracije*, Pan Liber, Osijek, Zagreb i Split, 2001.

ekonomskoj i političkoj sferi, što je jedan od pokazatelja ovih kao i ranije iznesenih tvrdnji⁶⁴². Ove vrednosti se u kontekstu BiH jako teško menjaju budući da je reč o ratom razorenom društvu u kome se, uprkos obnovi naselja i infrastrukture obrušena društvena svest pokušava naknadno „zakrpati“ verom u opravdanost, suprematiju i zaokruženost vlastite definicije istorije, bliske prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Kao društvo poluperiferije, gotovo nikakve političke, ekonomske, stvaralačke moći, osuđeno da vegetira i reaguje na promene i ideje koje dolaze iz spoljnog okruženja, na njega se svetske turbulentne političke, ekonomske i kulturne promene silovito obrušavaju a da društvo nije u stanju da mobilise vlastite resurse da na njih odgovori. BiH je tako zemlja „strukturno ometena u razvoju i to ne samo metaforički, već u doslovnom smislu te riječi“⁶⁴³.

Kako primećuje aktivistkinja i teoretičarka Danijela Majstorović, „BiH je društvo turbulentnih političkih, ekonomskih i kulturnih transformacija u kojima je još uvijek upadljiv izostanak ženskih glasova u smislu političkih aktivistica i javnih intelektualki. Rodna problematika je zanemarena, fokusira se na važnost etničke, regionalne i vjerske ravnopravnosti, a BiH ostaje patrijarhalno društvo sa dominantnom i fiksnom etničkom pripadnošću kao primarnim identitetom. BiH feministkinje same rade u niši i ne probijaju se unutar mainstream politike; imaju malo podataka o situaciji na terenu, a feminizam teoretiziraju prvenstveno u svjetlu zapadnjačkih ideologija. Malo je žena u BiH koje sebe nazivaju feministkinjama, a vidljivost feministkinja i bilo koje vrste organizovane političke borbe za žene u javnoj sferi BiH je oskudna“⁶⁴⁴. Analizirajući delove diskursa iz intervjua i fokus grupa koje je radila sa ženama u BiH, autorka ističe da se žene okreću samopožrtvovanom mikromatrijarhatu kao strategiji pribavljanja moći u okolnostima ekonomije opstanka i podzastupljenosti u javnoj sferi. Žene begom u privatnu sferu i majčinstvo kao izlazom iz postojećeg zapravo obnavljaju patrijarhat, i na sasvim izokrenut način posmatraju vlastiti položaj u društvu i porodici. Tako je npr. jedna radnica tokom razgovora izjavila da je sretna kao žena jer je muž ne

⁶⁴² Videti: Jasna Bakšić Muftić et al, *Socio-economic Status of Women in BiH: Analysis of Results of the Star Research Project Done in 2002*, Jež, Sarajevo, 2003.

⁶⁴³ N. Ler-Sofronić, „Fragmenti o tranziciji, demokratiji, civilnom društvu i ženi“, u S. Gavrić i H. Stojić (prir.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, str. 91

⁶⁴⁴ Danijela Majstorović, „Između patrijarhata i emancipacije: Ka manifestu feminističkih istraživanja i politika na razmeđu postsocijalizma, poslijeraća i 'tranzicije'“, preuzeto 4. Decembra 2010, sa: <http://pulsdemokratije.org/index.php?id=1153&l=en>

tuče, a jedna lekarka kao dokaz vlastite emancipacije navela „Muž me pušta da kupujem“⁶⁴⁵.

U ovakvim, nepovoljnim okolnostima, žene koriste različite strategije otpora i delovanja ne bi li se izborile za vlastite komunikacijske i kreativne prostore. Postmoderni *gender trouble* se svom težinom obrušava na bh. žene koje pokušavaju da izađu iz začaranog kruga žrtve i izbore se za novu rodnu emancipativnu politiku. Neke od žena ne dovode u pitanje vladajući diskurs o primatu nacionalnog i konfesionalnog i vlastito samopotvrđivanje traže u okviru datog modela. Druge se pak smatraju modernim, progresivnim, stvaraju vlastite ženske prostore koji teže da ponude radikalniji otklon od *status quo*-a i unapred definisanih modela uloge žene u društvu. No, i jedne i druge se ne retko služe esencijalizmom kao uporištem u svom angažmanu, što smanjuje raskorak između ovih tipova. Doktorsko istraživanje Elisse Helms pokazuje različite načine korišćenja esencijalizma o ženi kao benevolentnoj, empatičnoj i altruističnoj, okrenutoj miru i sklonijoj suživotu⁶⁴⁶. Na ovakvim diskursima se gradi pristup stranim donatorima, a što se po količini izdvojenih sredstava pokazalo više nego korisnim. Lokalne elite nemaju ništa protiv ovakve manifestacije *gender*-a jer to odgovara patrijarhalnim konstrukcijama žene kao nežnije, krhke od muškarca, a donatorima ovakve retorika odgovara jer podstiče međuetničku saradnju⁶⁴⁷. Feministkinje pak ukazuju na opasnost od ovakvih esencijalizama budući da su slični pokreti npr. pokreti majki od kraja osamdesetih i početkom devedesetih godina kooptirani od strane nacionalističkih projekata⁶⁴⁸. No, ne treba takođe zaboraviti da je reč o jednoj od formi ženskog aktivizma, koja omogućava i podstiče političku aktivnost žena⁶⁴⁹. A domete i suštine ženskog aktivizma u postdejtonskoj BiH pokušaću da, bar delimično, odgonetne i ovo istraživanje. To je, smatramo od velikog društvenog značaja s obzirom na izražene pokušaje zatamljavanja ženskog aktivizma i pripitomljavanja njegovih kontrakulturnih potencijala, a koji dolaze od strane patrijarhalnog bh. društva i od neoliberalne *gender* industrije.

⁶⁴⁵ Ibid.

⁶⁴⁶ E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 31

⁶⁴⁷ Ibid., pp. 31-35

⁶⁴⁸ Videti: Daša Duhaček, "Women's Time in the Former Yugoslavia," u: Nanette Funk, Magda Mueller (eds.), *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, New York, 1993.

⁶⁴⁹ E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 35

VII REZULTATI ISTRAŽIVANJA ŽENSKOG POKRETA U POST-DEJTONSKOJ BOSNI I HERCEGOVINI

7.1 Okvir, predmet i cilj istraživanja

Predmet istraživanja predstavlja ženski pokret u postdejtonskoj BiH- ženski pokret je kolektivni akter civilnog društva a koji okuplja različite ženske grupe, organizacije, mreže, pojedinke oko ciljeva borbe za rodno ravnopravno društvo, i za osnaživanje i samodefinisanje žena od samih žena. Postojanje pokreta pretpostavlja postojanje određenih obeležja u načinu delovanja, samopercepciji i interakciji ovih različitih elemenata. Iako pokret pretpostavlja postojanje određenih kretanja na sceni koji iza sebe imaju veliku socijalnu bazu, može se govoriti o pokretu i u uslovima nepostojanja veće društvene mase ukoliko postoje akteri/ke koje promovišu vrednosti i ciljeve karakteristične za društvene pokrete i stvaraju okvire i za širu društvenu mobilizaciju⁶⁵⁰. Uprkos mogućnostima ovakve interpretacije koja nas može automatski odvesti u zaključak da u BiH postoji ženski pokret, bitno je utvrditi u kojoj meri delovanje aktivistkinja u sferi civilnog društva ima karakteristike delovanja ženskog pokreta. Ciljevi su ne samo naučni- utvrđivanje činjenica, njihova sistematizacija i naučno objašnjenje, već i aktivistički- predstavljaju okvir za formiranje strategije radi preovladavanja ograničenja postojećeg koncepta i dometa ženskog pokreta u BiH.

Ovo pitanje su postavile i same ženske grupe i kuriozitet predstavlja projekat i istraživanje „Fondacije CURE“ o ženskom pokretu u BiH. Pre prikaza naših rezultata radi uvoda i ilustracije prikazaćemo glavne rezultate koje je pokazalo njihovo istraživanje, a što nam je poslužilo kao značajan okvir vlastitog istraživanja. Činjenica da se same ženske grupe zanimaju za pojam i perspektive ženskog pokreta u BiH, daje plodnu osnovu da se on u BiH razvije i ojača, ali i takođe da se dublje analiziraju perspektive i prepreke sa kojima se on susreće. Budući da projekat „Fondacije CURE“ nosi naziv *Oživljavanje ženskog pokreta* ukazuje da on u BiH još nije doživeo puni zamah i da se i same ženske NVO, kao ciljne grupe ovog projekta, moraju dalje

⁶⁵⁰ Naša poznata teoretičarka i aktivistkinja Nada Ler Sofronić npr. ističe da se krajem sedamdesetih na prostoru bivše SFRJ desio ženski pokret, i da je imao snagu kulturnog pokreta i prevrata. Knjige, papiri, filmovi koji su nastajali nisu samo analizirali stvarnost već su imali i materijalnu snagu da stvarnost promene. Videti: D. Dugandžić, „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, str 140

edukovati i usmeraviti u ovom pravcu. Na stranici ove grupe se navodi: „Fondacija CURE je posvećena kreiranju i jačanju bh. ženskog društva i feminističkog pokreta na duge staze i to je glavni razlog što je tokom 2008 godine realizirana inicijativa „Oživljavanje ženskog pokreta u BiH”⁶⁵¹. U okviru projekta se prvo sprovelo istraživanje o stanju i perspektivama ženskih grupa i artikulirala njihova dosadašnja postignuća, i potom su se organizovali različiti treninzi i edukacije na osnovu iskazanih potreba definisanih u istraživanju. Jedan od rezultata projekta je formiranje Direktorija ženskih grupa gde se nalaze podaci o 99 organizacija na BHS i engleskom jeziku, kao i Platforma ženske mreže.

Kako je tema ove doktorske disertacije Ženski pokret u BiH, u Fondaciji su postavili slično pitanje u upitnicima koje su poslali na nekoliko stotina adresa. Dobijeni su odgovori od 99 organizacija, ali nisu sve isključivo ženske. U prikazu dobijenih rezultata, navodi se da većina organizacija smatra da ženski pokret u Bosni i Hercegovini kao takav ne postoji (44,4% ili 44), dok je podjednak procenat onih koje ili smatraju da postoji ili da postoji u nedovoljno vidljivoj formi – više kao neformalni pokret. Razlozi za ovakav stav po pitanju postojanja ženskog pokreta u BiH je mišljenje kako su „ženske organizacije nedovoljno istrajne”, „letargične”, „inertne” za takvu vrstu pokreta, da ne postoji „kritična masa osvještenih osoba te svijest i ubjeđenje da je moguće napraviti promjenu da bismo te snage mogli nazvati ženskim pokretom”. Slično mišljenje je uvriježeno i o postojanju feminističkog pokreta u BiH, gdje oko 60% organizacija smatra da takav pokret ne postoji, dok oko 19% smatra, slično kao i za ženski pokret, da postoji ali ne u konkretnoj formi već „u pogoju”. Ovakav stav o postojanju feminističkog pokreta leži u mišljenju da je glas feminizma „još uvijek veoma tih, a „većina žena ima problem da se nazove feministkinjom”, te da „većina u BiH ne zna ni o čemu se radi”⁶⁵².

I ovo doktorsko istraživanje je vođeno potrebom artikulacije značaja civilnog društva za razvoj bosanskohercegovačke zajednice i isticanje da se u analizi i razvoju civilnog društva adekvatan fokus treba posvetiti društvenim pokretima kao kolektivnim političkim akterima i širim komunikacionim zajednicama u kojima je naglasak na

⁶⁵¹Fondacija CURE, Oživljavanje ženskog pokreta u BiH, preuzeto 07.11.2010, sa: <http://www.fondacijacure.org/ozivljavanje-zenskog-pokreta-u-bih-rwm/>

⁶⁵²Fondacija CURE, Novi direktorij ženskih grupa u BiH, preuzeto 07.11.2010, sa: <http://zenskegrupebih.fondacijacure.org/>

solidarnosti, kreativnosti i predanosti stvarima od javnog značaja, a ne birokratskom administriranju partikularnim problemom. S obzirom na činjenicu da je angažman žena u javnoj sferi mnogo izraženiji u civilnom društvu nego u formalnoj politici i da ženski aktivizam ima potencijal da doprinese istinskim promenama budući da žene imaju veći senzibilitet prema potrebama drugih i društva u celini i ne uključuju se u javni život isključivo radi društvene pozicije i prestiža, potrebno je istražiti koliko su aktivistkinje u svom angažmanu usmerene na delovanje koje promovišu solidarnost i zajedništvo, a koliko na vlastite aktivnosti koje kao takve imaju ograničeni politički domet i prete da skrenu u partikularizam, lokalizam i separatizam.

U svakodnevnoj percepciji civilno društvo se na našim prostorima svodi na rad NVOa čime se civilno društvo redukuje na poseban sektor umesto da se posmatra kao šira, dinamična i kreativna zajednica. Zanimljivo je da pored NVO-a okosnicu civilnog društva čine društveni pokreti budući da je reč o kolektivnim političkim akterima koji ne robuju birokratskim sindromima i na direktniji i kreativniji način adresiraju različite društvene probleme. Veliki broj nevladinih organizacija u BiH je često zaokupiran projektnim aktivnostima a saradnja se svodi na angažman u posebnim projektima nauštrb razvoja civilnog društva kao takvog i iniciranja dubljih društvenih promena. Dalje, budući da je civilno društvo sfera u kojoj se ženski politički angažman puno jasnije manifestuje u odnosu na učešće žena u formalnim političkim institucijama (u BiH obrnuto proporcionalno)⁶⁵³, potrebno je dublje analizirati ovu pojavu i ojačati svest aktivistkinja o većem doprinosu društvenim promenama koje mogu da ostvare kroz ženski pokret budući da on u BiH još uvijek nije jasno profilisan i nije razvio i iskoristio sve svoje mogućnosti.

7.2 Hipoteze istraživanja

Na osnovu pilot razgovora obavljenih sa istaknutim aktivistkinjama u BiH, uočeno je da one prepoznaju ograničenost vlastitih aktivnosti s akcentom na nedovoljnu solidarnost između samih ženskih grupa i brojne strukturalne prepreke koje dolaze iz okruženja. Takođe, unutar pojedinih grupa postoje tenzije na relaciji generacijskih

⁶⁵³ A. Maglajić Reima, E. Hodžić, „Political Participation. Is there full citizen participation in public life?“, u: S. Dizdarević et al (eds.), *Democracy Assesment in Bosnia and Herzegovina*, p. 335

razlika i između posvećenih aktivistkinja i karijeristkinja. Na osnovu dubljeg uvida u drugu relevantnu literaturu i preliminarnih razgovora formirana je i **generalna hipoteza** istraživanja:

Žene još uvek nemaju mogućnosti da ispune svoje kreativne potencijale u politici u Bosni i Hercegovini zbog društvene retraditionalizacije i patrijarhalnog vrednosnog sindroma usled čega se okreću angažmanu u civilnom društvu što je takođe ograničenog dometa usled „ngoizacije“ civilnog društva i samog ženskog pokreta.

Posebne/pomoćne hipoteze koje smo izveli iz ove generalne radi sprovođenja istraživanja su:

H1. Dometi pokreta su ograničenog karaktera usled cepanja pokreta na veliki broj NVO (tzv. „ngoizacija“ pokreta) koje deluju konkurentski nadmećući se za pažnju javnosti i donatora.

H2. Žene se okreću angažmanu u civilnom društvu usled prepreka sa kojima se susreću u zvaničnim političkim institucijama koje su nedovoljno otvorene prema ženama.

H3. Aktivistkinje pokreta imaju ambivalentan odnos prema feminizmu što je posledica protivrečnosti socijalističkog nasleđa emancipacije žena i ideološke konfuzije karakteristične za tranzicijski period.

Na osnovu hipoteza smo krenuli da analiziramo diskurs ženskih grupa o ženskom pokretu, feminizmu, oblike samopercepcije vlastitog delovanja i delovanja drugih aktivistkinja i grupa, i u ovim okvirima sprovedemo razgovore i intervju sa aktivistkinjama. Iako se može pretpostaviti da same grupe problem oživljavanja pokreta ne postavljaju na taj način- one same pripadaju NVO sektoru i da njihova borba za preživljavanje i vlastito prepoznavanje od strane javnosti i donatora njihovu kritičku svest odvraća od ograničenosti sa kojima se društveni susreću u svim tranzicionim zemljama usled vlastite „ngoizacije“; uprkos tome, i njihova istraživanja i percepcije su nam od dragocenog značenja budući da se pokret kao široka, komunikaciona i

aktivistička zajednica teško može precizno istraživati i da uopšte civilno društvo predstavlja fluidan fenomen koji izmiče preciznim, kvantitativnim merenjima. Kako je pitanje identiteta od suštinske važnosti u novim pokretima i kako se identitet ne pretpostavlja već gradi kroz angažman i diskurs važno nam je ukazati u kojoj meri aktivistkinje grade i izražavaju svoj ženski/feministički identitet, na koji način percipiraju stanje i perspektive ženskog pokreta u BiH i to dalje razrađuju kroz komunikacijske prostore.

7.3 Uzorak istraživanja

Za potrebe istraživanja korišćena je metoda uzorkovanja koju Luiz Koen i drugi nazivaju purpozivnom (*purposive sampling*) a Blur i Vud teoretskim (*theoretical sampling*) pri kojoj istraživač bira slučajeve u uzorak istraživanja na osnovu vlastite procene o njihovoj važnosti i tipičnosti, odn. procene njihove korisnosti⁶⁵⁴. U uzorak su birane ženske organizacije i inicijative koje predstavljaju deo ženskog pokreta na prostoru BiH, i to na osnovu njihovog značaja i prisutnosti u javnosti, različite geografske lociranosti (entiteta, regije) kao i različitog pristupa u interpretaciji rodnih odnosa i odnosa prema feminizmu kao teorijsko-praktičnom konceptu. Kako se u okviru delovanja u pokretu i kroz pokreta rađala i razvijala teorija u okviru prakse i jedna drugu obogaćivala, intervjui su obavljani i sa bh. teoretičarkama-aktivistkinjama. Uzorak je sačinjen na osnovu baze podataka- direktorijuma ženskih grupa koji su izradile aktivistkinje „Fondacije CURE“ u okviru projekta *Oživljavanje ženskog pokreta u BiH*. Na osnovu ove liste kontaktirali smo ženske grupe i organizacije vodeći računa da dobijemo regionalni balans i da u istraživanje uključimo raznovrsne grupe- profilisanije i prisutnije u javnosti, i manje, na koje se ređe referira u analizama *mainstream* civilnog društva u BiH. Takođe, budući da smo se opredelili i za analizu sadržaja kao tehniku istraživanja- u ovom slučaju analizu vebstranica zbog nemogućnosti da ostale tekstualne sadržaje kvantifikujemo i sistematično obuhvatimo, analizirali smo ukupno 21 žensku grupu koje su u vreme ovog dela istraživanja imale dostupnu vebstranicu (januar-februar 2011).

⁶⁵⁴ Michael Bloor and Fiona Wood, *Keywords in Qualitative Methods*, Sage, London, Thousand Oaks and New Delhi, 2006, p. 154

7.4 Tehnike istraživanja

Da bi se utvrdilo pitanje delovanja i dometa ženskog pokreta u ovom konkretnom slučaju na prostoru BiH od ključne važnosti je ispitati i utvrditi percepcije samih aktivistkinja koje čine njegov sastavni deo. Iako je intervju kao tehnika istraživanja često osporavan od strane pozitivistički nastrojenih naučnika/ca, preovladava stav da se na mnoga pitanja koja se tiču političkog i uopšte društvenog delovanja može odgovoriti jedino ispitivanjem onih koji deluju. Odbacuju se tvrdnje da ljudi teže iskrivljavanju činjenica a opreznost koja se sugerije je, da ispitanici mogu eventualno preceniti važnost vlastitog angažmana što se pak da izbeći pažljivim izborom pitanja i vođenja intervjua⁶⁵⁵. Urađeno je ukupno 22 dubinskih intervjua sa aktivistkinjama ženskih grupa iz različitih delova BiH, od toga sa dve teoretičarke-aktivistkinje. Reč je o dubinskim intervjuima, sa prosečnim trajanjem od sat vremena, polustrukturisanog tipa budući da su pre razgovora definisana okvirna pitanja ali je i ostavljena mogućnost da se na osnovu pravca i intenziteta razgovara nova pitanja otkriju a neka pak potisnu kao manje bitna. Intervjui su obavljani sa sledećim aktivistkinjama: Jadranka Miličević i Vedrana Frašto, *Fondacija Cure*, Sarajevo; Nuna Zvizdić, *Žene ženama*, Sarajevo; Djermana Šeta, *Ženski edukativni centar Nahla*, Sarajevo, Mirjana Penava, *Forma F*, Mostar; Minva Hasić, *Orhideja*, Stolac; Miomira Krunic, *Ženski centar*, Trebinje; Dragana Dardić, *Helsinki parlament građana Banja Luke*; Sajma Gajetić, *Žene to mogu*, Banja Luka; Nada Golubović i Lana Jajčević, *Ujedinjenje žene, Banja Luka*; Sabiha Kurtić, *Snaga žene*, Zenica; Aida Behrem, *Žene sa Une*, Bihać; Mujesira Haman, *Udruženje žena Tuzle*; Nada Dodig, *Udruženje žena Derventa*; Munevera Zečević, *Kakanjke Užok*, Kakanj; Bosa Miletić, *Most*, Višegrad; Senka Zulum, *Viktorija99*, Jajce; kao i sa dve bh. teoretičarke-aktivistkinje- prof. dr Jasnom Bakšić-Muftić i dr Zilkom Spahić-Šiljak.

7.5 Analiza podataka

Posle obavljenih intervjua urađena je i njihova transkripcija- prenos izrečenog sadržaja u vord dokument. Posle nekoliko iščitavanja i slike celine traženi su odgovori

⁶⁵⁵ Brian C. Rathbun „Interviewing and Qualitative Field Methods: Pragmatism and Practicalities“, u: Janet M. Box-Steffenmeier et al (eds.), *Oxford Handbook of Political Methodology*, Oxford University Press, Oxford, 2010, p. 691

na pitanja potrebna za odbacivanje odn. prihvatanje hipoteza. Takođe, tokom samog procesa istraživanja, vršena su poređenja i otkrivani kontrasti, budući da u kvalitativnim istraživanjima nema jasnog razgraničenja između samih podataka i njihove analize kao u kvantitativnom istraživanju. Ovde istraživač/ica nema na raspolaganju jasno definisan skup procedura, već se stalno kreće napred i nazad između različitih sekvenci istraživačkog procesa⁶⁵⁶.

Pitanja na koja su traženi odgovori tiču se percepcije položaja žena u bh. društvu i politici, zatim percepcije delovanja vlastite grupe, problema projektizacije i donatorskih politika, solidarnosti između ženskih grupa i aktivistkinja, postojanja i delovanja ženskog pokreta u BiH, zatim odnosa prema feminizmu i emancipaciji žena u socijalističkom periodu. Odgovori na ta pitanja su podvučeni u svakom intervjuu i postavljeni u kontekst smislene, interpretativne celine. Izabrani su potom isečci iz pojedinih intervjuua koji precizno i sistematično adresiraju glavna pitanja ovog istraživanja i na živ način kroz aktivistički senzibilitet omogućavaju dublji uvid u *specificum* ženskog pokreta u postdejtonskoj BiH i ilustruju svest bh. žena u pokretu. Iako svaki od intervjuua zaslužuje i da se posmatra kao posebna celina, mi ćemo ih, budući da nam je fokus na utvrđivanju dometa razvoja ženskog pokreta u BiH u globalu, prikazati sažeto s tim što ćemo, radi ilustracije i živopisnijeg predstavljanja pokreta kao aktivističke i dinamične zajednice navesti i izjave pojedinih aktivistkinja. One su okosnice samog pokreta, te stoga i njegove (re)intepretacije, te se i ovaj aspekt ne sme zapostaviti već ostati sastavni deo naučne analize i sinteze.

Kada je reč o podacima dobijenim analizom sadržaja, a budući da smo u ovoj analizi težili dobijemo ne samo kvalitativne već i kvantitativne podatke, opredelili smo se za preciznije merenje varijabli. Varijable u prvoj hipotezi smo merili na osnovu sledećih indikatora: da li je na vebstranici navedenih grupa akcenat na vlastitoj organizaciji, da li se pominju druge grupe, koliko puta i na koji način, da li je akcenat na donatorima/kama u odnosu na druge grupe, da li se pominje ženski pokret, da li se šire elaborira pojam, značaj i dometi pokreta, i širina okvira i načina delovanja grupe⁶⁵⁷.

⁶⁵⁶ Alan Bryman, Robert G. Burgess (Eds.), *Analyzing Qualitative Data*, Routledge, London and New York, 2002, p. 3

⁶⁵⁷ Budući da društveni pokreti predstavljaju širu komunikacionu zajednicu u kojoj je akcenat na saradnji i antihijerarhiji, smatramo da je od važnosti da li u grupi dominiraju menadžerske tehnokratske dimenzije i način rada ili pak se radi o širem obliku delovanja koji se ne može svesti na tehnokratsko bavljenje

Varijable u drugoj hipotezi smo merili na osnovu analize misije i ciljeva organizacije- okrenutosti povećanom učešću žena u politici, aktivnosti koje su u tu svrhu sprovode, u kojoj meri i kako se percipiraju, posebno referirajući na poređenja na ravni učešća žena u formalnoj politici i civilnom društvu. Varijable u trećoj hipotezi smo merili na osnovu samodefinicije grupe- da li grupa sebe deklarativno vidi kao feminističku ili ne, da li se koristi rodno senzitivni jezik, da li se na sajtu postavljaju sadržaji iz feminističke literature i da li se ista izdaje. Na osnovu ovih pitanja izvršili smo numeraciju jedinica unosa podataka u program SPSS, služeći se ordinalnom skalom, a o čemu je bilo reči u uvodnom poglavlju koje se tiče teorijsko-metodološkog dela disertacije. Posle unosa podataka u program dobili smo odgovarajuće frekvencije- distribucije odgovora na sva pojedina pitanja, a šta smo potom sumarno i prikazali.

7.6 Analiza intervjua

Da bi se utvrdilo pitanje delovanja i dometa ženskog pokreta u ovom konkretnom slučaju na prostoru BiH od ključne važnosti je ispitati i utvrditi percepcije samih aktivistkinja koje čine njegov sastavni deo. Iako je intervju kao tehnika istraživanja često osporavan od strane pozitivistički nastrojenih naučnika/ca, preovladava stav da se na mnoga pitanja koja se tiču političkog i uopšte društvenog delovanja može odgovoriti jedino ispitivanjem onih koji deluju. Odbacuju se tvrdnje da ljudi teže iskrivljavanju činjenica a opreznost koja se sugeriše je, da ispitanici/e mogu eventualno preceniti važnost vlastitog angažmana što se pak da izbeći pažljivim izborom pitanja i vođenja intervjua⁶⁵⁸.

Intervjui su vođeni sa aktivistkinjama iz 18 ženskih grupa iz različitih delova BiH. Reč je o dubinskim intervjuima, sa prosečnim trajanjem od sat vremena, polustrukturisanog tipa budući da su se pre razgovora definisala okvirna pitanja ali je i ostavljena mogućnost da se na osnovu pravca i intenziteta razgovara nova pitanja otkriju

partikularnim pitanjima. Ovakva širina angažmana je bila prisutna i u klasičnom i novom pokretu. Naime, klasični pokret se bavio ne samo marginalizacijom žena u društvu i javnoj sferi, već i čitavim nizom pitanja kao što su rasizam, siromaštvo itd. Alternativni, novi ženski pokret je artikulisao brojna pitanja koja se nisu smatrala „političkim“ u okvirima kapitalističke liberalne demokratije i društvima koja su sebe nazivala socijalističkim, na šta najbolje ukazuje moto pokreta „Lično je političko“.

⁶⁵⁸ B. C. Rathbun „Interviewing and Qualitative Field Methods: Pragmatism and Practicalities“, u: J. M. Box-Steffenmeier et al (eds.), *Oxford Handbook of Political Methodology*, p. 685

a neka pak potisnu kao manje bitna. Iako svaki od intervjua zaslužuje i da se posmatra kao posebna celina, mi ćemo ih, budući da nam je fokus na utvrđivanju dometa razvoja ženskog pokreta u BiH kao celine, prikazati sažeto s tim što ćemo, radi ilustracije i živopisnijeg predstavljanja pokreta kao aktivističke i dinamične zajednice navesti i izjave pojedinih aktivistkinja.

7.6.1 Percepcija položaja žena u bh. društvu i politici

Sve aktivistkinje ističu da je položaj žene u društvu nepovoljan i najčešće su se referirale na problem nasilja nad ženama koji, bolno ilustruje ovaj nepovoljan položaj. Iako su doneseni novi i po mnogima dobri zakoni (po nekima najbolji u regionu!), glavni problem u BiH je što se mnogi od tih zakona ne sprovode. Mnogi od zakona se donose radi pridruživanja EU, a bez donošenja podzakonskih akata koji omogućavaju sprovođenja novih zakona. Nepostojanje dugoročnih finansijskih strategija npr. kada je reč o sigurnim kućama dovode do toga da se mnoge kuće čas otvaraju čas zatvaraju što ukazuje na nedovoljnu uređenost države i na nepostojanje političke volje i svesti da se neki važni problemi koji se tiču žena reše. Drugi pokazatelj je učešće žena u političkim institucijama BiH. Ističe se da je učešće žena minorno, uprkos novim zakonima koji su doneseni pod pritiskom ženskih NVO-a i međunarodne zajednice, posebno OSCE-a u čijoj nadležnosti je bilo sprovođenje izbora da usvajanja izbornog zakona 2002. Ističu se brojne prepreke sa kojima se žene suočavaju što u svakodnevnicu što u političkom životu, čemu najviše doprinosi patrijarhalna svest, siromaštvo i beznađe koje više pogađa žene i nefunkcionalnost državnih institucija koje nisu u stanju da pruže odgovarajuću podršku ugroženim kategorijama stanovništva.

„U ovoj državi se mnogi zakoni usvoje ali to ostaje mrtvo slovo na papiru. Ne vidim ni svrhu zašto se ti zakoni donose. Npr. zakon o nasilju u porodici, to je tako divan zakon ali kad se nešto treba sprovesti pa nema šanse da se to sprovede. Npr. po zakonu se treba nasilnik udaljiti iz kuće al' u praksi zlostavljana žena napušta kuću.“ Sabiha Kurtić, Snaga žene, Zenica

„Žena kada ode u sigurnu kuću ona mora nekad da izađe iz te sigurne kuće, međutim uglavnom su to žene koje su ekonomski zavisne, a teško im je da nađu posao jer poslodavac ne želi da ima ženu kod koje muž može da dođe i da npr. razbija... Isto tako i sam pojam sigurnih kuća je za mene odvajanje žene koja doživljava nasilje i ponovno zatvaranje dok se muškarac slobodno kreće...“ Vedrana Frašto, Fondacija CURE, Sarajevo

Što se tiče učešća žena u političkom životu BiH i u procesima donošenja ključnih odluka za društvo, aktivistkinje nisu zadovoljne iako su dosta vremena i rada posvetile upravo tom pitanju. Najveća prepreka učešća žena u javnom životu su, po mišljenju aktivistkinja političke stranke odn. struktura BiH političkog sistema koji funkcioniše na principu zastupanja i očuvanja tzv. vitalnih interesa konstitutivnih naroda.

„Kod nas u BiH postoje nacionalni torovi i nacionalne stranke su sigurne u svoje glasačko tijelo, i vrlo je mala vjerovatnoća i tako misli lider neke nacionalne stranke da neki pod navodnicima pravi Srbin, Hrvat ili Bošnjak neće glasati za njih. I uvijek pred izbore se bacaju kosti među narod, uvijek neki ekcesi da se to desi, i žene su tu onda kao poslušnice...“ Mirjana Penava, Forma, Mostar

Takođe, političke stranke se vide kao elitističke i hijerarhijske i tu nema prostora za žene, koje, ako žele da „uspeju“ u politici moraju da se prilagode i prihvate postojeća pravila igre, u čijem kreiranju same nisu učestvovala s obzirom na svoju konstantnu podzastupljenost u sferi gde se donose ključne političke odluke za društvo.

„Lejla Mesihović na federalnom nivou nije u parlamentu a toliko je uradila već je neka deseta Dijana, ni Suada Hadžović isto nije ponovo ušla a najviše je glasova dobila, Zlatko je prekrižio, ti meni ne odgovaraš imaš jezičinu...“ Jadranka Miličević, Fondacija CURE, Sarajevo

S obzirom na jednu takvu strukturu i konstelaciju političke moći, žene u civilnom društvu su se borile i za veću zastupljenost žena u politici i to je sastavni deo

misije mnogih ženskih organizacija. Ženske NVO su se posebno borile i zalagale da se promeni izborni zakon i obezbede izborne kvote za žene smatrajući da će lobiranjem političarki koje su u parlamentu moći da utiču na promenu bitnih zakona. Kako je veliki broj organizacija koji je nastao u ratu i u poratnom periodu bio fokusiran u svom radu na pružanje psihosocijalne pomoći ženama žrtvama rata, problem nasilja nad ženama je i dalje ostao u centru delovanja budući da se razvila svest da je nasilje nad ženama prisutno ne samo u ratnom i poratnom periodu kao posledica doživljenih trauma, već da je oduvek postojalo. Ono što pak nije postojalo je svest da je to javni problem, prevashodno jer su žene socijalizovane u patrijarhalnom modelu i učene da je gotovo normalno da žena trpi nasilje u porodici. A da bi se problem nasilja nad ženama sistematski rešio i konačno postao pitanje za *res publica*, uvidela se potreba da u politici bude više žena koje bi takve zakone „pogurale“ kroz institucije. Sa čim su se pak aktivistkinje suočavale u svom zalaganju, vidi se i iz brojnih prepreka sa kojima su se suočavale prilikom donošenja zakona o većoj zastupljenosti žena u politici:

„Možda ste čuli onu priču kad je prva verzija zakona o ravnopravnosti spolova otišla pred komisiju, najveći problem im je bio onih 30%, i čak su izjavili da u BiH nema dovoljno pametnih, obrazovanih žena, a bio je tu i tim koji je prezentirao prijedlog, i kad su se Jasna Bakšić-Muftić i ekipa „frapirali“ onda su oni rekli pa dobro možda Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, ti veći centri, a oni tamo što sjede kao pametni...“ Mirjana Penava, Forma F, Mostar

Opet, promena izbornog zakona nije donela značajne novine, budući da brojčani porast učešća i prisustva žena u političkim strukturama i institucijama nije doneo neki novi kvalitet. Naknadno uključivanje žena u politiku kroz političke stranke koje već imaju oblikovane strukture, ustaljenu distribuciju moći i koje su, čak i kad pripadaju tzv. građanskoj opciji čine sastavni deo tro-nacionalnog sistema odlučivanja, samo po sebi ne može da donese neku bitnu promenu u političkom životu kao i načinu poimanja učešća žena u njemu.

„Ovi zadnji izbori nisu doneli ništa posebno. Mi smo radile mnoge aktivnosti po tom pitanju, međutim u izornoj jedinici 6 na poslednjim republičkim izborima nijedna žena

nije izabrana, tako da i ne možemo pričati o nekoj situaciji kad nijedna žena nije izabrana. Te žene koje su na listi tu su samo pro forme i one nisu imale neke svoje programe, kako će djelovati i za šta će se zalagati. Npr. kad smo pravile radionice za njih one nisu znale ni kako ni odakle da krenu a eto našle su se na listama samo da zadovolje kvote. To su bile žene koje inače nisu ni po čemu prepoznatljive, ne kažem da moraju biti, ali ipak kad biramo predstavnike osvrćemo se na to da li ih znamo, da li su nešto postigli u svom dosadašnjem radu, ili na njihovo zvanje. Zato, od kada su se ženske NVO pokrenule po pitanju toga, uviđamo da je situacija loša kada je riječ o zastupljenosti žena u politici.“ Miomira Krunić, Ženski centar, Trebinje

Stranke se često oglašuju na mnoge predloge i inicijative koje dolaze iz civilnog društva što pokazuje da ne uvažavaju u dovoljnoj meri ovaj segment političke participacije građanstva. Na pitanje o preprekama svog delovanja aktivistkinje su referirale na nepovoljan politički kontekst i na činjenicu da ih vlast često tretira ili kao opoziciju, ili kao perifernu društvenu snagu:

„Pred jedne izbore par političkih orgnaizacija sam pitala da pošalju svoje predstavnike u udruženje da razgovaraju sa ženama o svojim programima ali samo su mi se svi nasmijali. Zašto neko ko je na listi ne može da dođe pred 50 žena i obrazloži zašto da se glasa za taj program? A ona forma od 30% je samo reda radi, i ta koja je na listi je toga svjesna i ne bori se za sebe...“ Sabiha Kurtić, Snaga žene, Zenica

Ono što je takođe uočljivo iz razgovora jeste da su se ženske grupe u svom delovanju za ravnopravno učešće žena u političkom životu na kraju suočile sa činjenicom da je mali deo tih žena osveštenih i da je uglavnom reč o istaknutim pojedinkima iz političkih stranaka na koje se mogu osloniti.

„Ali ni tih 17% ne znam može li se na nekih 10 žena osloniti ukupno na svim razinama vlasti. Trebalo bi od početka pokrenuti ta pitanja, šta njih pokreće ili priječi da budu aktivne, jesu li one zadovoljne time, samo sjediti tamo tek onako, doduše primati dobru plaću ali znate, treba izaći iz parlamentarnih klupa na ulicu, da te ljudi gledaju...“ Mirjana Penava, Forma F, Mostar

„Ima političarki koje sa nama surađuju i koje su naše lobistice, ali smo se za tu suradnju izborile mi a ne one, i neke od njih su u nekom momentu prepoznale značaj našeg djelovanja i zajedničkog rada, ali većina naših političarki imaju muški model ponašanja...“ Lana Jajčević, Udružene žene, Banja Luka

U tom kontekstu se najčešće pominju Besima Borić iz SDP i Nada Tešanović iz SNSD, i većina aktivistkinja ih smatra delom ženskog pokreta.

„...Nada Tešanović, Dodikova članica, iz SNSDa- stranke koju mi ne podržavamo, ali svaku njenu ću skoro potpisati...“ Jadranka Miličević, Fondacija CURE, Sarajevo

Žene se stoga u većoj meri okreću civilnom društvu budući da je na taj način moguće vršiti pritisak na vlast u ime građanstva mimo postojećih hijerarhija, stranačkih i etno-nacionalnih podela, i same svesne da je pitanje ravnopravnog učešća žena u politici borba na duge staze. Ono što je takođe značajno je da aktivistkinje uviđaju da se u tom svom zalaganju ne bore za veće učešće žena po sebi, već i za drugačiji model demokratije od onog koji postoji u BiH. Dok se u BiH sistemu demokratija svodi na predstavljanje nacionalnih interesa tri konstitutivna naroda, aktivistkinje se zalažu za istinski reprezentativan model u kojem bi glas marginalnih grupa mogao da se čuje. Sa druge strane pak, veći i vidljivi angažman žena u civilnom društvu se takođe tumači i kao indirektno podržavanje patrijarhalnog sistema vrednosti budući da NVO-i u postojećim okolnostima kad mnoge institucije ne funkcionišu imaju funkciju pružanja pomoći ugroženim kategorijama stanovništva. Upravo u ratu, kad mnoge neformalne ženske grupe nastaju, one se okupljaju s ciljem pružanja pomoći ugroženom stanovništvu.

„Onda se dogodi rat i ko preuzme brigu da vida rane, da pomaže –žene...“ Nuna Zvizdić, Žene ženama, Sarajevo

*„U Kaknju je bio problem što su mnoga djeca u ratu otišla a stari roditelji ostali, a mi smo od Italijana dobili donaciju i par godina opsluživale stare i iznemogle...“
Munevera Zečević, Kakanjke Užok, Kakanj*

Ovaj model ženskog učešća se obnavlja i u mirnodopsko vreme budući da političke organizacije funkcionišu oko muškarca lidera i da je rat u BiH, donevši gotovo apokaliptična stradanja kada je reč o broju stradalih, izmeštenih i nasilno proteranih ostavio brojna nerešena pitanja i otvorene rane koje se trebaju tretirati potpuno drugačijim političkim senzibilitetom i pristupom, a za koje krhke BiH institucije još uvek nisu kompetentne ni osposobljene. To po mnogima zapravo odražava patrijarhalnu strukturu moći, jer:

*„Žena ima više u civilnom društvu jer je moć patrijarhalno strukturisana, u civilnom društvu ima malo moći i novaca i to je prostor za žene, u formalnoj politici puno moći i novaca i to je rezervisano za muškarce...“
Nada Golubović, Udružene žene, Banja Luka*

*„Naše tradicionalne norme situiraju žene u sferi privatnosti, a tu se radi o poslovima prevashodno brige o djeci, starim, iznemoglim i u tom kontekstu su žene mnoge aktivnije u civilnom društvu i na poslovima koji su usko povezani sa brigom o drugome. To je posljedica patrijarhalnog poimanja uloge žene i stoga žena ima manje u političkim institucijama a više u civilnom društvu...“
Dragana Dardić, Helsinški parlament građana Banja Luke*

Ipak, ne treba prenebregnuti i činjenicu da žena ima više u civilnom društvu budući da ono otvara prostor za participaciju građanstva mimo ustaljenih hijerarhija moći i vlasti, i da su žene to prepoznale i uspešno integrirale svoje, često sputavane kreativne potencijale u okvire civilnog aktivizma.

*„Žene ima više u civilnom društvu jer tu ima više slobode i prostora za aktivizam žena...
Žene su u političkim strankama u sjeni muškaraca a u civilnom društvu ih se ne sputava*

što ih dodatno podstiče da svoju energiju usmjere kroz mehanizme civilnog organizovanja...“ Bosa Miletić, Most, Višegrad

Kao što i same aktivistkinje uviđaju, žene u BiH su u javnoj sferi više prisutne kroz civilni angažman nego kroz zvanične političke institucije. Iako se dosta radilo i na promociji žena kandidatkinja na stranačkim listama, žena i dalje ima manje, a na zadnjim izborima na svim nivoima primetna je manja zastupljenost žena. Žene pak imaju potencijal da ponude drugačiji politički senzibilitet a što se u postojećim pravilima političke igre smatra nepoželjnim. Jedna NVO, projektna priča to dobro ilustruje:

„Mi smo pred izbore napravile tribinu i dovele sve žene koje su bile na izbornim listama i iz svih stranaka, i bilo je tu 12, 13 žena raznih opcija. Ja sam tad rekla kako ih je lijepo sve vidjeti zajedno, i da to samo žene mogu, nema svađe i sve su lijepo predstavile, i to je bilo prijatno i oku i uhu, ali žene nam ne prolaze, sad na zadnjim lokalnim izborima imamo samo jednu ženu u skupštini opštine...“ Nada Dodig, Udruženje žena Derventa

7.6.2 Percepcije delovanja vlastite ženske grupe, prepreke i postignuća

Ženske grupe su nastajale u sličnom kontekstu ratnog i poratnog perioda, i iskustva razaranja, konflikta i traume su podstakli žene da se uključe prevashodno s ciljem pomoći bližnjima i društvu a vremenom je sazrela svest o neophodnosti borbe za potpunu demokratizaciju i preobražaj BiH društva.

„Na početku agresije na BiH i napada na naš grad, željele smo pomoći našim najmilijim i svima onima kojima je u tom momentu pomoć bila potrebna...“ Mujesira Haman, Udruženje žena Tuzle

„Mi smo se najprije okupile tokom rata neformalno jer smo pomagale građanima našeg grada koji su odlazili iz Banja Luke kao i izbjeglicama i raseljenim licima koje su pristizale. Onda sam '96 sa svojom prijateljicom Lidijom Živanović organizirala grupu

žena iz Banja Luke pa smo išle u Zenicu gdje su već djelovale kao NVO. Naš glavni motiv je bio da pomognemo ženama u okruženju u kojem žive, a koji je nepovoljan po žene...“ Nada Golubović, Udružene žene, Banja Luka

„Rat je za mene počeo i završio 2. juna '92. Prvo sam bila u čudu šta nam se događa jer ja sam vjerovala u to bratstvo i jedinstvo.... To kad sam prebolovala, tad sam izašla i postala aktivistkinja i sve se završilo u tom jednom danu...“ Nuna Zvizdić, Žene ženama, Sarajevo

„Mi smo jedna od najstarijih ženskih organizacija, prvi koraci su nastali još '92, '93... Žene su bile motivisane ratnim i postratnim traumama, teškim ekonomskim i političkim položajem žene u BiH i uopšte svim problemima vezanim za tranziciju. Iza nas je 15ak godina intenzivnog rada, mi se ne fokusiramo na jedno polje djelovanja već se borimo za sveobuhvatnu demokratizaciju i ljudska prava sa posebnim akcentom na ženska ljudska prava.“ Aida Behrem, Žene sa Une, Bihać

Organizacije koje su nastale u periodu posle Dejtona su krenule ovim, delom već utabanim stazama ženskog aktivizma koji je nastao u ratnom periodu. Međusobno razgovarajući i jedna drugu osnažujući prelazići pri tom etno-nacionalne, verske, ideološke i druge podele, žene uočavaju različite oblike deprivacije. Specifična taktika delovanja je nekad, naizgled „prozaično“ izvlačenje žena iz kuće i stvaranje tzv. ženskog prostora gde žene mogu da ćaskaju, razgovaraju, piju kafu, i druže se ili pak obavljaju tipično ženske poslove kao što su pletenje, šivenje, pravljenje zimmice i sl. Ono što je važno je da je ovaj naizgled bezazlen način okupljanja žena doveo do daljeg jačanja njihovih veza i uopšte do svesti da se ekonomski, politički i uopšte društveni položaj žene treba poboljšati.

„Mi smo se registrovale s ciljem da ekonomski ojačamo ženu, da ono što žena radi kod kuće da to unovči. Mišljenja smo da ekonomski jaka žena može dalje da se bori za svoje prava. Najznačajnije u našem radu je što nastojimo da ženu izvučemo iz kuće, da kroz druženja pokušamo da nešto uradimo i promjenimo. Poslije rata svi su se nakako

učaurili, npr. žene ne rade i ne izlaze iz kuće, i mi smo htjele da tu ženu izvučemo, jer kad se čovjek zatvori u kuću propada...“ Sabiha Kurtić, Snaga žene, Zenica

Na angažman pojedinki i organizacija u kojem deluju uticalo je i lično iskustvo koje je ne retko obezbeđuje unutrašnji pogon u angažmanu aktivistkinje:

„A dodatan moj motiv za zalaganje za prava žena je to što imam tri ćerke... Kada je i do moje svijesti doprijelo u kom okruženju žive moje kćeri e onda sam rekla ja ću raditi pa koliko doprinesem, korisnije je nego da sjedim skrštenih ruku...“ Mirjana Penava, Forma F

„Ženski centar je nastao tako što je naša direktorica sama imala problem porodičnog nasilja i nošena samom tom svojom situacijom i susrećući se sa drugim ljudima u rješavanju svojih problema naišla je na podršku drugih ljudi i muških i ženskih, pa se okupila grupa ljudi da osnuje udruženje s ciljem rješavanja porodičnog nasilja. Ono je uvijek postojalo kod nas ali je bilo prikrivano, sad se o tome otvoreno priča, o zakonima, o institucijama, a žene su se sad oslobodile i osvijestile da prijavljuju nasilje...“ Miomira Krunić, Ženski centar, Trebinje

U nekim slučajevima, ženske grupe i organizacije nastaju uz pomoć i podršku drugih, jačih i već profilisanih organizacija.

„'Orhideja' je nastala prije nekih 7 godina, to je taj period poslije povratka, nije bilo nekih posebnih aktivnosti, pogotovo aktivnosti koje su se ticale žena, nismo imale ni mjesto okupljanja ni neke konkretne aktivnosti, i onda je bio jedan seminar koji su organizovale Žene ženama, i bile smo prisutne i onda smo se nekako sa njima zbližile i one su nam pomogle da se registrujemo platile su nam bukvalno registraciju i pomogle oko statuta, naravno na našu volju je smo željele da napravimo nešto...“ Minva Hasić, Orhideja, Stolac

„Cure iz Travnika- djevojke koje su prošle naše edukacije i kad su slušajući nas čime se bavimo shvatile da u Travniku nema nijedne takve organizacije, feminističke koja se

bavi i ženskim pravima i položajem mladih na alternativan, feministički način i one su željele da nešto oforme, naprave i Fondacija Cure je u tome njima pomagala i pomaže dalje, i one sad treba da se registruju...“ Vedrana Frašto, Fondacija Cure, Sarajevo

Među postignućima koje su aktivistkinje navele najčešće se ističe uticaj na promenu izbornog zakona i veću zastupljenost žena u politici, na iniciranje da se problem nasilja u porodici više na smatra privatnim već javnim problemom, kao i to da su se žene prve organizovale u neformalne grupe tokom rata i pomagale svojim bližnjima. Aktivistkinje su takođe nakon rata prve prelazile entitetske granice i etno-nacionalističke barijere i učestvovala u gradnji političkog diskursa mimo ovih, ratom nametnutih i proizvedenih podela.

„Užok je multietnička organizacija koja je uvijek bila takva i hvala Bogu da je tako. Mnogi Hrvati su otišli ali su naše članice sem jedne ostale⁶⁵⁹, a ja sam se hrabro borila da ne odu.“ Munevera Zečević, Kakanjke Užok, Kakanj

„Mi smo od prvog dana radile mirovne akcije, sastajale se sa ženama iz Federacije jer smo to stvarno htjele. Željele smo da izađemo iz geta, ranije smo svi živjeli normalno a sad ne možeš kao žena ovo ne možeš kao žena ono... Kad se desio prvi povratak mi smo dočekale prve povratnice i tad je nastao kamen spoticanja, neki u opštini su se bunili šta će one nama, ali nekako smo išle, radile i borile se.“ Bosa Miletić, Most, Višegrad

Ističe se i važnost susretanja i međusobnog podržavanja i širenje mreže aktivistkinja, a posebno se navodi kao važan rad u ruralnim područjima u kojima žene nemaju dovoljno informacija i nisu dovoljno uključene u pitanja od značaja za celo društvo. Navode se kao važni i primeri saradnje sa organizacijama sa prostora bivše Jugoslavije a koja daje dodatan motiv i osećaj da je ono što se radi važno i na širem, regionalnom nivou. Od prepreka najčešće se ističe nedovoljna svest vlasti i vladajućih struktura koje nemaju senzibilitet prema ovakvoj jednoj formi organizovanja i političkog, s napomenom da se u određenim slučajevima, doduše retko, kao što je slučaj

⁶⁵⁹ Po rečima predsednice, Kakanjke- Užok ima 800 članica.

u maloj opštini Derventa putevi prema opštini prohodniji, postoji dobra i razvijena saradnja a načelnika opštine smatraju svojom „članicom“.

„Sedam godina rada i sve je bilo s teškom mukom, pišete projekat gdje treba podrška opštine i ne dobijemo čak ni odgovor. Bar da nam napišu odgovor ne možete dobiti projekat iz tog i tog razloga, nego se ogluše i nema odgovora. Mi smo organizacija koja je puno novca donijela u ovaj grad, to nam građani sami priznaju, druge NVO takođe neće da idu negdje bez nas, znači drugi priznaju naš rad sem opštine...“ Minva Hasić, Orhideja, Stolac

„Kod većine NVO je slučaj da nismo još shvaćeni od vlasti, ne u smislu da nas ne priznaju već što nas ne doživljavaju kao partnere, i borimo se da dokažemo vladinim institucijama da nismo opozicija već da smo tu da pripomognemo državi da uredi neku oblast i damo doprinos.“ Aida Behrem, Žene sa Une, Bihać

Organizacija *Most* iz Višegrada je pritom prošla kroz pravi pakao kada je reč o odnosu vlasti prema ovoj formi udruživanja. Kako je Istočna Bosna područje u kojem su izvršeni najgori ratni zločini i kako su mnoge strukture iz ratnog perioda očuvale svoju moć i u posleratnom periodu, uglavnom putem mehanizma „demokratskih“ izbora, ovaj vid udruživanja građanki i građana je bio pravi trn u oku vlasti koja je želela da i dalje drži sve pod svojom kontrolom. Po rečima predsednice udruženja Bose Miletić, udruženje je tako često pohodila policija, aktivistkinje su zvane na informativne razgovore a njihova deca su u školi trpela stalne uvrede i bila šikanirana od strane nastavnika i drugih đaka.

Razgovori ukazuju na različite puteve kojima je prošla svaka grupa i organizacija budući da je situirana u specifičnom ratnom/poratnom kontekstu, ali i na iste motive i misiju da se ponovo izgrade uslovi za normalan život „običnih ljudi“ s akcentom na žene, i doprinese preobražaju bosansko-hercegovačkog društva čemu žene daju i treba da daju veliki doprinos kao i svoj lični pečat. Boreći se za ove brojne promene i angažujući svoju energiju u različitim smerovima delovanja radeći sa različitim društvenim grupama i organizujući veliki broj raznovrsnih aktivnosti, doprinos ženskih grupa pozitivnim društvenim promenama svakako nije sporan.

Međutim, ne treba ga smatrati i neupitnim s obzirom da i civilno društvo u Bosni i Hercegovini funkcioniše po određenim principima, pisanim i nepisanim pravilama koja često nameću određena ograničenja.

Poseban problem koji zahteva pažnju je vezan za tzv. projektizaciju i tzv. donatorske politike i on će se kao takav šire analizirati, s obzirom na činjenicu da aktivistkinje na njega stalno referiraju kao i na to da smo u hipotezi istraživanja postavili kao temelj analize postojanje veze između projektne i donatorske zavisnosti i nedovoljne profilacije ženskog pokreta u BiH.

7.6.3 Problemi projektizacije i donatorskih politika

Kao što su mnoge studije već pokazale, civilno društvo u BiH kao i u većini zemalja post-socijalizma funkcioniše po principu projektizacije. Naime, u tranzicionom periodu vidan je kvantitativni bum različitih grupa i udruženja koje su okrenute demokratizaciji društva i glavni mehanizam u ovoj borbi je apliciranje na konkurse međunarodnih institucija, uglavnom fondacija i ambasada s cijem dobijanje materijalne ali i moralne podrške. Naime, ako iza projekta stoji neka strana organizacija smatra se da će efekat biti veći i da se domaće vlasti neće „usuditi“ da sprečavaju implementaciju jednog takvog projekta. Ženske organizacije su svesne činjenice da je to „mač sa dve oštrice“ budući da se stvara neki vid hronične zavisnosti od međunarodnih institucija, ali ujedno uviđaju da se bez toga ne bi puno stvari moglo promeniti.

„Ja mogu reći da ništa ne bismo uspjele da nam nisu pomagale strane organizacije, prvi projekat koji smo dobili je podržan od italijanske organizacije, sa Global Fund radimo, došla je predsjednica iz Amerike i svake druge godine nas pomažu. Bez njih ne bi mogli ništa uraditi, jako je malo sredstava domaćih, mi nešto dobijemo od Ministarstva civilnih poslova, ali to je sve jako malo, treba tu cijeli sistem izmijeniti kako se raspodjeljuju sredstva...“ Minva Hasić, Orhideja, Stolac

„...Tu su i Američka ambasada i EU, stranke ih uvažavaju kada je riječ o projektima, vi ćete lakše otvoriti vrata neke institucije kada kažete da iza ovog projekta stoji Američka

ambasada ili Evropska komisija, uglavnom to 'pali'...“ Mirjana Penava, Forma F, Mostar

I pored zahvalnosti na podršci donatorskih organizacija⁶⁶⁰, aktivistkinje su svesne problema koji nastaju iz ovakvog mehanizama delovanja, i na negativne efekte koji iz ovih mehanizama slede. Najveći problem je, npr. „da je sve postalo projekat“:

„Gdje je otišao aktivizam, nema ga, svi projekti ženski su nastali iz aktivizma a šta su danas- puka projektizacija.... Stoga mi ne nedostaje rat već mi nedostaje ona voljnost, entuzijazam i pripadnost. Sad svi obavljaju nekakve projekte. Mi bismo se prije nalazile, razgovarale na prostoru bivše Jugoslavije a sad se ne možemo naći ni u svom gradu...“ Nuna Zvizdić, Žene ženama, Sarajevo

Takođe, poseban problem je činjenica da se ne mogu značajne promene i aktivnosti sprovesti u ograničenom, „projektnom“ periodu određenom od strane donatora.

„Ne možete vi sa 50 tisuća za godinu dana nešto bitno promijeniti, jer je područje rada takvo, raditi na promijeni svijesti, donošenju zakona a to je vrlo teško. Ti kratki periodi implementacije projekta, a vrlo je nezahvalno nešto započeti, npr. sretnu Vas korisnice i pitaju dokle je ono naše...“ Mirjana Penava, Forma F, Mostar

„Zavisnost od donacija je veliki problem jer npr. imaš neku projektnu aktivnost koja je super, fenomenalna, koja je 'boli glava' ali koja traži više od onog vremena koji donatori odrede. Sve je teže i teže te postoje neke stvari za koje su CURE odlučile nećemo nikad dopustiti da donatori utiču na nas pa tako samostalno organizujemo 'Pitchwise' festival, to nije nikakva projektna aktivnost...“ Vedrana Frašto, Fondacije CURE, Sarajevo

⁶⁶⁰ Predsednica Udruženja žena Derventa Nada Dodig je nekoliko puta tokom intervjua istakla koliko je npr. zahvalna OSCE-u na saradnji i podršci, i da je posebno ponosna na činjenicu da su im iz OSCE-a u više navrata ukazali da su im one najbolje organizacija.

Zatim, jedan od problema je što su sredstva za ovakve aktivnosti iz godine u godinu sve manja.

„Mi smo svjesne da se donatori sve više povlače sa terena... Dosta je uloženo sredstava ali se nisu uradili neki bitni pomaci. Budžeti su smanjeni, programi koje planiramo za 2012. su manji od onih od prethodnih godina... 2011. godina nam je baš 'čupava', sve je to borba za opstanak, živimo na kašičicu, odrazila se svjetska kriza na svim nivoima, i mislim da nam negativni efekti tek predstoje jer i prije krize stvari ovdje nisu funkcionisale.“ Miomira Krunić, Ženski centar, Trebinje

Navodi se i činjenica da donatori imaju svoje prioritete i programe na koje lokalne organizacije ne mogu uticati, a kao jedini izuzetak koji potvrđuje pravilo se navodi švedska fondacija „Tinna Til Kvinna“ koja je uvek imala veći senzibilitet prema potrebama samih organizacija kao i problemima koje same aktivistkinje lociraju kao bitne budući da su one te koje ovde žive i rade na terenu, a sa čim strani donatori nemaju realan dodir i živ odnos.

„Što se tiče donatora primjetno je da je smanjena ponuda, a mi na to ne možemo uticati. Mi smo kao potencijalni kandidat oslonjeni na fondove EU i država bi se na to trebala fokusirati. Međutim, IPA fondovi se fokusiraju na turizam, srednje poduzetništvo i socijalnu koheziju, a mi iz NVOa na to ne možemo puno uticati...“ Aida Behrem, Žene sa Une, Bihać

„Projektizacija jest problem i društva i donatora koji donesu pare pa uslovljavaju šta se treba raditi, malo je donatora koji rade kao npr. Tinna Til Kvinna iz Švedske, one nikad nisu nametale već su pitale šta je Vama potrebno i značajno“. Lana Zajčević, Udružene žene Banja Luke

Hronična zavisnost od donatorskog faktora koji dolazi spolja se sprovodi i kroz diskurs, aktivistkinja iz Nahle je na fukoovski način eksplicitno formulisala kako ovakva jedna proizvodnja moći i zavisnosti funkcionise, i kako je (ne)moć položena u

govor a koju sami aktivisti/kinje reprodukuju a koja često deluje odbojno široj javnosti koja ovakav jedan diskurs doživljava kao nešto strano i nametnuto:

„Zavisnost se stvori, evo rodna ravnopravnost je tipični primjer, gdje zbog npr. američkih donatora organizacije su preuzele taj njihov diskurs tipa 'copy paste', a mi ne možemo bukvalno preuzeti američki diskurs o rodnoj ravnopravnosti. Ne kažem da je to a priori loše ali je smiješno gledati kako neki naši govore neke stvari iz kojih izbija taj diskurs koji nije prilagođen našem društvu, i to onda stvara čak i revolt kod ljudi a to je posljednje što bi nam trebalo...“ Đermana Šeta, Nahla

I dalje, manje organizacije koje nisu uspele da se izbore za svoje mesto u projektnoj raspodeli pa i svojervrsnoj distribuciji moći unutar civilnog društva su takođe nezadovoljne postojećim stanjem usled navedene projektizacije. Reč projekat ih ne retko asocira na nepotizam, korupciju i slične negativne pojave koje i inače postoje u BiH društvu⁶⁶¹:

„U zadnje vrijeme ja nit pratim više projekte nit hoću, jer nama i 50 KM predstavlja puno, dok izganjaš papirologiju, potrošimo pare a nema ništa od toga. Sad i ne apliciramo više dok se nešto ne promjeni. A dešava se da se napravi dobar projekat i priloži, on zna završiti u drugom udruženju pod drugim imenom“. Sabiha Kurtić, Snaga žene, Zenica

„Mi smo na marginama projekata... Jake organizacije sve drže i njih donatori ne rijetko unapred izaberu i zovu ih da konkurišu...“ Munevera Žećević, Kakanjke Užok, Kakanj

Manje organizacije, kao i tzv. jake organizacije u manjim mestima koje imaju svoje projekte ali još nisu dostigle visok nivo projektizacije i profesionalne profilacije kao neke jake organizacije u Sarajevu i Banja Luci, ističu takođe da neki donatori traže da organizacija ima stalno zaposlene. Ovakav pristup je pogrešan jer angažman u

⁶⁶¹ Za vreme jednog od intervjua i po završetku razgovora, nakon što je diktafon bio isključen, jedna od prisutnih aktivistkinja je sa puno gorčine napomenula neke od slučajeva projektne krađe. Po njenim rečima, osoba koja je radila na odabiru projekta je njihov projekat dala drugom udruženju a da organizacija koja je aplicirala nije bila uopšte obaveštena o sudbini projekta, osim šturog mail-a u kojem se izražava žaljenje da projekat nije „prošao“.

civilnom društvu treba da počiva na dobrovoljnom, volonterskom radu i takva jedna politika sprečava istinsku profilaciju civilnog društva u BiH:

„Nama je npr. problem što nemamo stalno zaposlene i to se nekad ističe od nekih donatora da takve organizacije nisu ozbiljne, ali ja garantujem da mi kao volonterke radimo i dajemo mnogo više jer nama ne kuca radno vrijeme i to je ljubav i iz ljubavi se radi.“ Nada Dodig, Udruženje žena Derventa

Projektizacija i donatorske politike su problem koje sve aktivistkinje lociraju, proživljavaju i preživljavaju na vlastiti način. Ovakve politike ne doprinose razvoju svesti o potrebi slobodnog angažmana u civilnom društvu budući da je izuzetno retko da se neko javi i angažuje ne očekujući nikakvu materijalnu nadoknadu za tzv. „volonterski rad“ u nekom udruženju.

„Projektna limitiranost jeste veliki problem, a generalno, problem je i kako mi doživljavamo rad u NVO. Mene je npr. jedna starija žena pitala da volontira kod nas i to je stvarno super ali i rijetko jer većina ljudi misli da će od volontiranja dobiti neku materijalnu korist, nema svijesti da možeš da dođeš i svoje slobodno vrijeme iskoristiš za opšte dobro bez neke nadoknade. I to je sve povezano, jer ako nama ne prođe dovoljno projekata da platimo zaposlene to dovodi u pitanje opstanak organizacije. Nema još svijesti pa OK, ako projekat i ne prođe mi možemo raditi masu nekih drugih stvari. Još smo daleko od toga, jer sve ovo je za nas još novo. Građansko udruživanje je još novo za ljude, prije rata imali smo samo crveni krst i folklorna društva pa smo još zatečeni kako da se sa tim nosimo“. Dragana Dardić, Helsinški parlament građana Banja Luka

Projektizacija se ne reflektuje samo na probleme delovanja svake organizacije odn. ženske grupe ponaosob, već ostavlja posledice i na međusobnu saradnju ženskih grupa koja preti da se svede isključivo na projektnu saradnju. No, nedvojbeno je da je bez saradnje i solidarnosti upitno da li postoji ženski pokret, budući da solidarnost inkorporira osećaj pripadnosti kolektivu, omogućava individuama da prepoznaju svoj društveni položaj u drugom i podstiče na zajednički društveno-politički angažman.

7.6.4 Pitanja saradnje i solidarnosti

Jedna od ključnih karakteristika da bi društveni pokret bio društveni pokret je da u njemu postoji neka masa, odn. veliki broj ljudi koji su predani određenom cilju i saradnja i solidarnost između tih ljudi. Kao što je istakao američki politikolog Čarls Tili, bitna određenja pokreta su tzv. *WUNC* obeležja- vrednost i značaj cilja/eva kojim pokret teži, jedinstvo, brojnost i predanost cilju/evima za koje se pokret zalaže. Pitanje jedinstva nije obuhvaćeno u istraživanjima civilnog društva BiH, zbog preovladavajuće paradigme civilnog društva kao NVO sektora, mada se u jednoj studijskoj i istorijskog analizi civilnog društva u BiH ukazalo na probleme vladajuće percepcije civilnog društva kao trećeg odn. NVO sektora koja nedvosmisleno završava u teorijskom ali i aktivističkom redukcionizmu⁶⁶². Ovakva jedna percepcija je prilično atomistička budući da polazi od stanovništva da civilno društvo čine NVO-i koje postoje i deluju disperzivno u društvenom prostoru i za čije delovanje nije od suštinske važnosti postojanje dublje interakcije i trajnijih odnosa između različitih inicijativa i organizacija građanskog društva. Solidarnost je direktno povezana i sa pitanjima posvećenosti (*commitment*) budući da se bez svesti o pripadnosti kolektivu ne može razviti osećaj afektivne vezanosti i moralne privrženosti koja podstiče „individualno investiranje“ u pokret⁶⁶³. Solidarnost je ta koja dodatno podstiče posvećenost, solo delovanje je unapred osuđeno na neuspeh, a zajedničko delovanje čak i kad se željeni rezultati ne ostvare pomaže u održavanju aktivizma i potrebne energije za dalje delovanje.

Analizirani intervjui sa aktivistkinjama pokazuju da su one svesne problema (ne)solidarnosti između različitih ženskih grupa, te da one same ne usvajaju ovu redukcionističku definiciju civilnog društva. Delujući i sazrevajući kroz ovo delovanje, razvila se i svest da se partikularnim delovanjem ne može doprineti suštinskim, temeljnim promenama društva. Kako je rad u NVOima oblik delatnosti bez definisanog radnog vremena i koji prožima celo ljudsko biće i egzistenciju, aktivistkinje odbacuju ovakvu jednu percepciju. Omoćavanje i osnaživanje žena je uvek počinjalo kroz susret, razgovor i razmenu iskustva i mišljenja i održavanje ovakvih susreta stvara prostor za dalje osnaživanje i čini aktivizam prohodnijim, održivijim, trajnijim. Pogotovu u

⁶⁶² Videti: I. Sejfija, *Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, str. 54

⁶⁶³ Scott A. Hunt, Robert D. Benford, *Collective identity, solidarity, and commitment.*, u: D. A. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell companion to social movements*, p. 440

okolnostima problema tzv. „sagorevanja“⁶⁶⁴ kada se, u borbi za društvene promene mnoge aktivistkinje susreću sa brojnim preprekama pa im solidarnost pomaže u održavanju aktivističke energije na potrebnom intenzitetu. Međutim, one uviđaju i otklon između onoga šta bi civilno društvo i ženski pokret trebao biti i onoga što on zaista jeste u postojećem kontekstu. Tu i tamo se navode primeri saradnje sa određenim ženskim grupama koje dolaze iz istog mesta ili regije, a istovremeno se ističe da je često lakše uspostaviti saradnju sa grupama iz susednih zemalja nego unutar BiH zbog prisutnog animoziteta između BiH liderica ali i činjenice da postojeće uređenje zemlje nameće određena pravila delovanja u skladu sa postojećom entitetskom strukturom.

U velikoj većini slučajeva aktivistkinje ističu da nisu one te koje podstiču animozitet, nesolidarnosti i kompeticiju već da ih naprotiv, raduje uspeh svake ženske organizacije i da su one same predane i posvećene vrednostima saradnje i solidarnosti.

„Ja ovo radim već 15 godina, ja lično cijenim i radujem se uspjehu svake NVO i ja nemam surevnjivost, jer mi ne radimo za sebe već za građane“. Nada Golubović, Udružene žene, Banja Luka

Aktivistkinje navode da je saradnja ne retko samo formalna, i da iz bezbroj aktivističkih mreža koje su formirane u proteklom periodu i u koje je većina uključena nije proizašao neki novi, dublji kvalitet i smisao odnosa koji bi nedvojbeno asociirao i upućivao na zaključak da je reč o saradnji i solidarnosti:

„Ja bih voljela i stalno postoje pokušaji da se uspostavi neka masa, evo postoji oko šest mreža žena u BiH ali šta rade te mreže, po kojim pitanjima one reagiraju, eto ja to pitam. Mi smo ti npr. članica u svakoj toj mreži ali šta to znači, nemaš svijesnost o tome ni u Žene ženama niti u bilo kojoj organizaciji. O kojem smo problem reagirale... tako da su mi i mreže postale projekt...“ Nuna Zvizdić, Žene ženama, Sarajevo

U pojedinim situacijama, surevnjivost otvoreno izbija što ne retko otvara pitanja o samom smislu delovanja i daljem smeru kretanja ženskog aktivizma:

⁶⁶⁴ Videti: Dž. Beri sa J. Đorđević, *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem*

„...Meni je doslovce direktorica iz 'Žene za žene internacional' rekla mene to ne zanima, ja imam sredstva obezbeđena, meni ne trebaju druge ženske organizacije, ja znam da je Italijani finansiraju- znam njihov rad od '95, ali toliku bezobraštinu pokazati na takav način, to je za mene bio šok...“ Jadranka Milićević, Fondacija CURE, Sarajevo

Manje organizacije, koje su, kako njihove članice navode na margini projekata ističu da je saradnja loša i da su one same nezadovoljne načinom na koji su tretirane od strane drugih, tzv. velikih i jakih organizacija, koje ih ignorišu i ne uključuju u svoje aktivnosti. Nedovoljna saradnja takođe vodi do daljeg rasparčavanja pokreta budući da usled nedovoljnog uključivanja šire mase u aktivnosti postojećih organizacija stvaraju nove organizacije što dalje vodi u razmrvljenost i „usitnjava“ aktivizam.

„Tražile smo tako da nas neke ženske organizacije uzmu kao partnera ali nikad ništa. U Zenici je poslije nas registrovano još sličnih udruženja, a mislim da su se neka i ugasila, i problem je taj što smo mi rasparčane jer vlada mišljenje kad one mogu što ne bih i ja.“ Sabiha Kurtić, Snaga žene, Zenica

Kuriozitet predstavlja stav aktivistkinje ženskog centra Nahla koja koja okuplja muslimanke-vernice i koja ističe da su tzv. *faith-based* organizacije odbačene od strane *mainstream* civilnog društva koje je rukovođeno sekularističkom paradigmom da religija nije poželjna u političkom i javnom životu. To vodi brojnim negativnim konsekvencima budući da se aktivistički potencijali vernica suzbijaju a ove žene se dodatno getoiziraju i umesto da ih se podstakne, one se povlače iz javnog života.

„Čini mi se da u društvu religija nije poželjna u javnom diskursu, do jednog nivou je prihvatljivo- kada je riječ o vjerskim praznicima npr. Bajramu a u smislu punog participiranja religije u društvenom životu to je mislim neprihvatljivo. Tako da žene koje su vjernice praktikantice ne osjećaju otvorenost da participiraju u javnom životu, te se te žene više getoiziraju, okreću se jedna drugoj, svojim organizacijama ili prostorima djelovanja, vjerovatno i zbog situacije u kojoj su rasle gdje im je govoreno da žena manje vrijedna što je slučaj u svim našim vjerskim zajednicama. Onda one koje

nose maramu to im automatski otežava mnoge stvari i angažman, jer društvo, mislim mainstream civilni sektor ne dozvoljava tim ženama da se uključe i budu dio toga a sa druge strane i one ne pokušavaju zbog otpora i nedostatka samopouzdanja. Mislim da je to šteta, one više imaju neformalne organizacije gdje se druže ali ne idu dovoljno u javnost i ne uključuju se u mainstream civilno društvo...“ Đermana Šeta, Ženski edukativni centar Nahla, Sarajevo

Neke aktivistkinje daju iznijansirani pogled ističući da pitanje saradnje zavisi od tipa organizacije, njene misije i posvećenosti ciljevima. Ističe se da je posle dugog niza godina u aktivizmu prepoznato ko istinski radi a „ko lovi u mutnom“ kao i da je surevnjivost i konkurencija mnogo manje izraženija nego što je ranije bio slučaj.

„Mi imamo dobru saradnju sa ženskim organizacijama iz BiH i regiona, ali ne može se generalizirati... 15 godina je od završetka rata i znamo se među sobom u pokretu, ko 'trči za parama' i ko je posvećen ciljevima te sarađujemo sa kolegicama koje sa nama godinama sarađuju. Pomagale smo mlađe grupe u razvoju i radu, neke organizacije se osnivaju i brzo gase ali to je zato što nisu imale posvećenost već su trčale za projektima.“ Lana Jajčević, Udružene žene, Banja Luka

Pri tome, postoje i organizacije koje uopšte ne apliciraju i nemaju konkretne aktivnosti budući da samo okupljaju žene iz određene lokalne sredine na druženje te se pitanje saradnje između različitih ženskih grupa njima i ne nameće kao bitno.

„Postoje ženske organizacije kod kojih postoji konkurencija, postoje ženske organizacije kod kojih ne postoji konkurencija i postoje ženske organizacije koje apsolutno nemaju donatora. Jednostavno rade u fazi da se okupljaju, druže, pričaju, razmenjuju iskustva i uopće nemaju želje da apliciraju da dobijaju donacije“. Vedrana Frašto, Fondacija CURE, Sarajevo

Na kvalitet saradnje utiče i činjenica da još nije došlo do suočavanja sa prošlošću pa mnoga nerazjašnjena pitanja i dalje „vise u zraku“. Iako žene nisu te koje su inicirale i učestvovala u ratnohušakačkim i ratnim politikama problemi nerešenih a nagomilanih

nacionalnih pitanja i animoziteta, trauma i frustracija se odražavaju i na njihov rad i na komunikaciju između aktivistkinja. Iako je organizovano dosta aktivnosti i projekata tzv. pomirenja, oni nisu doveli do dubljeg suočavanja sa ratnim traumama što se reflektuje i na nedostatak poverenja između samih ženskih organizacija i aktivistkinja:

„Mi kao organizacije nismo sjele, radile smo sa ženama na pomirenju ali nismo to kao organizacije uradile. To između nas stalno visi, da li ću ja nešto reći a ti ćeš se uvrediti jer si to, e pa ja sad neću to reći da ne bih tebe povrijedila. Mi se stalno ustežemo da se neko ne uvrijedi, nismo prošle stadij da smo sigurne jedne u druge...“ Bosa Miletić, Most, Višegrad

Pitanje solidarnosti se ne tiče samo oblika interakcije između različitih grupa već i unutar svake od grupa i organizacija, s obzirom da i u njima postoje formalni i neformalni kanali moći i uticaja. Aktivistkinje pri tome ističu da to nije slučaj u njihovoj organizaciji već da postoje (druge) organizacije u kojima liderice sve kontrolišu:

„U ženskim NVOima ima surevnjivosti, liderstva kao i u političkim strankama, liderice sputavaju mlađe koje dolaze, ali u našoj organizaciji toga mislim nema, ali čujemo iz iskustva drugih da to postoji“. Lana Zajčević, Udružene žene, Banja Luka

Same liderice, pak svesne da se pred njihovim očima započinje proces smene generacija u ženskom pokretu pak ističu da se mlađe aktivistkinje koje dolaze ne retko uključuju iz prozaičnih ciljeva kao što je zarada, sticanje radnog iskustva i da nemaju onaj žar i posvećenost koje su one same imale.

„Kad sam se ja uključivala u nevladine organizacije to je bilo potpuno iz drugih razloga, druga namjera, misija, a sad kad žene dolaze to je drugo...“ Nuna Zvizdić, Žene ženama, Sarajevo

Za vreme intervjua jedna od liderica je npr. odbrusila mlađoj da je ona (liderica) išla na obuku za rad na SOS telefonu sa ženama žrtvama nasilja nekoliko meseci u Beogradu a da danas ta obuka traje svega tri dana! Sve to ukazuje da je pitanje

solidarnosti i saradnje složeno, da ono ima organizacionu dimenziju budući da se, u okolnostima kada ženski NVO-i deluju po principima projektizacije, saradnja svodi na zajednički rad na projektnoj implementaciji; ali je to ujedno i pitanje mikro, *face to face* interakcije budući da se, u okolnostima življenja za ženski pokret i u ženskom pokretu lične frustracije ali i zadovoljstva zbog uspeha i vlastitog doprinosa tom uspehu ne retko manifestuju i kroz sukob i česte međusobne trzavice. Kao kuriozitet može se navesti izjava koja možda sažeto ilustruje ovaj problem, budući da se pitanje solidarnosti i saradnje prelama inter-generacijski i da su animoziteti prisutni i na relaciji aktivistkinja iz starog sistema i današnjeg, novog, još neprofilisanog i tranzicijskog:

„Ali ako ti budeš imala priliku pa vidiš Bebu Muhić ženu koja je u pokretu žena Sarajevo bukvalno od '45. i ona se registrovala kao nevladina organizacija, ona npr. kaže ne možete donositi odluke vi od juče...“ Jadranka Miličević, Fondacija CURE, Sarajevo

Jedna aktivistkinja nije krila razočarenje što je to tako ali je pokušala da to objasni i individualnom psihologijom, odn. potrebom da se bude prvi i da se dobije priznanje za ono što se uradilo i postiglo, kao i politikom stranih donatora i uopšte projektizacije koja pohranjuje različite oblike surevnjivosti:

„Surevnjivosti i elitizma ima, bilo bi nepošteno reći da nema, i ja sam, iskreno bila iznenađena kada sam to prvi put vidjela. Ima toga a šta je uzrok tome ja ne znam, da li su neke lične sujete u pitanju, neka potreba da se čovjek stalno dokazuje i bude prvi, meni je jako teško naći neko racionalno objašnjenje. A možda i to, da neke od žena koje su bile rodonačelnice ženskog pokreta poslije rata žele da to što su one uradile i postigle bude priznato, a tog priznanja nema, nema u formalnom smislu... Razlog bi mogao da bude i to što npr. određena organizacija ima pet projekata a nama nisu prošla tri već smo ostale na dva. To nema veza sa ličnim već sa donatorskim politikama tako da i to može biti razlog.“ Dragana Dardić, Helsinški parlament građana Banja Luka

Sve to ukazuje da je pitanje solidarnosti složeno i da se, na osnovu obavljenih razgovora, može zaključiti da je saradnja učaurena u formu zajedničke projektne implementacije te je kao takva rezultat prozaične potrebe za lakšim dobijanjem donacija odn. bolje projektne implementacije. Solidarnost se tako svodi na kalkulaciju izbora i interesa umesto da reflektuje postojanje pozitivnih osećaja prema članovima određene grupe. Solidarnost je nešto što se ne samo opaža, već i oseća. Utoliko više su izjave i ispovesti aktivistkinja relevantne s obzirom da se jedino na taj način može otkriti da li postoji solidarnost u ženskom pokretu, pre nego izvanjskim, nazovi neutralnim posmatranjem. Iako su aktivistkinje svesne vrednosti ženske solidarnosti, postoji raskorak između ove načelne težnje i stvarne prakse delovanja ženskih grupa i organizacija. I žensku civilnu scenu karakterišu uspostavljeni kanali moći, uticaja, uspeha i neuspeha, koji jedne marginalizuju i čine „neatraktivnim“ partnerom a druge guraju u prvi plan. I sama saradnja se događa u ovim okvirima moći i hijerarhije koji su uspostavljeni u civilnom društvu. „Uspeh“ pak, ne zavisi samo od ličnog rada i posvećenosti već i od donatorskih politika koje jedne marginalizuju i ne definišu kao ključnog partnera i „civilnog igrača“. U takvom jednom kontekstu, i saradnja ne može da preraste u novi kvalitet budući da je limitirana različitim politikama i protivrečnostima koje obeležavaju razvoj civilnog društva kao takvog u kontekstu postratnog, postdejtonskog BiH društva⁶⁶⁵. Uprkos tome i ograničenjima postojećeg, saradnja i solidarnost su vrednosti kojima se teži:

„Nama nije svrha da dođemo do kraja projekta već da se dalje širimo, radimo i sarađujemo sa ostalima... Mi volimo da nas ima više, da se šire te mreže, jer kad si sam nemaš sa kim da podijeliš ne samo posao već i pozitivna iskustva...“ Nada Dodig, Udruženje žena Derventa

⁶⁶⁵ Kao kuriozitet mogu se navesti i lična iskustva koja sam imala dok sam tražila aktivistkinje koje bi se odazvale na intervju a određen broj njih sam morala zvati i po nekoliko puta. Par organizacija pri tom nije odgovorio ni na mail niti je potvrdio učešće u istraživanju nakon obavljenih telefonskih razgovora. Primljen je i mail sa sledećim sadržajem: „Nas se uglavnom sjete kad je neki upitnik u pitanju a preskaču sa projektima u koje bi nas mogli uključiti, čast izuzecima...“ Uprkos tome, dotična aktivistkinja se odazvala i sa njom je obavljen razgovor, no njen mail direktno referira na probleme nedostatka solidarnosti usled tzv. projektizacije. U svrhu ubeđivanja i sama sam se pozivala na žensku solidarnost, ostajući pri tom limitirana potrebama svog istraživačkog „projekta“.

7.6.5 Percepcija delovanja ženskog pokreta u BiH

Intervjuisane aktivistkinje su svesne ograničenja delovanja ženskog pokreta u BiH. Pitanje koje je postavljano za vreme intervjua je glasilo „Da li po Vašem mišljenju postoji ženski pokret u BiH?“.

Aktivistkinje su takođe svesne da se radi o složenom pitanju te su i one aktivistkinje koje su odgovarale da pokret postoji navodile neke karakteristike delovanja ženskih grupa i uopšte civilnog društva u BiH koji više govori u prilog tezi da je postojanje ženskog pokreta upitno. I obratno, one koje su navodile da ženski pokret ne postoji su tokom razgovora navodile neke od postignuća ženskog pokreta u BiH. Postojanje pokreta je upitno iz razloga rasparčanosti i razmrvljenosti ženskih organizacija, iz uviđanja da je pitanje posvećenosti pokretu upitno u kontekstu projektizacije i prisustva stranih donatora čija finansijska podrška omogućava da se u tzv. neprofitnom sektoru radi za novac, kao i činjenice da je solidarnost i sestrinstvo nešto što se ne podrazumeva, istinski oseća i dalje razvija već se javlja u kontekstu zajedničkog rada na nekom posebnom projektu. Pokreta nema jer nema mase uključenih žena pa se ponekad ističe da su se olako odbacili potencijali i organizacione strukture koje su ranije postojale a koje personifikuje nekadašnji AFŽ. Samo je jedna ispitanica nedvosmisleno i kategorično odgovorila da ženski pokret postoji, da je snažaj, značajan, uticajan i prepoznatljiv u BiH društvu. Druga aktivistkinja koja je navela da je pokret jak i snažan je dala ogradu da je to tako ako posmatramo civilno društvo kao NVO sektor, i u takvom kontekstu su ženske NVO najjači i najprofilisaniji glas civilnog društva u BiH. Većina aktivistkinja referira da je to pitanje teško a da je odgovor još teži budući da, i pored brojnih promene za koje su se ženske organizacije izborile, još uvek se, kad se govori o ženskom pokretu „vrtimo u krugu“.

„Nakon toliko godina, još uvijek se postavlja pitanje da li postoji ženski pokret. Ženski pokret je, kada razgovaraš sa predstavnicama ženskih, lokalnih NVO, na ovom nivou većina će ti reći da one misle da ga nema i one su to nama odgovorile u našem upitniku... Ali mi smatramo da postoji, jer ako nama na uličnu akciju 8. marta prošle godine koji mi ne slavimo nego imamo uvijek protestni marš i ako nam dođu žene iz BiH

i same plate travel, mi smo imale mogućnost da objezbijedimo samo sendvič i tetrapak sok i da su žene došle govori da postoji. Jest to u neformalnom obliku i zato je nama u Fondaciji CURE jako upitna ta informacija da postoji ženski pokret. Opet, da ga nema ne bi bilo neke reakcije...“ Jadranka Milićević, Fondacija CURE, Sarajevo

„Džaba što su žene uradile milion projekata one još nisu izašle iz projektizacije, a imamo iskustvo iz '42, imamo AFŽ, imaš okvir koji si mogao demokratizirati ali si imao masovnost koja se nikad nije ponovila, nema šansi, to je izgubljeno vrijeme. I sad imaš ženski pokret fragmentiran, vrlo podijeljen, i imaš masu mladih žena koje su potpuno nezainteresovane za procese...“ Nuna Zvizdić, Žene ženama, Sarajevo

„Mislim da ženski pokret ne postoji, ako neko naziva ženskim pokretom mrežu, ja to ne bih nazvala pokret. U BiH postoje sporadični slučajevi ili aktivnosti koje imaju obilježja pokreta, no dokle god se sve ono što se radi radi dok postoje sredstva, tj. dok postoje finansijeri ne možemo govoriti o pokretu. Ženski pokret je nešto što je dragovoljno, spontano, proizišlo iz potreba. Mi još uvijek zovemo članice i građanke na aktivnosti, malo je slučajeva da žene dođu pa se žele priključiti, ne očekujući nadoknadu. Uglavnom svi rade za novac i dok je to tako to nije ženski pokret...“ Mirjana Penava, Forma F, Sarajevo

„Ženski pokret ne postoji, iako postoji veliki broj organizacija, nemamo pokret jer nemamo situaciju da, npr. kad se nešto desi da se sve te organizacije okupe, solidarišu. Sve organizacije koje su u okviru toga ulaze u saradnju iz nekog interesa. Mi smo npr. nedavno imale situaciju da je žena direktorica smjenjena a koja je dosta uradila po pitanju ženskih prava, i kad se htjela pokrenuti peticija protiv njene smjene vjerujte nijedna od tih NVO nije htjela da se uključi u to. Sve su prokomentarisale, ali niko nije htio imenom i prezimenom da se potpiše, svako je kalkulirao, bojao se nekog kasnijeg efekta. Ja sam aktivna 8 godina u NVO, i ne prepoznajem da postoji ženski pokret, ne znam kako druge ocjenjuju, šta su Vam odgovorile?“ Miomira Krunić, Ženski Centar, Trebinje

„Ženski pokret još uvijek ne postoji, organizacije CURE se trude da nešto naprave ali još nismo u tom stadiju, ne znam, možemo se mi zvati ovako ili onako, ali ako vi nemate snagu koje će stati iza Vas, mislim da to još uvijek nije pokret...“ Minva Hasić, Orhideja, Stolac

„Ženski pokret u BiH mislim da postoji, da je snažan i glasan, tu ima svega, dobrih glasova i strategija. Meni je ključno da imamo ljude koje imaju znanje... Tu sigurno postoji i pretjerivanja, ekstrema nakon godina ne bavljanja time. To je ozbiljan pokret, koji je prihvaćen, koji ima prodor u vlast, imamo Gender centre gdje su ljudi koji znaju stvari i sarađuju sa NVOima. To je fin, solidan pokret, i mislim da postoji tu puno NVOa i neka kritična masa, no kao i svuda postoje i oni koji love u mutnom i koji su se priključili jer nisu znali gdje će drugo, ali postoji solidno znanje i spremnost i što je važno iskrenost onih koji se bave time.“ Đermana Šeta, Ženski edukativni centar Nahla

„Ja mislim da ženski pokret u BiH itekako postoji i da je možda jedan od najkonstantnijih i najčvršćih pokreta u BiH, i jedan od najjačih predstavnika djela civilnog društva u smislu nevladinih organizacija. Mi civilno društvo međutim poistovjećujemo isključivo sa nevladinim sektorom i u tom kontekstu nevladinih organizacija mislim da je ženski pokret jedan od najjačih i najstabilnijih djelova civilnog društva.“ Dragana Dardić, Helsinški parlament građana Banja Luka

Imajući u vidu činjenicu da su se aktivistkinje „Fondacije CURE“ takođe bavile ovim pitanjem i imale projekat *Oživljavanje ženskog pokreta u BiH*, posebno je relevantno s obzirom na specifičnost teme ovog istraživanja detaljnije se osvrnuti na razgovore obavljene sa ovim aktivistkinjama. Predsednica ove ženske grupe Jadranka Miličević mi je u par navrata tokom razgovora savetovala da obuhvatim različite aspekte, da dođem do starijih žena borkinja iz ranijeg sistema da bih imala u vidu kontinuitet i stalno mi je dodavala neke od njihovih brošura i publikacija i dopunjavala spisak literature koju treba da iščitam, upozoravajući me par puta rečima „teško ti je to, ta tvoja disertacija“. Pre razgovora sa Jadrankom i u iščekivanju njenog dolaska, jednočasovni intervju je obavljen sa mlađom aktivistkinjom Vedranom Fraštom koja je

posebno istakla njihovu posvećenost ovom problemu i rad koji su one uložile na oživljavanju ženskog pokreta.

„Mi se trudimo, zamislile smo osvještavanje, ženski pokret, da žene u BiH i čitavoj regiji budu umrežene i da svaka informacija bude dostupna svima, bilo kojoj ženskoj organizaciji i da kad se informacije šire da možemo zajedno reagovati na nepravilnosti, jednostavno da budemo informisane šta radi ona druga npr. u ruralnim, manjim područjima organizacije koje tek nastaju da imaju gdje da se informišu gdje da pitaju i da ne nailaze na tonu nekakvih poteškoća na koje se nailazi i da im jednostavno put bude prohodniji. Fondacija CURE je prošla neke faze koje je prošla u početku i ima ruralnih područja koje nemaju te informacije kako napisati projekat, doći do sredstava i međusobnim umrežavanjem mogu lakše postići svoje ciljeve“. Vedrana Frašto, Fondacija CURE, Sarajevo

Za CURE i za projekat oživljavanja ženskog pokreta je vrlo važno postojanje mreže i stalne međusobne uvezanosti, konstantnog protoka informacija i kolektivnog reagovanja na različite situacije. Posebno je važno to što u mreži nisu samo organizacije već i istaknute pojedinke koje se ne identifikuju sa pojedinačnim organizacijama, a koje stalno nešto pišu, podstiču na saradnju i aktivizam mimo organizacijskih barijera.

„Poenta je da ženski pokret ne postoji, nema tu stabilne suradnje, sastanaka, ali postoji zato ona naša ženska mreža možeš kliknuti i vidjeti, tu nisu samo organizacije već i pojedinke, npr. Lejla Somun, Vesna iz Sarajevo 202, koje reaguju...“ Jadranka Milićević, Fondacija CURE

„Cure“ glavni problem vide u tome što se samo od njih očekuje reakcija i na njih se gleda kao na pokretačice zajedničkih aktivnosti. Problem je i što je proces zajedničkog reagovanja usporen jer nema načelnog dogovora, već se za svako saopštenje traži saglasnost od svih organizacija pojedinačno. CURE posebnu pažnju posvećuju uličnim akcijama i stalnom cirkulacijom saopštenja što pokretu obezbeđuje žilavost i izlaženje iz okvira projektizacije. Problem je pak što druge organizacije nemaju tu svest i posvećenost, npr. kad su CURE radile istraživanje rezultati su po njihovim rečima bili katastrofalni pa ih nisu ni stavile na vebstranicu:

„Poslale smo preko 300 upitnika na adrese i na kraju došlo je 99 povratnih podataka od organizacija. Npr. nemaju sajt, nemaju pojma, pokušali smo od svih koji se bave ženskim pitanjima da dobijemo povratnu informaciju. Od toga, kako su registrovane, pokušale smo ključne realnosti da uočimo, ali vidi pitanja i odgovora, npr. da li postoji ženska mreža, ženski pokret, ali one nemaju pojma. Vidi samo koliko se organizacija ugasio. Rezultati su bili poražavajući pa ih nismo ni stavili na sajt...“ Jadranka Milićević, Fondacija CURE, Sarajevo

Ono što „cure“ podvlače je i da neke tzv. jake organizacije nisu htele da ispune upitnike što sve ukazuje na nedovoljnu svest i posvećenost oživljavanju ženskog pokreta usled „trčanja za novcem i projektima“. Projektizacija se stoga nameće kao glavni kamen spoticanja jer sprečava uzdizanje solidarnosti na viši nivo. Iz tog razloga, „Fondacija CURE“ od svojih uličnih aktivnosti ne pravi projekat već je to spontani *happening* u formi protestnog marša ili nekog konceptualnog, umetničkog performansa. Takođe, brojna saopštenja koja gotovo svakodnevno plasiraju nisu projekat već su deo spontanosti karakteristične za pokret i konstantnog, slobodnog protoka informacija. Kao problem ističe se i nedovoljna solidarnost koja se manifestovala i na sastanku kod jednog od ambasadora koji je liderice- aktivistkinje pozvao na sastanak povodom 16.dana aktivizma, kada je otvoreno rečeno da liderice jedne drugima podmeću noge. Iako se to ne mora definisati, po rečima Jadranke Milićević kao surevnjivost, zavist i ljubomora, ali je evidentno da postoje različiti oblici onemogućavanja u zajedničkom radu tipa „da li je ovo tvoja ili moja aktivnost, projekat i sl.“

Ono što je svakako upitno je da li se oživljavanje pokreta može inicirati u okvirima projekta kao što je onaj koji su npr. radile u „Fondaciji CURE“. Neupitna je činjenica da postoji veliki broj ženskih udruženja ali je pitanje da li njihov sumaran zbir čini ženski pokret. Aktivistkinje su svesne da je informacija o postojanju pokreta upitna, referirajući na nepostojanje masovnosti, solidarnosti u ženskom aktivizmu kao i na činjenicu da je spontanost i dobrovoljnost upitna u kontekstu prisustva stranih donatora. No, svest o ograničenjima postoji a postojanje ove svesti je prvi preduslov za rešavanje ovih ograničenja. Aktivistkinje su tokom intevjua i razgovara na spontan i neusiljen način odgovarale na pitanja, ne pokušavajući da svoj rad predstavie i „zamaskiraju“ u

nešto što on nije. Većina ih je ukazala na brojne protivrečnosti i probleme i otvoreno dovela u pitanje samo postojanje ženskog pokreta. A to je svakako pogodan okvir za osnaživanje i oživljavanje pokreta s obzirom na razvijenu svest aktivistkinja o realnom stanju stvari. Kada je reč o samom postojanju pokreta a čija je upitnost dobrim delom povezana i sa različitim interpretacijama ovog pojma, stanje stvari najbolje odslikava sledeća izjava:

„A što se tiče pokreta, kako ko tumači tako ćeš dobiti informaciju...“ Jadranka Miličević, Fondacija CURE, Sarajevo

Zanimljivo je takođe da je par intervjuisanih aktivistkinja pitanje o pokretu direktno povezano sa projektom „Fondacije CURE“. Na pitanje o pokretu referirale su se na aktivnosti 'cura' i samo pitanje postojanja ženskog pokreta u BiH izjednačile sa pitanjem uspešne implementacije ovog projekta. To nas upućuje na zaključak da je ženski pokret još uvek nedovoljno profilisan i da i neke aktivistkinje imaju redukcionistički pristup samom pitanju pokreta. Na osnovu ovih i prethodno analiziranih odgovora, možemo zaključiti da su problemi rasparčanosti, nedovoljne saradnje i sveopšte projektizacije, prevashodno usled prisustva stranih donatora glavna prepreka osnaživanja ženskog pokreta. Stoga nema jasne percepcije o njegovom postojanju i prisustvu u javnoj sferi, i aktivističke samosvesti da „mi činimo deo ženskog pokreta“. No da pokreta nema, ne bi bilo ni ovih raznovrsnih aktivnosti koje spadaju u vidokrug pokreta a ni reakcije javnosti, kao što je jedna aktivistkinja i istakla.

7.6.6 Problemi sa feminizmom- bh. „problemi sa rodom“?

Kao što većina aktivistkinja naglašava feminizam je i dalje sporan pojam u Bosni i Hercegovini, reč koja budi različite predrasude i „primitivne“ asocijacije budući da asocira na žene koje pale grudnjake ili imaju brkove ali nemaju porodicu. Feministkinje se ne retko imenuju „babuskarama“, „lezbačama“ ili frustriranim ženama, koje nemaju muškarca. Feminizam se u društvu doživljava, kako je jedna aktivistkinja navela, kao *buzzword*, reč koja kad se izgovori ljudi prestaju slušati. Aktivistkinje

ukazuju da je feminizam sporan pojam o kojem se jako malo zna u društvu, a neke ističu i „priznaju“ da i same ne znaju puno o tome.

„O feminizmu se jako malo zna, npr. kaže se feministkinja pa se misli da treba sve muškarce pobiti i takvo mišljenje vlada među masom. Treba se raditi na svijesti i edukaciji šta je feminizam. Po meni treba da postoji feministički pokret ali i ja sama jako malo znam o tome. Više znamo o gejevima nego o feminizmu jer je prvo više na TV-u...“ Sabiha Kurtić, Snaga žene, Zenica

Ističe se takođe da pojam feminizam nije prodro u samo društvo i da ima jako malo žena u društvu koje se tako deklarišu, iz čega se onda zaključuje da je ovaj koncept ograničen budući da je sužen na vrlo mali broj žena, a što preti da završi u elitizmu i akademizmu:

„Vidjeći svašta, kažem da sam borac za ženska ljudska prava, ali ne bih rekla da sam feministkinja jer za mnoge stvari i same žene su krive. U BiH ima samo par žena koje se tako deklarišu, njih ima i inteligentnih i kompetentnih, ali gdje su ostale žene?“ Miomira Krunić, Ženski centar, Trebinje

Takođe, nije redak slučaj da i mnoge uspješne žene BiH društva imaju problem da se tako deklarišu u javnosti, i ova svojevrsna mimikrija sigurno ne omogućava popularizaciju i aktuelizaciju feminističkog koncepta:

„Znam puno naših koleginica, profesorica, uvaženih žena ovog društva, koje na svakom skupu ustanu i kažu nisam ja feministkinja da se ne bi slučajno pomislilo da jeste, a kad pričamo između sebe što tako, odgovore znaš li gdje mi živimo...“ Lana Zajčević, Udružene žene, Banja Luka

Ukazujući na probleme sa feminizmom u BiH društvu zbog stereotipizacije i predrasuda, odgovor se ne retko nalazi u interpretaciji feminizma kao zalaganja za prava žena:

„Uvijek se vrtimo oko nekih stereotipa kada je sama riječ feminizam u pitanju, da li je to bacanje grudnjaka ili razni pitchwise-i što je na ovim područjima još sporno... Ja bih citirala one koje kažu, ako je feminizam zalaganje za prava žena, jesam feministica i jesmo feministička organizacija, feminizam je ipak malo relativan pojam, jeste on kod nas malo profan, ali da jesmo jesmo, to je zalaganje za prava žena i ženske djece.“
Mirjana Penava, Forma F, Mostar

Aktivistkinja iz Nahle je čak predložila strategiju da je trenutno bolje ne upotrebljavati ovaj pojam, već koristite mehanizme koje sad imamo i postepeno raditi na promeni svesti kada je reč o feminizmu:

„Vi kad kažete u BiH feminizam to je nekako skandalozno. Mislim da je bolje iskoristiti mehanizme koje imamo u društvu ili religiji, možda izbjegavati pojam feminizam jer se vrata zatvaraju time, tako da je dolazak do žena i muškaraca veći, to će se morati jednog dana nazvati pravim imenom ali mislim da sada nije vrijeme za to. Da li je to dobra strategija ili nije ne znam, ali me je strah da ta poruka neće doći do velikog broja sa ovim mentalitetom...“
Đermana Šeta, Nahla

Većina intervjuisanih pak na ovo pitanje nije davala šire odgovore, već je jednostavno odgovorila: mi nismo feministkinje jer u svom udruženju primamo i muškarce, što pak ukazuje da im nije jasno šta sam pojam znači, a koji ne implicira automatski (osim u određenim interpretacijama i strujama mišljenja) ovakvu jednu separaciju između žena u muškaraca. Na takvo jedno krivo a preovlađujuće tumačenje je ukazano i u „Fondaciji CURE“. Naime, jedan mladić ih je kontaktirao ali je pokazao rezervu zbog, kako je naveo straha da li one saraduju sa muškarcima, na šta mu je odgovoreno:

„Ja sam rekla čuj, to je najmanje bitna stvar, saradujemo sa svakim ko ima 'feeling'. Mi smo još prije pet godina napravile majice gdje je pisalo ja sam feministkinja, ja sam feminista. Tko god se sa tim identitetom osjeća dobro, otimala se ova naša raja...“
Jadranka Milićević, Fondacija CURE, Sarajevo

Ono što je izvesno je da samo mali broj organizacija sebe vidi i definiše kao feminističku. Ne postoji razvijena svest o tome šta ovaj koncept predstavlja. Uviđa se da feminizam budi pogrešne reinterpretacije i asocijacije u javnosti, ali je konfuzija sa pojmom prisutna i kod samih aktivistkinja. Kao što je jedna od njih primetila:

„I ono što ćeš rijetko čuti od bilo koje žene iz bilo koje NVO, prava je rijetkost da će neka da se izjasni kao feministkinja. Ako gledaš njihove sajtove nijedna se ne definiše kao feministička izuzev fondacije CURE, jer i dalje postoji potpuno pogrešna predstava pojma feminizam.“ Dragana Dardić, Helsinški parlament građana Banja Luka

Predsednica „Udružene žene, Banja Luka“ Nada Golubović je rekla da je feministkinja i da je feminizam za nju način života, a u sličnom duhu su i aktivistkinje „Fondacije CURE“ kategorično tvrdile da su feministkinje i da su feministička organizacija:

„Feminističke grupe nemaš koje se tako izjašnjavaju, one imaju problem da se tako izjasne zbog okoline, nama 'Curama' je to prvo, i kao pojedinkama i kao organizaciji.“ Jadranka Milićević, Fondacija CURE, Sarajevo

Iz navedenog se da zaključiti da postoji konfuzija oko pojma feminizam, a koja je prisutna i u javnosti ali i kod samih aktivistkinja što odražava svojevrsnu ideološku konfuziju koja je karakteristična za sve tranzicijske zemlje, pa i Bosnu i Hercegovinu. No, feminizam svakako predstavlja značajan okvir u kojem se može graditi identitet ženskog pokreta, što pak nije slučaj sa BiH ženskim pokretom. Međutim, za ženski pokret je karakteristično da se u ženskom angažmanu u civilnom društvu na kreativan način razvijala i društvena praksa i teorija i jedna drugu obogaćivala, i da je feminizam oduvek predstavljao konverzioni okvir pokreta. Kao što upozorava Vilijem Gemson, „svaki pokret koji teži da održi posvećenost na duge staze treba da teži uspostavljanju zajedničkog identiteta“⁶⁶⁶. Nepostojanje feminističkog identiteta i problemi sa kojima se pokret suočava usled manjkavosti postojećih oblika solidarnosti i redukcionističke,

⁶⁶⁶ William A. Gamson, „Commitment and Agency in Social Movements“, *Sociological Forum*, Vol. 6, No. 1, 1991, p. 27

„razmrvljene“ percepcije civilnog društva sputavaju njegovu istinsku profilaciju. Organizacije koje se definišu ka feminističke, i same na paradoksalan način podstiču ovu „razmrvljenost“. Naime, sebe vide kao posvećene i prosvećene, a ostale optužuju za nedostatak svesti usled neprihvatanja feminističkog identiteta. To dalje vodi do redukcionističkog poimanja feminizma koji završava u elitizmu, budući da samo „odabrane“ i prosvećene pojedinke „čuvaju“ feministički identitet u nepovoljnom okruženju, ali on kao takav nema veći i snažniji prodor u šire društvo. Na pitanja ko smo, šta smo, koji su nam ciljevi se svakako ne može dat jednoznačan odgovor, i to je karakteristično i za društva sa razvijenijom i profilisanijom istorijom ženskog pokreta i u kojima je takođe upitna strategija univerzalnog sestrinstva karakteristična za drugi talas feminizma i pokreta. No, razmrvljeni, postmoderni koncepti mogu da dodatno dezintegrišu pokret i unapred onemoćaju pa i obesmisle njegove težnje za promenama, pogotovo u društvima tranzicione i ideološke konfuzije, a u kojima su već poznate stvari, ostvareni ciljevi i politička dostignuća žena upitna. Ono što je za naš prostor karakteristično je ne spor na relaciji feminizam- feminizmi već je i sam koncept doveden u pitanje o čemu svedoči i nedovoljno artikulisana svest samih aktivistkinja. „Problemi sa rodom“ koje je artikulisala Džudit Batler se stoga kod nas manifestuju kao problemi sa samim feminizmom. Dok Batler sa feminističke pozicije dovodi u pitanje postojanje nekog pripisanog, ženskog identiteta na koji bi feminizam trebao „prirodno“ da se nakalemi, u ovdašnjim percepcijama je samo feminističko propitivanje upitno zbog, navodne „nepovoljne“ klime u društvu koja se na taj način indirektno i (p)održava. No, ženski aktivizam je bez feminizma nedovoljno snažan, dok je feminizam bez ženskog aktivizma u stvari prazan. Bez feminističkog teorijskog alata je svakako upitno ne samo promišljati položaj žene u društvu, već i formulirati strategije njihovog osnaživanja. Ako je na zapadu glavno pitanje da li je uopšte moguće artikulirati specifičan položaj određenih žena (npr. Afroamerikanki) u nekakvim univerzalnim kategorijama, na ovde istraživanom području je unapred onemogućeno promišljanje npr. specifičnog položaja žene Romkinje jer nema razvijene svesti o tome da nam je feminizam uopšte potreban. Biti aktivistkinja u BiH znači biti manjina budući da ženski pokret nema širu socijalnu bazu, a biti i feministkinja i aktivistkinja, zbog nepopularnosti samog pojma, znači biti tzv. dvostruka manjina.

7.6.7 Odnos prema socijalističkom modelu emancipacije žena

Odnos prema socijalizmu je takođe ambivalentan imajući u vidu da neke aktivistkinje ističu brojne prednosti koje su tada postojale po žene, ali uz istovremene tvrdnje da je sve ostalo u suštini isto i da je položaj žena uvek bio nepovoljan. Navodi se međutim i da je socijalizam bio uređen sistem i da su u stanju te uređenosti i žene imale svoje mesto, ili pak da su generalno odnosi u društvu uopšte bili mnogo bolji pa je stoga i ženama bilo bolje. Iz toga sledi da ne postoji jasna predstava o dometima socijalističke emancipacije žena u nekadašnjoj SFRJ, no zanimljivo je da nema ni nekritičkog, olakog odbacivanja što je takođe značajno s obzirom na važnosti gradnje zajedničke ženske memorije i kulture sećanja kao podsticaja za dalji razvoj pokreta.

„Starija“ generacija aktivistkinja naročito ističe da je nekad postojalo više solidarnosti i da je takav okvir obezbeđivao ženama mnogo veća prava. No, problem je što je on bio nametnut no ipak je predstavljao okvir koji se mogao demokratizovati. Organizacije koje su izrazito feminističke teže da sa tim periodom održe kontinuitet:

„Vezano za tvoje pitanje o socijalizmu, e to je ta 'rupa', koju smo pokušale da popunimo, ta konekcija koja je nama bitna sa onim starijim ženama, npr. Zlata Grebo, to su žive biblioteke koje bi trebalo iskoristiti...“ Jadranka Miličević, Fondacija CURE, Sarajevo

„U Bosni je (ženski pokret) mogao da bude najjači jer imamo tradiciju AFŽ-a koji je ovdje rođen, i okupljao milion žena, ali nismo uspjele da tu poveznicu napravimo... ozbiljan događaj je konferencija drug-ca iz '78 koja je povijesno zabilježena kao pokušaj žena iz svih republika da se uspostavi taj neki temelj šta je u stvari ženski pokret.“ Nuna Zvizdić, Žene ženama, Sarajevo

No, one ne idealizuju nekritički taj period ističući da žene nisu bile ni svesne svoje „petostruke“ opterećenosti, da su bile nesvesne deprivacije drugih žena i nisu postojala raspoloživa dokumenta koja bi omogućila čitanja različitih oblika deprivacije, marginalizacije i uopšte različitih ženskih iskustava. Stoga je i nastao otpor unutar

socijalizma, što naravno ne sprečava već naprotiv podstiče da se održi kontinuitet sa tim vremenom i da se i na tim zasadima utvrđuje i potvrđuje ženska istorija i kritička refleksija. Žene su mogle samo da naslućuju da su deprivilegovane ali im je pomenuta konferencija pružila okvir i ukazala da žensko pitanje ipak nije rešeno u socijalizmu.

I aktivistkinje koje pripadaju mlađoj generaciji i koje nemaju tako jasne i žive slike o tom vremenu, navode da su i onda žene bile dvostruko opterećene ali da su imale veće mogućnosti nego sada- naročito se pri tom referira na veća socijalna prava, dostupnije obrazovanje, i na veću prisutnost žena u javnosti:

„U socijalizmu sam bila jako mala i ne sjećam se, nešto što sam čitala o tome ukazuje da je to u teoriji bilo dobro rješeno i da su žene u društvu imale svoju poziciju i mjesto, i dalje je postojala ta dvostruka opterećenost žena i onda su žene kao i danas birale rodno uslovljene profesije kao danas. Što se tiče obrazovanja ono je bile dostupnije, plaće su bile srazmernije. Meni se čini da je tada bilo više žena u javnosti, da nije bilo toliko opterećenja kao sada brojnim identitetima, nacionalnim, religijskim kao što je sada.“, Đermana Šeta, Nahla, Sarajevo

Takođe, navodi se da je u tom periodu generalno stanje bilo bolje pa se to onda reflektovalo i na bolji položaj žena:

„Danas se ne poštuje osoba kao osoba, radilo se o muškarcu ili ženi i to onda ide lančano, sada se krše razna prava a onda je nekako sve išlo svojim tokom“, Mirjana Penava, Forma F

„Ja sam odrastala više u tom ratnom i poratnom sistemu, i ne mogu reći da se žena poštovala više ali mislim da je globalno bilo više poštovanja među ljudima nego danas. Neki ti osnovni elementi ljudskosti su se spustili na najniži rang, najgore je što nema poštovanja. Tada se više poštovala druga osoba, bilo je nekih vrijednosti, danas se samo vidi interes, status, vidim te i poštujem onoliko koliko imam interesa da te poštujem. Ranije su se stvari radile radi nekih vrijednosti a ne interesa.“, Miomira Krunić, Ženski centar, Trebinje

Samo je jedna od intervjuisanih aktivistkinja šturo odgovorila na pitanje bez šire elaboracije, pri čemu je istakla da je potrebna veća istorijska distanca da bi se stekao jasan uvid u položaj žene nekad i sad. Može se reći da žene nose raznovrsne predstave i slike na život uopšte kao i na položaj žena u socijalističkom periodu. Ističu raznovrsne prednosti nekadašnjeg sistema, ukazujući pri tom i na paradokse nedovršene emancipacije žena u okviru socijalizma. Nose i svoja iskustva, ali i dele i prenose iskustva starijih generacija i svojih bližnjih. Npr. jedna aktivistkinja je izjavila da često razgovora o tom pitanju sa svojom majkom i da njena majka kaže da je sada ženama mnogo teže nego što je bilo ženama njene generacije za vreme socijalizma. Žene su uživale brojna socijalna prava, a dostupnost vrtića i socijalnih službi im je omogućavala efektivnije uključivanja u javnu sferu. Žene koje su tada bile aktivne politički su bile mnogo jače ličnosti nego današnje političarke koje su obični pijuni u političkim strankama. Šta je socijalizam tačno doneo ženama je teško utvrditi no, kao što je Nada Golubović, koja pripada „starijoj generaciji“ aktivistkinja istakla, žene u BiH su danas u situaciji da se bore da im se ne oduzmu prava koja su im nekad u socijalizmu pripadala (socio-ekonomska prava i pravo na abortus). Iz tih razloga je potrebno razviti svest među ženama da ma koliko bilo dnevno-politički popularno⁶⁶⁷, ne treba olako odbaciti sve tokovine i dostignuća socijalističke emancipacije žene. I da, radi proširivanja horizonata ženskog pokreta u BiH, treba raditi i na promociji živih iskustava žena iz tog perioda. Po rečima prof. dr Jasne Bakšić-Muftić, treba na tome raditi dok su akterke nekadašnjeg društveno-političkog života još među nama, jer ćemo ubrzo izgubiti tu šansu koju još uvek imamo.

Proslave 8. marta, sećanja na osnivanje AFŽa i na legendarnu konferenciju *Drug-ca žena* su konkretni povodi koji iniciraju ovakava sećanja. Iako je 8. mart najčešće bio „srozan“ na besmislen praznik koji upravo potvrđuje parcijalnost ženske emancipacije u socijalizmu, on je i simbol koji inicira živa sećanja i podstiče kritičku svest i analizu odnosa između onoga što je bilo nekad i onoga što je sada:

⁶⁶⁷ Ovde treba istaći da u Bosni i Hercegovini i ovdašnjem javnom diskursu nekadašnji sistem i tzv. zajednički život nije izložen, bar ne u tolikoj meri, pojednostavljenim i stereotipnim interpretacijama kao što je to npr. slučaj u Srbiji i Hrvatskoj.

„Ja obožavam 8. mart i to je jedna od rijetkih prilika da se tada prisjećamo naših baka, majki, koje su udarile temelje i ženski pokret je nastao na temelju onoga što su žene u bivšem sistemu stvorile i omogućile nama da danas uživamo. Šteta što se ne radi više na održavanju tog kontinuiteta. Ono što je tada bilo omogućeno ženama sada je nestalo, npr. nema više besplatnih vrtića što je bila bitna karika emancipacija žena. Ono što pak mnogi zamjeraju je da je žena tada bila duplo opterećena. E sad, ja danas ne vidim razliku, ja danas radim na poslu, radim u kući s razlikom da nema onih mehanizama podrške koje su tada vrlo dobro funkcionisali a koji više ne postoje što znači da je meni danas još teže“. Dragana Dardić, Helsinški paralement građana Banja Luka

Značaj ovih sećanja je utoliko veći s obzirom da, kao i u većini tranzicijskih zemalja, ženski pokret preti da sklizne u puklo sprovođenje strategija i platformi koji su definisani od strane međunarodnog faktora, koji se definišu ili van BiH konteksta ili na osnovu redukcionističkih pretpostavki šta taj kontekst jeste. Ova sećanja i različite interpretacije nekadašnjeg perioda, kao i samih dometa ženskog pokreta ukazuju da se aktivistički angažman ne može jednostavno svesti na puklo preuzimanje ciljeva i projektnih zadataka koji dolaze od međunarodnog faktora. Ona su bitna i radi pospešivanja tvrdnji da ženski aktivizam nije nešto „uvezeno“ sa strane i u svrhe sprovođenja drugde zacrtanih ciljeva, već da postoji značajna tradicija ženskog organizovanja i angažmana i na ovim prostorima, a koja potvrđuju samobitnost ovdašnjeg ženskog pokreta.

7.6.8 Aktivističko-teorijske refleksije

Radi dobijanja što relevantnijih ali i raznovrsnijih podataka, opredelili smo se da intervjuišemo i teoretičarke-aktivistkinje koje su na specifičan način dale pečat ženskom aktivizmu u civilnom društvu, a ovaj je zauzvrat obeležio njihov naučno-istraživački rad. Reč je o pojedinkama koje predstavljaju deo ženskog pokreta, ali opet, zbog svoje naučne vokacije mogu na kritičkiji i izoštriji način da uvide njegove domete i kontroverze. Reč je o prof. dr Jasni Bakšić-Muftić, redovnoj profesorici Pravnog fakulteta u Sarajevu i (tada) direktorici postdiplomskih rodnih studija, a koja je između ostalog, u sklopu svojih brojnih aktivnosti učestvovala i u izradi zakona o

ravnopravnosti polova; i dr Zilka Spahić-Šiljak, koja je diplomirala islamsku teologiju, doktorirala sociologiju religije, i paralelno sa sticanjem naučnih zvanja intenzivno je bila uključena u različite oblike praktičkog angažmana u okviru bh. ženske civilne scene deklarirajući se pri tom kao feministička teologinja.

Na sličnom tragu kao i aktivistkinje same, navele su ograničenja sa kojima se ženski pokret susreće usled projektizacije i „nvoizacije“, ustvrdivši ipak da ženski pokret u BiH postoji mada, kako je navela dr Zilka Spahić-Šiljak, „on se ne može opipljivo pokazati“. Po rečima prof. dr Jasne Bakšić-Muftić ženski pokret je prošao dve faze: od prvih neformalnih grupa okupljenih u ratno i poratno vreme, pa do nastanka profesionalnih ženskih NVO-a koje se profilisu sa dolaskom stranih donatora. Po njenim rečima u prvoj fazi je bilo više obeležja pokreta, jer su ove inicijative nastajale spontano i delovale neformalno dajući pri tom odgovore na ratnu situaciju mimo tada postojećih kanala moći. Prva ženska konferencija je bila održana u Sarajevu 1996. na kojoj su se okupile ženske grupe i pojedinke iz svih delova BiH i taj susret je, po rečima profesorice Bakšić-Muftić, bio zaista dirljiv. Nakon toga, dolaze strani donatori koji nameću dnevni red te su „prigušeni autentični interesi i glasovi“. U sličnom smislu dr Zilka Spahić-Šiljak ukazuje na *project-driven* orijentaciju ženskih grupa i organizacija što sputava njihove kritičke potencijale, ističući pri tom i doprinose koje je pokret ostvario, ali uz ogradu da različiti resursi nisu dovoljno iskorišteni.

„Ženski pokret se ne može opipljivo pokazati i reći da ga ima. Ali po meni on postoji. 18 godina je značajan period u kojem se formirao veliki broj NVOa, i tu su žene koje su pokušale da urade nešto za sebe i društvo. To što te organizacije nisu na najbolji način uvezane, to je drugo pitanje. Ali kroz nekoliko mreža koje postoje, može se kazati da su se žene nastajale udružiti i okupiti oko određenih tema. Da nije bilo ženskog pokreta ne bismo imali zakon o ravnopravnosti spolova, zakon protiv nasilja u porodici i sl. On postoji ali njegove aktivnosti nisu kanalisane na najbolji način da bi se dobili najbolji rezultati. Na žalost, jer postoje veliki potencijali. Imamo stručnjakinja, žena koje su snažne i u teorijskom i u aktivističkom polju djelovanja, i sa takvim resursima može se mnogo više napraviti ako se takve snage kanališu u jedan pokret mada je to vrlo teško, to nije lako napraviti.“ Dr Zilka Spahić-Šiljak

Teoretičarke-aktivistkinje takođe ukazuju da je feminizam i dalje sporan pojam u BiH, i da mnoge žene odbijaju da se tako deklarišu. To je po prof. Jasni Bakšić-Muftić posledica komunističkog eha kada je feminizam bio smatran delom buržuaske ideologije odn. tradicionalne svesti koja je paralelno ustrajavala i koja želi da se zna ko je ko. Zanimljivo je da brojne organizacije i aktivistkinje same odbijaju da se tako deklarišu:

„I ženske organizacije imaju potrebu da se ograde od feminizma. Razlog za to je nedovoljno poznavanje ideje feminizma, pokreta feminističkog jer vladaju stereotipi da su feministkinje. isfrustrirane, one koje leče ženske komplekse na taj način. Feminizam se kod nas razume kao ženska frustracija ili kao borba protiv muškaraca ili se izjednačava sa queer pokretom. Feminizam stoga ostaje ograničen na akademske krugove...“ Prof. dr Jasna Bakšić-Muftić

Na tu činjenicu referira i dr Zilka Spahić-Šiljak, ističući pri tom da, iako se tako formalno ne deklarišu, aktivistkinje i ženske organizacije deluju na feministički način:

„Ženske organizacije jesu feminističke ali im nije prioritet da okupljaju feministkinje. Ali po onome šta rade, kakvi su im stavovi, za šta se zalažu, mogu se svrstati u različite forme feminizama, koji deluju uvijek u množini: od liberalnih, socijalističkih, radikalnih, do feminizama etike brige i pravde.“ Dr Zilka Spahić-Šiljak

Nijanse i prelazi u analizi i oceni ukazuju na složenost teme i problema koji izmiče preciznim kvantifikacijama i sistematičnim analizama. Ženski aktivizam nastaje u brojnim pukotinama naše nedovršene modernosti a koje se često pokušavaju lečiti mehanizmima društvene retraditionalizacije. Rat je prekinuo put u već drugde viđenu tranziciju, obrušio se na žene ali ih podstakao da grade vlastite strategije otpora. Postratna tranzicija zamagljuje ali i podstiče sećanja na ono što je bilo, a upliv međunarodnog faktora koji je u BiH daleko izraženiji nego u drugim tzv. tranzicijskim zemljama ove protivrečnosti nekad uslošnjava, a nekad nasilno briše. Iz tih razloga ženski pokret u BiH ne može da ispliva iznad površine i postane prepoznatljiv pokret,

no uprkos tome on je okupio kreativne potencijale bh. društva. Ono što je svakako zanimljivo je da nema nekog značajnog raskoraka u razmišljanjima intervjuisanih aktivistkinja i teoretičarki, što ukazuje da bh. akademski feminizam i nije toliko udaljen od prakse i realnosti aktivizma kao što se nekad ishitreno zaključuje. To je svakako posledica i činjenice da većina ovdašnjih teoretičarki i istraživačica nisu „čiste“ teoretičarke i istraživačice, već je njihov naučni rad oplemenjen aktivističkim delovanjima i praktičkim angažmanom.

7.7 Rezultati analize sadržaja vebstranica ženskih grupa

7.7.1 Između „nvoizacije“...

Kao što je ukazano u teorijsko-metodološkom delu, za potvrđivanje odn. odbacivanje hipoteza sproveli smo i kvantitativno-kvalitativnu analizu sadržaja vebstranica. Ovakav pristup je opravdan s obzirom na činjenicu da se ženski aktivizam u svim tranzicijskim zemljama, uključujući i BiH, manifestuje kroz rad u NVO-ima, koji deluju kao zatvoreni, profesionalizovani i međusobno povezani koncentrični krugovi⁶⁶⁸. Ovakav način delovanja i funkcionisanja ne podstiče participaciju žena koje se nalaze izvan ovih krugova, ali ipak otvara mogućnosti kreiranja diskurzivnih ženskih prostora koji imaju i neke kontrakturne osobine. A savremene demokratije se, ako se poslužimo modelom koji je ponudio Habermas, ogledaju i u osvajanju novih diskurzivnih prostora u kojima se artikulišu pitanja nevidljiva u klasičnom političkom delovanju i uobičajenim oblicima političke participacije. Internet komunikacija kao takva, zbog svoje ekonomičnosti i dostupnosti sigurno doprinosi bržoj i većoj cirkulaciji ideja, lakšem i učinkovitijem kreiranju ovakvih diskurzivnih prostora.

Varijable u prvoj hipotezi smo merili na osnovu sledećih indikatora: da li je na vebstranicama navedenih grupa akcenat na vlastitoj organizaciji, da li se pominju druge grupe, koliko puta i na koji način, da li je akcenat na donatorima/kama u odnosu na druge grupe, da li se pominje ženski pokret, i da li se šire elaborira pojam, značaj i

⁶⁶⁸ E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future. Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 43

dometi pokreta, i širina okvira i načina delovanja grupe⁶⁶⁹. Varijable u drugoj hipotezi smo merili na osnovu analize misije i ciljeva organizacije- okrenutosti povećanom učešću žena u politici, aktivnosti koje su u tu svrhu sprovode i u kojoj meri, i prisutne percepcije delovanja žena u politici na relaciji formalna politika/civilno društvo. Varijable u trećoj hipotezi smo merili na osnovu samodefinicije grupe- da li grupa sebe deklarativno vidi kao feminističku ili ne, da li se koristi rodno senzitivni jezik, da li se na sajtu postavljaju sadržaji iz feminističke literature i da li se ista objavljuje. Na osnovu ovih pitanja izvršili smo numeraciju jedinica unosa podataka u program SPSS, služeći se ordinalnom skalom, a o čemu je bilo reči u uvodnom poglavlju koje se tiče teorijsko-metodološkog dela disertacije.

Pominjanje drugih grupa, isticanje važnosti sestrinstva i solidarnosti je jedan od indikatora pokreta, jer ako je grupa okrenuta isključivo sebi onda je usmerena na vlastito preživljavanje i često doživljava druge grupe kao konkurentne za dobijanje projektnih sredstava. U tim okolnostima se i eventualne zajedničke aktivnosti (npr. u brojnim kampanjama u BiH pred izbore) percipiraju kao sredstvo za dobijanje sredstava, a sam zajednički aktivizam dobija sekundaran, propratni značaj.

Tabela br. 7.1: Da li je akcenat na vlastitoj grupi?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da, uglavnom	5	23,8	23,8	23,8
Da, u potpunosti	16	76,2	76,2	100,0
	21	100,0	100,0	

Iz navedene tabele vidimo da je u 76,2% slučajeva na analiziranim vebstranicama akcenat na vlastitoj grupi, u 23,8% slučajeva uglavnom, a u ni jednom slučaju nismo dobili odgovor „ne“. To ukazuje da na navedenim stranicama centralni

⁶⁶⁹ Budući da društveni pokreti predstavljaju širu komunikacionu zajednicu u kojoj je akcenat na saradnji i antihijerarhiji, smatramo da je od važnosti da li u grupi dominiraju menadžerske tehnokratske dimenzije i način rada ili pak se radi o širem obliku delovanja koji se ne može svesti na tehnokratsko bavljenje partikularnim pitanjima. Ovakva širina angažmana je bila prisutna i u klasičnom i novom pokretu. Naime, klasični pokret se bavio ne samo marginalizacijom žena u društvu i javnoj sveri, već i čitavim nizom pitanja kao što su rasizam, siromaštvo itd. Alternativni pokret je artikulisao brojna pitanja koja se nisu smatrala „političkim“ u okvirima kapitalističke liberalne demokratije i društvima koja su sebe nazivala socijalističkim, na šta najbolje ukazuje moto pokreta „Lično je političko“.

fokus diskursa i delovanja predstavlja vlastita grupa, a sajt služi za promovisanje vlastitog delovanja.

Kao drugi indikator nam je poslužilo pitanje da li se na pojedinom sajtu pominju druge ženske grupe, ne bi li se uvidelo u kojoj meri grupe iskoračuju iz gore utvrđenog modela. Tu smo dobili sledeće rezultate:

Tabela br. 7.2: Da li se prikazuju druge grupe na vebstranici?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	20	95,2	95,2	95,2
Ne	1	4,8	4,8	100,0
Total	21	100,0	100,0	

Iz navedene tabele vidimo da se druge grupe pominju u 95,2% slučajeva. Međutim, ovo gotovo stoprocentno puko navođenje drugih grupa nije dovoljan pokazatelj budući da je važno uočiti razliku između načina na koje se druge grupe prikazuju i predstavljaju. Stoga smo u trećem indikatoru postavljali pitanje na koji način se navode druge grupe i ustanovili četiri moguća odgovora: nikako, šturo, srednjeg intenziteta i sadržaja, i visokog intenziteta i sadržaja. Tu smo dobili sledeće podatke:

Tabela br. 7.3: Na koji način se prikazuju druge grupe na pojedinoj vebstranici?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Nikako	1	4,8	4,8	4,8
Šturo	16	76,2	76,2	81,0
Srednjeg intenz. i sadržaja	4	19,0	19,0	100,0
Ukupno	21	100,0	100,0	

U 76,2% slučajeva je dobijen odgovor „jedva“, u 19% slučajeva odgovor „srednjeg intenziteta i sadržaja“, a u 4,8% slučajeva „nikako“. Nijednom nismo dobili odgovor „šireg intenziteta i sadržaja“. Podaci ukazuju da dominira šturo, sporedno navođenje koje, kad se šire analizira sadržaj samog teksta, zapravo propraća vlastite aktivnosti te ima latentnu funkciju potvrđivanja vlastitog iskustva i angažmana.

Sledeći indikator nam je bio prisutnost donatora/ki u odnosu na druge grupe. Tu smo dobili sledeće rezultate:

Tabela br. 7.4. Da li je akcenat na donatorima/kama u odnosu na druge ženske grupe?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	13	61,9	61,9	61,9
Izbalansirano	8	38,1	38,1	100,0
Ukupno	21	100,00	100,00	

Kao što se vidi iz tabele frekvencija, u 61,9% slučajeva dobili smo odgovor „da“, a u 38,1% da su donatori/ke i druge grupe prikazane u približno jednakoj meri odn. izbalansirano, a nijednom nije dobijen odgovor „ne“, iz čega možemo zaključiti da u većini slučajeva dominira akcenat na donatorima/kama. To je značajan indikator „nvoizacije“ pokreta budući da se grupa fokusira na projektne aktivnosti koje može ostvariti samo uz donatorsku podršku.

Sledeći indikator nam je bio (ne)artikulacija ženskog pokreta na vebstranicama. Tu smo postavili pitanje da li se uopšte pominje ženski pokret i potom da li se šire elaborira i naglašava značaj posvećenosti pokretu. Dobijene su sledeće frekvencije:

Tabela br. 7.5. Da li se pominje ženski pokret na vebstranici?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	3	14,3	14,3	14,3
Ne	18	85,7	85,7	100,0
	21	100,0	100,0	

Tabela br. 7.6. Da li se šire analizira pojam i značaj ženskog pokreta na vebstranici?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	3	14,3	14,3	14,3
Ne	18	85,7	85,7	100,0
	21	100,0	100,0	

Iz navedenih rezultata vidimo da se ženski pokret pominje odn. šire analizira samo u 14,3% slučajeva (na tri vebstranice). Ovo je značajan indikator nedovoljne

posvećenosti ženskom pokretu u celini usled „nvoizacije“ koja je potvrđena i u merenju prethodnih indikatora.

Poslednji indikator smo odredili kao širinu i raznovrsnost okvira delovanja, budući da pokret pretpostavlja svojevrstan diverzitet i ne može se svesti na tehnokratsko administriranje odn. rešavanje određenog partikularnog problema⁶⁷⁰. Ženski pokret i klasični i novi je obilovao ekspresivnim diverzitetom i šarolikim oblicima aktivnosti. Tu smo dobili sledeće rezultate:

Tabela br. 7.7. Da li grupa praktikuje širi i raznovrsniji okvir aktivizma?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	4	19,0	19,0	19,0
Ne	17	81,0	81,0	100,0
Ukupno	21	100,0	100,0	

Kao što se iz priloženih rezultata vidi, u 19% slučajeva (konkretno u slučaju četiri ženske grupe) je reč o širem angažmanu te se može zaključiti da i ovde nismo dobili rezultate koji bi išli u prilog da je reč o delovanju karakterističnom za ženski pokret.

Da bismo dobili što relevantnije pokazatelje, i ukazali na kontekst u kom se ovakva okrenutost prema sebi, odn. donatorima/kama gradi kroz diskurs i na (ne)artikulaciju svesti o važnosti ženskog pokreta, sproveli smo i kvalitativnu analizu sadržaja vebstranica navedenih grupa.

Kao što se vidi u tabeli frekvencija br. 3, na četiri vebstranice, i to stranicama „Fondacija CURE“, „Žene ženama“, „Lara“ Bijeljina i „Helsinški paralement građana Banja Luka“ radi se o širem diskursu u kojima se daje prikaz drugih ženskih grupa, njihovog aktivizma, i veća je pažnja posvećena pokretu uopšte, a na stranici „Lara“ su uz to objavljeni intervjui sa ženama pojedinkama iz drugih grupa. Iz tog razoga potrebno je uporediti njihov diskurs sa ostalim grupama i videti na koji način je reč o drugačijem kvalitetu u odnosu na dobijeni kvantitet.

Kada je reč o „Fondaciji CURE“ možemo reći da se radi o prilično sadržajnom i raznovrsnom sajtu koji ne daje prikaz samo vlastitih pojedinih aktivnosti već i različitih informacija i sadržaja u okviru šire opisane strategije i ciljeva delovanja. Feministički

⁶⁷⁰ Npr. u zapadnim zemljama je identifikovano da se isti ljudi aktiviraju u različitim aktivnostima i pokretima i da ovaj raznovrstan angažman doprinosi razvoju i diverzitetu različitih društvenih pokreta.

aktivizam se shvata široko, kao nova društvena paradigma i senzibilitet kojeg treba razvijati na svim nivoima i sferama društva. Potrebno je još jednom istaći da se na sajtu naglašava važnost oživljavanja ženskog pokreta i da je to prvi članak u okviru naslova *Inicijative* a koji zauzima vidljivo mesto na portalu. Pored navedenog programa i direktorijuma ženskih grupa, i u opisu ostalih aktivnosti se često ističe misija aktivizma na svim nivoima i u saradnji sa aktivistkinjama širom sveta. Poruke koje se šalju su posveti se, deluj, zahtevaj, sve i svi smo odgovorne, i ističu se principi umrežavanja i solidarnosti. Tako npr. u kampanji protiv rodno uslovljenog nasilja stoji „Svi/e imamo odgovornost da se rodno uslovljeno nasilje zaustavi i to možemo postići radeći zajedno kao žene, djevojke i djevojčice, muškarci, dečki i dječaci, individue svih generacija, religija, zanimanja, seksualne orijentacije, sposobnosti, političkih uvjerenja, i društveno-ekonomskih profila“. Na istoj strani se nalaze i brojni linkovi sa sadržajima posvećenim ovoj temi, u kojima se daju glasovi brojnih grupa sa svih kontinenata, regiona i BiH i razvija živa komunikacija s ciljem razmene iskustava i strategija. Dinamičnost opisanih aktivnosti u kojima je naglasak na solidarnosti i saradnji ima za cilj da istu podstakne i razvije. Grupe i pojedinke se podstiču na aktivizam, saradnju i razmenu informacija, ideja, iskustva i prepreka sa kojima se susreću. Daju se uputstva za delovanje, pisanje proglašenja i brojni statistički podaci koji mogu pomoći raznim grupama i aktivistkinjama u pisanju proglašenja i organizovanju vlastitih kampanja⁶⁷¹.

Analizirajući vebstranicu organizacije „Žene ženama“ smo takođe uvideli da postoji određeni stepen prisutnosti drugih ženskih grupa. U delu portala „O nama“ ističe se važnost saradnje i solidarnosti različitih ženskih grupa i navode ženske grupe sa kojima se radilo i saradivalo kao i različite mreže kojima ova grupa pripada⁶⁷². Jedan poseban projekat je posvećen „Osnaživanju žena i ženskih organizacija“⁶⁷³. Projekat se opisuje kao program koji je „nastao iz potrebe za vizijom i strategijom predanosti ženama i ženskim organizacijama u BiH. Proces razvoja programa započeo je sredinom 1997. godine i svake godine se svojim aktivnostima prilagođava kontekstu BiH i

⁶⁷¹ Videti: <http://www.fondacijacure.org/wp-content/uploads/2009/11/Kalendar-aktivnosti-Kampanja-16-dana-aktivizma-protiv-rodnog-nasilja-u-BiH-2009.pdf>

⁶⁷² Videti:
http://www.zenezenama.org/zene/index.php?option=com_content&view=article&id=48&Itemid=11&lang=en

⁶⁷³ Videti:
http://www.zenezenama.org/zene/index.php?option=com_content&view=article&id=54%3Aene-i-enske-organizacije-u-bih&catid=35%3Aosnazivanjezena&Itemid=100&lang=en

komplementarni je okvir dugoročne razvojne strategije „Žene Ženama“ za jačanje kapaciteta žena i ženskih nevladinih organizacija. Projekat „Žene i ženske organizacije u BiH“ usmjerava pažnju na praktične potrebe žena i podstiče žensku raznovrsnost u tri područja djelovanja: izgradnje kapaciteta organizacije, nenasilne komunikacije i zagovaračkog građanskog procesa. Dva su pristupa u radu: osobni (znanje, iskustvo i kreativnost) i javni pristup (reagiranjem na političke i društvene pojave koje utiču na život žena). Na taj način se otvaraju mogućnosti za razvoj ženskog analitičkog mišljenja, samopouzdanja i inicijative...“.⁶⁷⁴ U daljem opisu projekta se navode razne grupe koje su učestovale u projektu, naročito nove i iz manjih sredina u kojima pojedinke iz ovih grupa navode da su stekle značajno iskustvo, svest o solidarnosti i veliku podršku „Žene ženama“ u pokretanju vlastitih aktivnosti... U drugom jednom projektu „Žene u izgradnji mira- pomirenje u lokalnoj zajednici“ ističe se važnost učešća žena i brojnih marginalnih grupa radi podsticaja građanskog učešća u procesima izgradnje mira. Navodi se da grupa ima stalne kontakte sa drugim NVOima i ženskim grupama što je tokom prošlih godina dalo primijetan doprinos promociji mira, pravde i uzajamnog poštivanja⁶⁷⁵. Naglašava se važnost postojanje mreže, npr. „Od 1996. godine ženske mreže su se svojim aktivnostima (istraživanja, edukacije, zagovaranja i lobiranja) suprostavljale svim oblicima diskriminacije žena, djevojaka i djevojčica i pružale podršku promociji ženskih ljudskih prava“⁶⁷⁶. Međutim, osim u dva navedena projekta u ostalim opisanim aktivnostima je akcenat na vlastitom postignuću a u godišnjim izveštajima u kojima su prikazani narativni i finansijski izveštaji ostale grupe koje su sarađivale se navode samo taksativno.

Na vebstranici „Lara“, Bijeljina ostale grupe su takođe prisutne u većoj meri, s tim što „Lara“ ima dve stranice: „Lara ženski arhivski centar“ i „Lara online ženski forum“. Iz samog naziva se vidi da je na drugom sajtu prisutna veća raznovrsnost sadržaja kao i veća posvećenost pitanjima drugih grupa i ženi uopšte. Na prvoj stranici druge grupe se navode u sklopu saradnje u projektu 16. dana aktivizma i ključnih datuma koji su obeležili feministički aktivizam. Takođe, daju se informacije o ženama BiH koje su prisutne u javnoj sferi i koje su dale značajan doprinos promociji ženskog

⁶⁷⁴ Ibid.

⁶⁷⁵ Videti:

http://www.zenezenama.org/zene/index.php?option=com_content&view=article&id=55%3Aene-u-izgradnji-mira-pomirenje-u-lokalnoj-zajednici-&catid=35%3Aosnazivanjezena&Itemid=100&lang=en

⁶⁷⁶ Ibid.

aktivizma. Na forumu koji ima bogatiji i raznovrsniji sadržaj (23 tema), druge su grupe prisutnije ali je naglasak na ženama pojedinkama bilo političkim bilo aktivistkinjama u civilnom društvu. Druge grupe se ne pominju na ovoj stranici osim u navedenim intervjuima. Neke pojedinke su svakako članice različitih grupa ali to se mahom ne navodi ili pak u sporednom planu, budući da obično pojedinke navode određeni stav o generalnom društvenom problemu npr. nasilju nad ženama, marginalizaciji u politici i sl., a manje o aktivnostima vlastite grupe. Verovatno je jedan od uzroka i činjenica da se kroz ovakvu individualističku prizmu- *her story* na simboličan ali i vrlo konkretan način može prikazati i opisati neki generalni cilj i strategija. Daju se prikazi postignuća pojednih žena mirotvorki, književnica, naučnica, političarki te se ovakav uklon može definisati kao liberalan-individualistički. Kroz različite delove portala se daju prikazi ovakvih individualističkih priča, npr. intervju. U arhivi za period od 2004-2007 postoji i rubrika pod nazivom ženski pokret, gde se daju intervjui sa različitim aktivistkinjama koje govore o vlastitom angažmanu i iskustvu⁶⁷⁷. Ove grupe se pominju u ovom delu portala relativno često ali je to prilično malo u srazmernom smislu sa raznovrsnošću sajta i brojem članaka kojih je prilično dosta budući da sajt Lare služi i kao svojevrsan portal ženskog aktivizma generalno. Iz tih razloga kvantitativni pokazatelji nisu dovoljni jer iako se relativno često elaborira pokret i druge grupe, akcenat je na istaknutim pojedinkama a ne na kolektivu i zajedničkom delovanju.

Na stranici „Helsinškog parlamenta građana Banja Luka“⁶⁷⁸ se takođe pominju druge grupe u sklopu brojnih i zajedničkih aktivnosti koje je ova NVO sprovela. Aktivnosti Helsinškog parlamenta su raznovrsne, i u njima se ističe važnost saradnje sa drugim grupama kao i medijima, vladinim institucijama itd. Upkos tome, budući da je akcenat na prikazu vlastitih aktivnosti i borbi, i ovo navođenje ima više propratnu funkciju. Ipak, budući da kroz čitav portal provejava duh aktivizma i važnosti delovanja u različitim sferama i različitim pitanjima- što je jedan od indikatora pokreta, smatramo da ovo navođenje drugih grupa ipak nije ograničenog karaktera. Druge grupe se navode u sklopu široko opisanih aktivnosti i bogatih sadržaja, no potrebno je istaći da se sam pokret ne pominje.

Prikaze drugih grupa smo stavili u kategoriju „jedva“. S obzirom da tu postoje značajne sličnosti, navešćemo samo neke primere radi ilustracije. Npr. na vebstranici

⁶⁷⁷ Videti: <http://www.zenskiforum.com/lara-online-2004-2007/75.lara>

⁶⁷⁸ Videti: <http://www.hcabl.org/>

„Centar za pravnu pomoć ženama Zenica“⁶⁷⁹ se pominju generalno druge grupe- u ciljevima organizacije se pominje važnost mreže radi efikasnije zaštite ženskih ljudskih prava i saradnje sa vladinim i nevladinim organizacijama koje se bave pitanjima žena. U opisu projekata i seminara se navodi generalno da su u tome učestvovala i druge ženske grupe. Tako npr. u okviru kampanje 16. dana aktivizma navodi se učešće brojnih grupa ali bez konkretnog imenovanja. Iza opisa projekta velikim boldovanim slovima se navode donatori, u najčešćem slučaju švedska ženska fondacija „Kvinna Till Kvinna“. Takođe u tekstu o konferenciji *Ravnopravnost spolova- pogled u budućnost*, stoji da su učestvovala ženske NVO i predstavnice vlasti, ali se ni same grupe ni sama aktivnost dalje ne elaboriraju. Na stranici „Medica Zenica“⁶⁸⁰ se pominje članstvo u mrežama i ne pominju se druge grupe, osim u prilogu koji se tiče prekogranične saradnje u sprečavanju nasilja u porodici, pri čemu se saraduje sa Autonomnim ženskim pokretom Beograd i Centrom za žrtve nasilja ROSA, Zagreb, a podršku se dale Udružene žene Banja Luke i Centar za pravnu pomoć ženama Zenica. Međutim, navođenje ovih grupa je samo nominalno. U opisu aktivnosti je naglasak na vlastitom angažmanu u aktivnostima na pružanju psihološke i medicinske pomoći žrtvama nasilja. Vebstranica „Prijateljice Tuzla“ na sličan način prikazuje odn. ne prikazuje druge grupe, i ovde se generalno navodi važnost njihovog formiranja i osnaživanja, ženske grupe se pominju mestimično ali bez konkretnog imenovanja, osim kada je reč o osnivanju vlastitih podružnica u selima. Na stranici „Žene BiH“ se navode samo nominalno grupe koje su potpisale protokol „Pomoć žrtvama nasilja u hercegovačko-neretvanskom“ kantonu a i na preostalim vebstranicama je takođe reč o takvom, nominalnom navođenju drugih grupa. Na početku stranice „Vive žene“ stoji kao moto misao Margaret Mid:

Ne sumnjaj da mala grupa pametnih i predanih može promjeniti svijet.

*Samo takve grupe su ga i mijenjale*⁶⁸¹.

Ova misao je očigledno jedan od orijentira ove male grupe, koja se vlastitom posvećenošću i predanošću bori za značajne ciljeve. Uz veliki oprez možemo reći da je takav diskurs i oblik angažmana prisutan i kod drugih grupa i uopšte čitavog civilnog društva čiji su dometi ograničenog karaktera usled „nvoizacije“ građanskih inicijativa.

⁶⁷⁹ Videti: <http://www.cenppz.org.ba/index.php/bs/>

⁶⁸⁰ Videti: <http://www.medicazenica.org/>

⁶⁸¹ Videti: <http://www.vivezene.ba/>

Oprez je, kada je reč o ženskim grupama više nego potreban u izvođenju ovih zaključka budući da se grupe koje su više okrenute sebi fokusiraju na pitanja psiho-socijalne pomoći ženama žrtvama nasilja na šta ćemo se osvrnuti u zaključku analize.

Kada je reč o odnosima prema donatorima/kama navešćemo nekoliko primera koji najbolje ilustruju dobijene kvantitativne podatke. Npr. na vebstranici „Udružene žene, Banja Luka“ postoji galerija sa fotografijama na kojima je prikazana vlastita grupa kako obavlja određene projektne aktivnosti odn. susreće se sa predstavnicama švedske fondacije Kwina till kwina⁶⁸². Ovi susreti su u malim grupama i izolacionističkoj atmosferi. Na stranici „Centar za pravnu pomoć ženama Zenica“ gde se kao što smo gore analizirali ostale grupe navode samo generalno, akcenat na donatorima/kama se da prikazati na vizuelan način, u opisu aktivnosti npr.:

ŽENE U PREDIZBORNOJ KAMPANJI



Obzirom da žene čine od polovine biračkog tijela, i da su generalno nezainteresovane za izbore, u augustu i septembru 2006, „Centar za pravnu pomoć ženama“ Zenica je realizirao projekat „Žene u predizbornoj kampanji“. Cilj projekta je bio podizanje svijesti o važnosti učešća žena u političkom i javnom životu, povećanje vidljivosti ženskih pitanja u toku predizborne kampanje i animiranje žena da informirano glasaju. U okviru projekta su organizovane radionice i provedena informativna kampanja u općinama Zenica, Tešanj, Žepče i Kakanj.

Projekat je podržan i finansiran od strane švedske organizacije KVINNA TILL KVINNA.⁶⁸³

Iz same veličine fonta- opis aktivnosti slovima Tahoma 8,5 a navođenje donatorki slovima Tahoma 12 se može videti razlika u akcentuaciji.

⁶⁸² Videti:

http://www.unitedwomenbl.org/index.php?option=com_content&view=article&id=11&Itemid=13&lang=en

⁶⁸³ Videti: <http://www.cenppz.org.ba/index.php/bs/aktivnosti?start=12>

Na stranici „Snaga žene Tuzla“ a na kojoj se druge grupe navode samo generalno, bez konkretnog imenovanja jedina grupa koja je imenovana je „Vive“ iz Dortmunda, koja je takođe i inicijator nastanka ove grupe⁶⁸⁴. Naime, mnoge grupe su u ratnom i poratnom periodu nastale na osnovu inicijative sa strane i iz interesa stranih donatora kojima su u proširivanju polja rada bile potrebne lokalne partnerske grupe i organizacije. To je svakako jedna od problematičnih aspekata civilnog društva u BiH na šta smo ukazali ranije, a što kao jednu od posledica ima već pomenutu i opisanu „nvoizaciju“ civilnog društva. Na vebstranici „Inicijativa žena“ se takođe navodi da je osnovana od strane UNHCR-a, i da se njeni projekti realizuju pod pokroviteljstvom međunarodnih krovnih institucija kao UNHCR-ovih implementing partnera. Uprkos činjenici da učešće stranih organizacija u nastanku raznih grupa i NVO-a nije *per se* negativno budući da u savremenom društvu postoje jasne tendencije koje govore u prilog nastanka globalnog civilnog društva, i da saradnja, komunikacija i delovanje lako prelaze granice nacionalnih država, činjenica da formiranje određene grupe nije nastalo usled *grassroots* inicijative, na duže staze sputava dalji razvoj civilnog društva i amortizuje kritički potencijal građanske sfere koja je na ovim prostorima tek u povoju.

Kada je reč o svesti o značaju ženskog pokreta i artikulaciji istog, on se navodi i šire elaborira samo na tri vebstranice i to: „Fondacija CURE“, „Lara“ i „Žene ženama“. „Fondacija CURE“ je pokrenula već pomenuti projekat „Oživljavanje ženskog pokreta u BiH“ i sprovela adekvatno istraživanje, koje je pokazalo da većina grupa smatra da ovakav pokret ne postoji ili pak postoji samo u povoju, i više kao tzv. „neformalni pokret“, što možda ukazuje da sam pojam pokreta njima samima nije dovoljno jasan budući da društveni pokreti ne predstavljaju formalizovani oblik javnog delovanja, i da je to njegova *differentia specifica* u odnosu na političke organizacije kao što su partije odn. interesne grupe. Na pitanje o potrebama ženskih grupa odgovori su bilo fokusirani na ženska ljudska prava (47,4%), ekonomsko osnaživanje žena (53,5%), edukaciju i osnaživanje mladih žena (38,3%), i psiho-socijalnu pomoć ženama (30,3%). Identifikuju se takođe potrebe organizacije i identifikovana je težnja ka njenom boljom tehničkom opremljenošću i finansijskom nezavisnošću iz čega se vidi da pitanje samog

⁶⁸⁴ Videti: <http://www.snagazene.org/>

pokreta i ženske mreže (a što je bilo među ponuđenim odgovorima) ne zauzima centralni fokus pažnje⁶⁸⁵.

Na stranici „Fondacije CURE“, brojne aktivnosti se vide kao povod okupljanja ženskog pokreta, i uopšte je izražena vera u otvorenu i uspešnu saradnju svih organizacija, grupa i pojedinaca/ki koji teže pozitivnim promenama u BiH i svetu. „Cure“ su organizovale i različite oblike radionica i edukacija za predstavnike ženskih grupa i kampanje u kojima je naglasak na omoćavanju ženskog organizovanja i aktivizma. Cure svoj angažman grade i kroz specifični performans- npr. organizaciju umetničkih festivala (*Pitchwise*- festival ženske umetnosti). Ovakva jedna ekspresivna dimenzija se razvija kroz edukacije u formi radionica gde učesnice kroz performans i u podsticajnom, interaktivnom okruženju obrađuju teme važne za, kako se navodi, globalni feministički pokret. Svoju posvećenost pokretu „Cure“ izražavaju i na slikovit način:



Ilustracija 7.1. „Pridruži se pokretu za oslobođenje žena“

Izvor: „Fondacija CURE“ (preuzeto 19.01.2011, sa:
http://www.fondacijacure.org/index.php?do=article&article_id=147)

⁶⁸⁵ Videti: http://www.fondacijacure.org/index.php?do=article&article_id=4

Na sličan način se argumentuje i na stranici „Žene ženama“, gde se kao ideja vodilja navode rad ka ženskom pokretu i feminizam. Selma Hadžihalilović jedna od suosnivačica ističe da ova grupa deluje u skladu sa feminističkim ciljevima solidarnosti i sestrinstva. Svi njihovi projekti se vode oko ideje jačanja ženskih grupa i njihove međusobne povezanosti, i to za njih predstavlja „kostur“ oko kojeg se organizuju druge aktivnosti. Naglasak je takođe na diverzitetu i delovanju u raznim sferama, putem podrške, obrazovanja, istraživanja, izdavaštva i javnog delovanja.

Na stranici „Lare“ se ženski pokret analizira kroz priču o ženama pojedinkama aktivnim u javnoj sferi- u formalnoj politici i civilnom društvu. Kao što smo već napomenuli pokret se elaborira kroz prizmu intervjua sa istaknutim pojedinkama od kojih se neke dotiču i teme ženskog pokreta. Npr., Nada Golubović, predsednica „Udružene žene Banja Luke“ navodi da se oduvek smatrala pripadnicom ženskog pokreta opisujući to angažmanom u različitim aktivnostima u kojima je fokus bio na osnaživanju žena u društvu. Neke naizgled „sitne“ aktivnosti, kao što je deljenje krava ženama na selima imaju veliki značaj budući da je, kada je videla negativne reakcije muškaraca tek shvatila veličinu ove akcije: „Mi smo tako upakovale projekat da **"prevarimo"** donatora, tek kasnije smo shvatile da je to zaista: da je žena koja ima svoju kravu ekonomski snažnija i građanski osveštenija. Kada smo otišle da dijelimo te krave, da žene potpišu ugovor i postanu i formalno vlasnice stoke, a muškarci se pobunili, e onda smo mi shvatile šta zaista radimo...“. Iz tih razloga i aktivnosti koje su naizgled manjeg značaja doprinose samoosvešćivanju i osnaživanju žena, no svakako ostaje pitanje u kojoj meri, direktno ili indirektno doprinose jačanju ženskog pokreta u BiH. Neki stavovi su možda manje optimistični, i to oni koji se direktno dotiču pitanja postojanja i dometa ženskog pokreta u BiH. Npr. Nina Zvizdić, predsednica Žene ženama u intervjuu za Laru navodi: „Moje mišljenje je da postoje ogromni ženski kapaciteti u BiH ali su oni potpuno razasuti i neiskorišteni. Da se mi susrećemo jedna sa drugom da bi se podržale u pojedinim aktivnostima, projektnim, a da još nikad nismo izgradile pristup u tome kako, na koji način, da analiziramo, kako su se naši životi promenili od 90-tih do sad. Mislim zašto, zato što ne postoji solidarnost i što mi još uvijek jedna drugu vidimo kao rivalku, tu je osnovni problem. To je ono što je ograničavajuće. I drugo, mi nismo dovoljno jasne, niti unutar svojih grupa niti izvan grupa, na svim tim nekim nivoima. Žene u BiH zašto već nisu prerasle u pokret, upravo

zbog toga što nismo jasne jedna drugoj. Još uvijek se dogodi da se ista stvar na 5 strana događa, umjesto da to sve ide jednim tokom. Da ja prosto vjerujem u ono što radi Lara i da je neupitno da Lara vjeruje u ono što radim ja. A to podrazumjeva napor i sa jedne i sa druge strane”. Zilka Spahić-Šiljak, islamska teologinja i feministkinja takođe ističe da ne postoji adekvatna, aktivna masa žena koja bi se okupila oko feminističkih ciljeva: “Za sada ima žena koje sa odobravanjem prihvataju to što radim, međutim nema žena koje će se aktivno priključiti. Možda ima 7-8 žena za koje mogu da kažem da su vjernice, osvještene i razmišljaju slično kao ja o ovim pitanjima, ali nemate jednu kritičnu masu koja bi to podržala i ponijela...”⁶⁸⁶

Uprkos priličnom broju ovakvih sadržajnih intervjua (njih ukupno 12) ovaj individualistički pristup sadrži ograničenja budući da nije dat adekvatan prostor dat samim grupama i pokretu gledanom kao celina. Pojedine žene se imenuju kao pripadnice ili pionirke pokreta, no kako je u intervjuima akcentat na vlastitom narativu i iskustvu, u kojima se prelamaju životne priče i sudbine iz socijalističkog, ratnog i posleratnog perioda teško ja uhvatiti zajedničku nit i poruku uprkos činjenici da su se sve ove priče našle u Larinoj rubrici ženski pokret.

Kada je reč o širini angažmana, delovanje Fondacije CURE ima navedeni diverzitet karakterističan za društvene pokrete. Brojne interaktivne radionice, prezentacije, performansi, istraživanja i aktivizam imaju u sebi duh onoga što je navođeno kao *specificum* ženskog pokreta. Kao što je navela Gizela Bok, novi ženski pokret je bio svesno eksentičan, u poeziji i prozi, rečima i slici na performativan način doprineo razgradnji patrijarhalnog sistema. Ovakav jedan diskurs i angažman se može naći samo na ovoj stranici koja obiluje različitim pričama i slikama, gde nije fokus na opisu vlastitih aktivnosti već na promociji ovakvog jednog novog senzibiliteta. Širi angažman smo našli i na stranici „Helsinškog parlamenta građana Banja Luke“ gde u fokusu nije samo zaštita ženskih prava već i položaj brojnih marginalnih grupa kao što su siromašni slojevi, romska populacija, nacionalne manjine, ljudi sa posebnim potrebama itd. Takođe „Viktorija 99“ neguje ovakav jedan pristup budući joj je fokus na ženama, mladima, ekološkim pitanjima i da se njenim korisnicima/ama smatraju svi

⁶⁸⁶ Dunja Pašalić, „Zilka Spahić-Šiljak, jedina teologinja islama u BiH koja je feministkinja“, preuzeto 12.11.2010, sa: <http://www.zenskiforum.com/zilka-spahic-siljak-jedina-teologinja-islama-u-bih-koja-je-feministk.lara>

stanovnici/e opštine Jajce iz koje je ova grupa. Ovo se može smatrati i kao rezultat činjenice da grupa nije isključivo ženska- npr. na pomenutoj stranici se čak i ne koristi rodno senzitivni jezik.

Treba još reći da su organizacije, kod kojih je prisutnija svest o važnosti pokreta i na čijim stranicama su druge grupe prisutne u značajnijoj meri nastale među prvima i da se na osnovu njihovog relativno bogatog iskustva u ženskom aktivizmu rodila svest o važnosti saradnje, sestrinstva i uzajamne podrške između različitih grupa. Takođe, to proizlazi iz činjenice njihovog dužeg delovanja- iza sebe imaju veliki broj aktivnosti a time i više prilika za zajedničko delovanje, umrežavanje i međusobno upoznavanje. Organizacije koje se bave psihološkom i socijalnom pomoći žrtvama nasilja su uglavnom okrenute svojim aktivnostima budući da rade sa malim grupama žena koje su doživele nasilje. Ova aktivnost je specifična, bolna i zahteva specifičan senzibilitet i veliku posvećenost te je logično da je i fokus na ženski pokret daleko manje odn. nimalo izrađen. One rade sa malim grupama žena koje su doživele nasilje. Tako npr. na stranici „Medica Zenica“ se detaljno opisuju ove aktivnosti pružanja podrške, koje zahtevaju ne samo veliki tim saradnica već su i dugoročnog karaktera. Koriste se različite aktivnosti i složene psihološke metode a mnoge grupe proširuju svoju delatnost i na pomoć deci što je takođe složen i zahtevan angažman. Kako navodi osnivačica „Medica Zenica“ u intervjuu za Laru, obezbeđeno je više od 100.000 različitih tretmana za različite korisnike/ce, a kroz brojne programe edukacije su prošli socijalni radnici, novinari, policajci, sudije, tužioci, naučni radnici itd.⁶⁸⁷ Ograničenost aktivizma je takođe posledica niskog stupnja građanske svesti, neaktivnosti i slabe artikulacije interesa samih žena u društvu. Npr. grupa „Viktorija99“ Jajce je npr. organizovala prvu konferenciju žena opština Jajce ali je odziv bio vrlo slab. To se vidi kao posledica patrijarhalnog sistema vrednovanja koji je prisutan i kod samih žena, kao i posledica nedovoljne informisanosti žena, pogotovo u ruralnim sredinama.

Na osnovu kvantitativne i kvalitativne analiza sadržaja vebstranica, kao i dubinskih intervjuova obavljenih sa istaknutim pojedinkama iz različitih ženskih grupa, možemo reći da je naša prva hipoteza potvrđena. Kao što i same žene i predstavnice ovih organizacija navode u istraživanju „Fondacije CURE“, u BiH se ne može, ili se

⁶⁸⁷ Marijana Senjak, Kandidatkinja nobelove nagrade za mir, preuzeto 11.11.2010., sa <http://www.zenskiforum.com/marijana-senjak-kandidatkinja-za-nobelovu-nagradu-za-mir.lara>

pak samo uslovno može govoriti o ženskom pokretu, a to je potvrdilo i ovo istraživanje. Nivo koordinacije i zajedničkog delovanja je slab a ne postoji dovoljna kritična masa u društvu koja bi pokretu obezbedila ona obeležja koja po Čarlsu Tiliju karakterišu pokret: *W-worthiness*, *U-unity*, *N-number*, *C- comittment*. Ovo se može tumačiti ne samo nezrelošću pokreta već i činjenicom da se mnoge ženske grupe bave onim problemima koje država nije adekvatno ili pak nikako rešila, pri čemu je naročito važan rad nekih grupa na psiho-socijalnoj podršci i ekonomskom osnaživanju. U situaciji kada jedna grupa kao što je npr. „Snaga žene Tuzla“ veliki deo svog angažmana posvećuje radu u malim grupama sa ženama koje su doživele strahovite ratne traume i izgubile svoje najbliže, teško se može očekivati ista posvećenost i u drugim aktivnostima, među kojima je i aktivnost na jačanju ženskog pokreta. Takođe, usled materijalne i finansijske deprivacije i sami websajtovi su ograničenog sadržaja i fokus je na vlastitom aktivizmu radi prepoznavanja značaja njihovog angažmana u javnosti i obezbeđivanja dalje donatorske podrške. Stoga se nedovoljna artikulisanost i posvećenost ženskom pokretu ne sme tumačiti nedostatkom svesti aktivistkinja- što ukazuju i sami intervjui u kojima su aktivistkinje ukazale na važnost daljeg jačanja i razvijanja posvećenosti pokretu, uprkos ograničenjima sa kojima se stalno susreću u svom aktivističkom radu.

7.7.2 ... i nerazjašnjenog odnosa prema feminizmu

Jedna od nedoumica, a koju smo i postavili kao istraživačko pitanje tiče se feminističke svesti bh. aktivistkinja: u kojoj je meri feministički identitet kao prizma pogleda na društveno-političku stvarnost i svojevrsna „paleta sa alatkama“ koja podstiče na određen angažman žena, od značaja za ženski pokret u BiH. U svesti ljudi je i dalje prisutan tzv. vrednosni prtljag iz nekadašnjeg sistema u kojem je feminizam percipiran negativno, a feministkinje se hvataju u koštac sa ovim nepovoljnim nasleđem i činjenicom da teorija robuje zapadnjačkim pretpostavkama. Npr. čuvena savremena feministkinja Džudit Batler je u intervjuu za „Alternativni ženski centar“ ukazala na povišen ton koji je dominirao tokom razgovora sa ženama iz Češke koje, kako navodi, nisu želele da sovjetski imperijalizam zamene američkim⁶⁸⁸. Iz tih razloga a na osnovu

⁶⁸⁸ Judith Butler, *Reći ću da sam žena politički i javno*, razgovarala Maja Uzelac, preuzeto sa: http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/saopstenja/razgovori/dzudit_batler.htm

uvida u drugu literaturu (što se i preporučuje u metodološkim priručnicima kada je reč o pravljenju nacrtu istraživanja) postavili smo pitanje u kojoj je meri feminizam teorijsko-praktični alat bh. aktivistkinja i na koji način one koriste odn. interpretiraju ovaj koncept.

Jedan od indikatora odnosa prema feminizmu je sam način na koji grupa samu sebe percipira odn. definiše, te smo za 21 postojeću vebstranicu analizirali koja se grupa definiše kao feministička, odn. navodi da ima feminističke ciljeve i strategije delovanja. Tu su dobijeni sledeći rezultati:

Tabela br. 7.8: Da li se grupa definiše kao feministička?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	4	19,0	19,9	19,0
Ne	17	81,0	81,0	100,0
Ukupno	21	100,0	100,0	

Kao što se iz tebele frekvencija br. vidi, samo 19% (ukupno četiri grupe) sebe vide kao feminističku, a 81% ne.

Drugi indikator nam je predstavljala učestalost korišćenja pojma feminizam ne samo u definiciji grupe već i u drugim tekstovima u kojima grupa govori o svojim i drugim aktivnostima i uopšte o ženskom aktivizmu. Ovo svojevrsno „provejavanje“ pojma feminizam kroz čitavu webstranicu je značajan indikator feminističke samopercepcije. Podaci se mogu videti u sledećoj tabeli frekvencija:

Tabela br. 7. 9: Koliko često se pominje feminizam na vebstranici?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Ne pominje se	13	61,9	61,9	61,9
Pominje se retko	6	28,6	28,6	90,5
Pominje se relativno često	1	4,8	4,8	95,2
Gotovo stalno	1	4,8	4,8	100,0
Ukupno	21	100,0	100,0	

Kao što se vidi iz tabele, feminizam se uglavnom ne koristi i to je karakteristično za 61,9% vebstranica, u 28,6% slučajeva pominje se retko, u 4,8% slučajeva se pominje

relativno često, a u isto toliko slučajeva gotovo stalno, sa pozitivnim i entuzijastičkim uklonom (u oba slučaja se radi samo o jednoj grupi).

Svoj feministički identitet i posvećenost grupe potvrđuju i izdavanjem feminističke literature, odn. ako nisu u mogućnosti zbog različitih ograničenja, navođenjem i opisivanjem drugde izdate feminističke literature. Tu smo dobili sledeće podatke:

Tabela br. 7. 10: Da li grupa izdaje feminističku literaturu?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	4	19,0	19,0	19,0
Ne	17	81,0	81,0	100,0
Ukupno	21	100,0	100,0	

Tabela br. 7.11: Da li se navodi drugde izdata feministička literatura?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	4	19,0	19,0	19,0
Ne	17	81,0	81,0	100,0
Ukupno	21	100,0	100,0	

Kao što se vidi iz ove dve tabele, u 19% slučajeva (odn. u slučaju četiri grupe) izdaje se feministička literatura odn. navodi drugde izdata feministička literatura. Kao što se može primetiti iz ove dve tabele, dobijene su identične frekvencije i kada pogledamo jedinice unosa podataka vidimo da se ovi identični podaci odnose na identične grupe. To znači da grupe koje izdaju feminističku literaturu navode i drugde izdatu što ukazuje da je kod njih izražen i veći stepen posvećenosti feminizmu. Oprezno možemo zaključiti da grupe koje ne izdaju ovakvu literaturu to ne čine (jedino) iz nedostataka resursa već i usled nedovoljne svesti i posvećenosti- u protivnom bi barem navodile na svojim stranicama drugde objavljenu literaturu.

Tabela br. 7.12: Da li se koristi rodno senzitivni jezik na vebstranici?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	6	28,6	28,6	28,6
Ne	11	52,4	52,4	81,0
Mestimično	4	19,0	19,0	100,0
Ukupno	21	100,0	100,0	

Sledeći značajan indikator feminističke svesti je i korišćenje rodno senzitivnog jezika. Na osnovu dobijenih frekvenci, rodno senzitivni jezik se koristi u 28,6% slučajeva, u 52,4% slučajeva se ne koristi, a u 19 % mestimično. To je takođe jedan od indikatora nedovoljne feminističke svesti budući da se kroz jezik i diskurs prenose odn. normiraju određeni vrednosni obrasci i modeli ponašanja. Feministkinje na ovim prostorima stoga ukazuju na važnost borbe za rodno senzitivni jezik budući da se iza navodno rodno neutralnih termina prikrivaju različiti oblici podređenosti žena.

Radi dalje elaboracije dobijenih podataka sproveli smo i dublju, kvalitativnu analizu sadržaja indikatora na osnovu kojih smo merili varijable u trećoj hipotezi. Kada je reč o samopercepciji grupe, određeni broj grupa sebe definiše kao udruženje građana- npr. Centar za pravnu pomoć ženama, Prijateljice (formirana od strane zaposlenih, korisnika i prijatelja međunarodne organizacije Amica), Ženski centar Trebinje, Udruženje žena Derventa. Druge organizacije se definišu kao nevladine nastale u cilju osnaživanja i unapređivanja položaja žene i sl., ne koristeći pak pojam feminizam odn. atribut feministički u vlastitom definisanju- npr. Ujedinjene žene Banja Luke, BiH inicijativa žena. Tri organizacije koje se eksplicitno definišu kao feminističke to elaboriraju na sledeći način: Fondacija CURE: „Već 2005. godine bile smo registrirane u feminističku aktivističku fondaciju pod nazivom CURE, a značenje ove riječi i na engleskom jeziku (lijek, iscjeljenje) usvajamo kao dio svog stava da **feminizam iscjeljuje i osnažuje individue, zajednice, društva...** Feministički aktivizam nam je omogućio prostor u kojem su žene preživjele, jake, neustrašive i sposobne, a žrtve su žene koje nisu preživjele ili su u procesu osnaživanja, iscjeljenja od nasilja koje im se dogodilo.“ Svoju posvećenost feminizmu CURE prikazuju i na ilustrativan način:



Ilustracija 7.2. „Kako biti veličanstvena feministkinja“

Izvor: Fondacija CURE, preuzeto 16.01.2011, sa:
http://www.fondacijacure.org/index.php?do=article&article_id=147

U slučaju grupe „Žene ženama“, na vebstranici stoji: „*Žene ženama* su samoorganizovana ženska grupa, bazirana na članstvu koja svojim djelovanjem u području ženskih ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, teži doprinjeti razvoju civilnog društva u Bosni i Hercegovini, pri čemu se koristi sledeća metodologija rada: Timski rad (participacija i odgovornost) i Feministički principi u kreiranju ciljeva i vrijednosti organizacije (dobar protok informacija, uvažavanje različitosti, dobra komunikacija, motivacija, dobrovoljnost, partnerstvo, solidarnost i transparentnost u radu i djelovanju)“. Na stranici grupe „Lara“ stoji da su feministički aktivizam i njegovo pospešivanje jedan od zadataka ove grupe⁶⁸⁹, ali se šire ne elaborira značenje i dublji smisao ovog cilja.

⁶⁸⁹ Videti: <http://www.zenskiforum.com/organizacija-zena.lara>

Na osnovu dobijenih podataka možemo zaključiti da aktivistkinje odn. grupe imaju ili ambivalentan odnos prema feminizmu ili pak nisu svesne mogućnosti koje se nalaze u okviru ovog koncepta za vlastito delovanje. Samo se na webstranici Fondacije CURE reč feminizam stalno koristi, sa pozitivnim i entuzijastičkim uklonom, na šarolik i performativan način.

7.7.3 Žene u političkom životu postdejtonske BiH- između formalnog i stvarnog učešća

U drugoj hipotezi našeg istraživanja pošli smo od sledeće pretpostavke: Žene se okreću angažmanu u civilnom društvu usled prepreka na koje nailaze u formalnim političkim institucijama. U prilog ove hipoteze nam može govoriti i podatak koji se često nalazi na webportalima, a to je da je učešće žena u civilnom društvu obrnuto proporcionalno njihovom učešću u zvaničnom politici. Odn. dok su muškarci nadzastupljeni u zvaničnoj politici, oni su podzastupljeni u sveri civilnih i građanskih inicijativa, i obratno. Slično ukazuju i dublje analize civilnog društva u BiH, npr. Edina Hodžića i Ane Maglajić, kao i profesora Ismeta Sejfiće. Kao indikator bi nam mogao poslužiti podatak o nastanku brojnih grupa posle prvih višestranačkih izbora na kojima su se žene suočile sa katastrofalnom podzastupljenošću u zvaničnim političkim institucijama i marginalizacijom u političkim strankama. Međutim, kako je rat prekinuo društveno-politički kontinuitet i kako su prve grupe nastale u ratu radi pružanja pomoći ženama žrtvama rata i ratnog nasilja, ovakav zaključak se ne može odmah izvesti.

Da bi dublje rasvetlili i objasnili ovi zanimljivi fenomeni, pored razgovora obavljenih sa predstavnicama ženske civilne scene obavili smo i kvantitativnu i kvalitativnu analizu sadržaja webstranica ženskih grupa, putem kojih one na najbrži, najjeftiniji i slikovitiji način vrše komunikaciju sa javnošću i unutar vlastitih mreža. Iako se često naizgled čini da su na internet stranicama uglavnom vrši presek vlastitih aktivnosti (što je bio i moj prvi površni utisak), kroz opis aktivnosti ali i druge tekstove provejavaju i stavovi o učešću žena u javnoj sferi i različiti oblici kritičke refleksije zvanične BiH političke scene, brojne prepreke sa kojima se žene suočavaju u političkom angažmanu, i antinomije i paradoksalnosti do kojih dovodi njihovo povećano učešće.

Kvantitativnu analizu sadržaja smo sproveli na osnovu sledećih indikatora (a koji su jedini bili mogući za ovde definisani kvantitavni tip analize s obzirom na sam sadržaj vebstranica): da li se u misiji i ciljevima organizacije prepoznaje važnost većeg/ravnopravnog učešćem žena u politici, da li se sprovode aktivnosti u tom pravcu, i u kojoj meri ove aktivnosti predstavljaju prioritet za grupu. Dobijeni su sledeći rezultati:

Tabela br. 7.14: Da li je povećano/ravnopravno učešće žena u politici u misiji/ciljevima organizacije?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	9	42,9	42,9	42,9
Ne	6	28,6	28,6	71,4
Da, indirektno	6	28,6	28,6	100,0
	21	100,0	100,0	

Kao što se iz dobijenih podataka vidi, u 42,9% analiziranih slučajeva radi se o prioritetu za grupu jer je navedeno u misiji/ciljevima organizacije, u 28,6% slučajeva se ne navodi u okviru misije/ciljeva, a u 28,6% se navodi indirektno. U kategoriju „da, indirektno“ smo svrstali one grupe na čijim portalima se u okviru misije i ciljeva organizacije navodi da teži poboljšanju položaja žene u društvu (kao što stoji npr. na vebstranici „Ženski centar“ Trebinje) odn. inkluziju žena u svim sferama društva (kao što stoji npr. na webstranici Žena BiH). Grupe koje smo takođe svrstali u ovu kategoriju ovu težnju izražavaju na možda eksplicitniji način: aktivno učešće žena u transformaciji društva („BiH inicijativa žena“) i jačanje uloge u BiH društvu („Alternative Kakanj“) ali smo i njih svrstali u ovu kategoriju budući da postoji razlika u odnosu na grupe koje se eksplicitno zalažu za političko učestovanje žena u demokratskim procesima („Helsinški parlament građana Banja Luke“) odn. za povećano učešće žene u telima odlučivanja („Centar za pravnu pomoć ženama“). Uprkos ovim nijansama koje možda nisu uvek neophodne da bi se dobili zaokruženi, sistematični podaci, možemo reći da se ukupno 71,5% grupa zalaže i bori za ravnopravno učešće žena u političkom životu što predstavlja skoro 2/3 ukupnog broja analiziranih vebstranica.

Sledeći indikator su nam predstavljale aktivnosti/projekti koje grupa sprovodi s ciljem povećanog učešća žena u politici. Dobijene su sledeće frekvencije:

Tabela br. 7. 15: Sprovode li se aktivnosti, u cilju povećanog/ravnopravnog učešća žena u politici?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da	10	47,6	47,6	47,6
Ne	11	52,4	52,4	100,0
Ukupno	21	100,0	100,0	

Kao što se vidi iz tabele br. 15, aktivnosti u tom smeru se sprovode u 47,6% slučajeva, dok se u 52,4% slučajeva ne sprovode, na osnovu čega možemo reći da se skoro u polovini slučajeva ženske grupe angažuju s ciljem povećanog/ravnopravnog učešća žena u političkom životu Bosne i Hercegovine.

Radi utvrđivanja veze između načelnog zalaganja za učešće žena u politici i konkretnih aktivnosti preuzetih u tom smeru ukrstili smo podatke za obe varijable i dobili tabelu krostabulacije (tabela br. 16). Na osnovu tabele se može zaključiti da samo jedna grupa koja te aktivnosti navodi u svojoj misiji i zadacima ne sprovodi nikakve aktivnosti koje bi poduprle njihove ciljeve, od grupa koje se indirektno za to zalažu dve sprovode a četiri ne sprovode takve aktivnosti, dok se grupe koje se ne zalažu za te ciljeve i ne bave navedenim aktivnostima.

Tabela br. 7. 16 (krostabulacija): Da li je povećano/ravnopravno učešće žena u politici u misiji/ciljevima organizacije? Sprovode li se aktivnosti, u cilju povećanog/ravnopravnog učešća žena u politici?

		Sprovode li se aktivnosti s ciljem povećanog učešća žena u politici		Ukupno
		da	Ne	
Da li je povećano/ravnopravno učešće žena u politici u misiji/ciljevima organizacije?	Da	8	1	9
	Ne	0	6	6
	Da, indirektno	2	4	6
	Ukupno	10	11	21

Na pitanje o prioritetu ovog problema za grupu dobijene su sledeće frekvencije:

Tabela br. 7.17: Ove aktivnosti su za grupu prioritet?

	Frekvencija	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Da, zajedno sa drugim aktivnostima	7	33,3	33,3	33,3
Ovo je za grupu sporedna aktivnosti	3	14,3	14,3	47,6
Ne sprovode se ove aktivnosti	11	52,4	52,4	100,0
Ukupno	21	100,0	100,0	

Kao što se vidi iz gornje tabele, u 33,3% slučajeva ovaj angažman predstavlja prioritet zajedno sa drugim aktivnostima, u 14,3% slučajeva reč je o za grupu sporednoj aktivnosti, a u 52,4% ove aktivnosti ne predstavljaju prioritet za ispitanu grupu. I ovde se radi o približno polovičnom interesu za ova pitanja ako uslovno integrišemo prva dva odgovora u jedan zajednički imenitelj. Kao i u slučaju analize prve pomoćne hipoteze, grupe koje se fokusiraju na psiho-socijalnu pomoć ženama manje tendiraju da angažman zarad većeg političkog učešća žena smatraju prioritetom. Kao što smo već naveli, aktivnosti na pružanju psihosocijalne pomoći zahtevaju veliku posvećenost i senzibilitet pa nedostatak interesa u ovoj oblasti možemo objasniti specifičnim, složenim angažmanom koji traži punu pažnju, a ne nedostatkom volje ili svesti o značaju ovog pitanja. Organizacije kao što su Seka, Snaga žene Tuzla, Vive Žene, a koje se bave psiho-socijalnom pomoći i savetovanjem ne sprovode ove aktivnosti. Izuzetak je Medica Zenica koja se angažovala u projektu „101 razlog zašto glasati za ženu“ pred izbore 2010. Kako ovaj projekat realizuje mreža ženskih NVOa ovde se zapravo radi u uključivanju u predizbornu aktivnost a ne njenom iniciranju.

Pored kvantitativne analize sproveli smo i kvalitativnu analizu sadržaja. Na većini stranica koje se bave ovim pitanjima se navodi da je do povećanja učešća žena u politici došlo posle angažmana ženskih grupa uz podršku međunarodne zajednice u

posleratnom periodu. Naime, na drugim posleratnim izborima uveden je sistem izbornih kvota, po kojem se podzastupljeni pol (a to su dosad uvek bile žene) morao naći na izbornim listama bar 30%. Da je ovo imalo učinak pokazuje presek rezultata izbora od uvođenja višestranačja. Izbori '90 su bili poražavajući po žene, naime žene su zauzele samo 2,92% mesta u parlamentu BiH a 5% mesta na lokalnom nivou, a slični rezultat je bio i na prvim posleratnim izborima. Međutim, 1998. se uvodi sistem izbornih kvota posle čega je došlo do povećanja broja žena zastupnica. No, kada je uveden sistem otvorenih (preferencijalnih) lista koje omogućavaju glasačkom telu da bira između više kandidata/kandidatkinja unutar iste partijske liste, ponovo se smanjila vidljivost žena u političkim institucijama. Tako se, npr. broj zastupnica u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovini smanjio sa 26% na 14,28%. Sve to ukazuje da su „žene podvrgnute eksperimentu od strane države sa izbornim zakonima, zatvorenim i otvorenim listama, ili kvotama“⁶⁹⁰. Takođe je važno ukazati da veće formalno prisustvo žena na listama i veći broj izabranih žena u parlamentu nije doveo do značajnijeg povećanja broja žena koje obavljaju značajne političke funkcije. Naime, nijedna žena još nije bila premijerka, članica predsedništva niti zamenica premijera ili predsednika. Najveći broj žena ministarki u entitetskim vladama bile su jedna ili dve ministrice od ukupno 16 (vlada RS) odn. 17 (vlada Federacije) ministarskih mesta. U 100 kantonalnih ministarstava bilo je ukupno osam žena ministarki i to u tzv. klasičnim ženskim ministarstvima kao što su obrazovanje, rad, socijalna i zdravstvena zaštita. Iz tih razloga, žene su nastavile sa aktivizmom radi povećane zastupljenosti žena u institucijama gde se donose ključne političke odluke. Ženske grupe su tako inicirale i organizovale različite kampanje radi podizanja svesti o važnosti većeg učešća žena putem medija i direktnog kontakta sa građankama i građanima, distribucijom brošura i materijala i organizovanjem različitih radionica za edukaciju žena političarki, sastanka i razgovora. Važnost ovih aktivnosti se vidi i iz ilustracija koje se u periodu pre i nakon izbora dominirale na portalima, u kojima se na vizuelan način naglašava ova aktivnost kao jedan od prioriteta:

⁶⁹⁰ Global Rights, u saradnji sa Nevladinim organizacijama iz Bosne i Hercegovine, *Izveštaj u sjeni: O implementaciji CEDAW konvencije i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini*, Januar 2004, str. 20



Slika br. 7.3. Kampanja „101 razlog zašto glasati za ženu“⁶⁹¹

Nositeljce kampanje:
mreža ženskih nevladinih organizacija BiH

1. "Most" Višegrad
2. "Duvanjske" Tomislavgrad
3. "Žene ženama" Sarajevo
4. Fondacija "Cure" Sarajevo
5. "Centar za pravnu pomoć ženama" Zenica
6. "Ženski centar" Trebinje
7. "Horizonti" Tuzla
8. "Forum žena" Bratunac
9. "Budućnost" Modriča
10. "Lara" Bijeljina
11. "Udružene žene" Banja Luka
12. "Helsinški parlament građana" Banja Luka
13. "Žene sa Une" Bihać
14. "Žena BiH" Mostar
15. "Sarus" Prijedor
16. Demokratski centar "Nove nade" Foča
17. "Viktorija 99" Jajce
18. "Grahovo" Bosansko Grahovo

Kampanju podržava Fondacija
"Kvinnatill Kvinna" iz Švedske.

www.viktorija99.ba

Slika br. 7.4. „Izborna kampanja 'Ženu za promjenu'“⁶⁹²

⁶⁹¹ Preuzeto 14.11.2010. sa <http://www.101razlog.ba/index.php?otvori=arhivu&sadržaj=30>

⁶⁹² Preuzeto 14. 11. 2010. sa <http://www.viktorija99.ba/node/105?page=4>

S obzirom da se na većini webstranica u manjem ili većem obimu prikazuje ova kampanja, vidimo da je za ženske grupe povećanje učešća žena u javnoj sveri i političkom životu važan cilj i strategija delovanja. Kao što se vidi na ilustraciji Viktorije 99, u kampanji su učestvovala i grupe koje nismo analizirali budući da nemaju svoje webstranice. U tu svrhu su vršene umrežene aktivnosti kao što su „16 dana aktivizma-101 razlog zašto glasati za ženu“, kao i pojedinačne aktivnosti u specifičnoj lokalnoj sredini. Tako npr. na sajtu *Centra za pravnu pomoć ženama Zenica* stoji da projekat „101 razlog zašto glasati za žene“ predstavlja edukativni projekat zasnovan na edukaciji žena u BiH i njihovoj pripremi za korišćenje osnovnih ljudskih prava i sloboda, sa posebnim akcentom na političkim pravima i uzimanjem učešća u predstojećim državnim izborima u oktobru 2010. godine. Cilj projekta je povećanje i svijesti žena i broja ženskih glasova u političkom životu Bosne i Hercegovine, putem medija i ostalih promotivnih sredstava, koji su veza između žena i društva“. U osvrtu „Fondacije CURE“ na isti projekat, ističe se da je ova inicijativa dostigla preko 40.000 kornika/ca putem različitih javnih akcija, uključujući i 141 edukaciju. Organizovane su i javne debate u 10 bosanskohercegovačkih gradova na kojima su učestvovala poznate javne ličnosti koje su se založile za veću zastupljenost žena u zvaničnim institucijama. Ovaj projekat se smatra izuzetno značajnim budući da, kako se navodi: „Brojne žene, i što je posebno iznenađujuće žene iz političkih stranaka, počele su se obraćati partnerima projekta za savjet o njihovoj mogućoj ulozi u društvu i politici, te insistirati na dodatnim edukacijama, debatama i nastavku projekta u narednim godinama, posebno pred lokalne izbore. Političke stranke su u svojim obraćanjima javnosti citirale slogane kampanje ili javno izjašnjavale da podržavaju ovu inicijativu“.

Uprkos ovim i brojnim drugim aktivnostima, postignuća ovog kao i drugih oblika aktivizma su ograničenog karaktera. Radi kritičke refleksije postojeće stvarnosti i dostignuća, vršeni su i brojni monitorinzi i istraživanja pred, tokom i nakon izbora. Ističe se da su žene bile marginalizovane na listama i u kampanji. Osim Borjane Krišto, kandidatkinje HDZ-a za hrvatskog člana/icu predsedništva ostale žene su bile minorizovane na posterima i u javnim skupovima, a medijskog prostora nisu imale u značajnoj meri. U opisu rezultata istraživanja Helsinškog parlamenta građana se navodi:

„Prvih sedam dana monitoringa dalo je **poražavajuće** rezultate po pitanju zastupljenosti žena kandidatkinja u izbornim hronikama četvero dnevnih novina u BiH. Ni narednih 15 dana ništa se nije promijenilo. I dalje, u našim dnevnim novinama, na stranicama posvećenim predizbornim aktivnostima stranaka, dominiraju muški kandidati, kako u tekstovima tako i u slikama.

Naime, za 22 dana monitoringa, koji je počeo 3. septembra, kada je i zvanično počela predizborna kampanja za opšte izbore u BiH, analizirali smo ukupno 729 tekstova, uključujući i 123 stranačka saopštenja, u izbornim hronikama Glasa Srpske, Nezavisnih novina, Oslobođenja i Dnevnog avaza. Muškarac kao jedini akter pojavio se u 340 tekstova, dok se žena kao jedina akterka pojavljuje u slovom i brojem 24 teksta. Izraženo u procentima, omjer je sljedeći: **93,4% muškaraca naspram 6,6% žena koji su citirani ili čije su izjave parafrazirane**. Takođe, registrovali smo i ukupno 229 tekstova u kojima se pojavljuje više aktera, od kojih su 742 aktera bili muški kandidati (ili 89,5%), a 87 žene kandidatkinje (ili 10,5%)⁶⁹³.

Iz navedenog monitoringa vidimo više nego jasno da su žene i dalje marginalizovane u političkom životu, i da je borba za njihovo ravnopravno učešće tak zapravo počela. Iako su prema Fondaciji CURE političke stranke javno izražavale da podržavaju njihovu kampanju i u javnosti često citirale slogane kampanje, možemo reći da se radi o površnom i, oštrijim tonom rečeno licemernom odnosu budući da stranke žele da ostave površni utisak da se demokratske i rodno senzitivne bez da zadiru u dublje strukture i uzroke vlastite nedemokratske i nejednake rodne distribucije moći i uticaja.

Do ne manje optimističkih rezultata dali su i drugi monitorinzi rađeni u periodu ranijih izbora. Lara Bijeljina je tako sprovela istraživanje tokom lokalnih izbora 2008. Istraživanje je pokazalo da su žene bolje prošle u većim centrima kao što su Sarajevo i Banja Luka, dok u nekim manjim sredinama, iako su ukupno osvojile manje odborničkih mesta, ima i 50% odbornica. Rezultati su ipak lošiji u odnosu na prošle izbore jer je došlo do povećanog učešća manjih stranaka, a kada stranka osvoji mali broj odborničkih mesta žene onda imaju manje šanse. Takođe, žene su kao načelnice uglavnom kandidovane u manjim i nerazvijenim opštinama gde se moraju boriti sa

⁶⁹³ Videti:

http://www.hcabl.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=4&Itemid=9&lang=en&limitstart=3

siromaštvom, nerazvijenom infrastrukturom, izbegličkim i povratničkim problemima. Uprkos tome, stranke ističu svoju „gender senzitivnost“ tako je npr. izvršni sekretar SNSD-a izjavio da njihova stranka ima avangardno rukovodstvo i kvalitetne političarke. Međutim, kako je primetila politička analitičarka Tanja Topić, SNSD je obavezna po statutu da u rukovodećim telima stranke moraju biti zastupljene žene i mladi sa po 30%. U stranačka tela se tako najčešće imenuju mlade žene, da bi se jednim potezom zadovoljile obe kvote, a mlade političarke bez dovoljno iskustva lako postaju oruđe u rukama muškaraca⁶⁹⁴. Ni iskusnije političarke nemaju manje razloga za nezadovoljstvo. Npr. Besima Borić, članica predsedništva SDP-a BiH, na pitanje gde su žene u političkom životu BiH ona rezignirano odgovara: „Nigdje! Skoro da nas uopšte nema. Ja sam dugo u politici i na javnoj sceni BiH i odgovorno tvrdim, SDP, kao ni mnoge druge stranke, ne posvećuje suštinski pažnju ženama, niti nas doživljava kao ozbiljan resurs. Uprkos 15 do 17 odsto izabranih žena, još uvijek je učešće žena u vlasti marginalno, kao i njihova mogućnost da suštinski utiču na političke procese. Osnovni uzrok je nedemokratski stranaka iznutra“⁶⁹⁵. Iako je bila nositeljica liste SDP-a za sarajevski kanton, u kampanji je bila potpuno marginalizovana jer je fokus bio na Željku Komšiću kandidatu za predsedništvo a takođe je bio favorizovan i Damir Hadžić, predsednik Kantonalnog odbora SDP-a iako i nije bio na listi.

U istraživanju 2004. gde je pored praćenja rezultata vršeno i ispitivanje stavova političarki i glasačica, uvidelo se da žene češće apstiniraju od glasanja i da u ruralnim sredinama glasaju čak i do 50% manje od muškaraca. Žene su mnogo manje nego muškarci uključene u organizaciju izbora, u manjini su u izbornim komisijama, biračkim odborima i manje je posmatračica izbora. I žene su, kao i muškarci rezignirane postojećim stanjem i delovanjem političke elite, izgubile su veru da se izborima može nešto promeniti ili ne vide smisao održavanja izbora. Čak jedna petina žena nije ni registrovana u biračkom spisku. Žene su potpuno marginalizovane u procesu kandidovanja i zastupljene su na listama onoliko koliko to traži Izborni zakon. Njima se retko ili gotovo nikako pri kandidovanju ne poveravaju bitna politička mjesta, kao što su nosilac liste ili kandidat za načelnika i one nisu izborni aduti političkih stranaka.

⁶⁹⁴ Milkica Milojević, Rezultati žena na lokalnim izborima 2008, preuzeto 13.01.2011., sa <http://www.zenskiforum.com/rezultati-zena-na-lokalnim-izborima-2008.-godine-2.lara>

⁶⁹⁵ Preuzeto 13.01.2011., sa <http://www.zenskiforum.com/besima-boric-zastupnica-u-skupstini-kantona-sarajevo-i-clanica-predsjedništva-sdp.lara>

Uloga žena je minorna i u procesu donošenja odluka u političkim strankama. Njihovo učešće u stranačkim izborima za kandidate je zanemarljivo, a čak nisu dovoljno upoznate sa stranačkim propisima kako se takve odluke donose. Većina kandidatkinja na listi nema funkciju u stranci i značajno političko iskustvo, i u javnosti nisu prepoznatljive kao političarke. Svesno ili nesvesno, i same žene pristaju da budu majorizovane u procesu izbora. Ne prave lične kampanje i ne znaju koje je njihovo biračko telo, nemaju ambicija za profesionalni politički angažman (većina je izjavila da ne namerava da se ozbiljno bavi politikom) i nemaju vere u sebe kao političarke. Jednako nepoverenje u ženu kao aktera političkog procesa izražavaju i glasačice koje smatraju da, i kad bi „bile izabrane, žene političarke niko ne bi slušao” pa, iako smatraju da žene treba i mogu da se bave politikom, češće i u većem procentu glasaju za stranke i za muškarce⁶⁹⁶.

Iz navedenih razloga, ostaje upitno koliki je stvarni domet aktivnosti i kampanja koje sprovode ženske grupe. Kao zanimljiva ilustracija može poslužiti pismo odbornice male romanijske opštine Sokolac, u kojem se iskazuje zahvalnost zbog učešća kandidatkinja sa izborne liste SNSD-a u programu edukacije političarki, a koji je organizovala ženska grupa „Žene ženama“:

„Rezultat sprovedenih aktivnosti, te količine ponuđenih informacija i vještina stečenih u okviru našeg učešća u pomenutim aktivnostima je rezultovao činjenicom da je članica našeg aktiva i dugogodišnji član SNSDea, gospođa Vera Pajić, ostvarila značajan izborni rezultat i samim tim ušla u red odbornika Skupštine Opštine Sokolac. *Ono što smatramo posebnim rezultatom je istina da je, uz uvažavanje okolnosti da se značajan broj žena kandidovao na odborničkim listama političkih partija za lokalne izbore na opštini Sokolac, u pomenutom sazivu trenutno jedina žena...*“ . Sve to ukazuje da, uprkos „nesebičnom zalaganju“ ženskih grupa kako stoji u pismu, i uprkos činjenici da žene u političkim strankama izuzetno cene ovakav njihov doprinos i žele da nastave saradnju, i da su mnoge dugogodišnje aktivistkinje različitih političkih stranaka, ipak teško dolazi do značajnog povećanja prisutnosti žena u organima vlasti i zvaničnoj politici. Druga strana pitanja je šta bi bilo sa zastupljenošću i vidljivošću žena da nema ovakvih

⁶⁹⁶ Organizacija žena „Lara“ uz podršku Gender centra vlade Republike Srpske, Žene u lokalnim izborima 2004, preuzeto 12.01.2011., sa:

http://www.zenskiforum.com/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=23&Itemid=57

aktivnosti, jer se iz upućenog pisma može implicitno pretpostaviti da se žene sa ostalih lista nisu izabrane budući da nisu pohađale navedeni program. Uprkos nejasnoćama, iz navedenog pisma se vidi da je svaki korak napred važan i predstavlja osnovicu za delovanje u pravcu značajnijeg učešća žena u političkom životu. Kao što ističe Memnuna Nuna Zvizdić, direktorka NVO Žene ženama, bez promene odnosa unutar političkih stranaka obavezno kandidovanje 30% žena na kandidatskim listama ostaće puka forma bez sadržaja, a stvarni uticaj žena u politici i dalje minoran⁶⁹⁷.

Žene su takođe ukazale na dvosmislen odnos međunarodnih faktora po tom pitanju, jer međunarodni standardi načelno nalažu adekvatnu zastupljenost žena u organima odlučivanja, što npr. eksplicitno stoji u evropskoj mapi puta⁶⁹⁸. S druge strane žene nisu prisutne u značajnim pregovorima o ustavnom preuređenju BiH, a koje je inicirala upravo međunarodna zajednica. Njih ne samo da nije bilo u Dejtonu gde se krojila mapa i sudbina zemlje, već ni u kasnijim pregovorima o reformama. Povodom propalih razgovora u Butmiru, ženske grupe su uputile protestno pismo inicijatorima butmirskih pregovora, Ministru spoljnih poslova Švedske Karlu Biltu, zameniku državne sekretarke SAD Džejsmu Stajneru, i Visokom predstavniku u BiH Valentinu Incku:

P R O T E S T

„Zabrinute dosadašnjim tokom butmirskih pregovora, te podsjećajući da istinske demokratije nema bez ravnopravnog učešća žena, Udružene žene i Helsinški parlament građana, zajedno sa učesnicama Okruglog stola na kojem je 23.oktobra u Banjoj Luci inicirano formiranje Regionalne ženske mreže, zahtijevaju od međunarodnih predstavnika i domaćih lidera da u nastavak pregovora o ustavnim promjena u BiH uključe i žene. Iz svih dosadašnjih pregovaračkih timova koji su, počevši od Dejtonskog mirovnog sporazuma odlučivali o sudbini BiH, žene su bile isključene. Izuzetak nisu ni

⁶⁹⁷ Milkica Milojević, Ravnopravnost na zakonskom minimumu, preuzeto 11.01.2011. sa *Lara Online, Feministička biblioteka*, URL: <http://www.zenskiforum.com/ravnopravnost-na-zakonskom-minimumu-2.lara>

⁶⁹⁸ U evropskoj mapi puta se izdvajaju kao prioritetni oblici delovanja za period 2006-2010: ekonomska nezavisnost žene i muškarca, usklađivanje porodičnog i profesionalnog života, ravnopravna zastupljenost polova prilikom donošenja odluka, eliminacija rodni stereotipa, iskorenjivanje svih vrsta rodno zasnovanog nasilja, promovisanje ravnopravnosti u razvojnoj i spoljnoj politici. Videti: (Natalija Petrić, „Zakonski okvir rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini“, *Žena danas*, br. 13., Ciklus 13, Banja Luka, Januar 2010, str. 71-72).

butmirski pregovori čiji rezultati će uticati na sve građane i građanke BiH. Učesnice Okruglog stola u Banjoj Luci iz BiH, Hrvatske, Srbije, Crne Gore i Makedonije čudi ponašanje inicijatora butmirskih pregovora, a naročito Karla Bilta, ministra inostranih poslova Švedske, koja trenutno i predsjedava EU. Zemlje članice EU dužne su voditi računa o rodnom balansu u skladu sa rezolucijama, deklaracijama, pravilnicima i mapama puta prilikom donošenja bilo kakvih odluka na nivou EU. Suprotno očekivanjima žena BiH, ali i žena regiona, i ignorišući sve gore navedeno, **inicijatori butmirskih pregovora su nastavili praksu ignorisanja i isključivanja žena**, iako su bili u mogućnosti da odrede ko će sjediti za pregovaračkim stolom. Na ovaj način ohrabreni su i domaći političari da nastave sa praksom diskriminacije žena, kršenja domaćih pravnih propisa, prije svega Zakona o ravnopravnosti polova BiH i ignorisanja obaveza koje su preuzeli potpisivanjem međunarodnih i regionalnih ugovora. Za pregovaračkim stolom se moraju naći i žene, koje bi pregovorima mogle dati drugačiji doprinos i usmjeriti ih ka potrebama i interesima običnih građana ove zemlje koji ne mogu živjeti od „principa konstitutivnosti”. Stoga tražimo od međunarodnih predstavnika da ovaj naš zahtjev uzmu u obzir i ne dozvole da o sudbini građana i građanki BiH odlučuju samo muškarci!⁶⁹⁹

Na osnovu navedene analize vidimo da su žene više nego podzastupljene u sferama odlučivanja u okviru političkih institucija, te ženske grupe u BiH provode razne aktivnosti po tom pitanju: lobiraju, vrše obuke političarki, sprovode istraživanja i monitoringe i sl. Na osnovu dostupnih sadržaja na webstranicama se ne može precizno i statistički utvrditi da li se žene okreću civilnom društvu usled podzastupljenosti u zvaničnim institucija. No, treba uzeti u obzir da ženske grupe na to stalno referiraju, i da se one grupe koje u takvim aktivnostima ne učestvuju bave problemima koji zahtevaju naporan rad i multidisciplinarn pristup, kao što je npr. rad sa ženama i decom žrtvama porodičnog nasilja. Ovim problemima bi se trebale baviti i adekvatne i stručne državne službe- no u okolnostima etno-nacionalnog kartelizma i velikog broja osoblja u administraciji zaposlenog po nacionalnom ključu a ne stručnosti, državne službe nisu sposobne ni za tzv. obične aktivnosti i družnosti. Prepuštanje ovih složenih pitanja

⁶⁹⁹ Preuzeto 11.01.2011. sa <http://www.unitedwomenbl.org/index.php?limitstart=50&lang=sr>

isključivo civilnom društvu vodi da sagorevanja aktivistkinja i one su prinuđene da sve veći broj poslova pokušavaju da obuhvate svojim radom.

Kad ovo uzmemo u obzir, kao i rezultate dubinskih intervjuja može se ustvrditi da su žene prisutnije u civilnom društvu zbog zatvorenosti formalne politike i da se bave onim temama i problemima kojima bi se trebala baviti i formalna politika- no ta pitanja su gotovo nevidljiva u formalnoj politici zbog zatvorenosti prema ženama. Ove okolnosti doprinose većem angažmanu žena u civilnom društvu, u kojem žene imaju više prostora i slobode za vlastitu samorealizaciju. No, postoji i druga strana medalje budući da se u civilnom društvu poslovi gomilaju, radi se prekomerno, nikad nema dovoljno sredstava za ionako potplaćen rad a ni vremena za odmor⁷⁰⁰, naročito u konfliktnim kao i postkonfliktnim društvima kao što je Bosna i Hercegovina.

7.8 Dometi i antinomije ženskog pokreta u BiH

Ženski pokret je najjači segment civilnog društva Bosne i Hercegovine. Sama činjenica da žena ima daleko više od muškaraca u sferi civilnih inicijativa, ukazuje da su se žene unutar bh. civilnog društva izborile za vlastiti prostor i da su motor njegovog razvoja. Ova priča ima naravno dve strane budući da civilno društvo deluje i kao alternativa političke participacije žena koje su marginalizovane u zvaničnoj politici kroz postojeće institucije i organizacije. Takođe, kako je rad u civilnom društvu nesigurnog karaktera- zavisnost od donacija, problem sa održivosti, nepostojanje slobodnog vremena, maksimalno trošenje osobe, i da po svojoj izvornoj definiciji i značenju predstavlja rad *pro bono*, dominacija žena u ovoj formi političkog delovanja ne omogućava samo ženama da se bore za poboljšanje svog društvenog položaja već i da ga, paradoksalno, na jedan drugi način petrifikuju i održe. Kao što su neke aktivistkinje i primetile i izjavile tokom intervjuja, moć u društvu je patrijarhalno konstruisana i pozicira žene u sferi civilnog društva jer je tu manje novca i uticaja. No, činjenica da se u diskursu bh. civilnog društva ženski pokret imenuje i na njega se referira (ne govori se npr. o ekološkom pokretu, građanskom pokretu i sl.), ukazuje da se značaj učešća žena u civilnom društvu ne treba nivelisati. Žene u civilnom društvu imaju više slobode i

⁷⁰⁰ Džejn Beri sa Jelenom Đorđević, *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem?*, Anti Trafiking Centar, Beograd, 2010, str. 23

prostora, tu se radi ne samo iz potreba već i iz ljubavi te je aktivizam bio i ostao uvek nešto više od profesije i aktivistkinje to prepoznaju i cene.

Kroz civilno društvo žene su se izborile za svoje mesto i vidljiv prostor u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine. Dovodeći u pitanje vladajuće, tradicionalne percepcije *gendera*, organizovanjem žena i za žene stvarani su novi, komunikacioni prostori delovanja koji predstavljaju otpor dominantnoj etnopolitici. Stvoren je alternativni javni forum u kojem su teme kao što patrijarhat, seksizam, nasilje nad ženama i marginalizacija žena, od nevidljive postale vidljiva tema. No, ovaj oblik svojevrstne kontra-republike je i sam prošaran određenim protivrečnostima- *ngoizacija* pokreta je dovela do njegove profesionalizacije, projektizacije i nedovoljne otvorenosti prema ženama kao grupi *en general* a što se vidi i na nivou međusobnih interakcija. U mnogim organizacijama liderice su u prvom planu i ističu svoje vlasništvo nad *gender* procesima. Tenzije između liderica postoje, i one ih same uočavaju i podvlače kao jedan od glavnih problema u daljoj profilaciji ženskog pokreta. Ne retko, sa puno emotivnih naboja žene govore o razočarenjima koje su doživele od drugih ženskih organizacija u svom radu. Tenzije postoje na nivou inter-grupnog ali i intra-grupnog delovanja, s obzirom na manifestaciju generacijskih konflikata u pojedinačnim ženskim grupama. No, solidarnost je vrednost koja se priziva i kojoj se teži, a ključno je to sa du žene svesne negativnih trendova i pojava koje se dešavaju. Takođe, uočen je i veliki disbalans na liniji urbani centri- manji gradovi: aktivistkinje i organizacije iz bh. centara su profesionalizovane, prodornije, podvlače svoju feminističku svest, dok ne mali broj iz manjih mesta ističe da su sistematski marginalizovane od strane koleginica koje bi trebalo da rade na dobrobit svih i da demokratskije koriste resurse koje imaju. Profilisanije organizacije pak uzrok svoje pozicije vide u svojoj posvećenosti- organizacije koje su trčale za novcem su se ugasile, i prebacuju tzv. manjim organizacijama da ne retko održavaju patrijarhalne norme- žene u tim organizacijama pletu, šiju, prave pekmez i sl.

No, htele ili ne htele, žene su se, i u okviru tzv. građanskog *mainstream* civilnog sektora suočile sa temama i problemama koji su im nametnuti. Jedan od njih je rat i etnonacionalizam i žene grade proaktivne strategije kroz vlastite kanale preživljavanja, izgrađene kako u ratnom tako i u postratnom periodu. Aktivizam žena i za žene zamajac dobija sa dolaskom stranih organizacija i fondacija, i one još tokom rata podstiču

neformalne grupe žene koje se okupljaju s ciljem pružanja humanitarne pomoći, da oforme svoje organizacije⁷⁰¹. Posebna tema koja se otvorila je silovanje žena u ratu, pa se otvaraju prva psihološka savetovaništa za žene i javljaju se i bh. feminističke reinterpretacije rata i nasilja u ratu, s naznakom da su im, zbog težine sukoba u BiH, prethodili feministički diskursi u Hrvatskoj i Srbiji⁷⁰². Posle rata, aktivistkinje rade sa ženama žrtvama nasilja u porodici, a otvaraju se i teme kao što su učešće žena u politici i dovodi u pitanje širi koncept mizoginije kroz patrijarhalnu kulturu. Međunarodni faktor, izrazito prisutan u BiH preko institucija kao što su npr. OHR, čime je BiH faktički pod protektoratom međunarodne zajednice, je ostao kao podrška aktivizmu i u posleratnom periodu i bitna referenca na koju se aktivistkinje pozivaju. Međunarodni faktor posebno podstiče ženske aktivnosti koje uključuju različite etničke skupine, te se u takvim aktivnostima *gender* gura u drugi plan.

No, ženski aktivizam ne treba isključivo svesti na puku delatnost koja sprovodi međunarodne strategije i ciljeve tipa *copy-paste*. Žene reinterpretiraju značenja koja strani faktor nameće svojom podrškom lokalnim inicijativama. Postoji veliki broj organizacija koje daju donatorsku podršku ženskim grupama u BiH. U ovom šarenilu i svojevrsnoj igri razmene, ženske grupe nisu puki objekti donatorskih politika već ih redefinišu i kontekstualizuju kroz svoje aktivnosti. Takođe, aktivistkinje se kritički osvrću na činjenicu da je međunarodni faktor podstakao ženski aktivizam, ali ga je u nekim aspektima i onemoćao, što ukazuje da nemaju podložnički odnos prema donatorima koji donose tako značajan i redak resurs kao što je novac. Aktivistkinje su u više navrata isticale da u samim međunarodnim organizacijama ima malo žena i da ove organizacije dolaze sa unapred zacrtanim programima, bez da uključe aktere/ke civilnog društva u procese definisanja ovih strategija. Aktivistkinje se sećaju prava koje su žene imale u socijalističkom periodu i mostova koji su postojali između žena bez obzira na republičku ili nacionalnu pripadnost. Konferencija drug-ca žena kao svojevrsan osnivački mit našeg savremenog feminizma je prostor u jednom, doduše izgubljenom vremenu, a u odnosu na koji se teži uspostaviti i svojevrsan kontinuitet. Na ovo naročito referiraju aktivistkinje koje bolje pamte to vreme. Socijalizam služi kao okvir za poređenje šta se dobilo a šta se izgubilo, a to je nešto što svakako leži izvan dometa

⁷⁰¹ I. Sejfija, *Povijesne preispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, str. 36

⁷⁰² Prema: E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 80

uticaja stranih donatora. Npr. činjenica da je AFŽ bio masovna organizacija, što je aspekt koji sad nedostaje zbog ngoizacije pokreta, omogućava aktivistkinjama da uviđaju uzroke za takvo stanje, i da kroz poređenje utvrde šta je nedostajalo nekada a šta danas⁷⁰³. Na taj način, aktivistkinje kontekstualizuju međunarodne *gender* strategije i reinterpretiraju ih u ovdašnje okvire, u koje pri tom uključuju i ovdašnja ženska iskustva iz različitih vremenskih perioda.

Poseban problem predstavlja pitanje odnosa ženskih civilnih inicijativa i civilnog društva uopšte sa državom. Često se ističe da pomoć dolazi sa strane ali da domaće vlasti nemaju sluha za ovakav oblik delovanja. Aktivistkinja Senka Zulum iz *Viktorije99* Jajce je na pojednostavljen ali duhovit način izjavila: „Dobri su stranci, oni pomažu, naši ništa ne valjaju“. Po rečima Aide Behmen iz *Žene sa Une*, vlasti ih doživljavaju kao opoziciju a ne kao partnera. Međutim, civilno društvo nije puk korektor vlasti već i krug alternativnog i kontrakulturnog delovanja, o čemu pak nema dovoljno svesti u profesionalizovanim ženskim NVO-ima usmerenim na delovanje kroz partikularne projekte u kojima se, između ostalog, očekuje i podrška vlasti. Dalje, mnoge aktivnosti koje ženske organizacije sprovode nekada su bile u nadležnosti socijalističke države preko mehanizama socijalne podrške, te se sa kritičkog aspekta postavlja i pitanje da li žene svojim angažmanom nadomešćuju ono što bi zapravo trebalo biti u nadležnosti državnih institucija. No, ženske grupe nisu samo puki korektor vlasti, već daju i treba da daju i neke alternativne vizije. To svakako vodi u politizaciju NVO-a, što se kod nekih ženskih grupa izbegava, najčešće zbog pristiska javnosti koja tendira da rad žena u civilnom društvu poistovećuje sa humanitarnim radom a što je u skladu sa patrijarhalnim normama.

Da bi ženske NVO iz profesionalizovanih, birokratizovanih tela prerasle u alternativni, autonomni društveni pokret potrebno je i nešto što se ne može svesti na puki projektnu implementaciju. Zatvoren u okvire projekata i nametnute okvire delovanja, pokret ne prodire i ne osvaja širu socijalnu bazu. Nuna Zvizdić iz *Žene ženama* je tako npr. izjavila da jedva čeka da odu strani donatori jer će se onda žene oslanjati na sebe, vlastite snage i profilisati nove, drugačije političke alternative. Iako se za ženske organizacije često tvrdi da su prevazišle nacionalne podele, po rečima Bose Miletić iz udruženja „Most“ i dalje postoje tabu teme o kojima se ne govori, a što

⁷⁰³ Miro Simčić, *Žene u Titovoj sjeni*, V.B.Z., Zagreb, 2008, str. 35

ukazuje da aktivistkinje još nisu sigurne jedna u drugu. Istraživanje Elis Helms je npr. prikazalo kako žene iz različitih delova BiH drugačije gledaju na rat. Dok se u Federaciji insistira da je rat bio agresija, aktivistkinje iz RSa su rat interpretirale kao građanski. Helms ukazuje na pojavu *Nationing of Gender*, što se ne ogleda samo u činjenici da su se neke ženske organizacije otvoreno stavile u službu nacionalističke politike. Uočena je tendencija da npr. hrvatske feministkinje na Bosanke/Bašnjakinje gledaju kao na žrtve nasilnih Srba, te se na taj način stavljaju u službu zvaničnih interpretacija rata koje dolaze iz Hrvatske⁷⁰⁴. Feministički aktivizam na taj način ne iskoračuje u punom kapacitetu iz nametnutih okvira što ga preči da osvoji nove prostore i izbori se za drugačiju političku kulturalnost.

Posle tzv. slepila za rod u okviru „domaće“ retorike i samoupravne verzije real-socijalizma, rod se definitivno izborio da postane tema, što i BiH uvrštava u red tranzicionih zemalja u kojima se razvoj civilnog društva dešava pod uticajem zapadnjačkih paradigmi među kojima je i tzv. *gender* industrija. U BiH se rod na dramatičan način ukršta sa pitanjima etnifikacije, konfesionalizacije i sveopšte politizacije etno-konfesionalnih identiteta. U takvom okviru je *gender* ne retko gurnut u drugi plan, a pitanja kao što su siromaštvo, klasna pripadnost gotovo nevidljiva. To svakako ide ruku pod ruku sa uvozom neoliberalne ideologije koja promovise priču da klasa u (post)modernom društvu zapravo i nema. Lek za izlaz iz stanje se vidi u promovisanju liberalne ideologije gde bi u BiH svi bili građani kao takvi, bez obzira na etničku i drugu pripadnost te bi društvo konačno krenulo put modernizacije. Ženske inicijative se posmatraju kao značajan resurs u borbi za jednu takvu viziju buduću da nadilaze etno-konfesionalne podele, ali je problem što se u takvoj logici ženski aktivizam stavlja u drugi plan.

Uprkos brojnim antinomijama, uočenim zbog projektizacije, nesolidarnosti, nepostojanja socijalne baze, zavisnosti od međunarodne pomoći, marginalizacije, nepoznavanja pa i odbacivanja feminizma kao koncepta od strane nekih pojedinki i grupa, ne treba prenebregnuti ni domete koje je ženski pokret ostvario. On je svakako tačka otpora i uporište za drugačije forme i sadržaje političkog delovanja od onih koje je nametnula etnopolitika. Ženske grupe su problematizovale teme koje ranije nisu postojale i kroz svoje mreže stvarale drugačije kanale delovanja. Iako, kako je primetila

⁷⁰⁴ E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 81

Lana Zajčević iz *Udružene žene Banja Luka*, nekad izgleda da se ide korak napred a dva koraka nazad, stvoren je prostor u kojem žene stiču značajne socijalne veštine, osvešćuju se i uviđaju da imaju brojne potisnute potencijale a koji se otkrivaju upravo kroz aktivizam. Ženske grupe su se izborile za ženske kvote, osnaživanje političarki, alarmirale na svuda prisutan seksizam u medijima, izborile se da nasilje u porodici postane i ostane bitna a ne više tabu tema, inicirale formiranje fondova ženskog preduzetništva, organizovale proteste, javna okupljanja, različite oblike edukativnih aktivnosti za žene, umetničke i konceptualne performanse. Prve su prelazile etno-nacionalne linije i bile pionirke u aktivnostima pomirenja i održivog povratka. I one organizacije, koje nisu imale ovakve aktivnosti već su jednostavno pozivale žene na druženje u svojim prostorijama, dale su svoj doprinos budući da, nekad prozaično izvlačenje žene iz kuće bez nekog šireg feminističkog cilja daje prostor da se žene usmere jedna na drugu i kroz susrete i druženja pokrenu pitanja i teme koje ih tište.

VIII UMESTO ZAKLJUČKA

Ovo doktorsko istraživanje je nastalo sa ciljem utvrđivanja dometa i značaja ženskog pokreta u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. U teorijskom delu disertacije bavili smo se pojmovnom definicijom društvenih pokreta odn. ženskog pokreta, potom smo opisali dominantne paradigme koje su vladale u različitim vremenskim periodima i društvenim uređenjima kada je o ženama reč. Društvenom modernizacijom nastupa vreme preispitivanja vladajućih predstava i dogmi i otvaraju se mogućnosti uključivanja žena u javnu sferu. Kako je pak paradigma modernizacije androcentrična, a ženski rad u kući omogućavao funkcionalno, nesmetano uključivanje muškarca u javnu sferu, ovo uključivanje nije išlo bez prepreka, te žene u oblicima delovanja karakterističnim za ženski pokret- artikulišu svoju poziciju. Ukazali smo na različite talase aktivizma (prvi, drugi, treći talas) kao i na protivrečnosti sa kojima su se žene hvatale ukoštac i otpore na koje su nailazile. Referirali smo i na najznačajnije feminističke tokove budući da je feminizam konverzacioni okvir pokreta, i da su se u pokretu paralelno razvijale teorija i praksa i jedna drugu obogaćivala.

Konkretizujući kontekst istraživanja osvrnuli smo se i na stanje u bivšem socijalističkom sistemu i na protivrečnosti tzv. socijalističke „modernizacije bez modernosti“ kao i tadašnje emancipacije žena. Ukazano je na generalno stanje u socijalističkim sistemima kao i na posebnost slučaja SFRJ. Dalje sužavajući istraživački kontekst ukazali smo na stanje u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, koja obitava kao nefunkcionalna država i podeljeno društvo, onemoćena da iskorači iz vlastite nedorečnosti koje su proizvedene ratnim strahotama, uplivom međunarodnog faktora i delovanjem političkih elita koje moć baziraju na nemenjanju postojećih odnosa. Analizirali smo i dominantne, javne diskurse koji pokušavaju da „kolonizuju“ sve sfere života i produžavaju *status quo* bh. etnopolisa⁷⁰⁵. U takvim okvirima etnonacionalizma ali uz prisustvo stranih donatora pa i međunarodnih pritisaka da se promeni *status quo*, ženski pokret u BiH deluje u prilično složenom okruženju. Da bismo naučno zasnovano utvrdili domete, inicijative i kontroverze bh. ženskog pokreta sprovedli smo ovo istraživanje, bazirano na tehnici dubinskih intervju- intervjuisane su aktivistkinje

⁷⁰⁵ Više o pojmu etnopolisa u postdejtonskoj BiH videti u: A. Mujkić, *Mi, građani etnopolisa*.

ženskih grupa iz različitih delova BiH kao i bh. teoretičarke-aktivistkinje, i kvantitativno-kvalitativne analize webstranica ženskih grupa.

Na osnovu dobijenih podataka i njihove analize možemo ustvrditi da je polazna hipoteza našeg istraživanja potvrđena. Žene su prisutne u civilnom društvu ali su dometi delovanja pokreta ograničeni usled „nvoizacije“, nepostojanja solidarnosti i činjenice da projektizacija i usmerenost ka donatorima dovodi do konkurentnih odnosa između samih grupa. Da je solidarnost upitna i nedovoljno profilisana ukazuju intervjui obavljani sa samim aktivistkinjama i negativne tendencije u zajedničkom delovanju a na koje su same aktivistkinje referirale. Takođe, činjenica da se na većini vebstranica kao komunikacijskim prostorima ženskih grupa pitanje solidarnosti, zajedničkog delovanja i ženskog pokreta i ne pominje (izuzeci su vrlo rekti) takođe potvrđuje ovu tezu. I dalje, činjenica da je samo 21 grupa imala vebstranicu (u vreme obavljanja ovog segmenta istraživanja) a imajući u vidu da je internet danas najefikasnije i najjeftinije sredstvo komunikacije ukazuje da se prodor u širu zajednicu i okupljanje neke kritične mase oko ženskog pokreta i ne postavlja kao bitno. Projektizacija i partikularne aktivnosti kojima se svaka grupa bavi su okvir svake vebstranice. Iako je teško tačno precizno utvrditi uzročno-posledičnu varijablu između prisutnosti žena u zvaničnim institucijama i njihovoj okrenutosti civilnom društvu, uzimajući u vidu stavove aktivistkinja i neke ranije analize (uključujući i statističke) može se zaključiti da je angažman žena u civilnom društvu podstaknut i preprekama sa kojima se one susreću u zvaničnoj politici. Partije su oligarhijske, leaderske, a žene se stavljaju na listu da bi se ispoštovale zakonske kvote. Ženske grupe na to stalno referiraju i preuzimaju konkretne aktivnosti, a ženske grupe koje u takvim aktivnostima ne učestvuju se bave problemima žena koji zahtevaju dugotrajan, složen i profesionalizovan rad (kao što je pružanje psihosocijalne pomoći), a kojima bi se trebale baviti adekvatne i stručne državne službe (npr. zaštita od nasilja preko programa sigurnih kuća i sl.). Kad i to uzmemo u obzir, može se ustvrditi da su žene prisutnije u civilnom društvu zbog zatvorenosti formalne politike i da se bave onim temama i problemima kojima bi se trebala baviti i formalna politika- no ta pitanja su gotovo nevidljiva u formalnoj politici upravo zbog zatvorenosti prema ženama. Aktivistkinje koje rade na programima sigurnih kuća ukazuju da od države nemaju gotovo nikakvu podršku i da zavise isključivo od donatorskih sredstava. No, ta sredstva

su nesigurna, zbog čega se često dešava da se sigurne kuće otvaraju, zatvaraju pa onda opet otvaraju na neizvestan vremenski period.

Iako delovanje u okviru ženskih grupa i organizacija ženama daje nove prostore i mogućnosti, u uslovima kada civilno društvo još nije dovoljno moćno da utiče na vlast i više deluje kao njen puki korektiv, dometi ovakvog organizovanja žena i za žene su ograničeni. Posebno pitanje je predstavljao odnos prema feminizmu. I intervjui i analiza sadržaja su pokazali da je feminizam više nego sporan pojam kod samih ženskih grupa. Feministička svest se nalazi u rudimentima, i prisvajaju je pojedine organizacije iz urbanih centara i na taj način demonstriraju svoju posvećenost. Same aktivistkinje i nemaju jasnu predstavu i osećaj šta je zapravo feminizam budući da su najčešće odgovarale da nisu feministkinje jer u svojim redovima imaju i muškarce! Nejasan odnos prema feminizmu je deo patrijarhalnog nasleđa kao i idejne i ideološke konfuzije karakteristične za tranzicijska društva, a što potvrđuje i odnos prema feminizmu. Takođe, može se tumačiti i kao reaktivna strategija s obzirom da negativne konotacije koje ovaj pojam budi u javnosti, a što je većina aktivistkinja istakla, pa je bolje raditi „raditi svoje“ i previše ne talasati stvari i javnost koja i inače ima ambivalentan odnos prema NVO-ima i civilnom društvu uopšte. Odnos prema socijalizmu je takođe ambivalentan imajući u vidu da neke aktivistkinje ističu brojne prednosti koje su tada postojale, uz istovremene tvrdnje da je sve ostalo u suštini isto po žene. Navodi se takođe i činjenica da je socijalizam bio uređen sistem i da su u stanju te uređenosti i žene imale svoje mesto, ili pak da su generalno odnosi u društvu uopšte bili mnogo bolji pa je stoga i ženama bilo bolje. Iz toga sledi da ne postoji jasna predstava o dometima socijalističke emancipacije žena u nekadašnjoj SFRJ, no zanimljivo je da nema ni nekritičkog, olakog odbacivanja što je takođe značajno s obzirom na važnosti gradnje zajedničke ženske memorije i kulture sećanja koji proširuju horizonte delovanja. Na značaj ovog kontinuiteta su referirale aktivistkinje izrazite feminističke orijentacije, što ukazuje da se njihov angažman ne može jednostavno svesti na puko preuzimanje ciljeva i projektnih zadataka koji dolaze od međunarodnog faktora.

Ono što pokretu nedostaje je masovnost, odn. socijalna baza a što je vrlo bitno obeležje društvenih pokreta kao kolektivnih političkih aktera. No, kako o pokretu možemo govoriti i kada u društvu deluju akteri/akterke koje promovišu vrednosti i ciljeve karakteristične za pokrete i stvaraju diskurzivno-delatne okvire koji podstiču

razvoj pokreta, iz tih razloga ne možemo olako prihvatiti teze da ženski pokret u BiH ne postoji. Jer: „Postoji u tim mrežama umjetnica, teoretičarki i aktivistica, u našim iskustvima, uvidima, riječima i djelima jedno univerzalno sidrište koje prosijava kroz sav otpad iskustva, kao *učinkoviti* iskorak (traverziju, disenzus), kroz istinu iskustva radikalno svjedočenu, kroz subjekt, afekt, revolt i kolektivitet, hrabro i odgovorno prema isključenom i traumatiziranom, opljačkanom.“⁷⁰⁶

No, pitanje je u kojoj se meri i na koji način dešava ovaj feministički disenzus kroz postojeći oblik ženskog aktivizma. U nedostajanju šire socijalne baze, ženske grupe su se okrenule profesionalizaciji i samima sebi, a što je podstakla i politika međunarodnog faktora koji radi na promociji *gender* akcionih planova preko tzv. projekata. Na tragu toga, temeljno pitanje koje smo pokušali da adresiramo je da li ženske inicijative, usmerene prema dobijanju pomoći od međunarodne zajednice i stranih fondacija i prilagođavanju njihovim ciljevima postaju suviše dekontekstualizovane i deo *top-down gender mainstream*-a. Na štetnost ovakvog esencijalističkog koncepta ukazano je na više mesta, budući da on parcijalno obezbeđuje inkluziju žena u društvu, ali ih u isto vreme onemoćava i marginalizuje. Brojne aktivistkinje i teoretičarke iz tzv. nerazvijenih zemalja su ukazale da rukovođenje modelima odozgo korumpira i manipuliše njihove vlastite inicijative i sprečava u izgradnji vlastitog identiteta⁷⁰⁷. I žene iz inostranstva koje su delovale kao donatorke ukazuju na ograničenosti vlastitog, „razmaženog“ pristupa koje su sa sobom donele u BiH, gde se sam pristup i ne propituje već se, na osnovu unapred izvučenih zaključaka, odabire „dobro uhodani put ’komocije za nerazumijevanje prilika“⁷⁰⁸. U zemljama koje prelaze put iz nekadašnjeg socijalističkog u liberalno-demokratsko društvo, brojne ženske inicijative koje su nastale su vodile politiku prilagođavanja stranim donatorima, čime je došlo do jačanja kompeticije između samih ženskih inicijativa, fragmentacije i ekskluzivizma radi dobijanja strane pomoći, i na štetu političke mobilizacije žena i šireg

⁷⁰⁶ J. Husanović, „Feminističke ekskurzije, transverzalnosti, traverzije: o punoljetnim iskustvima solidarnosti i zajedništva u proizvodnji znanja i emancipativnoj politici“, *ProFemina*, zima/proleće 2011, str. 49

⁷⁰⁷ Andrea Cornwall, Elizabeth Harrison and Ann Whitehead (Eds.), *Feminism in Development: Contradictions, Contestations and Challenges*, Zed Books, London and New York, 2007, p. 32

⁷⁰⁸ Azra Džajić-Weber, „Suptilna teškoća bosanskog feminizma“, u: S. Gavrić i H. Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, str. 75-76

društva uopšte⁷⁰⁹. Ovaj aspekt se posebno obrušava na BiH društvo, čiji opstanak zavisi od međunarodnog asistencijalizma a što dodatno umrtvljuje ljudske potencijale društva, devastira socijalni kapital i ograničava razvoj emancipativnih politika, uključujući i rodne⁷¹⁰. Ženski pokret u BiH je „priklešten“ i „ukalopljen“ u okvire (inter)nacionalnih režima upravljanja koji ga primoravaju da deluje po određenim principima tehno-kratske performativnosti, te se zajedništva, solidarnosti i nove emancipativne politike tek trebaju rasplesti⁷¹¹. Otpori i kritičke refleksije koje su same aktivistkinje izrazile prema etnopolitičkim i (neo)liberalnim režimima istine ukazuju da se, uprkos ograničenjima usled zakona delovanja koja su nametnuta odozgo, otvaraju prostori kritičke, emancipativne nade i nove politike. Kontroverze ženskog pokreta BiH ne leže samo u načinu delovanja i vladajućim percepcijama koje su prisutne kod ženskih grupa i aktivistkinja, već se kroz njih prelamaju globalni, regionalni i lokalni problemi. Ideologija globalizma i popularna stajalište o kraju istorije umrtvljuju potencijale za političku akciju, i ne predviđaju budućnost mnogo drugačijom nego što nam je sadašnjost⁷¹².

U takvim okolnostima, ženski pokret je i globalno gledano, izgubio masovnost a po mnogima i kontrakulturnu oštricu. On je više post-pokret, okrenut mikro-pitanjima iz svakodnevnog života, i više je preuzeo defanzivnu strategiju čuvanja rezultata pokreta drugog talasa. Uprkos tome, otvaraju se i novi prostori koji sežu od nivoa individualno-lokalno pa do nivoa regionalno-globalno. No i oni su prošarani kontradikcijama koje proizlaze iz ogromnog jaza koji se sve više proširuje između razvijenih i nerazvijenih zemalja. *Gender* je svuda, on je deo globalnog političkog *mainstream-a* no čuju se i upozorenja da ga zapravo ima i svuda i nigde upravo zbog nemogućnosti njegovog pozicioniranja kao aktivističkog obrazca koji zadire u brojne strukturalne nepravde na globalnim nivoima. Iz tih razloga, i ženski pokret u BiH treba pozicionirati i analizirati i kroz prizme ovih globalnih kretanja i kontroverzi, ne gubeći iz vida kontekstualne

⁷⁰⁹ Barbara Einhorn, Charlie Sever, „Gender, Civil Society and Women’s Movements in Central and Eastern Europe“, u: Francisca de Hann, Krassimira Daskalova, Anna Luotfi (eds.), *A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminism: Central, Eastern and South-Eastern Europe*, Central European University Press, Budapest and New York, 2006, p. 34

⁷¹⁰ N. L. Sofronić, „Fragmenti o demokratiji, tranziciji, civilnom društvu i ženi“, u: S. Gavrić i H. Stojčić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, str. 92

⁷¹¹ J. Husanović, „Feminističke ekskurzije, transverzalnosti, traverzije: o punoljetnim iskustvima solidarnosti i zajedništva u proizvodnji znanja i emancipativnoj politici“, str. 50

⁷¹² Nada Ler-Sofronić, „Fašizam danas: žene između vjerskog i tržišnog fundamentalizma“, *Zeničke svestke*, br. 7, juni 2008, str. 135

specifičnosti sa kojima se aktivistkinje sreću ali ih i same, svojim delovanjem kroz ženski pokret kreiraju. Ovim radom i istraživanjem je, nadamo se, učinjen korak u tom pravcu.

LITERATURA

1. Andersen, John, Siim, Birte (eds.), *The Politics of Inclusion and Empowerment: Gender, Class and Citizenship*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2004.
2. Anthias, Floya, Yuval-Davis, Nira, *Racialized Boundaries: Race, Nation, Gender, Colour and Class in the Anti-Racist Struggle*, Routledge, London and New York, 1992.
3. Antić, Slobodan, *Nacija u strujama prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.
4. Antrobus, Peggy, *The Global Women's Movement: Origins, Issues and Strategies*, Zed Books, London and New York, 2004.
5. Arendt, Hannah, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996.
6. Arsić, Branka (prir.), *Žene, slike, izmišljaji*, Centar za ženske studije, Beograd, 2000.
7. Bahtijarević, Štefica, Žena u svjetlu emancipacije čovjeka, *Žena 2-3*, 1982, str. 64-67
8. Bakšić- Muftić, Jasna et al, *Socio-economic Status of Women in BIH: Analysis of Results of the Star Pilot Reserach Done in 2002*, Jež, Sarajevo, 2003.
9. Barry, Jane sa Vahidom Nainar, *Braniteljice ljudskih prava. Strategije sigurnosti: Insiste Persiste Resiste Existe*, Fondacija CURE, Sarajevo, 2008.
10. Beri, Džejn sa Jelenom Đorđević, *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem?*, Anti Trafiking Centar, Beograd, 2010.
11. Bloor, Michael, Wood, Fiona, *Keywords in Qualitative Methods: A Vocabulary of Research Concepts*, Sage Publications, London, Thousand Oaks and New Delhi, 2006.
12. Bobio, Nurberto, *Liberalizam i demokratija*, Novi Liber, Zagreb, 1992.
13. Bok, Gizela, *Žena u istoriji Evrope*, Clio, Beograd, 2005.
14. Bonfiglioli, Chiara, *Belgrade 1978. Remembering the conference „Drugarica zena. Zensko pitanje-Novi pristup?“/“Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?“ thirty years after*, Utrecht, August 2008, Master thesis
15. Bosanac, Gordana, „Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji“, *Filozofska istraživanja*, III, god. 28, sv. 3, str. 625-637
16. Bosanac, Gordana (ur.), *Izabrana djela Blaženke Despot*, Institut za društvena istraživanja, Ženska infoteka, Zagreb, 2004.

17. Bosti, Sulejman et al, *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2008.
18. Bovoar, Simon de, *Drugi pol: Činjenice i mitovi*, Bigz, Beograd, 1982.
19. Božinović, Neda, Nekoliko osnovnih podataka o ženskom pokretu u Jugoslaviji između dva rata, preuzeto 15. 10. 2011., sa: <http://www.womenngo.org.rs/content/blogcategory/28/61/>
20. Breines, Winfried, *The Trouble Between Us: Un Uneasy History of White and Black Women in Feminist Movement*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
21. Bryman, Alan, Burgess, Robert G. (eds.), *Analyzing Qualitative Data*. Routledge, London and New York, 2002.
22. Bryson, Valerie, *Feminist Political Theory: An Introduction*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2003, 2nd ed.
23. Butler, Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London, 1990.
24. Cay, Rebeca (ed.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007.
25. Cenani, Danijela, *Konstruktionen von Weiblichkeit, Männlichkeit und Ethnizität im kriegesischen Konflikt des ehemaligen Jugoslawien*, Institut für Vergleichende und Internationale Beziehungen, Frankfurt am Main, 2005, (Abschlussarbeit)
26. Cennedy, Merry, Lubelska, Cathy and Walsh, Val, *Making Connections: Women's Studies, Women's Movements and Women's Lives*, Taylor and Francis, London and Washington D.C., 2005., 2nd ed.
27. Chandler, David, *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*, Pluto Press, London and Sterling, 2000.
28. Chop, Rebecca, *The Power to Speak: Feminism, Language, God*, Crossroad, New York, 1989.
29. Cicourel, Alan, *Method and Measurement in Sociology*, Free Press, New York, 1964.
30. Collins, Patricia Hill, *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*, Routledge, New York and London, 2002, 2nd ed.
31. Cooper, Davina, *Challenging Diversity: Rethinking Equality and the Value of Difference*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

32. Cornell, Drucilla, *At the Heart of Freedom: Feminism, Sex and Equality*, Princeton University Press, Princeton, 1998.
33. Cornwall, Andrea et al (eds.), *Feminism in Development: Contradictions, Contestations and Challenges*, Zed Books, London and New York, 2007.
34. Crossley, Nick, *Making Sense of Social Movements*, Open University Press, Buckingham, 2002.
35. Cresswell, John W., *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions*, Sage Publications, Thousand Oaks, London and New Delhi, 1998
36. Curran, Giorel, *21st Century Dissent: Anarchism, Anti-Globalization and Environmentalism*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2007.
37. Čaušević, Mehmed Džemaludin, „Ocjena jedne knjige“, *Novi Behar*, Vol. I, br. 24, str. 393-394
38. Dizdarević, Srđan et al (eds.), *Democratic Assessment in Bosnia and Herzegovina*, Open Society Fund Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2006.
39. Denzin, Norman K., Lincoln, Yvonna S., *Strategies of Qualitative Inquiry*, Sage Publications, Thousand Oaks, London and New Delhi, 1998.
40. Despot, Blaženka, Marksistička praksa/teorija i feministički pokret, *Filozofska istraživanja*, br. 6, 1986, str. 5-14
41. Despot, Blaženka, *New Age i moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995.
42. Deutsher, Penelope, *Yielding Gender: Feminism, Deconstruction and the History of Philosophy*, Routledge, London and New York, 1997.
43. Diamond, Larry, „Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation“, *Journal of Democracy*, vol. 5, no. 3, 1994, pp. 4-17
44. Dragović-Soso, Jasna, „Saviours of the Nation“, Harst & Company, London, 2002.
45. Drakulić, Slavenka, *Sabrani eseji*, Profil International, Zagreb, 2005.
46. Duhaček, Daša, "Women's Time in the Former Yugoslavia," u: Nanette Funk and Magda Mueller (eds.), *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, New York, 1993., pp. 131-137
47. Danijela Dugandžić Živanović, „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, str. 126-161

48. Dvornik, Srđan, Horvat, Vedran (prir.), *Slaba društva i nevolje s pluralizmom*, Fondacija Heinrich Boll, Zagreb, 2005.
49. Džajić-Weber, Azra, „Suptilna teškoća bosanskog feminizma“, u: S. Gavrić i H. Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, Buybook, Sarajevo, 2011, str. 69-77
50. Đinđić, Zoran, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Narodna biblioteka Srbije i Fond Zoran Đinđić, Beograd, 2010.
51. Farik, Nora (prir.), *Povratak u šezdeset osmu- 40 godina od protesta*, Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured u Beogradu, Beograd, 2008.
52. Fejzić-Čengić, Fahira et al (prir.), *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: Izabrana bibliografija (1900-2010)*, NAHLA, Sarajevo, 2011.
53. Feludi, Susan, *Backlash: The Undeclared War against American Women*, Anchor Books, New York, 1992.
54. Ferree, Myra M., Hess, Beth B., *Controversy and Coalition: The New Feminist Movement across Three Decades of Change*, Routledge, New York and London, 2003.
55. Fondacija CURE, „Oživljavanje ženskog pokreta u BiH“, preuzeto 07.11.2010, sa: <http://www.fondacijacure.org/ozivljavanje-zenskog-pokreta-u-bih-rwm/>
56. Fondacija CURE, „Novi direktorij ženskih grupa u BiH“, preuzeto 07.11.2010, sa: <http://zenskegrupebih.fondacijacure.org/>
57. Hann, Francisca de et al (eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism: Central, Eastern and South-Eastern Europe*, Central European University Press, Budapest and New York, 2006.
58. Gamble, Sarah (ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, Routledge, London and New York, 2005, 2nd ed.
59. Gamson, William A., „Commitment and Agency in Social Movements“, *Sociological Forum*, Vol. 6, No. 1, 1991, pp. 27-50
60. Giddings, Paula, *When and Where I Enter: The Impact of Black Women on Race and Sex in America*, William Morrow, New York, 1984.
61. Gillis, Stacy et al (eds.), *Third Wave Feminism. A Critical Exploration*, Palgrave, Basingstoke, 2007.

62. Global Rights, u saradnji sa Nevladinim organizacijama iz Bosne i Hercegovine, *Izveštaj u sjeni: O implementaciji CEDAW konvencije i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini*, Januar 2004.
63. Goati, Vladimir, *Politička sociologija*, Nip Mladost, Beograd, 1978.
64. Gosse, Van, *Rethinking the New Left: An Interpretative History*, New York, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2005.
65. Greer, Germaine, *The Female Eunuch*, HarperCollins e-book, 2008.
66. Grieve, Norma, Burns, Ailsa (eds.), *Australian Women's Contemporary Feminist Thought*, Oxford University Press, Melbourne, 1994.
67. Grey, Sandra, Sawyer, Marian (Eds.): *Women's Movements. Flourishing or in Abeyance?*, Routledge, London and New York, 2008.
68. Gudac Dodić, Vera, *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006.
69. Kriesi, Hanspeter et al, *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analyses*, UCL, London, 2002.
70. Hann, Francisca de et al (eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism: Central, Eastern and South-Eastern Europe*, Central European University Press, Budapest and New York, 2006.
71. Hejvud, Endru, *Političke ideologije*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 2005.
72. Hejvud, Endru, *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
73. Held, David, *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
74. Helms, Elissa, „Ljubi se istok i zapad: rod, orijentalizam i balkanizam u bošnjačkim diskursima“, u: Renata Jambrešić Kirin i Sandra Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi sa poslijediplomskog seminara 28.5-1.6.2007*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008, str. 23-41
75. Helms, Elissa Lynelle, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, University of Pittsburgh, 2003, (Doctoral dissertation)
76. Henry, Astrid, *Not My Mother's Sister: Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2004.

77. Howell, Jude, Mulligan, Diane (eds.), *Gender and Civil Society: Transcending Boundaries*, Routledge, London and New York, 2005.
78. Husanović, Jasmina, „Feminističke ekskurzije, transverzalnosti, traverzije: o punoljetnim iskustvima solidarnosti i zajedništva u proizvodnji znanja i emancipativnoj politici“, *ProFemina*, zima/proleće 2011, str. 47-56
79. Husanović, Jasmina, „Feministički aspekti postkolonijalnog imaginarija Bosne“, u: Renata Jambrešić Kirin i Sandra Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi sa poslijediplomskog seminara 28.5-1.6.2007*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008, str. 63-76
80. Ibrahimagić, Omer, *Politički sistem BiH I*, Magistrat, Sarajevo, 1999.
81. Iveković, Rada, Studija o ženi i ženski pokret, *Marksizam u svetu*, 8-9, str. 5-48
82. Lasić, Mile, *Mukotržno do političke moderne*, Udruga građana „Dijalog“, Mostar, 2010.
83. Johnson, Claudisa (ed.), *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
84. Johnson, Janet Elise, Robinson, Jean C. (eds), *Living Gender after Communism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2007.
85. Janonski, Thomas et al, *The Handbook Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
86. Jeydel, Alana, *Political Woman: The Women's Movement, Political Institutions, the Battle for Women's Suffrage and the ERA*, Routledge, London and New York, 2005., 2nd ed.
87. Jovanović, Olivera, „Žene i performativni socijalizam“, preuzeto 14. 11. 2011 sa: <http://www.libela.org/vijesti/1453-zene-i-per-formativni-socijalizam-1453/>
88. Joyce, Gelb, *Feminism and Politics: A Comparative Perspective*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 1989.
89. Kaplan, Temma, *Taking Back the Streets: Women, Youth and Direct Democracy*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 2004.
90. Karant-Nunn, Susan C., Wiesner-Hanks, Merry E., *Luther on Women*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2003.
91. Kasapović, Mirjana, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005.

92. Kay, Rebecca (ed.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Palgrave macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2007.
93. Kecman, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978.
94. Kecmanović, Nenad, *Dometi demokratije. Od Istočne Evrope do Zapadnog Balkana*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2005.
95. Kellner, Douglas (ed.), *The New Left and the 1960s. Collected Papers of Herbert Marcuse*, Routledge, London and New York, 2005.
96. Kin, Džon, *Civilno društvo: Stare slike- nove vizije*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
97. Knežević, Đurđa et al (ur.), *Seminar. Žene i politika: feminizmi na istočni način*, Ženska infoteka, Dubrovnik, 2010.
98. Konrad, George, *Antipolitics*, Harcourt Brace Jovanovitch Publishers, San Diego, New York and London, 1984.
99. Landes, Joan B. (ed.), *Feminism, the Public and the Private*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1998.
100. Lara online, „Duška Andrić-Ružičić, Ispovijest feministkinje“ (razgovarala Radmila Žigić), preuzeto 02.10.2010. sa: <http://www.zenskiforum.com/duska-andric-ruzicic.lara>
101. Lazić, Mladen, *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
102. Lazić, Mladen (prir.), *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
103. Lazić, Mladen, *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd, 2005.
104. Ler Sofronić, Nada, „Kraj tranzicijske paradigme-rodna perspektiva.“, u: *Žene i politika: pitanje roda u političkoj teoriji.*, Ženska infoteka, Zagreb, 2002.
105. Ler-Sofronić, Nada, „Fašizam danas: žene između vjerskog i tržišnog fundamentalizma“, *Zeničke sveske*, br. 7, juni 2008, str. 135-150
106. Ler- Sofronić, Nada, „Fragmenti o demokratiji, tranziciji, civilnom društvu i ženi“, u: Saša Gavrić i Hana Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, Bybook, Sarajevo, 2011.
107. Ler-Sofronić, Nada, *Ima li kod nas vodećih intelektualki?*, preuzeto 30.11.2011. sa: http://www.fondacijacure.org/index.php?do=article&article_id=284

108. Lerotić, Zvonko, *Nacija, teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacija*, Globus, Zagreb, 1984.
109. Lok, Džon, *Dve rasprave o vladi*, Utopija, Beograd, 2002.
110. Lučić, Ivo, „Legitimitet između mita i zakona“, *Status*, Br. 9, proljeće 2006, str. 108-114
111. Lučić, Ivo, „Šta je (bila) Bosna i Hercegovina i tko smo (bili) mi“, *Status*, Br. 14, proljeće 2010, str. 107-136
112. Man, Patricia S., *Micro-Politics: Agency in a Postfeminist Era*, University of Minnesota Press, Minneapolis and London, 1994.
113. Maglajić, Ana Reima, Hodžić, Edin, „Political Participation. Is there full citizen participation in public life?“, u: Srđan Dizdarević et al (eds.), *Democracy Assessment in Bosnia and Herzegovina*, Open Society Fund Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2006, p. 313-350
114. Majstorović, Danijela et al, „Politike nemogućeg: Analiza diskursa vodećih političara u Bosni i Hercegovini u periodu 1998-2009“, preuzeto 4.11.2010, sa <http://www.pulsdemokratije.net/index.php?id=1965&l=bs>
115. Majstorović, Danijela, „Između patrijarhata i emancipacije: Ka manifestu feminističkih istraživanja i politika na razmeđu postsocijalizma, poslijeraća i 'tranzicije'“, preuzeto 4. Decembra 2010, sa: <http://pulsdemokratije.org/index.php?id=1153&l=en>
116. Maronjak-Bamburać, Nirman et al (ur.), *Stereotipizacija. Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Mediacentar, Sarajevo, 2007.
117. Meade, Terese A., Wiesner-Hanks, Merry (eds.), *A Companion to Gender History*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Melbourne, 2004.
118. Mil, Džon Stjuart, Tejlor Mil, Herijeta, *Rasprave o jednakosti polova*, Filip Višnjić, Beograd, 1995.
119. Milenković, Ivan, „Intervju- Ugo Vlaisavljević- filozof, Rat kao kulturni događaj“, *Vreme*, br. 751, preuzeto 10. 12. 2011. sa: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=416848>
120. Milinović, Daško, Petakov, Zoran (ur.), *Partizanke: Žene u narodnooslobodilačkoj borbi*, Cenzura, Novi Sad, 2010.

121. Milojević, Milkica, *Žene u dnevnim novinama BiH : vidljivost, uloge*, preuzeto 21. avgusta 2010. sa:
http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56
122. Milojević, Milkica, *Rezultati žena na lokalnim izborima 2008*, preuzeto 13.01.2011., sa <http://www.zenskiforum.com/rezultati-zena-na-lokalnim-izborima-2008.-godine-2.lara>
123. Melzer, Sara E., Rabine, Leslie W. (eds.), *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1992.
124. Meyer, David S., Whittier, Nancy, Robnett, Belinda (eds.), *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
125. Mouffe, Chantal, *The Return of the Political*, Verso, London and New York, 2005.
126. Mrđa, Milan, (ur.), *Civilno društvo i lokalna demokratija*, Centar za promociju civilnoga društva, Sarajevo, 2001.
127. Mujkić, Asim, *Mi, građani etnopolisa*, Šahinpašić, Sarajevo, 2007.
128. Mujkić, Asim, „Ideološki problemi konsocijacijske demokratije u Bosni i Hercegovini“, *Status*, br. 13, jesen/zima 2008, str. 122-133
129. Nedović, Slobodanka, *Savremeni feminizam. Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2005.
130. Neš, Kejt, *Savremena politička sociologija: Globalizacija, politika i moć*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2006.
131. Neuendorf, Kimberley A., *The Content Analysis Guidebook*, Sage Publications, Thousand Oaks, London and New Delhi, 2002.
132. Newman, Louise Michele, *White Women's Rights: The Racial Origins of Feminism in the United States*, Oxford University Press, New York and Oxford, 1999.
133. Paletschek, Sylvia, Pietrow-Ennker, Bianka (eds.), *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century*, Stanford University Press, Stanford, 2004.
134. Pantelić, Ivana, *Partizanke kao građanke*, Institut za savremenu istoriju i Evoluta, 2011, Beograd

135. Pantelić, Ivana, „Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, 2. specijalni broj, str. 81-98
136. Papić, Žarana, *Sociologija i feminizam*, IIC, Beograd, 1989.
137. Papić, Žarana, Sklevicky, Lydia (ur.), *Antropologija žene*, Knjižara Krug i Centar za ženske studije, Beograd, 2003.
138. Pavlović, Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet Političkih nauka, Beograd, 2004.
139. Pavlović, Vukašin, *Društveni pokreti i promene*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2006, 2. izdanje
140. Pejtman, Kerol, *Polni ugovor*, Feministička 94, Beograd, 2001.
141. Penn, Shana, Massino, Jill (eds.), *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2009.
142. Petrić, Natalija, „Zakonski okvir rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini“, *Žena danas*, br. 13, Ciklus 13, Banja Luka, Januar 2010, str. 71-73
143. Petrović, Jelena, „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskog feminizma“, *ProFemina*, leto/jesen 2011., str. 69-80
144. Podunavac, Milan (prir.), *Politička i konstitucionalna integracija duboko podeljenih društava*, Heinrich Böll- Regionalni ured Beograd, 2008.
145. Popović, Milan, *Žargon periferije: Balkanska postmoderna*, Samozal, Podgorica
146. Posadskaya, Anastasya (ed.), *Women in Russia: a New Era in Russian Feminims*, Verso, London and New York, 1994.
147. Puhalo, Srđan, *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2009.
148. Ramel, Sylvie, „Od neokolonijalne Međunarodne zajednice do posthegemone Europe?“, *Status*, br. 13, str. 10-19
149. Ramet, Sabrina P., *Gender Politics in Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, The Pensilvania State University Press, 1999.
150. Rapp, Rayna, Young, Marilyn B. (eds.), *Promissory Notes: Women in the Transition to Socialism*, Monthly Review Press, New York, 1989.

151. Rathbun, Brian C., „Interviewing and Qualitative Field Methods: Pragmatism and Practicalities“, u: Janet M. Box-Steffenmeier et al (eds.), *Oxford Handbook of Political Methodology*, Oxford University Press, Oxford, 2010, pp. 687-701
152. Redstockings, *Redstockings Manifesto*, preuzeto 12. 10. 2011., sa http://www.redstockings.org/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=59
153. Rothstein, Edward et al, *Visions of Utopia*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2003.
154. Rowbotham, Sheila, *Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight against It*, Pluto Press, London, 1977.
155. Ruso, Žan Žak, *Emil ili o vaspitanju*, Estetika, Valjevo i Beograd, 1989.
156. Ruso, Žan Žak, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993.
157. Sandoval, Chela, *The Methodology of the Oppressed*, University of Minnesota Press, Minneapolis and London, 2000.
158. Sayers, Sohnya et al (eds.), *The 60's Without Apology*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1985.
159. Schiah, Morag (ed.), *Feminism and Cultural Studies*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1999.
160. Seely, Megan, *Fight like a Girl: How To Be a Fearless Feminist*, New York University Press, New York and London, 2007.
161. Sejfića, Ismet, *Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2008.
162. Shulamith, Shahar, *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages*, Routledge, London and New York, 2003., 2nd ed.
163. Simčić, Miro, *Žene u Titovoj sjeni*, V.B.Z., Zagreb, 2008.
164. Sklevicky, Lidija, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.
165. Snow, David A. et al (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Carlton, 2006., 2nd ed.
166. Spahić-Šiljak, Zilka, *Žene, Religija, Politika*, Imic, Cips i Tpo, Sarajevo, 2007.
167. Spahić-Šiljak, Zilka (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i Kosovu*, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Sarajevo, 2012.

168. Sperling, Valerie, *Organizing Women in Contemporary Russia: Engendering Transition*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2004.
169. Stojaković, Gordana, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, Novi Sad, 2011. (Doktorska teza)
170. Stubbs, Paul, „Odnos između međunarodnih agencija i lokalnih NVOa“, u: Grupa autora: *Lokalni NVO sektor u BiH: problemi, analize, preporuke*, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1998.
171. Sztompka, Piotr, „Looking Back: the Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break“, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 29, no. 2, 1996., pp. 115-129
172. Šporer, Željka, „Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima“, *Sociologija*, br. 27, 1985, str. 597-612
173. Šušar, Stipe, „Diskusija u raspravi: Društvena svest, marksistička teorija i emancipacija žena- danas“, *Žena*, br. 2/3, 1972.
174. Tanasić, Mirjana, „Doktorica Zilka Spahić-Šiljak, Feministkinja i teološkinja iz Sarajeva: Ženski aktivizam u BiH dao je rezultate“, preuzeto 2.10.2010, sa: http://www.zenskiforum.com/doktorica-zilka-spahic-siljak-feministkinja-i-teoloskinja-iz-sarajeva-2.lara#jc_allComments
175. Tilly, Charles, *Social Movements, 1768-2004*, Paradigm Publishers, Boulder and London, 2004.
176. Thomasson, Ristin, *To Make Room for Changes. Peace Strategies from Women Organizations in Bosnia and Herzegovina*, Kvinna till Kvinna, Johanneshov, 2006.
177. Thun, Eva, „Konstruiranje spola u mađarskom kulturnom diskursu devedesetih godina“, u: Đurđa Knežević et al (ur.), *Žene i politika: Feminizmi na istočni način*, Ženska infoteka, Zagreb, str. 83-94
178. Tobias, Sheila, *Faces of Feminism: An Activist's Reflections on the Women's Movement*, Westview Press, Boulder and Oxford, 1997.
179. Tomić, Zorica, *Muški svet*, Čigoja štampa, Beograd, 2007., drugo izdanje
180. Tomić, Đorđe, Atanacković, Petar (ur.), *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad, 2009.
181. Tomšič, Vida, „Postoji li kod nas žensko pitanje“, *Žena danas*, Br. 99, 1952.
182. Touraine, Alain, *Sociologija društvenih pokreta*, Radnička štampa, Beograd, 1982.

183. True, Jacqui, *Gender, Globalization and Postsocialism*, Columbia University Press, New York, 2003.
184. Vlaisavljević, Ugo, „Politika znanja i neznanja“, *Odjek*, br. 2, str. 13-23
185. Volstonkraft, Meri, *Odbrana prava žena*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
186. Vujčić, Vladimir, *Politička kultura demokracije*, Pan Liber, Osijek, Zagreb i Split, 2001.
187. Vujković, Sarita, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2009.
188. Vuletić, Vladimir (prir.), *Globalizacija- mit ili stvarnost*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
189. Wilford, Rick, Miller, Robert L. (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism: The Politics of Transition*, Routledge, London and New York, 1998.
190. Wolf, Naomi, *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women*, HarperCollins e-book, 2008.
191. Young, Serenity, *An Anthology of Sacred Texts by and about Women*, Crossroad, New York, 1994.
192. Zaharijević, Adriana, *Postajanje ženom*, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2010.
193. Zaharijević, Adriana, Lončarević, Katarina, *Osmi mart: Istorija jednog 'praznika'*, Ženski informaciono-dokumentacioni centar, Beograd, 2011.
194. Zirakzadeh, Cyrus Ernesto, *Social Movements in Politics: A Comparative Study*, Palgrave Macmillan, New York and Houndmills, 2006.
195. Zgodić, Esad, „Šta je to - hiperpolitika. Prilog razumijevanju realpolitike sa osvrtom na bosansku stvarnost“, *Godišnjak*, god. I, 2006.
196. Žižek, Slavoj, *Škakljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije*, Šahinpašić, Sarajevo, 2004.

BIOGRAFIJA KANDIDATKINJE

Zlatiborka Z. Popov Momčinović je rođena u Vršcu 1975. godine. Završila je sociologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, a paralelno je studirala francuski jezik i književnost. Od 2005. angažovana je kao asistentkinja na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu, gde je i magistrirala sa temom *Politička kultura u periodu tranzicije*. Objavila je oko četrdeset naučnih radova, posebno je interesuju oblasti: politička kultura, civilno društvo, društveni pokreti, feminizam, ženski pokret, religija i politika, veronauka. Bila je stipendistica Fonda otvoreno društvo Bosna i Hercegovina u okviru *Programa podrške istraživanjima u oblasti javnih politika (PDFP)* tokom 2008-2009. U periodu 2011-2013 učestvuje u međunarodnom projektu *Reconciliation and Trust Building in Bosnia and Herzegovina*, koji sprovodi Centar za empirijska istraživanja religije, i *Project on Religion and Ethics in the Making of War and Peace*, The University of Edinburgh. Učestvovala je u različitim naučno-aktivističkim projektima u Bosni i Hercegovini sa akcentom na *gender* kao projekt-koordinatorka, saradnica na projektu i volonterka. Tokom 2012. učestvovala je u izradi izveštaja o rodnom aspektu govoru mržnje u saradnji sa Udruženjem/Udrugom BH novinari i Vijećem Evrope, kopirirala publikaciju *Diskriminacija: Jedan pojam, mnogo lica*, i sa grupom naučnika/ca sa različitih bh. univerziteta učestvovala u pokretanju časopisa *Diskursi: društvo, religija, kultura* s ciljem promocije saradnje i dijaloga. Urednica je knjiga i publikacija Centra za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Članica Foruma jednakosti BiH, predsednica Centra za političku kulturu a od decembra 2012. predsednica Upravnog odbora Fondacije CURE.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Златиборка Попов Момчиновић _____

број уписа _____ 818 _____

Изјављујем

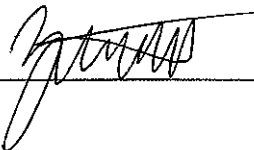
да је докторска дисертација под насловом

ЖЕНСКИ ПОКРЕТ У ПОСТДЕЈТОНСКОЈ БИХ: ИНИЦИЈАТИВЕ, ДОМЕТИ И
КОНТРОВЕРЗЕ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, ____ 15.06.2013. _____



Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора Златиборка З. Попов-Момчиновић

Број уписа 818

Студијски програм _____

Наслов рада

Женски покрет у постдејтонској БиХ: Иницијативе, домети и контроверзе

Ментор проф. др Вукашин Павловић, Факултет политичких наука у Београду

Потписана Златиборка З. Попов-Момчиновић

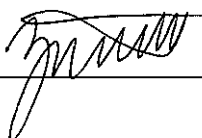
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 15.06.2013. _____



Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ЖЕНСКИ ПОКРЕТ У ПОСТДЕЈТОНСКОЈ БИХ: ИНИЦИЈАТИВЕ, ДОМЕТИ И КОНТРОВЕРЗЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____ 15.06.2013. _____

